

T.C.
FATİH ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**BÂBUR'UN HATIRATINDA GEÇEN İNSAN YAPIMI NESNE ADLARI
VE BUNLARIN TÜRK DİLİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ersin TERES

Hazırlayan

Hamza YALÇINKAYA

İstanbul – 2013

ONAYLAMA SAYFASI

Öğrenci : Hamza YALÇINKAYA
Enstitüsü : Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Tez Konusu : Bâbur'un Hatıratında Geçen İnsan Yapımı Nesne Adları Ve
Bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi
Tez Tarihi : 05.06.2013

Bu tezin şekil ve içerik açısından Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kılavuzunda belirtilen kurallara uygun formatta yazıldığını onaylıyorum.

_____İMZA_____

Doç.Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ

Anabilim Dalı Başkanı

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı 51071028 numaralı öğrencisi Hamza YALÇINKAYA tarafından hazırlanan bu tezin Yüksek Lisans Tezinde bulunması gereken yeterliliğe, kapsama ve niteliğe sahip olduğunu onaylıyorum.

_____İMZA_____

Doç. Dr. Ersin TERES
Tez Danışmanı

Tez Sınavı Jüri Üyeleri

Doç.Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ

Doç. Dr. Ersin TERES (Danışman)

Doç. Dr. Nodirxon KHASANOV

Bu tezin Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kılavuzunda belirtilen kurallara uygun formatta yazıldığını onaylıyorum.

_____İMZA_____

Doç. Dr. Mehmet KARAKUYU

Müdür

BÂBUR'UN HATIRATINDA GEÇEN İNSAN YAPIMI NESNE ADLARI VE BUNLARIN TÜRK DİLİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hamza YALÇINKAYA

ÖZET

Bâburnâme yalnız Bâburluların hâkimiyet sağladığı topraklarda kalan bir hatırat kitabı değil, bütün dünyada kabul ve taktir görmüş, Türk edebiyatında örneği yok denecek kadar az görülebilen bu yapıt; tarih, seyahatname, hatırat ve de günlük özelliklerine sahip otobiyografi tarzında yazılmış bir eserdir. Hatıratın, onbeşinci yüzyıl sonu ile onaltıncı yüzyıl başlarında Orta Asya, Hindistan, Afganistan hakkında son derece mühim bilgi kaynağı olmasının yanında, bir padişaha ait olması da bu eşsiz eserin önemini bir kat daha arttırır.

Hatırata dair Çağatayca metinden ilk tercüme ise İlminski'nin onu 1857'de basmasından sonra 1871'de Pavet de Courteille tarafından gerçekleştirilir. Ardından Beveridge 1905'te iki büyük cilt halinde eserin çevirisini yayınlamıştır. Yapıt, Türkiye Türkçesine ilk kez R. Rahmeti Arat tarafından 1943-46 yılları arasında iki cilt halinde tercüme edilmiştir. Bu safhadan sonra eser hakkında pek çok çalışma yapılarak Fars, Fransız, Alman, Latin, Felemenk, İngiliz, Japon, Rus, Urdu ve Hint dillerine tercümesi yapılmıştır.

Çalışmamızı W. M. Thackston'ın 1993 yılında yayınladığı *Bâburnâme* adlı eserinin kelime indeksinde geçen insan yapımı nesne adları taranmış, kelimelerin geçtiği örnek metinlere yer verilmiş, ayrıca insan yapımı nesne adlarının diğer tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumlarının incelemesi yapılmıştır.

Çalışmamızı hazırlarken çok sayıda eser ve sözlükten yararlanılmıştır. Bu sebeple *Bâburnâme*'deki insan yapımı nesnelere konuya ilgi duyan araştırmacılar için

önem taşımaktadır. Bu çalışmada Çağatay Türkçesi eserlerinden biri olan Bâbur'un hatıratında yer alan insan yapımı nesne adları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur, Bâburnâme, Çağatay Türkçesi.*

**ARTEFACT NAMES IN BÂBUR'S MEMOIRS AND THE ANALYSIS OF THE
NAMES IN TERMS OF TURKISH LANGUAGE**

Hamza YALÇINKAYA

ABSTRACT

Baburnama is not only a memoir book that lands under Babur's dominion and it is also appreciated all over the world. This work can be seen little or no sample in the Turkish literature and it has written like an autobiography which included history, travelogue, memoir and diary. Memoir is an extremely important source of information about Central Asia, India, and Afghanistan by the end of the fifteenth century, in the early sixteenth century. At the same time being written of this work by Sultan is increases its importance.

The memoires's first translation from Chagatai language text has been translated by Ilminsky. After the publication of this work from Ilminsky's translation, Pavet de Courteille has translated the work again. Then, in 1905, Beveridge has published a translation of the work into two big hardcovers. This work has been translated from Chagatai language to Turkey Turkish language by R. Rahmeti Arat between 1943-46 in two big hardcovers. After that phase, lots of studies has done and has translated in Persian, French, German, Latin, Dutch, English, Japanese, Russian, Urdu and Indian Languages.

Preparing this study, man-made object names in the W. M. Thackston's publishing in 1993 Baburnama's word index has been searched, it has taken placed sample text which include the vocabularies and also a man-made object names were examined by other historical and contemporary status of Turkish dialects.

In this study, it has benefited from numerous works and dictionaries during its preparation. For this reason hand made objects, in the Baburnama, are important for researchers who is interested in this subject. At this work it will be focused on the man-made object names that included in Babur's memoir which is one of Chagatai Turkish's work.

Keywords: *Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur, Bâburnâme, Chagatay Turkish.*

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
ÖNSÖZ.....	xxi
I. BÖLÜM	1
GİRİŞ	1
1. ZAHİRÜ’D-DİN MUHAMMED BÂBUR’UN HAYATI.....	25
2. SİYASİ MÜCADELELERİ.....	26
3. FİKİR VE SANAT YÖNÜ.....	30
4. ESERLERİ.....	33
4.1. BÂBURNÂME	33
4.1.1. Bâburnâme Neşirleri.....	38
4.1.2. Bâburnâme Tercümelere.....	39
4.2. DÎVÂN.....	40
4.3. ARUZ RİSÂLESİ.....	41
4.4. MÜBEYYEN	42
4.5. RİSALE-İ VÂLİDİYYE TERCÜMESİ	43
5. BÂBURLULAR.....	43
II. BÖLÜM	51
İNSAN YAPIMI NESNE ADLARI.....	51
1. AV VE AVCILIKLA İLGİLİ NESNE ADLARI.....	51
1.1. tuzak	51
2. BİLİM VE MİMARİ İLE İLGİLİ NESNE ADLARI.....	53
2.1. âb muri	53

2.2. aḳ öy	54
2.3. arg	55
2.4. ayvān	55
2.5. bāre	56
2.6. çadır	56
2.7. ğaltek	57
2.8. çeri	58
2.9. geç	61
2.10. ḥargāh	61
2.11. ḥayme	62
2.12. cale	62
2.13. gūnyā	63
2.14. īzāra	63
2.15. ḳapu	64
2.16. keme	67
2.17. kepe	69
2.18. köprüg	71
2.19. köşk	74
2.20. ḳorġan	75
2.21. miṣṭar	76
2.22. muri	76
2.23. mūngüz	77
2.24. otaġ	79
2.25. öy	81
2.26. peṣṭāk	83

2.27. raşad	84
2.28. sal.....	84
2.29. şāmiyāne	86
2.30. tākçe.....	87
2.31. tam.....	87
2.32. tarnav.....	89
2.33. tūnglük.....	90
2.34. tegirmen.....	92
2.35. yelken.....	94
2.36. zīna	96
3. DEVLET KONULU NESNE ADLARI	96
3.1. ‘alamdār	96
3.2. berāt.....	97
3.3. mührdār	98
3.4. otağa.....	99
3.5. rikābdār	100
3.6. sarupā	101
3.7. taht	101
3.8. tuğ.....	102
3.9. tuğra	103
4. EKONOMİYE DAİR NESNE ADLARI.....	105
4.1. altun.....	105
4.2. kümüş	107
4.3. yarmaç.....	109
5. TEKSTİL KONULU NESNE ADLARI.....	111

5.1. alaçuk	111
5.2. as börk	113
5.3. bağ	115
5.4. baş-ayak	118
5.5. bel	119
5.6. belbağ	121
5.7. börk	122
5.8. buğça	124
5.9. bz	126
5.10. çantay	127
5.11. çarđab	129
5.12. çaruk	130
5.13. çekmen	131
5.14. çoğu	132
5.15. etek	133
5.16. fereci	135
5.17. gavl postin	136
5.18. ħariřa	136
5.19. şalpak	136
5.20. kepenek	138
5.21. keyim	139
5.22. kilim	141
5.23. kiyiz	142
5.24. könglek	144
5.25. kylek	146

5.26. maḥmal	149
5.27. nīmçe	149
5.28. ofrağ	150
5.29. paḥta	151
5.30. sağrı	151
5.31. saḫirlāt	154
5.32. tekbend	154
5.33. tokka	155
5.34. ton	156
5.35. tomağa	159
5.36. tōšek	159
5.37. tōšekḫāne	161
5.38. tūgme	162
5.39. yağlık	164
5.40. yapuq	166
5.41. yelek	167
6. HANE ARAÇ VE GEREÇLERİNE DAİR NESNE ADLARI	169
6.1. arāba	169
6.2. arğamçı	171
6.3. ayak	172
6.4. būryā	173
6.5. çığ	174
6.6. delv	176
6.7. deotī	177
6.8. eşik	177

6.9. ğuze.....	179
6.10. ħīk.....	179
6.11. igne.....	180
6.12. ip.....	182
6.13. ħap.....	183
6.14. kāṣī.....	186
6.15. ħaṣuħ.....	186
6.16. ħazan.....	188
6.17. kīsten.....	192
6.18. kūze.....	192
6.19. meṣk.....	193
6.20. nardnıng ṭāsi.....	193
6.21. nānvāliħ.....	194
6.22. ocaħ.....	194
6.23. partal.....	197
6.24. piyāle.....	197
6.25. pol.....	198
6.26. sipāya.....	198
6.27. ṣire.....	198
6.28. tabṣī.....	200
6.29. tulum.....	200
6.30. ustura.....	202
6.31. zīlūċe.....	203
7. İNSAN YAPIMI DİĞER NESNE ADLARI.....	204
7.1. aĝruħ.....	204

7.2. koltuk.....	205
7.3. kūra.....	207
7.4. kulleteyn.....	207
7.5. savgat.....	208
7.6. şahdhāne.....	208
7.7. şahrag.....	209
7.8. şiş.....	209
7.9. yaruq.....	212
7.10. yurt.....	214
8. MUSİKİ KONULU NESNE ADLARI.....	216
8.1. giçek.....	216
8.2. kopuz.....	216
8.3. nekāre, nekāre.....	218
8.4. peşrev.....	219
9. SANATA DAİR NESNE ADLARI.....	220
9.1. haṭā'ī.....	220
9.2. islîmî.....	220
9.3. kaznaklık.....	220
9.4. kimsen.....	221
9.5. sançma.....	222
10. SAVAŞ KONULU NESNE ADLARI.....	224
10.1. baltu.....	224
10.2. bergüstvān.....	226
10.3. bıçak.....	226
10.4. cevşen.....	228

10.5. cebe.....	228
10.6. apduk	229
10.7. arbzan	230
10.8. dārūḥāne	231
10.9. dulġa	231
10.10. du-ṭahī fasīl	232
10.11. faṣīl	233
10.12. firengī.....	233
10.13. gez.....	233
10.14. ġarbiı	234
10.15. gāvsarū	235
10.16. guṣegīr.....	235
10.17. ḥākrez.....	235
10.18. ḥendeġ	236
10.19. camdhar	237
10.20. kalandī	237
10.21. alkan	237
10.22. kamān-i kuroha	239
10.23. kattār.....	239
10.24. azan.....	240
10.25. kecim.....	243
10.26. ketmen	243
10.27. ılı	244
10.28. ın	246
10.29. kiriş	248

10.30. koha	250
10.31. or	251
10.32. kungura	253
10.33. nāvek	253
10.34. niāne	254
10.35. o	254
10.36. oda	256
10.37. piyāzī	257
10.38. pul-i revān	257
10.39. sada	258
10.40. senger	259
10.41. serkūb	259
10.42. sūneyn	260
10.43. atu	261
10.44. ibe	261
10.45. ipar	262
10.46. teberzīn	262
10.47. ta	262
10.48. tıa	263
10.49. toma	263
10.50. top	265
10.51. tūfek	268
10.52. tarka	268
10.53. tura	269
10.54. tir-gez	270

10.55. üpçin	270
10.56. yarağ	271
10.57. yay.....	273
10.58. zihgîr	275
11. TABİATA DAİR NESNE ADLARI	276
11.1. amberdān.....	276
11.2. çerev	276
11.3. çinî	277
11.4. firuze	277
11.5. ğarv	278
11.6. kâğaz	278
11.7. kârez.....	279
11.8. lāceverd.....	279
11.9. sārūc.....	280
11.10. temür	280
12. TARIM VE HAYVANCILIK KONULU NESNE ADLARI.....	283
12.1. ābduzd.....	283
12.2. ābhāne.....	283
12.3. ābgîr.....	283
12.4. ağıl	284
12.5. arıķ.....	285
12.6. cilav	287
12.7. çeç.....	288
12.8. çarḥ	288
12.9. eger	289

12.10. k̄amçı.....	291
12.11. k̄aytal	292
12.12. kuşh̄āne	293
12.13. k̄ürek	293
12.14. orğak	295
12.15. pālān.....	296
12.16. rikābh̄āne.....	297
12.17. tang	298
12.18. üzengü.....	298
13. YEME İÇME KONULU NESNE ADLARI.....	301
13.1. aş.....	301
13.2. āşpazlık.....	303
13.3. azuk.....	303
13.4. boza	305
13.5. çağır	307
13.6. etmek.....	308
13.7. içkü.....	310
13.8. katık.....	312
13.9. kavruk.....	314
13.10. kıımız.....	315
13.11. māhīh̄āne.....	318
13.12. şılan.....	318
SONUÇ.....	319
DİZİN	321
KAYNAKÇA.....	326

KISALTMALAR CETVELİ

Alt.	: Altayca
An.ağl.	: Anadolu Ağızları (Türkiye Türkçesi Ağızları)
Ar.	: Arapça
ask.	: Askeri
ay	: aynı
Az.	: Azerice
BabD	: Bâbur Dîvânı
BHD	: Bayram Han'ın Türkçe Divanı
BK	: Burhân-ı Katı
bkz.	: bakınız
BL	: Behdset-ül- Lugat
Blk.	: Balkarca
BLu	: Bedaiü'l-Lugat
BM	: Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak
BN	: Bâburnâme
bsk.	: baskı
Bşk.	: Başkurtça
BaV	: Baytaratu'l-Vâzih
BV	: Badâyi' u'l-Vasat
c.	: Cilt
Çağ.	: Çağatayca
CC	: Codex Cumanicus
Çuv.	: Çuvaşça
DÉLT	: Dictionnaire Étymologique de la Langue Turque
den.	: denizcilik
DLT	: Dîvânü Lugâti't-Türk
DLTdiz.	: Dîvânü Lugâti't-Türk Dizini
DM	: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
DN	: Dehnâme
DTO	: Dictionnaire Turk-Oriental
DTS	: Drevne Tyurskiy Slovar

ed.	: edebiyat
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Turkish
ETG	: Eski Türkçenin Grameri
EUTG	: Eski Uygur Türkçesi Grameri
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
f.b.i	: Farsça birleşik isim
Far.	: Farsça
FFS	: Ferheng-i Feşordeyi Soğan
FK	: Fevâidü'l Kiber
FTS	: Farsça- Türkçe Sözlük
FZ	: Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya
GD	: The Dîvân Of Gedâ'î
GN	: Lutfî'nin Gül ü Nevruz'u Gramer İndeksi
GS	: Ğarâ'ibü'ş şıgar
GT	: Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî)
Hak.	: Hakasça
Harz.	: Harezmi Türkçesi
haz.	: hazırlayan
HBD	: Hüseyin Baykara Dîvânı
İH	: El-İdrâk Haşiyesi
İMk	: İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn
İM	: İbni-Mühennâ Lûgati
İN	: Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb
is.	: isim
KB	: Kutadgu Bilig
KBO	: Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi
KBSY	: Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı
KF	: Kitâb Fî'l-Fıkh
KFT	: Kitâb Fî'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî
Kİ	: Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk
kim.	: kimya

Kırg.	: Kırgızca
KK	: El-Kavanînü'1-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
KKırg.	: Kara Kırgızca
KKlp.	: Karakalpakça
KMD	: Kâmrân Mîrzâ'nın Dîvânı
Kmk.	: Kumukça
Koy.	: Koybalca
Krçy.	: Karaçayca
Krçy-Mlk.	: Karaçay ve Malkarca
krş	: karşılaştırınız
KT	: Kâmûs-ı Türkî
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
Küer.	: Küerikçe
Kuğ.	: Kuğuca
Kum.	: Kumanca
Kûr.	: Kurdakça
KUŞ	: Kul 'Ubeydi ve Kul Şerif
Kzk.	: Kazakça
Kzl.	: Kızılca
LC	: İbrahim Cûdî
LÇVT' O	: Lugât-ı Çağatay ve Türkî 'Osmanî
LD	: Lutfi Divanı
LL	: Lehcetü'l-lügât
LM	: Leylî vü Mecnûn
LN	: Lügât-i Nâcî
LO	: Lehçe- i Osmânî
Mec	: mecaz
MG	: Münyetü'l-Guzât
min.	: mineroloji
MKb	: Mahbûbü'l-Kulûb
Moğ.	: Moğolca
MTS	: Moğolca-Türkçe Sözlük

MuL	: Muhakemet-ül-Lûgateyn
NN	: Nevâdirü'n-Nihâye
Nog.	: Nogayca
NSÇT	: Nevâyî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar
OA	: Orhun Abideleri
Oir.	: Oyratça
OTL	: Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lûgat
Özb.	: Özbekçe
ÖzbA.	: Afganistan Özbekçesi
PED	: Persian-English Dictionary
Peh.	: Pehlevice
RH	: Kitâb Fî Rıyâzâtı'1-Hayl
Rus.	: Rusça
s.	: sayfa
S.	: Sayı
Sag.	: Sagayca
SD	: Sekkâki Divanı
ŞHD	: Şibani Han Dîvânı
Sİ	: Sedd-i İskenderî
sıf.	: sıfat
ŞN	: Şeybânî-nâme
Şor.	: Şorca
Soy.	: Soyotça
sp.	: spor
SS	: Seb' a-i Seyyâre
SSA	: Sözlere Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü
ŞT	: Şecere-i Terâkime
TA	: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî
Tar.	: Tarançi
Tara.	: Taraca
Tat.	: Tatarca
TatB.	: Baraba Tatarcası

TatK.	: Kazan Tatarcası
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TE	: Türkoloji Eleştirileri
Tel.	: Teleütçe
TL	: Türk Lûgati
Trkm.	: Türkmençe
TS	: Türkçe Sözlük
Tuv.	: Tuvaca
TYS	: Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük
TZ	: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l- Lügati't- Türkiyye
Uyg.	: Uygurca
vd.	: ve diğerleri
VEWT	: Versuch Eines Etimologischen Wörterbuchs Der Türksprachen
VEWTD	: Versuch Einess Wörterbuches Der Turk-Dialekte
Yak.	: Yakutça
Yay.	: Yayın
Yuyg.	: Yeni Uygur

ÖNSÖZ

İncelenen hatırat yalnızca Bâburluların hâkimiyet sağladığı topraklarla sınırlı bir alanda kalmayarak bütün dünyada kabul ve taktir görmüş bir eser olmanın yanında onun gördüğü ülkelerin iklimi, şehirleri, binaları, sanat abideleri, idari teşkilatları, halkın örf ve âdetleri, coğrafi durumu, insan karakterleri, bitkiler ve de hayvanlara varıncaya kadar her ne gözlemlemişse bunları tanıtmaya çalışmış, bu da eserde kullandığı kelimelerin sayısını ziyadeleştirmiş, bunun neticesi olarak Çağatay lehçesinin neredeyse sözlüğü konumundaki bu büyük eserin çalışılması kaçınılmaz olmuştur.

Çalışma, W. M. Thackston'ın 1993 yılında yayınladığı (Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Mirza *BÂBURNÂMA*; Çağatayca aslı, Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça tercümesi ve İngilizcesi) eserin kelime indeksi taranarak hazırlanmış ve eserdeki kelimenin geçtiği örnek metinlere çalışmada yer verilmiştir.

Çalışma hazırlanırken genel olarak şu sıralama takip edilmiştir: İlk olarak kelimenin Çağatayca metin ve sözlüklerdeki karşılıkları verilmiş, daha sonra kelimenin tarihî metinlerdeki kullanımları ile beraber günümüz Türk lehçelerindeki anlamları aktarıldıktan sonra, Radloff, Nadelayev, Räsänen, Clauson, Doerfer, Dankoff, Nişanyan, Eren, Tekin, Tietze, Budagov, Sevortyan gibi Türkoloji dünyasında söz sahibi âlimlerin değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bunun yanında kelimenin varsa Türkiye Türkçesi ağızları ile Türkçe sözlükteki karşılıkları da aktarılmıştır. Ayrıca eserde geçen yabancı kökenli kelimelerin anlamları orijinal sözlük ve kaynaklara bakılarak verilmiş, bu kelimelerin geçtiği örnek cümleler *Bâburnâme*'den aktarılmıştır.

Çalışmamız sırasında kaynaklardaki sembollere umumi anlamda uyulmaya çalışılmıştır. Ancak yabancı kaynaklarda verilen bazı sembollerin çalışmamıza, nadiren de olsa, aktarılamadığı da olmuştur.

Eserin hazırlanması esnasında bulamadığımız kelimeler Farsça, Almanca, Rusça, Fransızca, İngilizce gibi çok farklı dillerle oluşturulmuş olan Çağatay

sözlükleri ile bu sahada çalışma yapan onlarca Türkologun eserlerinin çevirisini zorunlu kılmıştır.

Çalışmanın *Bâburnâme*'deki insan yapımı nesne adlarının ortaya konması dolayısıyla Çağatay sahası kelime hazinesine katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Son olarak tezimin son demlerime kadar danışmanlığımı yürüten Doç. Dr. Ersin Teres'e, çalışma esnasında karşı karşıya kaldığım zor durumlar karşısında benimle görüşlerini paylaşan, yol gösteren, desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın, Prof. Dr. Kemal Eraslan ve Prof. Dr. Halil Toker hocalarıma en kalbi duygularla teşekkürü borç bilirim.

Hamza YALÇINKAYA

İstanbul-2013

I. BÖLÜM

GİRİŞ

“Bâbur’un Hatıratında Geçen İnsan Yapımı Nesne Adları ve Bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi” adını taşıyan bu çalışmamızdaki nesne adlarını incelemeden önce Çağatay edebî dili, bu dilin teşekkülü ve bu teşekkül esnasında Çağatay dilin geçiriği evrelerle beraber Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur’un Çağatayca’nın bu devreleri içindeki yeri, hayatı, sanat anlayışı, siyasî mücadeleleri, edebî eserleri ile birlikte vefatı sonrasında bir süre devam eden Bâburlu İmparatorluğu hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir.

Çağatayca tabiri Cengiz Han’ın ikinci oğlu Çağatay’ın adına nisbetle kullanılmaktadır. Çağatay edebiyatı tabirinin sınırı, bu alanın ilim adamlarınca farklı şekillerde algılanmaktadır. İlk olarak Çağatay ismi, Çağatay Han’ın sülâlesine ve bu sülâle tarafından kurulan devletin adı olmasına rağmen daha sonra bu ad Mâverâünnehir’deki Türk ve Türkleşmiş unsurlara, en sonunda da Timurlular zamanında gelişen edebî Türk lehçesiyle bu lehçede vücut bulan Orta Asya Türk Edebiyatına da verilmiştir. M. Fuad Köprülü Çağatay ismini en geniş anlamıyla, Moğol istilâsından sonra Cengiz’in çocuklarının kurdukları Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin medenî merkezlerinde XIII ve XV. Yüzyıllarda şekillenerek Timurlular devrinde zengin bir edebiyat meydana getiren Orta Asya edebî lehçesi şeklinde açıklar. XV. yüzyılın ikinci yarısında Ali Şîr Nevaî ile klasik edebiyat niteliği taşıyan bu lehçe, Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur zamanı ile bu zaman sonrasında Hindistanda uzun bir müddet varlığını sürdürmüştür (Eraslan 1993: 168).

Sultan Hüseyin Baykara’nın vefatından sonra Mâverâünnehir ve Hârizm üzerinde hâkimiyet sağlayan Özbekler Horasan’ı da ele geçirerek Timurlu Devletini

nihayete erdirirler. Çağatay kültürünün mirasçısı olan Özbekler bu edebiyata kendi karakterlerini de katarlar. Böylelikle yavaş yavaş Çağatayca tabiri yerini Özbekçeye bırakır. Çağatayca tabirini daha çok Çağatay sahasının dışındakiler kullanmışlardır. Nitekim Ebülğazi Bahadır Han Şecere-i Türk ve Şecere-i Terâkime’de eserlerinin rahatlıkla anlaşılabilmesi için Çağatay Türkçesi’nden, Arapça’dan ve Farsça’dan fazla kelime almadığını, kitabını Türk diliyle kaleme aldığını “Bu tarihi iyi ve kötü herkes bilsin diye Türk diliyle söyledim. Türkçeyi de öyle söyledim ki beş yaşındaki çocuk (bile) anlar.” şeklinde aktarır. Çağatay şairleri de eski geleneğe bağlı kalarak “Çağatay tili” yerine “Türkî tili”, “Türkâne”, “Türkî” tabirlerini kullanmışlar, hatta Nevâî bile bazı eserlerinde bu tabirleri tercih etmiştir (Eraslan 1993: 168; Ölmez 2007: 176).

Batı dünyasında Çağatay kelimesi 19. yüzyılda ilgi görmeye başlamıştır. Bu konuda bilhassa H. Vámbéry’nin *Çagataische Sprachstudien* adlı eseri etkili olmuştur. Vámbéry’den sonra József Thury, Martin Hartmann gibi Türkologlar Vámbéry’yi takip ederek Çağatay kelimesini daha geniş manada kullanmışlardır (Teres 2009: 6).

Çağatay edebî dilinin dayandığı temel konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Rus Türkologlar ve Rus ekolünü takip eden Türkologlar Çağatay kelimesinin anlamını kısıtlamışlardır. Radloff, Korş gibi Türkologlar Çağatayca’yı Uygur dilinin Karahanlılar devrinden itibaren İslâmî kültür etkisindeki gelişiminin devamı olarak kabul etmektedirler. Radloff daha da ileri giderek Çağatayca’yı canlı dille bir alakası olmayan sunî bir yazı dili şeklinde açıklamıştır. Onun bu görüşüne karşı çıkan Borovkov ise Uygurca’nın dinî ve resmî bir dil olarak dar bir sahaya mahsus olduğunu, bu bakımdan da İslâm kültürünün baskısına mani olamadığını, Çağatayca’yı da Uygurca’nın devamı olarak kabul etmenin yanlış olacağını ileri sürmektedir. Ona göre klasik Çağatayca’nın temeli Orta Asya Türkçesi’dir. Borovkov, Çağatayca’yı klasik bir yazı dili haline getiren Ali Şîr Nevâî’nin canlı dile dayandığını, çok iyi bildiği Özbekçe’den yararlandığını, bu sebeple Özbek yazı dilinin de mimarı olduğunu kabul eder. M. Fuad Köprülü de Çağatayca’yı, Cengiz istilâsından sonra İslâm medeniyeti etkisi altında tezahür eden Orta Asya edebî Türk

lehçesi olarak açıklamakta ve bu lehçenin temelini XI. yüzyıla kadar götürmektedir. Fuad Köprülü Moğol istilâsının siyasî ve içtimai hayatta olduğu kadar dilde de bir çok değişikliğe sebebiyet verdiğini belirtmiş ve bu istilânın Türkçe'ye birtakım Moğolca öğelerin girmesi, çeşitli lehçeler arasında karşılıklı etkileşimlerin, alışverişlerin olması, eski Uygur edebî unsurlarının canlanması, Azerî edebî lehçesinin teşekkül etmesi ve XII. yüzyıl Hâkâniye Türkçesi'nin XV. yüzyıl klasik Çağatay lehçesine adım atması şeklinde sonuçları da beraberinde getirdiğini belirtmiştir. Ahmet Caferoğlu ise Çağatayca'yı, Göktürk-Uygur devriyle müşterek Orta Asya yazı dilinin kaynaşması sonucu meydana gelmiş edebî bir dil olarak kabul etmektedir. Ayrıca Ali Şîr Nevâî'nin Uygur resmî yazı dilinin mirasına sahip olmakla birlikte bu yazı dilini olduğu gibi devam ettirmediğini de zikretmektedir. Janos Eckmann, Çağatayca'yı XV. yüzyıl başına kadar kullanılan edebî bir dil şeklinde kabul eder ve onu Karahanlılar ile (XI-XIII. yüzyıllar) Hârizm (XIV. yüzyıl) edebî dilinin devamı olarak kabul eder (Eraslan 1993: 168; Teres 2009: 6).

Bütün bu görüşlere dayanarak Çağatay edebî dilinin şekillenmesinde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilâsı sonrasında bu bölgedeki yöresel şivelerin harmanlanmasının büyük ölçüde rolü olduğu zikredilebilir. Ayrıca İslâm kültürü ile Fars edebî dilinin bu teşekkül esnasındaki önemli etkilerini de görmek gerekir. Fars edebiyatını örnek alan ve ona ulaşmayı hedef edinen Çağatay edebiyatının özellikle üslûpta geniş ölçüde bu edebiyatın etkisi altında kalacağı muhakkaktır. Nitekim Farsça'nın resmî dil olarak Orta Asya Türk devletlerinde yaygın olması, klasik Fars edebiyatının gelişmesinde Türk devletleri yöneticilerinin teşvik ve yardımları Ali Şîr Nevâî'nin *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de kendi asrındaki müelliflerin eserlerini Türkçe yerine Farsça kaleme almalarından yakınması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca bu dönemdeki geniş kültür ilişkileri, başka lehçelerin Çağatay yazı diline etki etmesine zemin hazırlamıştır. Bu hususta yapılacak bir araştırma, özellikle Azerî Türkçesi yoluyla Çağatay yazı diline çok fazla Batı Türkçesi ögesinin girmiş olduğunu gösterecektir. Bundan dolayı Çağatay yazı dilinin temelini ve teşekkülünü belirli sebeplere bağlamak mümkün olamamaktadır. Edebî dil her şeyden evvel kültürle ilgilidir ve Çağatay edebî dilinin

teşekkülünde de kültürel hayatın birinci derecede rolü vardır (Eraslan 1993: 168; Ölmez 2007: 179).

Çağatay Edebî Dilinin ve Çağatay Edebiyatının Devreleri

Çağatay edebî dilinin devreleri hususunda da görüş birliği sağlanamamıştır.

Bu konudaki başlıca düşünceler şöyle özetlenebilir:

Samoyloviç, Çağatayca ifadesini 15. ve 20. yüzyıllar arasında Orta Asyada konuşulan edebî Türk dili için kullanmış ve Orta Asya edebî Türk dilini dört devre olarak açıklar:

1. Karahanlı (Kâşgar) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar).
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar).
3. Çağatay Türkçesi (XV-XIX. yüzyıllar).
4. Özbek Türkçesi (Özbekçe. XX. yüzyıl)

Samoyloviç, Orta Asya edebî Türk dilinin üçüncü devresi olarak ifade ettiği Çağatayca'yı da dört döneme ayırmıştır.

1. İlk Çağatayca ya da Nevâyî'den önceki Çağatayca devri (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar)
2. Klasik Çağatayca devri (1465-16. yüzyılın ortaları)
3. Klasik devirden sonraki Çağatayca devri (17. yüzyılın sonuna kadar)
4. Son Çağatayca devri (18. ve 20. yüzyıllar) (Eraslan 1993: 169; Teres 2009: 7).

M. A. Şerbak, Çağatay Türkçesi'ni eski Özbek dilinin bir devamı olarak kabul eder ve Özbekçe'yi şu devrelere ayırır:

- a) İlk devir (10-13. yüzyıllar). Batı (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının dile dahil olduğu dönemdir. Moğol istilâsı bu gelişimi sonlandırır.

b) İkinci devir (14-17. yüzyıla kadar). Sunî bir dil olarak kabul ettiği Çağatayca devridir. Sanat dili; Çağatayca sözü yalnız bu devre için geçerlidir.

c) Üçüncü devir (17-18. yüzyıl). Özbekçe'ye yöresel dil unsurlarının girdiği devirdir (Eraslan 1993: 169; Eckmann 2011: 78).

J. Eckmann *Zur Charakteristik Der İslamischen Mittel Asiatisch-Türkischen Literatursprache* adlı yazısında önemli fonetik ve morfolojik husûsiyetlere dayanarak İslâmî Orta Asya Edebî Türk dilini şu devrelere ayırır:

1. Karahanlı (Hâkâniye) Türkçesi (11-13. yüzyıllar).
2. Hârizm Türkçesi (14. yüzyıl).
3. Çağatayca (15. yüzyıl-20. Yüzyılın başlangıcı).

Eckmann, Samoyloviç'in Çağatay edebî diline dair tarifini dil tarihi gerçeklerine daha yakın bulur ve Çağatay edebî dilinin inkişafını da üç dönem halinde aşağıdaki devrelere ayırır:

1. Erken (ilk Çağatayca) veya Nevâyi öncesi devri (15. yüzyılın ilk yarısı). Sekkâkî, Haydar Harizmî, Lutfî, Yûsuf Emîrî, Seyyid Ahmed Mirzâ, Gedâ'i, Yakînî, Atâî'nin dili.
2. Klasik Çağatayca devri (15. yüzyılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarısı): Nevayi, Hüseyin Baykara, Hamidi, Muhammed Salih, Şeybani, Ubeydi vs.
3. Klasik sonrası devri (16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar): Ebu'l-Gâzî vs. (Eckmann 2011: 78-79; Eraslan 1993: 169; Eckmann 2003: 17).

Bu konu hakkında mühim değerlendirmelerde bulunan ve farklı bir bakış açısı getiren diğer bir araştırmacı da Fuat Köprülü'dür. Köprülü, Çağatay kelimesinin anlamını genişletmiştir. Ona göre, 13.-14. yüzyıllarda Çağatay devleti ve Altınordu'nun kültür merkezlerinde gelişmiş Orta Asya edebi şivesi olup klasik

şeklini 15. yüzyılda, Timurlular zamanında almıştır. Kemal Eraslan da Köprülü'nün yapmış olduğu bu sınıflandırmayı desteklemektedir.

Biz de Fuad Köprülü'nün görüşünü benimsiyoruz. Çalışmamızda Çağatay Edebiyatını Fuad Köprülü'nün tasnifinde olduğu gibi bu beş devreyi temel alarak inceleyeceğiz:

1. İlk Çağatay Devri (13-14. yüzyıllar)

Bu dönem Çağatay edebî dilinin ve edebiyatının temellerinin atıldığı dönemdir. Çağatay Türkçesi adıyla bilinen bu Orta Asya edebî dilinin 13. yüzyılın başından beri, yani Moğol istilâsından hemen sonra şekillenmeye başladığı kabul edilebilir. 11-12. yüzyıllarda bütün Orta Asya Türk topluluklarında ortak edebî dil olan Karahanlı veya Hâkâniye Türkçesi, Moğol istilâsının Orta Asya Türk dünyasında meydana getirdiği etnik, kültürel ve sosyal yapıdaki karışıklık nedeniyle etkisini ve birleştirici özelliğini kaybetmiştir. Cengiz'in ölümünden sonra (1227) koskoca imparatorluk toprakları oğulları arasında paylaşıldı. Horasan ve Mâverâünnehir toprakları Cengiz'in ikinci oğlu olan Çağatay'ın idaresinde kaldı. Bu alanda kurulan Çağatay Devleti, 15. yüzyılın başlarından itibaren Timurlular'ın yönetiminde siyaset ve kültür bakımından büyük bir zenginlik gösterdi. Başta Semerkant olmak üzere Herat, Merv, Belh gibi şehirler ehemmiyetli birer kültür merkezi haline geldi. Çağatay edebiyatı aslen bu merkezlerde gelişerek güçlendi ve 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Ali Şîr Nevâî ile klasik bir hal alarak zirve noktasına ulaştı. 15. yüzyılın ikinci yarısında Semerkant önemini yitirerek yerini Herat'a bırakacaktır. 14. yüzyıla gelindiğinde müslüman Çağatay hükümdarlarının Türkçe konuştukları, divanlarında Uygurca bilen kâtipler (bahşı) bulundurdıkları ve Çağatayca'yı resmî dil olarak kullandıkları bilinmektedir. Hatta İbn Battûta'nın ifadesine göre Farsça'nın hâkim olduğu Buhara'da bile bir dergâhta Türkçe ilâhiler söylenmesi bunu çok açık bir biçimde göstermektedir. Timur devrinde yaşayan iki önemli şair ve yazardan biri, Seyfi mahlasıyla Farsça ve Türkçe şiirler kaleme alan Emîr Seyfeddin Barlas, diğeri de Arslan Hoca Tarhan'dır. Bu çağda ilk Çağatay devri dilinin, bir yandan resmî dil olması dolayısıyla devlet nezdinde ehemmiyetini

koruması, öte yandan da Farsça misaller karşısında onlara benzer başarılı eserler ortaya koymaya başlaması ile asıl bir sonraki dönemin klasik Çağatay dil ve edebiyatına ortam hazırladığı görülür (Eraslan 1993: 169; Teres 2009: 7).

2. Klasik Devrin Başlangıcı (15. Yüzyılın ilk yarısı)

Timur'un kurduğu imparatorluk onun ölümünden sonra (1405) başlayan taht kavgaları sebebiyle zayıfladı ve giderek dağılma noktasına geldi. Horasan ve Hârizm dışındaki bazı topraklar fiilen imparatorluk idaresinden çıktı. Buna rağmen Semerkant ve Herat gibi toprakların bu kargaşanın dışında kalması ve bu merkezlerde huzur ve asayişin devam etmesi sayesinde buralarda sanat ve edebiyat gelişmeye devam etti. Edebiyat halk arasında değil, Fars dilini ve edebiyatını iyi bilen, Farsça eser yazabilecek kudretteki yüksek zümre içinde gelişti. Bunların arasında millî dil ve edebiyatın rağbet görmesi, 14. yüzyılın ikinci yarısında Hucendî ve Hârizmî gibi şairlerle başladı. Halk arasında ise Yesevî dervişleriyle Yesevî geleneği ve hikmet tarzı devam ediyordu. Özellikle Ahmed Yesevî'nin edebî ve tasavvufî öğretilerini sürdüren derviş-şairler, dinî-didaktik içerikli eserleriyle halkın çok farklı kesimlerinde etkili oldular (Eraslan 1993: 169; Ölmez 2007: 180).

1381 yılında Timur tarafından alınan Herat önce Mîrân Muhammed Şah'ın, sonra da Sâhruh Mirza'nın yönetiminde gelişti ve Semerkant'tan sonraki en önemli merkez oldu. Mimari eserler ve medreselerle süslenen Herat, devletin kültür merkezi olmasının ardından Hüseyin Baykara'nın saltanatı zamanında siyasî merkez haline getirildi. Öte yandan Ali Şîr Nevâî de klasik Çağatay şiirinin başlangıcı olarak Timur ve Şâhruh Mirza devirlerini göstermektedir (Eraslan 1993: 169; Ölmez 2007: 180).

Klasik devirden önce eser vermiş, özellikle şairleriyle Çağatay edebiyatının teşekkülünü hazırlamış olan bu devir şairleri klasik divan şiirinin ilk misallerini vermişlerdir. Meydana getirilen divanlar düzen bakımından klasik devirdeki kadar gelişmemiştir. Bunlarda yer alan şiirler umumiyetle münâcât, na't, kaside, gazel, muhammes, tuyuğ ve müfredlerdir. Bazı divanlarda ise çoğu kez gazel tarzındaki şiirler yer amaktadır. Kullanılan vezinler umumiyetle aruzun remel, hezec ve recez

bahirlerinin yaygın olan biçimleridir. Mesnevilerin çoğu küçük hacimdedir. Bazıları ise mektup tarzında kaleme alınmıştır. Bu devrin başlıca şairleri şunlardır: Hucendî, Sekkâkî, Mevlânâ Lutfî, Atâî, Haydar Tilbe, Hâfız-ı Hârizmî, Yûsuf Emîrî, Ahmedî, Yakînî, Seydî Ahmed Mirza, Gedâyî (Eraslan 1993: 169; Ölmez 2007: 219).

14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış şairlerden olan Hucendî *Letâfetnâme* adlı eseriyle bilinmektedir. Yaşamı hakkındaki bilgiler son derece az olup mahlasından Hucendli olduğu anlaşılmaktadır. Hârizmî'nin *Muhabbetnâme*'si tarzında bir mesnevi olan *Letâfetnâme* “mefâîlün mefâîlün feûlün” vezniyle kaleme alınmış ve Emîrzâde Mahmud Tarhan'a ithaf edilmiştir. Nazım tekniğini çok iyi bildiği görülen Hucendî'nin yalnızca İran edebiyatını değil aynı zamanda eski Türk şairlerinin eserleri hakkında da malumat sahibi olduğu anlaşılmaktadır. *Letâfetnâme*'nin mevcut iki nüshasından biri Londra British Museum'da (Add., nr. 7914, vr. 142-157), diğeri İstanbul'da Millet Kütüphanesi'nde (Ali Emîrî, Arapça, nr. 86, vr. 180-194 [kenarda]) bulunmaktadır. Eser Turhan Genceî tarafından neşredilmiştir (“The Latâfatnâma of Khujandî”, *Annali*, nuova serie: XX-XXX, [Napoli 1970], s. 345-368 + XXXV) (Eraslan 1993: 169).

Çağatay şiirinin ilk önemli şairi olan Sekkâkî'nin yaşantısı hakkında da yeteri kadar bilgi yoktur. Kasidelerinin büyük bir kısmının Timurlu hükümdarlarından Halil Sultan (1405-1409), Uluğ Bey (1447-1449) ve büyük devlet adamlarından Vezir Arslan Hâce Tarhan'a ithaf edilmiş olduğuna bakarak onun 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı söylenebilir. Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı şairler tezkiresinin ikinci meclisinde verilen bilgiye göre Sekkâkî Mâverâünnehirli olup şiirleri Semerkant'ta şöhret bulmuş ve Timurlular'ın saray şairliğine kadar yükselmiştir. Nevâî ayrıca Sekkâkî'nin Mevlânâ Lutfî'nin iyi şiirlerini çalarak kendisi yazmış gibi gösterdiğini de zikreder. Nevâî *Muhâkemetü'l-lugateyn'de* ise onun Mevlânâ Lutfî kadar büyük bir şair olmadığını ileri sürer. Yukarıdaki geçen ifadelerden anlaşılacağı üzere Sekkâkî'nin şairliği, kendi dönemi içerisinde tutarsız görüşlerle değerlendirilmiştir. Kasidelerinden birinin büyük sûfi Hâce Muhammed Parsa'ya ithaf edilmiş olması Sekkâkî'nin tasavvufa olan meylini göstermekteyse de onun bir mutasavvıf olmadığı gazellerinde din dışı konuları

işlemesinden açıkça bellidir. Kasidelerinde Çağatay edebî dilini ustalıkla kullanması, gazellerindeki incelik ve coşkunluk, onun Çağatay şiirinin kurucularından sayılması için yeterlidir. Dilinde yer yer arkaik unsurlara rastlanması ise Çağatay edebî dilinin oluşum halinde bulunduğunu göstermektedir. İki nüshası bilinen eksik divanı (British Museum, Or.. nr. 2079, Taşkent Kol Yazmaları Ktp . nr 88) Kiril harfleriyle basılmıştır (Sakkakiv, *Tanlangan Asarlar*, Taşkent 1958) (Eraslan 1993: 169-170; Ölmez 2007: 180).

15. yüzyılın ilk yarısında Çağatayca şiirleriyle meşhur olan Mevlânâ Lutfî Çağatay şiirinin yücelmesinde önemli rol oynayan şairlerdendir. Farsça ve Türkçede benzeri olmayan şair, daha çok Türkçe şiirleriyle tanınırdı. Onun hakkında ilk bilgileri Ali Şîr Nevâî *Mecâlisü'n-nefâis* ve *Nesâyimü'l-mahabbe* adlı eserlerinden ve Devletşah'ın *Tezkiretü'ş-şuârâ*'sından edinmekteyiz. Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâis* ve *Nesâyimü'l-mahabbe* adlı eserlerinde Lutfî'ye yer verip, “Bu kavmin üstadı ve söz melikidir” sözleriyle ona karşı duyduğu tazim ve hayranlığı ifade etmektedir. Yine Nevâî'nin naklettiğine göre Mevlânâ Lutfî Şeyh Şehâbeddîn-i Hıyâbânî'ye intisap etmiş ve vefatına kadar ona bağlı kalmıştır. Hayatının büyük bir kısmını Baysungur Mirza'nın yanında geçirdi. Doğum yeri ve yılı belli olmadığı gibi ölüm yılı olarak gösterilen 1482 ya da 1492 tarihleri de tahmine dayanmaktadır. Ancak yüzyıla yakın uzun bir ömür sürdüğü anlaşılmaktadır. Mevlânâ Lutfî tezkirelerdeki kayıtlara göre Herat'a bağlı Kenar köyünde medfundur. Şâhruh Mirza'dan Hüseyin Baykara'ya kadar pek çok Timurlu şehzadesinin iltifatına nail olmuştur. Elde bulunan Türkçe divanı ile *Gül ü Nevrûz* adlı mesnevisi onun önemli bir şair olduğunu, Çağatay dilini ustalıkla kullandığını, klasik edebiyatın teknik ve inceliklerine hakim olduğunu göstermektedir. Başarılı kasideleri, âşıkane ve süfiyâne gazelleri, cinaslı tuyuğları ile o zamanki Türk-İslâm kültür çevrelerinde haklı bir şöhret kazanan Mevlânâ Lutfî kendisinden sonra gelen birçok şaire etki etmiştir. Ali Şîr Nevâî, onun Serefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme* adlı meşhur tarihini Türkçe'ye tercüme ettiğini bildirmişse de böyle bir eser şimdilik ele geçmemiştir. Mevlânâ Lutfî'nin şöhretinin yayılmasında, gazellerinde kullandığı dil ve üslûpla ince hayaller başlıca rolü oynamıştır. Dilinde yabancı ögeler oldukça az, Oğuz-Kıpçak özellikleri ise çokça görülür. Türkiye ve dünya kütüphanelerinde birçok nüshası bulunan divanının tenkitli metni ve indeksi

Günay Karaağaç tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış (İÜ Ktp., Tez nr. 16487 [1983]), ayrıca çalışma (Günay Karaağaç, *Lutfî Divanı* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997) adıyla yayımlanmıştır. Celâleddin Tabibin aslı Farsça olan *Gül ü Nevruz* adlı mesnevisini nazmen tercüme etmiş, Çağatay edebî dilini ustalıkla kullandığı eserine âdeta telif hüviyeti vermiştir. Ayrıca bu mesnevi üzerine iki tez çalışması yapılmıştır. Yayımlanmamış olan olan bu çalışmaların biri yüksek lisans, diğeri ise lisans tezidir (Eraslan 1993: 170; Ölmez: 2007: 181-182).

15. yüzyılın ikinci yarısında Belh’de doğan Atâî (Atâyî), Yesevî dervişlerinden İsmail Atâ’nın torunlarından. Bu şairin yaşamı hakkında da yeterli bilgi yoktur. Atâî hakkında *Mecâlisün-nefâis*’in ikinci meclisinde Nevâî’nin verdiği bilgi çok kısadır; fakat mezarının Belh civarında bir köyde bulunduğu yolundaki kayıt mühimdir. Konuya dair Ölmez ilgili makalesinde Atâî’nin, Nevâî tarafından 15. yüzyılın en eski şairi olarak kabul edildiği, şairin şiirlerinin Türkler arasında çok yayıldığını, Kafiye hatası yapsa da şiirlerinde Türkâne söyleyişi tercih ettiğini ve klasik şiirin nazım kurallarına pek önem vermediği hususlarında açıklamalarda bulunmuştur. Atâî’nin şiirlerinin bir kısmı A. Samoyloviç tarafından yayımlanmıştır (“Materiali po Credneaziatsko - Tureçkoy Literature. IV Çağatayskiy poet XV veka Atai”, *ZKV*, 11/ 2 [1927], s. 257-274). Ayrıca Fitrat’ın *Özbek Edebiyatı Nemûneleri* adlı eserinde de Atâî’nin şiirlerinden örnekler verilmiştir (Taşkent 1928. VI. 151-158) (Eraslan 1993: 170; Ölmez: 2007: 182).

“Türkîgûy” (Türkçe söyleyen) lakabı ile şöhret bulan ve asıl adı Mîr Haydar olan bu şair, eserlerinde Haydar Tilbe adını kullanmıştır. Kaynaklarda Haydar Harezmî adıyla da yer alan şairin yaşamı hakkında fazla bilgi yoktur. Ali Sîr Nevâî *Muhâkemetü’l-lugateyn*’de Hârizmli olduğunu kaydetmiştir. Timur’un torunlarından İskender b. Ömer Şeyh Mirza adına yazdığı *Mahzenü’l-esrâr* adlı mesnevisi, onun 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşadığını göstermektedir. Haydar Tilbe’nin Mevlânâ Lütfî’den sonra 15. yüzyılın en iyi şairi olarak kabul edilmektedir. *Mahzenü’l-esrâr* Nizâmî’nin aynı adlı mesnevisine nazire olarak kaleme alınmıştır. Mesnevideki fahriyelerden anlaşıldığına göre Haydar Tilbe 15. yüzyılda büyük bir şöhrete sahiptir. Nazım tekniği ve ifade bakımından çok başarılı

olan yapıt on makaleden oluşmaktadır. Her makalenin sonunda konuyla ilgili bir hikâye yer alır. “Müfteilün müfteilün fâilün” vezniyle yazılmış olan mesnevinin Türkiye ve dünya kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır (belli başlı nüshaları için bk. TSMK, Hazine, nr. 1460; Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc, nr. 978; Süleymaniye Ktp., Ayasofya. nr. 4757; Viyana Staatsbibliothek. nr 647. British Museum, Add., nr. 7914, vr. 115^b-141^b; Millet Ktp, Ali Emîrî. Manzum, nr. 951) (Eraslan 1993: 170; Ölmez: 2007: 182).

15. yüzyılın mühim Çağatay şairlerinden biri de Hâfız-ı Hârizmî'dir. Asıl adı Abdürrahim Hafız'dır. Mahlasından Hârizmli olduğu anlaşılmaktadır. Bu şairimizin de yaşantısı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Timur 1379-1388 yılları arasında Ürgenç üzerine giderek buraları yağmalayınca birçok sanatkâr ve ilim adamı gibi Hârizmî de başka bir ülkeye göç etmek zorunda kaldı. O sırada Şîraz'da hüküm süren Şâhruh'un küçük oğlu İbrahim Sultan 1414'da Hârizmî'yi Şîraz'a davet edince o da davete icabet etti. İbrahim Sultan'ın 1435'te ölümü üzerine Hârizmî'nin bir mersiye kaleme alması, onun o tarihlerde yaşadığını göstermektedir. Divanında Hârizm halkının değerini bilmediğinden yakınmaktadır. Yine divanından Hârizmî'nin Horasan, Kirman, Tebriz, Semerkant, Buhara ve Hucend gibi memleketleri dolaştığı ve uzun yıllar Şîraz'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Ölüm tarihi bilinmemektedir. Şîraz'da vefat ettiği ve orada medfun olduğu düşünülmektedir. Hâfız-ı Hârizmî'nin divanı, Ali Şîr Nevâî divanından sonra Çağatay Edebiyatı'nın en mükemmel ve hacimli divanı olup çok büyük değer taşımaktadır. Tek nüshası Haydarâbâd'da Salarçang Müzesi'ndedir (Şark El Yazmaları, nr. 4298). 1975 yılında Hamit Süleymanov tarafından bulunan divan Kiril harfleriyle iki cilt halinde neşredilmiştir (*Hâfız Horezmiy, Devan, I-II, Taşkent 1981*) (Eraslan 1993: 170-171).

14. yüzyılın ikinci yansı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve Şâhruh'un oğlu Baysungur'un dostlarından olan Yûsuf Emîrî hakkında Ali Şîr Nevâî *Mecâlisü'n-nefâis* 'te bazı bilgiler verir. Buna göre Türk şairlerinden olan Emîrî'nin güzel şiirleri bulunmakla birlikte kendisi fazla şöhret kazanmamıştır. Emîrî'nin 1433 yılında Herat'ta öldüğü, kabrinin Bedahşan yakınında Erheng Saray'da bulunduğunu yine Nevâî'den öğrenmekteyiz. Şiirlerinde Emîr ve Emîrî mahlasları görülmektedir.

Divanında Türkçe şiirler yanında Farsça şiirler de bulunmaktadır. özellikle Farsça şiirlerinin ilgi görmesi onun bu dili çok iyi kullandığını ve devrin edebiyat anlayışını gösterir. Farsça şiirlerinde büyük ölçüde devrin önde gelen mutasavvıflarından Şeyh Kemâl-i Hucendî'yi taklit ettiği kabul edilir. Fuad Köprülü bu etkinin Türkçe şiirlerinde de görüldüğünü ve bunun doğal olduğunu belirtir. Yûsuf Emîrî'nin elimizde Türkçe ve Farsça şiirlerini içine alan bir divanı ile *Dehnâme* adlı mesnevisi ve *Beng ü Çağır* adlı münazarası bulunmaktadır. Divanının bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (TY, nr. 2850, vr. 163^b-284^b). *Beng ü Çağır* nazım ve nesir karışık bir eserdir. Kitapta bengin (afyon) temsil ettiği yeşiller giyinmiş, uyuşuk bir dervişle çağırın (şarap) temsil ettiği kırmızılar giyinmiş, hiddetli ve hareketli bir genç karşılaştırılmıştır. Bu cihetten bakıldığında eser sembolik bir karakter taşır. Bilinen tek nüshası British Museum'da bulunan (Add., nr. 7913, vr. 329^b-337^b) nüshasıdır. *Beng ü Çağır*'ın metni bazı notlarla birlikte Gönül Alpay tarafından neşredilmiştir ("Yusuf Emirî'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", *TDAY Belleten*, Ankara 1973, s. 103-125). *Dehnâme* 1429 yılında tamamlanarak Baysungur Mirzaya ithaf edilmiştir. Fars Edebiyatında adeta bir moda haline gelen ve kimi şairler tarafından ele alınan bu konu Emirî'nin de ilgisini çekmiştir. Münâcât, na't, devrin padişahına övgü ve telif sebebi bölümlerinden sonra başlayan eser on mektuptan müteşekkildir. Her mektuptan sonra bir gazelle mâşukanın âşıkâ verdiği cevap yer almaktadır. Tamamı 906 beyit olan mesnevi "mefâîlün mefâîlün feûlün" vezniyle kaleme alınmıştır. Farsça'yı daha iyi kullanmasına rağmen eserini Türkçe kaleme alması, o devirde başlayan Türk diliyle klasik bir edebiyat meydana getirme anlayışını ortaya koymaktadır. Bu mesnevinin de bilinen tek nüshası Londra'da bulunmaktadır (British Museum, Add.nr. 7914, vr. 228^b-272^a). *Dehnâme* üzerine bir mezuniyet tezi ile Reşit Rahmeti Arat'ın bir makale çalışması bulunmaktadır. Arat'ın bu çalışmasında *Dehnâme*'nin 23 beytinin Uygurca tıpkıbasımı, yazıçevrimi ve Türkiye Türkçesine çevirisi yer alır (Eraslan 1993: 171; Ölmez: 2007: 183).

Çeşitli telli sazlar arasında geçen bir atışmayı konu edinen, hacim bakımından küçük, ama edebî değeri büyük olan mesnevisiyle tanınan Ahmedî'nin yaşamı hakkında da yeterli bilgi mevcut değildir. Bununla beraber eserine bakarak ona dair bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Adının veya mahlasının Ahmedî olduğu

eserinde açıkça belirtmiştir. Ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmamakla birlikte Ahmedî'nin klasik Çağatay öncesi şairlerinden olduğu yapıtın üslûp ve içeriğinden anlaşılmaktadır. Buna göre Ahmedî 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olmalıdır. Eserde yer alan “Didi ki hey hey bu nidür mâ vü men / Keldi meger muhtesib-i hum-şiken” beytinden hareketle onun Şâhruh Mirza döneminde (1409-1447) yaşadığını ileri süren J. Eckmann, bu düşüncesine kanıt olarak Şâhruh Mirza'nın saltanatı döneminde içki yasağı koymuş olmasını gösterir. Gerçekten de Şâhruh Mirza dindar, barış sever bir hükümdar olup ilim ve sanat adamlarını kollardı. Onun devrinde Semerkant, Herat, Merv gibi şehirler birer ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Sünnî akîdeye sıkı sıkıya bağlı olan Şâhruh Mirza saltanatı yıllarında bütün ülkeye içki yasağı koymuş, buna aykırı davrananları da ağır şekilde cezalandırmıştır. Ahmedî'nin kıymetli bir şair olduğu, kuvvetli bir ifadeye ve sağlam bir mûsiki kültürüne sahip olduğu eserinde görülmektedir. O devrin Orta Asya Türk mûsikisinde kullanılan ve eserde birbiriyle atışan tanbure, ud, çeng, kopuz, yatugan, rebap, gıçek ve kingire gibi telli sazlar hakkında verdiği bilgiler gerçeklere uygundur. Ahmedî eserine belirli bir isim vermemiştir. İçeriğine bakarak esere “Telli Sazlar Münazarası” adı verilmiştir. Eser nesir halindeki kısa bir mukaddime dışında 130 beyitlik bir mesnevidir. Eserdeki ifadelerin canlılığı ve güzelliği kadar konusunun çekiciliği ve dayandığı temel görüş bakımından da büyük bir kıymete sahip olan eser “müfteilün müfteilün fâilün” vezniyle yazılmıştır. Bilinen tek nüshası British Museum'da bulunan (Add., nr. 7914, vr. 321^b-328^b) mesnevi Kemal Eraslan tarafından neşredilmiştir (“Ahmedî, Münazara [Telli Sazlar Atışması]”, *TDED*, XXIV [İstanbul 1986], s. 129-204) (Eraslan 1993: 171).

Yaşamı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Yakînî, M. Fuad Köprülü'nün *Riyâzü'ş-şu'arâ'* ve *Şubh-i Gülşen* adlı tezkirelerden aktardığına göre Heratlıdır. Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'inin ikinci meclisinde verilen bilgidен, Yakînî'nin Türk emirlerinden olup Türkçe şiirlerinin yanında Farsça şiirler de yazdığı anlaşılmaktadır. Nevâî ayrıca, onun ömrünün sonunda bî-edebâne sözlerden tövbe edip doğruyola girdiğini zikretmiştir. Kabri Derre-i Dübîrâderân'dadır. Şimdiye kadar Yakînî'nin divanına rastlanmadığı gibi mecmualarda da şiirleri

bulunmamıştır. Eldeki tek eseri, bilinen tek nüshası British Museum’da bulunan (Add, nr. 7914, vr. 314^a-321^a) *Ok Yaynıng Münâzarası*’dır. Nesir halindeki yapıt okçuluğa dair olup o devirde aristokrat zümre arasındaki okçuluk merakını aksettirmektedir. Arap harfleriyle metni ve İngilizce tercümesi Fahir İz tarafından yayımlanmıştır (“Yakini’s Contest of the Arrow and the Bow”, *Nemeth Armağanı*, Ankara 1962, s. 267-287) (Eraslan 1993: 171; Ölmez: 2007: 184).

Seydî Ahmed Mirza, Ali Şîr Nevâî’nin verdiği bilgiye göre 15. yüzyıl şairlerinden olup Timur’un torunlarından Mîrân Muhammed Şah’ın oğludur. Yine Nevâî’nin verdiği bilgiye göre, Seydî Ahmed Mirza Türkçe ve Farsça mesnevi ve gazellerden oluşan bir divan tertip etmiştir. Nevâî ayrıca *Letâfetnâme* adlı bir mesnevisinin de olduğundan bahseder. Şâhruh Mirza zamanında Horasan valiliği yapmış olan Ahmed Mirza daha ziyade *Taaşşuknâme* adlı mesnevisiyle şöhret kazanmıştır. Eser Hucendî’nin *Letâfetnâme*’si tarzında yazılmış olup münâcât, na’t, hükümdarın methi ve telif sebebi bölümlerinden sonra on aşk mektubundan meydana gelmektedir. Her mektubu bir gazel ile “Sözün Hulâsası” başlıklı bir bölüm takip eder. “Mefâîlün mefâîlün feûlün” vezniyle kaleme alınan eserde şair Seydî mahlasını kullanmıştır. 320 beyit olan mesnevinin bilinen tek nüshası British Museum’da bulunmaktadır (Add, nr. 7914, vr. 273^a-289^b). Eser üzerine biri lisans, diğeri yüksek lisans olmak üzere iki tez hazırlanmıştır. 1435 yılında Şâhruh Mirza’ya sunulan eser şairin ifadesine göre yedi günde tamamlanmıştır (Eraslan 1993: 171; Ölmez 2007: 185).

15. yüzyılın önde gelen Çağatay şairlerinden biri de Gedâyî’dir. Ali Şîr Nevâî, tezkiresinde onun Ebü’l-Kasım Bâbur devrinde büyük bir üne kavuştuğunu, Türkçe şiirler yazdığını, yaşı doksanı geçtiği halde hâlâ hayatta olduğunu nakleder. Asıl adının ne olduğu bilinmemektedir. Hayatı hakkında da elimizdeki bilgiler azdır. Eckmann, *Mecâlisü’n-nefâis*’in 896 (1491) yılında tamamlandığını ön plana çıkararak onun veladetinin 1404-1405 yılları olabileceğini ileri sürer. Divanındaki şiirlerinden Gedâyî’nin usta bir şair olduğu, aruzu çok iyi kullandığı anlaşılmaktadır. Dili oldukça sadedir ve yer yer Oğuz Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Üslubu ve söyleyiş tarzı Nevâî kadar olmasa da onunkine yakın bir üslup ve söyleyiş tarzı

sergiler. Şiirlerinin konusu umumiyetle ümitsiz aşk, sevgilinin güzelliği ve cefası olmakla birlikte yer yer sūfiyâne duygu ve düşüncelere de yer verilir. Gedâ ve Gedâyî mahlaslarını kullanması onun tasavvufa olan meyliyle alakalı olmalıdır. Divanının bilinen tek nüshası, Bibliotheque Nationale’de kayıtlı bir mecmuada bulunmaktadır (Suppl. Turc., nr. 981). Gedâyî divanı J. Eckmann tarafından metin, sözlük ve tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (*The Divân of Gadâ’i*, The Hague 1971) (Eraslan 1993: 171-172; Ölmez 2007: 185-186).

Klasik devir öncesinde yaşayan ve adları Ali Şîr Nevâî’nin *Mecâlisü’n-nefâis*’inde geçen diğer şair ve edipler de şunlardır: Muammaları ile meşhur bir şair olan Hâcî Ebü’l-Hasan, Sultan Mesud Mirza’nın saray şairlerinden olan Kutbî, Hüseyin Baykara devri şairlerinden olan ve de vezirlik vazifesini sürdüren Naîmî, Semerkantlı şair Harîmî Kalender, Belhli şair Kemâlî, genç yaşta vefat eden şairlerden Latîfî, Heratlı şairlerden Mukîmî, Ali Şîr Nevâî’nin yakın arkadaşı olup Nevâî tarafından hakkında bir risale yazılan Seyyid Hasan Erdeşîr, Serahs Kalesi’nde idam edilen ve Nevâî’nin iyi bir şair olduğunu bildirdiği Kabûlî mahlaslı Mîr Saîd ve Timur’un torunu Sultan Halîl. Bu dönemin kayda değer diğer şairleri arasında bulunan Mîrân Muhammed Şah’ın oğlu Ebû Bekir Mirza ise Timur’un ordularıyla birlikte Suriye ve Anadolu seferlerine katılmış, Azerbaycan, Arrân, Mugan ve Şirvan valiliklerinde bulunmuştur. Sultâniye Kalesine hapsedilmiş, muhtemelen burada vefat etmiştir. Ali Şîr Nevâî tezkiresinde onun cesaretini övmektedir. Muîzüddin Ömer Şeyh’in oğlu ve Timur’un torunu olan Sultan Ali İskender-i Şîrâzî, Şâhruh idaresinde 1409-1424 yılları arasında Fars eyaletini yönetmiş, 1424’te kardeşi tarafından görevinden alınarak öldürülmüştür. Lutfî *Gül ü Nevruz* adlı mesnevisini ona ithaf etmiştir. Ebü’l-Kasım Bâbur Mirza, Şâhruh’un torunu ve Baysungur Mirza’nın oğludur. Ali Şîr Nevâî ve Hüseyin Baykara gençliklerinde onun sarayında bulunmuşlardır. Yumuşak huylu bir insan olan Bâbur Mirza Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır (Eraslan 1993: 172).

3. Klasik Çağatay Devri (15. yüzyılın ikinci yarısı).

Timurlu İmparatorluğunun zayıflamaya başladığı dönemdir. Şâhruh Mirza'nın ölümünden sonra (1447) imparatorluk iktidar mücadeleleriyle yeni bir sarsıntı geçirdi ve zayıfladı. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Horasan'da, Ebû Saîd Mâverâünnehir'de kuvvetli birer yönetim vucuda getirmişlerse de Bâbur'un vefatından sonra karışıklıklar tekrar başladı. Bunun üzerine Ebû Saîd durumu kontrol altına alarak Horasan ve Mâverâünnehir'i idaresi altında birleştirmeye muvaffak oldu. Fakat Azerbaycan bölgesini Akkoyunlular'dan almak için katıldığı savaşta yenilgiye uğradı ve yakalanarak öldürüldü (1469). Bu hadiseden sonra şehzadeler arasındaki taht kavgaları yeniden başladı. Bu kavgadan başarıyla çıkan Hüseyin Baykara, Herat merkez olmak üzere Horasan, Sicistan, Tohâristan, Cürçân ve Esterâbâd'ı yönetimi altında topladı ve kırk yıl kadar hüküm sürdü (1469-1506). Timurlular tarihinin bu son parlak döneminde Herat siyasî ve ticarî merkez olmasının yanında Baykara devrinin de kültür ve sanat merkezi oldu. Başta edebiyat olmak üzere çok çeşitli sanat dallarında eser veren Ali Şîr Nevâî gibi dâhi bir sanatkâr ile onun koruyucusu ve en yakın arkadaşı Hüseyin Baykara'nın gayretleriyle klasik Çağatay edebiyatı dönemi Nevâî-Baykara devri olarak anıldı. Bu devirde klasik Çağatay edebiyatının yücelmesi hatta en verimli, en başarılı dönemini yaşaması Hüseyin Baykara'nın gayretleriyle mümkün olmuştur. Ali Şîr Nevâyî *Mecâlisü'n-nefâyis* adlı şairler tezkiresinin sekizinci meclisini Hüseyin Baykara (Ebu'l-Ġâzî Sultân Hüseyin Bahâdur Han)'ya ayırmış ve ondan övgüyle bahsetmiştir. Şair olarak çok başarılı olduğu söylenemezse de klâsik Çağatay şiirinin Nevâyî'den sonra gelen ilk isimlerindedir. Gazellerini hep *fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün* vezniyle yazmıştır. İran ve Türkistan'ın seçkin sanatkâr ve ilim adamlarıyla dolan Herat şehri yeni yeni inşa edilen saray, konak, cami ve medreselerle de gelişerek büyümüştür. Yeni açılan eğitim kurumlarında güzel sanatlardan edebiyata, edebiyattan şiire ilgi duyan bir kesim yetişmiş, bunların maddî ve manevî ilgisi sayesinde de sanat ve edebiyat çalışmaları hızla gelişmiştir. bu sırada Herat edebî çevresi sadece Horasan ve Mâverâünnehir'in büyük merkezleriyle irtibatını sürdürmüyor, aynı zamanda İran, Irak, Tebriz ve İstanbul gibi kültür ve sanat merkezleriyle de etkileşim halinde bulunuyordu (Eraslan 1993: 172; Ölmez 2007: 186-187).

15. yüzyılın ikinci yarısında Timurlu prenslerin saraylarında resmî dil ve kültür dili olarak Farsça kullanılıyordu. Elitler arasında Farsça'nın çok iyi bilindiği, hatta bunların içinde bu dili başarıyla kullanan birçok şair ve yazar yetiştiği halde özellikle Hüseyin Baykara döneminde Farsça yanında Türkçenin de değeri artmıştır, bunun sonucu olarak Türkçe yazma geleneğinde giderek artış olmuş, şairlerin bir kısmı Türkçe şiirler de yazmaya başlamıştır. Çağatay edebiyatının sanat ve millî ruh itibariyle zirve noktasına ulaştığı bu dönemde her eli kalem tutan “Türkî” dilinden bahsediyor, İran edebiyatı düşkünlerine karşı Türkçe savunuluyor, Türkçe ile de büyük sanat eserlerinin vücuda gelebileceği gösteriliyordu. Bu dönemin XV. yüzyılın ikinci yarısı içinde ele alınması gereken başlıca edebî şahsiyetleri Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevâî ve Hâmîdî'dir (Eraslan 1993: 172; Ölmez 2007: 186).

Hüseyin Baykara 842'de (1438) Herat'ta doğmuş, 1469'da Horasan tahtına çıkmış, uzun süren bir hükümdarlıktan sonra Özbekler'e karşı yaptığı bir seferde vefat ederek Herat'a defnedilmiştir (1506). Hüseyinî mahlasıyla şiirler kaleme alan Hüseyin Baykara şair olarak önemli bir varlık gösterememesine rağmen klasik Çağatay şiirinin Nevâî'den sonra gelen ilk şahsiyetidir. Devrinde ilim ve sanat adamlarını Herat sarayında toplayarak, onlara itibar göstermiştir. Bilhassa Ali Şîr Nevâî'nin eserlerinin edebiyatımıza kazandırılmasında Hüseyin Baykara'nın çok büyük payı vardır. Baykara'nın lirik gazellerini biraraya getirdiği divanının 8'i Türkiye'de, 13'ü ise yurtdışında olmak üzere toplam 21 nüshası bulunmaktadır. Bunlardan Ayasofya nüshası İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (*Türk Edebiyatı Örnekleri V: Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyinî"*, İstanbul 1946). *Baykara Divanı* üzerine en kapsamlı ilk çalışma Talip Yıldırım tarafından doktora tezi olarak yapılmıştır. Hüseyin Baykara'nın otobiyografi tarzında küçük bir risalesi de bulunmaktadır. Amasya Beyazıt Kütüphanesi'nde kayıtlı olan (nr. 15) bir yazmanın başında yer alan bu risalenin de tıpkıbasımı Ertaylan tarafından gerçekleştirilmiştir (*Türk Edebiyatı Örnekleri II: Risale-i Sultan Hüseyin Baykara*, İstanbul 1945) (Eraslan 1993: 172; Ölmez 2007: 187).

Divan, mesnevi, tezkire, tarih gibi türlerde, mûsiki, aruz, dil gibi konularda otuza yakın eseri olan Ali Şîr Nevâî, devrinin olduğu kadar Türk edebiyatının da müstesna simalarındandır. Nevâî kadar geniş bir tesir sahası olan ve mensup olduğu edebiyatın kurulup gelişmesinde büyük hizmeti bulunan bir başka şahsiyete rastlamak neredeyse imkânsızdır. Farsça'nın resmî dil olarak hüküm sürdüğü, Fars edebiyatının Abdurrahman-ı Câmî ile zirveye ulaştığı ve aydınların Farsça öğrenip bu dille yazmayı maharet olarak gördükleri bu dönemde Nevâî'nin Türkçe'nin Farsça'dan aşağı kalacak bir tarafının olmadığını söylemesi, Türkçe ile de yüksek bir edebiyat vücuda getirebileceğini eserleriyle ispat etmesi ve yeni nesillere Türkçe yazmaları hususunda telkin ve teşvikte bulunması onun bu konudaki çabasını gözler önüne sermektedir. Nevâî'nin yüksek bir millî şuur ve Türkçe sevgisine sahip olduğu hemen hemen bütün eserlerinde görülmektedir. Çeşitli tür ve konularda çok fazla eser vermesi onun öncü olmasıyla izah edilebilir. Nevâî klasik Fars edebiyatını örnek almış, çeşitli türlerde Farsça yazılan eserleri Türkçe ile yazmaya gayret etmiş, anonim kültüre dayanan Orta Asya Türk edebiyatını millî ruh ve millî zevkle klasik bir düzeye ulaştırmıştır (Eraslan 1993: 172-173).

Hayatı hakkında fazla malumat sahibi olamadığımız Hâmidî, Hüseyin Baykara devri şairlerinden olup *Yûsuf ve Züleyhâ* adlı mesnevisiyle bilinmektedir. Nevâî'nin *Mecâlisün-nefâis* 'inde ve diğer birçok kaynakta yer almayan şairin tam adı bilinmediği gibi mahlasında da ihtilaf vardır. Yusuf u Züleyha hikayesi, Blochet tarafından mesnevinin içinde geçen bir beyitteki "Ali Şîr-i Hakk" sözünden dolayı Ali Şîr Nevaî'ye ait olduğu belirtilir. Bu görüşün doğru olmadığı Halide Dolu tarafından belirtilerek yanlışlık düzeltilmiş ve eserin Hüseyin Baykara devri şairlerinden Hâmidî'ye ait olduğu ortaya konulmuştur. Özbek araştırmacıları ise mesnevinin Taşkent nüshasında bulunan bir beyti yanlış okumaları yüzünden mesnevinin Şâhruh dönemi şairlerinden Dur Beg adlı birine ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu yanlışta Fuad Köprülü de düşmüştür. Halbuki mesnevide eserin Hüseyin Baykara devrinde Belh şehrinin kuşatılması esnasında yazılmış olduğu ve Hüseyin Baykara'ya ithaf edildiği açıkça görülmektedir. Şairin mahlasını Hâmidî olarak kabul eden J. Eckmann ise onu klasik Çağatay edebiyatı devri şairleri arasına almıştır. Zeynep Korkmaz, Berlin nüshasına dayanarak şairin mahlasının Ahmedî

olduğunu söylemekte ve Ahmedî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'in dördüncü meclisinde Nevâî'nin kaydettiği, 906 (1501-1502) yılında ölen Kutbüddin Ahmed Câm Jendepîl ile aynı kişi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Zeynep Korkmaz Ahmedî mahlası ile telli sazlar hakkında bir münazara yazmış olan şahsın da Kutbüddin Ahmed Câm olabileceğini kaydetmiştir. Bugün için şairin mahlasının açıklığa kavuşmamasına rağmen Hüseyin Baykara döneminde yaşadığı, eserini Belh şehrinin muhasarası esnasında Farsça mensur bir *Yûsuf u Züleyhâ* hikâyesini tercüme yoluyla 874 (1469) yılında yazıp Hüseyin Baykara'ya sunduğu katidir. Ancak eserin esasını teşkil eden bu Farsça hikâyenin kime ait olduğu bilinmemektedir. *Yûsuf ve Züleyhâ* mesnevisi 2726 beyit olup “müfteilün müfteilün fâilün” vezniyle yazılmıştır. Eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır (bk. TSMK, Revan, nr. 832; Bibliotheque Nationale. Suppl. Turc., nr. 1365, V. Pertsch. s. 376, Londra, India Office Library, nr. [?]) (Eraslan 1993: 173; Ölmez 2007: 198).

4. Klasik Devrin Devamı (16. yüzyıl)

Klasik Çağatay edebiyatı Şeybânîler'le Orta Asya'da, Bâbur ile de Hindistan'da olmak üzere iki farklı sahada gelişmiştir (Eraslan 1993: 173).

Hindistan'da Bâbur'le mevcudiyetini muhafaza eden Çağatay edebî dili ve edebiyatı Bâbur'dan sonra Kâmrân Mirza, Bayram Han gibi kıymetli şairlerle 18. yüzyıla kadar varlığını devam ettirebilmiştir. Bu dönemde klasik Çağatay şiirini devam ettiren başlıca şairler Şeybânî Han, Muhammed Sâlih, Ubeydullah Han, Bâbur, Kâmrân Mirza ve Bayram Han'dır (Eraslan 1993: 174).

Mâverâünnehir hâkimi olarak anılan ve 1451 yılında dünyaya gelen Şeybânî Han Cengiz soyundan ve Cuci milletindedir. Şeybânî'nin babası olan Şah Budak'ın Moğul Han Yûnus tarafından mağlup edilerek idam edilmesi üzerine Özbek emîrlerinden biri tarafından büyütüldü. Babasının yerine geçen Şeybânî, uzun uğraşlardan sonra 1501'de Mâverâünnehir'i ele geçirerek hâkimiyetini güçlendirdi. Bundan sonra Horasan'ı zaptetti; Bâbur'la yaptığı savaştan galip çıkınca Semerkant, Belh ve Endican'ı ele geçirdi. 1505 yılında Hârizm'i, 1507'de de Herat'ı zaptetti.

Herat'ın ele geçirilmesi ile Çağatay Devleti yıkılmış oldu. Şeybânî Han 1510 yılında Şii-Safevî Hükümdarı Şah İsmâil'i Sünnîliğe davet ettiyse de Şah İsmâil'in bunu reddetmesi üzerine İran üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Şeybânî Han'ın ordusu dağıldı, kendisi de yaralandı ve kısa bir süre sonra da öldü. Şeybânî Han Arapça ve Farsça'yı bilen, âlim ve sanatkâr bir kişiliğe sahipti. Mûsiki ve hüsn-ü hattan anlardı. Sert yaratılışlı olmasına karşın âlim ve sanatkârları kollardı. Yönetimi altındaki şehirlerde pek çok medrese yaptırarak ilmî faaliyetleri teşvik etmiştir. Özbek gelenekleri ile Cengiz yasasına sıkı sıkıya bağlıydı. Özbekler onun zamanında en parlak dönemlerini yaşadılar. Şiirlerinde kendi adını Şah Baht olarak belirtirse de Şibânî mahlasını kullananmıştır. Kimi kaynaklarda Şah Big Han Özbek diye de anılır. Şeybânî Han, divan tarzındaki şiirlerinin yanı sıra Ahmed Yesevî'ye olan saygı ve hürmetinden dolayı hikmet tarzında hece vezniyle dörtlükler de keleme almıştır. Klasik tarzdaki şiirlerinde dili sade, mecazları ise basittir. Şeybânî'nin şiirlerini içine alan bir divanı (TSMK, III, Ahmed. nr. 2436), dinî-ahlâkî bir manzume olan *Bahrü'l-hüdâ* adlı bir mesnevisi (British Museum, Add., nr. 7914. vr b-22^b) ve fıkha dair bir risâlesi vardır (Eraslan 1993: 174; Ölmez 2007: 198).

Timur devri emirlerinden Şah Melikin torunu Hârizm valisi olan Nûr Sâid Beg'in oğlu Muhammed Salih, ilk başta Hüseyin Baykara'nın hizmetinde iken sonradan onun hizmetinden ayrılarak Şeybânî Han'ın maiyetine girdi ve onun "emîrû'l-ulemâ ve melikü'ş-şuarâ"sı oldu. 941 (1534-35) yılında ileri bir yaşta Buhara'da vefat etti. Muhammed Salih daha çok manzum bir tarih olan *Şeybânînâme* adlı eseriyle tanınmıştır. Eser Şeybânî Han'ın zaferlerini kronolojik olarak anlatır. "Fâilâtün feilâtün feilün" vezniyle kaleme alınan eser oldukça kuru ve objektiflikten uzak bir ifadeyle yazılmıştır. Fakat Şeybânî Han dönemi ve faaliyetlerini aydınlatması bakımından önemlidir. *Şeybânînâme*'nin Viyana Şehir Kütüphanesi'nde bulunan nüshası üzerine ilk çalışma Vámbéry'ye aittir (Almanca tercümesiyle birlikte). daha sonra da Melioranskiy ve Samoyloviç tarafından neşredilmiştir. Bâbur eşsiz hatıratında Muhammed Salih'in başka şiirleri olduğunu söylerse de bunlar şimdiye kadar ele geçmemiştir (Eraslan 1993: 174; Ölmez 2007: 198).

Seybânî Hükümdarı Ubeydullah Han, Şeybânî Han'ın küçük kardeşi Mahmud Han'ın oğludur. Gençliği amcası Şeybânî Han'ın yanında geçti ve onunla seferlere katıldı. 1532 yılında Ebû Saîd'in ölümü üzerine Buhara'da tahta çıktı. Amansız bir Şîi düşmanı olan Ubeydullah Han Horasan üzerine altı sefer yaptıysa da Safevîler'in buradaki hâkimiyetine son veremedi, ancak Şîiliğin Herat ve Belh'e girmesine engel oldu. 1535 yılında yaptığı seferde ağır bir mağlubiyet aldı ve 1539'da üzüntüsünden öldü. Ubeydullah Han Arapça ve Farsça'ya bu dillerde şiir yazacak kadar vakıf olmanın yanında tefsir, hadis, kıraat ve fıkıh gibi İslâmî ilimlerle de uğraşrdı. Hattat, nakkaş ve musikişinastı. Nakşibendî tarikatına intisap eden Ubeydullah Han özellikle din âlimlerine büyük önem verirdi. Ahmed Yesevî'ye karşı amcası Şeybânî Han gibi derin bir bağlılığı vardı; Yesevî tarzındaki şiirleriyle hikmet geleneğine renk getirmiştir. Hece vezniyle ve dörtlükler halinde yazılan bu şiirlerde başarılı olduğu görülür. Kendi sanatı, eserlerine bakarak değerlendirildiğinde aruzu ustalıklı kullandığı, çeşitli vezinlerle gazel, mesnevi, müseddes türlerinde şiirler kaleme aldığı görülmektedir. Divanındaki şiirlerin bir kısmı dinî-tasavvufî, bir kısmı ise din dışıdır. Özellikle din dışı şiirlerinde büyük bir başarı söz konusudur. Kul Ubeydî mahlasını kullandığı sûfiyâne şiirleri ise sade ve içtendir. Divan tarzındaki şiirlerinde de Ubeydî mahlasını kullanmıştır. Divanında Arapça, Farsça şiirleriyle "Gayretnâme", "Sabrnâme", "Şevknâme" adlı mesnevîleri ve "Salavâtnâme" adlı bir müseddesi bulunmaktadır. Eserlerinin yazma nüshaları dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yer almaktadır (bk. Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi Ktp., nr 8931 [külliyyat]; İÜ Ktp.. TY. nr. 1988; TSMK, Enderun, nr. 2381; British Museum, Add . nr 7907; Nuruosmaniye Ktp., nr 4904) (Eraslan 1993: 174; Ölmez 2007: 199).

16. yüzyıl Türk tarihinin önemli bir siması olan Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur zekâ, irade ve cesareti sayesinde Afganistan ve Hindistan'ın önemli bir bölümünü içine alan büyük bir imparatorluk kurmuştur. Güzel sanatları seven ve sanatkârları himaye eden Bâbur'un kendisi de değerli bir şair ve hattattı. Tarihi bakımından olduğu kadar edebî bakımdan da büyük bir önem taşıyan *Vekâyi'* adını verdiği *Bâburnâme* Çağatay nesrinin bir şaheseri kabul edilebilir (Eraslan 1993: 174) (ayrıca bkz. Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur, *Bâburnâme* ve onun diğer eserleri hakkında tezimizin ilgili bölümleri).

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un oğullarının ikincisi ve Hümâyun Şahın üvey kardeşi olan Kâmrân Mirza 1509 yılında Kâbil'de dünyaya geldi. Ağabeyi Hümâyun'dan daha akıllı ve sanatkâr olan Kâmrân Mirza aynı zamanda aşırı ihtiraslı bir kimseydi. 1553'te Gohar kabilesinin lideri Sultan Âdem Han tarafından sıkıştırılması üzerine kaçarken yakalanıp Hümâyun'a gönderildi. Bunun üzerine Hümâyun onu öldürmeyip gözlerini oydu. Bu olaydan sonra Kâmrân Mirza liderlik davasından imtina ederek 1554'te hanımı ile Mekke'ye gidip yerleşti. 1557'de orada vefat etti. Daha çok âşıkane tarzda şiirler yazan Kâmrân Mirza, şiirlerinde umumiyetle *Kâmrân*, kimi zaman da *Gazi* mahlasını kullanmıştır. Şiirlerinde genellikle aşk konularını işlemiştir, ancak bazı şiirlerinde dinî-tasavvufî ve hikemî öğelerin de yer aldığı görülür. Klasik edebiyatın teknik ve inceliklerine vâkıf olan Kâmrân Mirza'nın şiirleri fazla bir değer taşımaz. Zamanın şiir anlayışına uyarak tertip ettiği divanında biri Farsça ve Çağatayca gazel, kıta ve rubailerden oluşan *Divan*'ı ile sadece Farsça şiirlerini ihtiva eden diğer bir divanı da mevcuttur. Birinci divanının bilinen iki nüshasından biri Bankipûr Şarkiyat Kütüphanesi'nde olup (nr. 105) diğeri bundan istinsah edilen Kalkûta nüshasıdır. İki bölüm halindeki divanının birinci bölümü Ali Alparslan ve Kemal Eraslan tarafından neşredilmiştir ("Kâmrân Mirza'nın Divanı I", *TDED*, XXIII [1981], s. 37-137) (Eraslan 1993: 174-175; Ölmez 2007: 204).

Bayram Han, Karakoyunlu Türkmenlerinden Baharlu kabilesinin reisi Ali Şeker (Şükr) Beg'in torunlarından biridir. Babası Seyf Ali Beg'dir. Hemedan ve çevresinde yerleşen Karakoyunlular, Akkoyunlular zamanında buradan çıkarılmış ve Kandehar yöresine yerleşmişlerdi. Bayram Han tahminen 1504 yılında Bedahşan'da doğmuş, Bedahşan ve Belh'te öğrenim görmüştür. Moğol yasalarına çok sıkı bir şekilde bağlı olan Bayram Han ailecek Şîî idi. Farsça'yı şiir kaleme alacak derecede iyi bilirdi. Farsça ve çağatayca şiirlerinden müteşekkil *Divan*'ı 2000 beyitten fazladır. Köprülü, şiirlerinde Nevâyî ve Bâbur'un tesirinin göze çarptığını ancak Çağatay şiirinin seçkin bir siması olduğunu belirtir. Şiirlerinde aşk ve şarap konuları çokça işlemiştir. Nazım tekniği ve bu tekniğin inceliklerine vâkıf olan Bayram Han güçlü bir şair sayılabilir. Çeşitli yazma nüshaları bulunan divanı (bk. British

Museum, Or., nr. 7510. 9337) ilk kez Denison Ross tarafından düzenlenerek neşredilmiştir (*The Persian and Turki Divan of Bayram Khan*, Kalküta 1910). Daha sonra mevcut nüshalar ve D. Ross neşri dikkate alınarak S. Hüsâmeddin Reşdî ve Muhammed Sâbir tarafından yeniden yayımlanmıştır (*Divan of Bayram Khan*, Karachi 1971) (Eraslan 1993: 175; Ölmez 2007: 204).

Klasik devrin devamının diğer önemli şair ve edipleri de şunlardır: Hayatı hakkında çok azbilgi sahibi olduğumuz Muhammed Ali b. Derviş Ali el-Buhârî'nin, Şeybânîler'den Köçkünçi Han döneminde (1510-1531) Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'sini Farsça'dan Çağatay Türkçesi'ne tercüme ettiği bilinmektedir. Abdüllatif Sultan'ın kitabdârı olan Vâhidî-i Belhî, Taberî tarihini sultanın da isteğiyle Çağatayca'ya tercüme etmiştir. Çeviride Arapça esas metni değil Ebû Ali el-Bel'amî'nin Sâ mânî Hükümdarı I. Mansûr b. Nûh için Farsça'ya tercüme ettiği metni esas almıştır. Abdullah b. Muhammed Navallahî ise Söyünç Hâce'nin vefatına kadar (931/1524-25) gelen *Zübdetü'l-âsâr* adlı bir dünya tarihi kaleme almıştır (Eraslan 1993: 175).

Târih-i Reşîdî'nin muharriri olan Haydar Mirza, Farsça olarak yazdığı eserini yine kendisi Çağatay Türkçesi'ne çevirmiştir. İki bölümden müteşekkil olan eser, Timurlular'ın kurucusu Tuğluk Timur'un tahta geçişinden itibaren (748/1347) başlayıp kendi zamanına kadar süregelen hadiseleri konu edinmiştir. *Târih-i Reşîdî* Türkistan, İran ve Hint bölgelerinde çok okunan, yaygın bir eserdir. Haydar Mirza'nın bir başka eseri de 1533'te tamamladığı *Cehannâme* adlı mesnevisidir (Eraslan 1993: 175).

16. yüzyılın başlarında hayatta olan Muhammed Kâtib (Neşâtî), I. Şah Tahmasb döneminde (1524-1576), Safevîler'in atası Şeyh Safiyyüddin İshak el-Hüseynî'nin menâkıbı olan *Safvetü's-safâ*' adlı eseri *Tezkiretü'l-evliyâ* adıyla Farsça'dan Çağatay Türkçesi'ne çevirmiştir. I. Şah Abbas'ın emirlerinden olan Muhammed Emânî 1538-1607 yılları arasında yaşamıştır. Emânî'nin Farsça-Çağatayca bir divanı vardır. Divanındaki söylemlerden hayatının büyük bir kısmını Herat'ta geçirdiği anlaşılmaktadır. Farsça şiirlerinin çoğunda İmam Ali er-Rızâ'ya

yaptığı övgüler görülmektedir. Türkçe şiirlerinde ise Azerî Türkçesi tesiri görülür (Eraslan 1993: 175).

Afşar kabilesinden olan Sâdikî-i Kitâbdâr 1533 yılında doğmuştur. Gençliğinde birçok ülkeye seyahat gerçekleştirmiş, Hemedan prensi kendisini sarayına almış, Şah İsmail'in saray kütüphanesi memuriyetinde bulunmuştur. Daha çok Farsçadan Çağataycaya çeviri tarzında yapılmış çalışmaları vardır. Şair, nâsir ve ressam olarak bilinmektedir. Biyografik eseri *Mecmau'l-havâs*, Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'i örnek alınarak yazılmış olup eserde yirmi sekiz Türk, 202 İranlı şaire yer verilmiştir. Verilen bilgiler genellikle çok kısadır (Eraslan 1993: 175; Ölmez 2007: 204).

5. Gerileme ve Çöküş Devri (17-19. yüzyıllar)

17. yüzyıl Orta Asya Türk toplulukları için yalnızca siyasî ve iktisadî bakımdan değil içtimai ve kültürel açıdan da bir gerileme ve çöküş devri olmuştur. Bu devirde yazı dili ve devlet dili olarak Çağatayca İran'dan Çin'e kadar uzanan geniş coğrafyada kullanılmışsa da bilhassa 18. yüzyıldan sonra bu dille yazan hemen hemen hiçbir büyük şair ve yazar çıkmamıştır. Bu devirde de eski şair ve muharrirleri model alan bazı kişiler bilinmekle birlikte bunların hiçbiri önemli bir varlık gösterememiştir. Bu yüzyılda yazılan Farsça ve Çağatayca dinî, edebi ve tarihî yapıtlar, kültür seviyesinin her alanda gerilediğini gösteren basit taklit ve çevirilerden ibarettir (Eraslan 1993: 175).

Son dönemde Buhara ve çevresinde Çağatay edebiyatının gitgide gerilemesine rağmen Hîve ve Hokand dolaylarındaki siyasî gelişmelere paralel olarak oldukça canlı bir edebî çalışma göze çarpar. Ancak Nevâî ve Fuzûlî'yi taklitten öte gidemeyen bu çalışmaların da başarılı olduğu söylenemez. 19. yüzyıla gelinceye kadar Çağatayca, konuşma ve resmî yazı dili olarak çok geniş bir coğrafyada kullanılmakla birlikte edebiyatta hiçbir büyük şahsiyet çıkaramamıştır. Bunda, Orta Asya'daki siyasî ve iktisadî güvensizlik kadar tamamıyla Türk-İslâm medeniyetinin bu asırda Batı medeniyeti karşısında içine düşmüş olduğu bunalımın

da çok ciddi etkileri vardır. Dolayısıyla bu gerileme sadece Çağatay edebiyatında değil; Osmanlı, Azerî, hatta klasik İran edebiyatında da kendini gösterir (Eraslan 1993: 175).

Bu dönemde yetişmiş, çoğu Yesevî taklidi şiirler yazan, zaman zaman da aruz veznini kullanan şairler arasında Mahdum Kulı, Fakîrî, Şems Özkendî, Beyzâ, Bihbûdî, Gedâ, Tufeylî, Şühûdî, Râcî, Gazâlî, Ubeydî ve Hüveydâ zikredilebilir. Hîve ve Hokand'da yetişen şairler arasında ise Ebûlgazi Bahadır Han'dan başlayarak Mevlânâ Yahyâ, Hâzık, Seyyid Muhammed Ahmed, Hazînî, Fâzlı, Molla Niyaz Muhammed ile Nemengânlı Fâzıl, Muhammed Emîn Endicânî, Mukîmî, Firkat ve Muhyî gibi isimler sayılabilir (Eraslan 1993: 175).

20. yüzyılda, Orta Asya Türk edebiyatının Çağatay edebiyatı bölümünün yerini Özbek edebiyatına bıraktığı görülür (Eraslan 1993: 175).

1. ZAHİRÜ'D-DİN MUHAMMED BÂBUR'UN HAYATI

6 Muharrem 888'de (14 Şubat 1483) Fergana'da doğan Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur 14. Yüzyılda dünyanın büyük bir bölümünde hakimiyet kuran Timurleng'in, dördüncü göbekten torunudur. Babası Fergana hâkimi Ömer Şeyh Mirza, annesi Cengiz'in torunlarından Yûnus Han'ın kızı Kutluğ Nigâr Hanım'dır. Hoca Nasrüddîn Ubeydullah'ın İslâm geleneğine göre koyduğu Zahîrüddîn Muhammed isminin yanına, eski Türk ananesine uyularak “kaplan” veya “panter” anlamına gelen Bâbur adı ilave edilmiştir. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un çocukluğuna dair kaynaklarda çok fazla bilgi yoktur. Eğitimi için Endican'a vali olarak gönderilen Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, babasının bir kaza sonrasında ölümü üzerine 5 Ramazan 899'da (9 Haziran 1494) on iki yaşında iken Fergana tahtına çıkarak hükümdar oldu (Konukçu 1991: 395; Banarlı 1998: 518).

2. SİYASİ MÜCADELELERİ

Şahsi gayret ve iradesi sayesinde büyük devlet kurmaya muvaffak olan Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un siyasi mücadeleleri genel anlamda Fergana (1494-1504), Kâbil (1504-1526) ve Hindistan (1526-1530) hâkimiyetleri etrafında gelişir. İlk olarak akrabalarıyla birlikte kendisini tanımayan kumandanlarla da uğraştı. Amcası ve Semerkant hâkimi olan Sultan Ahmed Mirza belasından sıyrılmasının ardından Taşkent hâkimi Sultan Mahmud'la mücadeleye girişti. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un en önemli amacı atalarının bir zamanlar sahip oldukları Semerkant'ı ele geçirmektir. Bu gaye ile 1497 ve 1501 yılları arasında kısa sürelerle de olsa aslî gaye olarak dert edindiği Semerkant'a iki kez hâkim oldu (Konukçu 1991: 395; Banarlı 1998: 518).

Mâverâünnehir'in kuzeyinde kuvvetlenen Özbek Hükümdarı Muhammed Şeybânî Han (1500-1510) Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un en güçlü ve de tehlikeli rakibi idi. Mâverâünnehir'in kuzeyinde durum böyle iken İran'da ise Şah İsmail, Safevî Devleti'ni kurmuş, Türkmenlerin büyük bir kısmını egemenliği altına alarak sınırlarını Ceyhun Nehrinin ötelere kadar genişletme planları yapmaktaydı. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, Özbeklerle Ser-i Pül diye bilinen yerde giriştiği savaşta yenilerek Taşkent'teki dayısının yanına sığınmak zorunda kaldı. Ancak uğradığı başarısızlık kendisini yıldırmamış, buna mukabil en ufak bir başarı onun için büyük bir ümit ve güç kaynağı olmuş, sağlam iradesinin yardımı ile çok az sayıdaki Türk ve Moğollarla beraber Hindukuş dağlarını geçerek Kâbil şehrini kan dökmeksizin ele geçirerek 1504'te buraya yerleşmiş böylelikle tekrar eski kudretine kavuşmuştur. Burada bulunduğu süre içerisinde meydana gelen ayaklanma ve de çeşitli tuzaklara karşı sağlam bir direnç göstererek Kâbil'i elinde tutmaya muvaffak olduğu gibi atalarının şehri olan Semerkant'ı da tekrar ele geçirmekten vaz geçmedi. Bu sırada Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un en güçlü ve de tehlikeli rakibi Muhammed Şeybânî Han 1510'da Şah İsmâil tarafından mağlûp edilerek öldürüldü. Bunun üzerine Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur 1511'de Safevîler'in de yardımlarıyla Semerkant ile Buhara'yı ele geçirdi ve bu şehirlerde Mayıs 1512'ye kadar hâkimiyetini idame ettirdi. Bütün bu yardımların karşılığında da [Bâbur'un

kendisi Sünnî olmasına rağmen] “hutbede ve paralarda” Safevî’lerin Şii hükümdarı Şah İsmail’in adını zikrettirmek, Şii propogandası yapmak gibi birtakım ağır istekleri kabullenmek zorunda kaldı ve böylece Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur kısmen de olsa Safevî kontrolü altına girdi. Bu durum süratle Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur aleyhine gelişme göstererek Safevî kuvvetlerinin İran’a dönmesinden ardından Bâburlular’a karşı galeyana gittikçe artmaya başladı. Bu durum akabinde Buhara ve buraya yakın Gucdüvân adlı yerde Özbekler’le Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur Şah arasında savaş başladı ve 1513 ve 1515’te Hisar Kalesi’nin Bâburlular’ın elinden çıkmasına rağmen Bâburlular bölgede fırsat aramaya devam ettiler. 1514 yılında Şah İsmâil, Çaldıranda Yavuz Sultan Selim Han karşısında hezimete uğrayınca Özbekler tekrar Mâverâünnehir çevresinde güçlendiler ve Bâburlulara karşı tutumlarını sertleştirdiler. Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur Şah, bundan sonra Semerkant’ta barınamayacağını anlayarak şansını Afganistan’da denemek istedi ve merkezi Kâbil olmak üzere yeni bir devlet teşkili için kollarını sıvadı ve bunda da muvaffak oldu ve 1518’de Güney Afganistan seferine çıkarak Hayber Geçidini aştı ve Sind bölgesine ulaştı. Bu yılın sonlarına doğru da Kunar ile Sind arasındaki topraklar üzerinde egemenlik kurdu. 15 Şubat 1519’da 1500 kişiyle birlikte ilk kez Sind nehrini sal vasıtasıyla aşır Pencap ile Cenap nehri civarını yağma etti (Konukçu 1991: 395; Banarlı 1998: 518; Yücel 2005: 9).

1398-1399 yıllarında Hindistan’a yayılan Timurlenk Pencap ve Delhiha çevresini kendine bağlı Seyyidler’e terk etmişti. Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur da atasının mirasçısı olarak Pencap ve Delhiha topraklardan pay istemiş bu topraklardaki halklara baskı yapılmaması için de talimatlar vermişti. Oğullarına “eğer baban iyi kanun yapmışsa onu sakla; eğer bu kanun fena ise yenisini yap” şeklinde nasihatlerde bulunması onun devlet idaresi bahis konusu olunca ne denli ciddi olduğunu hissettirir mahiyettedir (Konukçu 1991: 395).

1522’de Sind yolu üzerinde stratejik öneme sahip Kandehar Kalesi’nin zaptı ile Hindistan-Afganistan ve İran yolu kontrol altına alındı. Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur bu kalede bulunduğu sırada Mayıs 1522’de Lahor’dan gelen Devlet Han Lûdî ve Âlem Han’la görüşmelerde bulundu ve Lûdî sarayına yakın olan bu meliklerin

yardım taleplerini kabul etti. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah iki yıl zarfında Pencap'ı üç kez zapt etti. Ancak Kâbil'in Özbeklerce tehdidi üzerine tekrar Afganistan'a geri dönmek kaçınılmaz oldu. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, *Bâburnâme*'de Hindistan fethinin gecikmesine kardeşler arasındaki anlaşmazlıklar ve emirlerin gevşekliğinin sebep olduğunu yazmıştır. Bu süreçte dünyayı teşrif eden bir şehzadeye Hindâl adının verilmesi Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un Hindistanın fethini ne denli önemseydiğini göstermektedir. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah, kesin ve büyük Hindistan seferini 1525'te yaparak önce Pencap'ı istilâ etti. Daha sonra Delhi üzerine yürüdü. Bu sıralarda Kuzey Hindistan Lûdîler tarafından yönetilmekteydi. İbrâhîm-i Lûdî'nin yakınları olan Lahor valisi ve Âlem Han ile arası kötü idi. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah, Lûdî baş kentine giden yol üzerinden hareket ederek Panipat yakınlarına geldi. Otağını buraya kurdu. Kale önlerindeki Panipat ovasında Bâburlu ve Lûdî güçleri Nisan 1526'da karşılaştılar. Osmanlının engin savaş taktiğini uygulayan ve de ateşli silâhlar kullanan Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur karşısında İbrâhîm-i Lûdî büyük bir hezimete uğrayarak öldürüldü. Onun ölümünden sonra Lûdî hâkimiyeti sona erdi. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah, bu seferden sonra Delhi ve Agra'yı da hızla zapt ederek 1526'da Bâburlu hanedanını kurdu. Bu sıralarda Çitor Racası Rânâ Sangâ'nın kalabalık bir ordu ile üzerine yürüdüğünü haber alınca süratle harekete geçti. İki taraf Biyâne yakınlarındaki Hânüvâ adlı alanda karşı karşıya geldiler. Mart 1527'de yapılan bu savaşta Rânâ Sangâ ağır bir yenilgiye uğradı. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un Arabaları üzerine yerleştirilen toplar karşısında mukavemet gösteremeyen Hindûlar ağır kayıplar verdiler. Bu savaş sonrasında Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Agra'ya yerleşerek Bedahşan askerlerini memleketlerine gönderdi. Çitor Racası Rânâ Sangâ'ya karşı kazanılan zafer sonrasında [1527'den sonra] basılan paraların üzerinde Bâbur isminin yanında "gazi" unvanı da görülecektir. Bu tarihten hemen sonra Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur 1528'de Çanderi'ye saldırarak Raca Medini Rao'yu da yenilgiye uğrattı. Ancak Afgan meselesi yüzünden Racpûtlar'a karşı genel bir tenkil eylemini gerçekleştirmedi. Ganj Nehrini geçerek Lûdîler'le birlikte hareket eden kuvvetleri de yendikten sonra 21 Mart 1528'de Leknev'i ele geçirdi. 1529'da Bengal meselesi baş gösterdi. Bihâr'da bağımsızlığını ilân eden Mahmud Şah Afganlıları arkasına alarak bölgedeki Bâburlu hâkimiyetine son verdi. Zahîrû'd-

dîn Muhammed Bâbur 6 Mayıs 1529'da Bihâr seferine çıktı ve Mahmud Şah'ı yenerek doğuya doğru ilerledi ve dönüşte elinden alınan Leknev'i tekrar egemenliği altına aldı (Ana Britanica 1987: 145; Konukçu 1991: 395-396; Banarlı 1998: 518).

1530'da hastalanan Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, hastalığının giderek ağırlaşması üzerine kendisine bağlı emirleri huzuruna çağırarak oğlu Hümâyun'a biat etmelerini sağladı. Bundan üç gün sonra da 26 Aralık 1530'da Agra'da vefat etti. Naaşı Cemne Nehri kenarındaki Nur-Efşân bahçesine defnedildi ve kendisinin vasiyeti üzerine altı ay sonra Kâbil'e götürülerek Bâğ-ı Bâbur'da kendi yakınlarının yanına gömüldü. Torunlarından Şah Cihan 1646'da Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur için muhteşem bir türbe inşa ettirdi. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un on sekiz çocuğu olmuştu. Vefat ettiğinde dört oğlu ve üç kızı hayatta idi. Bunlar: Hümâyun, Kâmrân, Askerî, Hindâl; Gülreng, Gülçehre ve Gülbeden'dir (Konukçu 1991: 396).

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah'ın kurduğu devlet ve onun devletinin tarihte oynadığı önemli rol, onu Türk tarihinin örnek gösterilen parlak simalarından kılmıştır. Batılı muharrirler, o dönemlerde çok az hükümdara nasip olacak üstünlükleri şahsında cemetmiş olan Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'a hayran olmuş ve ondan başka da hiçbir kahramanın kendisini onun *Bâburnâme*'sindeki kadar güzel anlatamadığı görüşünü paylaşmışlardır (Konukçu 1991: 396).

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, iyi bir kılıç ustası olduğu kadar çok iyi de bir okçu idi. Ayrıca at binmekte mahir bir hükümdar olduğu gibi, bir liderde bulunması gereken insan ruhunu duymak, kişi ve toplumları sevk ve idare etmek gibi üstün niteliklere haizdi. İleri görüşlü bir hükümdar olduğu kadar soğukkanlı bir komutandı. İdaresi altındakilere karşı merhametli ve müşfik; af dileyen, kapısına sığınan suçluları bağışlamakta tereddüt etmezken, devlet adamlığının gerektirdiği en ağır cezaları uygulamaktan da geri durmazdı. Spor ve avla olduğu kadar, fikrî ve edebî hususlarla ilgilenmekten zevk alırdı. İçki ve eğlenceye çok düşkün olmasına rağmen onun bu menfî hali, konu devlet olduğu zamanlarda, tam da olması gerektiği gibi tezahür eder, idari ve askerî hususlarda en ufak ihmal ve de rahavet göstermezdi.

Daima halkının mutluluğu ve refahı için çalışmış, ülkesini mâmur hale getirmeyi ömrünün sonuna kadar kendisine şiar edinmiştir (Konukçu 1991: 396).

Bazı besteler yaptığı bilinen Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur güzel sanatların neredeyse hepsine yakın alaka göstermiştir. Uğraştığı güzel sanatlardan biri olan hat sanatında çığır aşarak “*Hatt-ı Bâburî*” adıyla yeni bir hat yazısının mucidi olduğu gibi şiir ve edebiyatta da mümtaz şahsiyetlerden biri olarak Çağatay şiir ve nesrinin en mükemmel ve de orijinal örneklerini vermiştir. Çağının teknolojik gelişmelerini takip ederek bunları yalnızca savaşta üstünlük kurmak için değil tarımda üretimi artırmak amacıyla da kullanmıştır (Konukçu 1991: 396).

3. FİKİR VE SANAT YÖNÜ

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur devlet kuran büyük bir siyasî kabiliyet, harp sanatının ulvî dehalarından, yılmayan bir mücadeleci oluşu yanında sanat ve kültür ciheti o derece güçlü müstesna bir şahsiyettir. O, bir insanda aynı anda bir araya gelemeyecek çeşitli meziyet ve değerleri ahenk içinde cemetmiş bir hükümdar ve lider olarak sadece Türk'ün tarihinde değil, Doğu ve Batı âleminin mümtaz şahsiyetler vitrininde, içinde bulunduğumuz zamanda da hayranlık ve taktirle seyredilen, bir tablo olmuştur. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur on iki yaşında tahta çıktığı günden bugüne seferlere çıkan at üstünden neredeyse inmeyen, zaferlerini ülkeden ülkeye taşıyarak yeni devletler ihdas eden kahraman iken, sulh zamanlarında peşi gelmeyen avlanmaların, eğlence meclislerinin neşesini yaşayan ve yaşatan bir tabiat sevdalısı, araştırmacı ve gözlemci bir bitki âlimi, görme kudreti olan bir seyyah, bir toplum bilim muştucusu, bir bahçe mimarı ve şehir plancısı, at binme, ok atma ve kılıç sanatlarının sultanı, yüzücülük de dâhil olmakla beraber onlarca sporu icra eden icracı, hattat, müzisyen, fakih, aşırı şekilde süsleme sanatları ve de kitap âşığı bir şahsiyyet, edebiyatımıza damga vuran bir şair, dünyanın zevkle, tazimle okuduğu hatıratın da muharriri ve yaşamı çeşitli lezzetle tatlandıran bir kimse

olmanın tüm niteliklerini uhdesinde bulunduran bir Türk büyüğüdür (Akün 1991: 396-397).

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, şiirleri ve emsalsiz hatıratı *Bâburnâme*'siyle günümüze ulaşan şöhretini bugün de devam ettirmektedir. O, kaybolan eserleri bir tarafa bırakıldığında beş esere mührünü basmış edebiyatçı hükümdar olarak bilinir. Bünyesinde çok fazla şair ve muharrir yetiştirmiş Timurlu ailesindeki şiir geleneğinin en yüksek temsili Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un şahsında birleşmiştir. Eğitimi saray çevresinde şekil bulmuş olan Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un şiire başlayışı tahta çıkışı gibi erken yaşlarda olmuştur. İlk şiirlerini on altı yaşında yazmaya başlamıştı. İlk çalışmaları beyit olarak, iki üç yıl sonra da artık başlı başına gazelleri oluşmaya başlamıştır. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, soyunun ve saray etrafındaki geleneğin etkisiyle on dokuz yaşında iken hükümdar şairler zümresine dâhil oldu. Onun şiirleri siyasî hayatı ile orantılı olarak Fergana, Kâbil ve Hindistan olmak üzere üç devrede görülmektedir. Bunlardan Kâbil devresinde şiirlerinin sayısı bir dîvân şekillendirecek noktaya erişir. 1519'da dîvânını Semerkant'ta Özbek Hükümdarı olarak oturan Polad Sultan'a göndermişti. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un şiiri basit bir heveskârlığın sıradan anlatımları olmaktan öte gidememiş bazı şair hükümdarlarınkinden tamamıyla farklı bir statüde olup, edebî ilimlere hakim Türk ve Acem şiirine, Acemlerin kendilerine taş çıkaracak şekilde, hakim olduğunu eserleriyle de ortaya koymuştur. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un bu muazzam eserleri onun üstün zevk sahibi üstadane kalemin ürünüdür. Hatıralarından da anlaşılabilceği gibi bir konu veya bir durum karşısında anında o konuya dair bir şiir çıkarabilecek kadar güçlü bir ifade gücüne erişmişti. Diğer çağdaşları gibi aşk-sevgili-içki (veya meclisi), tabiat gibi konular onun şiirinde de hakim öğelerdi. O, zaman zaman kendi yaşamını, başından geçen hâdiseleri şiirinde işler. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un şiirlerinin şahsî bir tarafı da devlet sahibi bir kişilik ve hükümdar olarak bulunduğu Afganistan ve Hindistan'da içindeki gurbet özlemi ve ayrı kaldığı Fergana'ya olan özlemi dillendirmesidir. Klasik şiirin klişeleşmiş itibârîsine ayrı bir samimiyet katabildiği görüldüğü gibi, hemen hemen her dîvân şairinde olduğu gibi alışlagelmişin üstüne çıkamamış bazı şiirlerin onda da görüldüğü bir gerçektir. Âdeta Bir modaya hevesinden ibaret olan sayısı belli

“musanna” şiirleri bir tarafa bırakıldığında anlatımı sadeliğe yönelen Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur, zaman zaman halk dilinin bir kısım unsurları ile birlikte ata sözleri ve deyimleri de kullanmıştır. Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur en çok gazel ve dörtlük (rubâî-tuyuğ) tarzını tercih etmiş, kaside ve musammat gibi geniş hacimli nazım türlerini kullanmaktan geri durmuştur. Bir şiirini de hece vezniyle bir türkü olarak kaleme almıştır. O, daha ilk şiir denemelerinden itibaren Farsça şiirler de yazmaya başlamış, fakat bunlar Türkçe şiirlerinin yanında sayı olarak hep geride kalmıştır. Babası ve amcasının tâbi oldukları Hâce Ubeydullah Ahrâr gibi büyük bir mutasavvıfı çocukken tanıyan, ve de dervişlere samimi olarak saygı gösteren Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur’un bazı şiirleri tasavvufidir. Dizelerini bazen Türklük ve kahramanlık duygularına açtığı da ifade edilecek olursa Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur’un şiirlerinin genel çerçevesi kemale ermiş olacaktır (Akün 1991: 397).

Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur’un bazı şiirlerinde, özellikle de rubâîlerinde Nevâî tesiri kendini hissettirir. Çağdaşları Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur’un şairliğinden “Türkçe ve Farsça şiir söylemekte emsalsizdi: Bilhassa Türkçe dîvânında taze mazmunlar bulup söylemiştir” şeklinde övgüyle bahsetmişler. Haydar Mirza Duglat ise “Onu Türkçe şiirlerinde ancak Ali Şir Nevâî geçirdi” şeklinde değerlendirmesi, yaşadığı devirde onun ne kadar güçlü bir şair olarak kabul gördüğünü göstermektedir (Akün 1991: 397).

Doğu Türkçesi edebiyatının Nevâî’den sonra yetiştirdiği en kıymetli şairin Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur olduğu günümüz edebiyat tarihçilerince artık benimsenmiş bir hükümdür. Türk ve İran edebiyatlarını çok iyi bilen Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur’un Türk ve Acem şairleri hakkında sağlam ve isabetli görüşlere sahip olduğu *Bâburnâme*’sinde açıkça görülür. Ali Şir Nevâî hakkında anlattıkları günümüzde de geçerli, isabetli bir değerlendirmeyi yansıtır (Akün 1991: 396-397).

4. ESERLERİ

4.1. BÂBURNÂME

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un kendi hayatını anlattığı Asya Türkçesinin nesir vadisinde şöhret bulan cihanda meşhur eseri. Çağatay edebiyatında bu türde Nevâî'yi bile aşan doğal ve de ileri nesir örneğini veren, ilk önceleri ilim camiasında ün kazanarak mühim bir kaynak olarak ele alınan bu eser, yalnızca Türk edebiyatı için değil, kendi türünde benzeri az bulunan, hatıraların kitabı olarak kabul edildiği gibi, bazı taraflarıyla da âdeta bir macera romanını andırır. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'u Türk edebiyatı klasiklerinden kılan, ilmîliğe yükselen içeriği, belki de bir hükümdardan beklenemeyecek içtenliği ile çevresini imrendiren bu hatırat çok farklı dillere de aktarılarak birçok kez neşredilmiştir (Akün 1991: 397-398-404; Kabaklı 2008: 168; Banarlı 1998: 520).

Eserin verilen bir adı olmadığı için *Bâburnâme*'den başka *Vekâyi'*, *Vekâyi'nâme-i Pâdişâhi* ve *Bâburiyye*, *Vâkıât-ı Bâburî*, *Vâkıanâme* dendiği gibi eserin Farsça çevirilerinde çok kez *Tüzük-i Bâburî* ismini alır. Hemen hemen herkes tarafından bilinen adı *Bâburnâme* olmakla birlikte eserin iki yerinde Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah'ın ondan *Vekâyi'* diye bahsetmesi üzerine bazı ilim adamlarınca da *Vekâyi'* adı tercih sebebi olmaya başlamıştır. Bir defasında da Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah eseri için “tarih” lafzını kullanmış, dîvânındaki bir rubâisinde de hatıratını *Vekâyi'* ismiyle nakletmiştir (Akün 1991: 404).

Yapıtta herhangi bir önsöz veya bir giriş kısmı yoktur. Eser, Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un on iki yaşında Fergana tahtına çıkması ile başlayarak ölümünden bir yıl öncesine kadar olan süreçteki başından geçen ilginç olayları anlatmaktadır. 5 Ramazan 899 (9 Haziran 1494) ile 3 Muharrem 936 (7 Eylül 1529) yıllarını kapsayan süreçte yapıtın bazı bölümleri kaybolduğundan, Temmuz 1503 - Mayıs 1504, Mayıs 1509 - 2 Ocak 1519, 1521'den birkaç gün dışındaki 13 Aralık 1520- 17 Ekim 1525 ve Eylül 1529 -1530 yılları arasındaki eser nüshaları noksandır.

Olayların yaşandığı coğrafi bölgelere göre eserde sadece 1494-1503 (Fergana), 1504-1520 (Kâbil), 1525-1529 (Hindistan) yılları arasındaki zaman dilimi varlığını muhafaza etmektedir (Akün 1991: 404).

Eserin orijinal şekli elde bulunmadığından, neden kaynaklandığı anlaşılamayan bu durum üzerine, Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un bahse konu arada kalan yılları yazmaya zaman bulamadığı, ya da utanılabilecek konuları anlatmaktan kaçındığına dair inandırıcılıktan uzak birtakım görüş ve olasılıklar ifade edilmiştir. Bugün bile metinleri kayıp olarak bilinen eserin bazı yıllarının aslında yazıldıklarına dair işaretler bulunmaktadır. Eserde bulunmayan yıllara ait olan olaylar, Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah'ın yeğeni ve *Bâburnâme*'nin tamamını gören Mirza Muhammed Duglat'ın *Târîh-i Reşîdi*'sindeki anılar vasıtasıyla çok büyük ölçüde ikmal edilmiştir (Akün 1991: 404).

Her senenin ayrı ayrı bölümler halinde nakledildiği *Bâburnâme*'nin en önemli noktasını, Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un siyasî iktidarını muhafaza etmek istemesi, siyasî birlik ve beraberlik kurmak için yaptığı mücadeleleri şekillendirir. Bu içeriği ile *Bâburnâme* doğal olarak üç bölüme ayrılır. Bu üç bölümde de Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur olayları mekânsal bağlantı ile ele alır. 1494-1503 yılları arasındaki sürecin şekillendiği ilk bölüm, onun aslî memleketi olan Fergana'da geçen hâdiseleri anlatır. Geniş bir şekilde Fergana tanıtıldıktan sonra babası Ömer Şeyh Mirza ile Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un amcaları Sultan Ahmed Mirza ve Sultan Mahmud Mirza'nın hal çevirileri ve yaptıkları eylemlerle Baysungur Mirza'nın mücadelelerinin anlatıldığı bu fasıl, Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un Semerkant'a yaptığı seferleri ile ülkesinin tamamını işgal eden Özbek Sultanı Şeybânî (Şeybak) Han'a karşı yenilgiyle sonuçlanan mücadeleleri konu edinmektedir. Yaşanan olaylarla ilintili olarak başlı başına bir bölüm halinde ayrıca Semerkant'ın coğrafi ve sosyal durumu yansıtılır (Akün 1991: 404-405).

1504-1520 yıllarına ait ikinci bölüm, memleketini Özbekler'e bırakmak zorunda kalan Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un Fergana'dan ayrılmak zorunda kalarak yeni bir siyasî birlik tesis etmek üzere gittiği Kâbil dönemini ve Bu devrede

Şeybânî Han'a karşı askerî ve siyasî mücadelele verirken bir taraftan da Afganistan'a hâkimiyet kurması ve daha sonra Hindistan üzerine yaptığı akınları aktarır. Bu fasılda da buradaki hayatını sahnelermesi münasebetiyle Kâbil'in çok geniş coğrafi, idari ve etnik unsurları canlandırılır. Burada da Hüseyin Baykara'nın yaşantısı ve onun etrafındaki şahıslar hakkında çeşitli bilgiler veren çok geniş bir bölüm açar (Akün 1991: 405).

Üçüncü bölüm, 1525'ten başlayarak 1529 Eylülüne kadar üst üste elde edilen zaferlerle Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un Hindistan-Türk İmparatorluğu'nu teşkil ettiği Hindistan dönemi anlatılır. Buradaki hayatı şekillendirmesi münasebetiyle de Hindistan hakkında başlı başına bir eser elde edecek şekilde zengin bilgiler eşliğinde etraflıca bir konu şekillenir (Akün 1991: 405).

Bâburnâme otobiyografik bir eser olmakla birlikte, içeriği dolayısıyla gerek edebî şekli, gerekse arz ettiği önem açısından çok çeşitlilik ve değişkenlik gösterir. İlk olarak eser hatırat olarak başlarken daha sonraki bölümlerde olaylar gün gün ve araya zamansal anlamda fazla mesafe girmeden yazılması dolayısıyla eser günlük şekline bürünür; memleketlerden memleketlere yapılan yolculuk ve seferlerde baştan geçen olayların ve de görülenlerin nakledildiği sayfalarla bir seyahatname tarzına bürünür. Büyük bir titizlik ve de önemle verdiği kapsamlı bilgiler, bir anlamda ona âdeta bir etnografya, coğrafya, zooloji, botanik bunların neticesinde bir halk kültürü ansiklopedisi görünümü vermektedir. Eser, tamamıyla Sultan Hüseyin Baykara'yı zikrederken tarihî bir eserden farksızlaşırken şairlere ve şöhret sahibi zatlara ayrılmış olan bazı sayfalar ise herhangi bir şüara tezkiresinden çıkmış gibi görünür. Eserin baştaki ilk dört bölümü Timurlular dönemi tarihi gibidir (Akün 1991: 405).

Türk edebiyatında emsali yok denecek kadar ender görülebilen otobiyografi türünde ve de bir padişahın kaleminin ürünü olması açısından hatırat, benzeri olmayan bir eser olarak giderek artan bir ilgi ve taktirin membağı haline gelmiştir. Çok önemli tarihî olaylarda aktif rol alarak, büyük makamlarda yer almış devlet adamlarının, çoğunlukla yaptıklarının bir savunması şekline soktukları, gerçekleri kendi çıkarlarına göre şekillendirmeye çalıştıkları hatıralarında eserlerinin aksine

Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur, kendi yaşantısını olduğu gibi vermiş, hayatının zayıf ve eksik yönlerini her cihetiyle ve de büyük bir içtenlikle ifade etmesi, düşmanlarının kusurlarını, başarısızlıklarını gizlemediği gibi onların fazilet ve meziyetlerini de olduğu gibi yansıtması, *Bâburnâme* etrafındaki geniş taktir ve beğeniye beraberinde getirmiştir. Hakikati aynen yansıtmasındaki dürüstlük ve de samimiyet açısından *Bâburnâme* Sezar'ın hatıraları ile eşit, hatta ondan daha da ön planda tutulmuştur. Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur Şah, bu hatıralarından ötürü Doğu'nun Jül Sezar'ı ünvanını almakla kalmamış genel kabule göre Sezar zamanından Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur'a gelinceye kadar hiçbir kral böylesi içten ve sahil bir hatırat bırakmamıştır (Akün 1991: 405).

Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur Şah, eserinde gözetdiği dobralık ve açık sözlülük ilkesini, *“Burada böylece her sözün hakikati ve her işin olduğu gibi yazılması iltizam edildiği için, şüphesiz baba ve büyük kardeşten iyi ve kötü ne şâyi olmuşsa onları söyledim ve akraba ve yabancılardan ne kusur veya meziyet görülmüşse onları yazdım. Okuyan mâzur görsün ve işitenler de tarizde bulunmasınlar”* diyerek olduğu gibi ortaya koyar. Ancak, kendisini yerinden vatanından ve sonuç olarak devletinden ayıran en büyük rakibi ve düşmanı Şeybânî Han karşısında hislerine yenilmekten uzak kaldığı da söylenemez. Batı ilim ve fikir dünyasının büyük bir övgüyle bahsettiği *Bâburnâme* günümüzde otobiyografi türünün dünya klasiklerinden sayılmaktadır (Akün 1991: 405).

Hatıratın üstünlüğü sadece içtenliğinden ve olayları doğru anlatmasından meydana gelmemiştir. Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur sadece yaşadıklarını ve de tarihî nitelikteki hâdiseleri anlatmakla kalmayarak, onu olaylar zinciri olmaktan ötelere götüren eserine içeriksel derinlik kazandırmış, gözlemci bir tutumla etrafındaki insanları ve gidip gördüğü yeni yeni memleketlerin ayırıcı özelliklerini okuyanda yaşanmış hissi uyandıracak şekilde aksettirmiştir (Akün 1991: 405).

Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur; hatıralarında tanıdığı, önem verdiği Nevâî, Sultan Hüseyin Baykara, Ömer Şeyh Mirza gibi devrin ileri gelenlerini kendilerine has taraflarıyla yansıtır (Akün 1991: 405).

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, gittiği ve gördüğü yer ve mekânlardaki doğal ve coğrafi çevreyi de aynı dürüstlük ve gözlemci anlayışla eserine aksettirmiştir. Gittiği herhangi bir ülkenin iklimi, şehirleri, binaları, halkının örf ve âdetleri, sanat abideleri, idari teşkilatı, bölgedeki bitki ve hayvanları, coğrafi durumu, nihayet insanların karakterlerine varıncaya kadar çok geniş bir yelpazeyi tanıtmaya çalışır. Mâverâünnehir, Fergana, Kâbil ve Hindistan *Bâbürnâme*'nin sayfalarında bütün bu özellik ve de güzellikleriyle yerini almıştır. Birûnî'den sonra başkaca hiçbir muharririn Hindistan'ı Bâbur kadar başarılı anlatamadığını söyleyenler olmuştur (Akün 1991: 405-406).

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un eseri daha XVII. yüzyılda d'Herbelot gibi Avrupa şarkiyatçılarınca tanınmış, *Bâburnâme*'nin XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren daha çok anlaşılan değer ve ehemmiyeti, eserin büyük kültür dillerine de tercümesine sebebiyet vermiştir (Akün 1991: 406).

XV. yüzyılın son yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısının Orta Asya, Hint ve Afgan tarihi için birincil kaynak olan hatırat, bütün bu önem ve zenginliğinden başka edebî açıdan da başlı başına kıymet ifade etmektedir. Anlatımındaki sohbet edercesine rahatlık, sadelik ve tabîliğin oluşturduğu hususi güzellik, söylemek istediğini en az kelime ile canlandıran Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'u ve *Bâburnâme*'yi okuyucuya yaklaştıran maharetlerdendir. Sözlerinin Çağatay lehçesi sözlüğünü oluşturacak kadar zengin kelime kadrosu, hâdise ve varlıkların en bariz yanlarını göz önünde bulunduran çok işlek dili ile *Bâburnâme* Çağatay edebiyatında nesrin zirvesini yakalamıştır. *Bâburnâme* bu cihetiyle Nevâî'nin nesrinden çok ileridedir (Akün 1991: 406).

Yaşamının çok basit taraflarını dahi içtenlik ve tevazu ile zikreden Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'u okuyanlar, onun başından geçenleri ve gördüklerini içtenlikle hikâye eden, bundan da zevk duyan bir gönül adamıyla karşılaştıklarını sanırlar. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, hatıratını yanında bulunanlara [muhtemelen katiplere] yazdırması sayesinde, eserde mükemmel bir konuşma dili

hakim olmuş, daha XVI. Yüzyıl içerisindeyken de Farsça çevirileri neşredilmeye başlamıştır (Akün 1991: 406).

4.1.1. Bâburnâme Neşirleri

*Baber-Mameh Diagataice, Ad fidem codicis Petropolitani edidit N. İlminski, Kazan 1857; The Bábar-náma, being the autobiography of the emperor Bábar, the founder of the Moghul dynasty in India, written in Chaghatáy Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Sálár Jang of Haydarábád, and edited with a preface and indexes by Annette S. Beveridge, Leyden-London 1905; Zahir Ad-Din Muhammad Bobır, Bobırnoma (nşr. Porso Şamsiev — Sodık Mirzaev), Taşkent 1960 (daha önceki 1948-49'da yapılan neşrinin gelişmiş şeklidir); “Bâbürnâme: Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Giriş-Metin-açıklamalı Dizin (Kabil ve Hindistan bölümleri)”, (Yayına Hazırlayan:) Mesut Şen, İstanbul 1993(Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, basılmamış doktora tezi); Thackston, W. M., Jr.: *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza BABURNAMA*, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation; Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation Part I: 1-245, Part II: 246-537, Part III: 538-904, Harvard University 1993; BĀBUR, ZAHĪR AL- DĪN MUḤAMMAD (d. 937/1530). *Bābur-nāma (Vaqāyi')*. *Critical edition based on Four Chaghatay Texts with Introduction and Notes*. Ed. Eiji Mano. Kyoto: Shokado, 1995; *Bābur-nāma (Vaqāyi')*. *Concordance and Classified Indexes*. Ed. Eiji Mano. Kyoto: Shokado, 1996; *Bābur-nāma (Vaqāyi')*, *Translation and annotation*. Tr. Eiji Mano. Kyoto: Shokado, 1998.*

4.1.2. Bâburnâme Tercümeleri

John Leyden — W. Erskine. *Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Baber, Emperor of Hindustan, written by himself in the Jaghatai Turki*. London 1828 (Abdürrahim Mirzanın Farsça tercümesinden yapılmıştır); A. Kaiser, *Zehir-Eddin Muhammed Baber, Kaisers von Hindustan, Denkwürdigkeiten von ihm selbst im Dschagatâi-Türkischen verfasst und nach der englischen Uebersetzung des J. Leyden und W. Erskine deutsch bearbeitet von, A. Kaiser*, Leipzig 1828 (J. Leyden ve W. Erskine'in İngilizce tercümesinden Almanca'ya); Caldecott, *Life of Baber, Abridged from the Memoires of Zehir-ed-din Muhammed Baber*, London 1844 (J. Leyden ve W. Erskine tercümesinin kısaltılmış şeklidir); A. Pavet de Courteille, *Memoires de Baber (Zahired-din Mohammed). Fondateur de la dynastie mongole dans l'Hindoustân. Traduits pour la première fois sur le texte djagatai*, Paris 1871, I-II (İlk defa Çağatayca metinden Batı dillerine yapılmış tercümedir); F. G. Talbot, *Memoirs of Baber, Emperor of India, First of the Great Moghuls, being an Abridgement with an Introduction supplementary notes, and some account of his successors*, London 1909; Sir Lucas King, *Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Bâbur, Emperor of Hindustan, written by himself in the Chaghatai Turki and translated by John Leyden and William Erskine, annotated and revised*, Oxford 1921 (J. Leyden ve W. Erskine tercümesinin gözden geçirilmiş ve notlarla zenginleştirilmiş yeni neşridir); *The Bâbur-nama in English. Memoirs of Bâbur. Translated from the original turki text of Zahiru'd-dîn Muḥammad Bâbur Pādshāh Ghāzî* by Annette Susannah Beveridge, I, Ferghana 1912; II, Kabul 1914; III, Hindustan 1917; IV, London 1921; *Babur Nama: Memoirs of Babur* by Annette Susannah Beveridge, London 1922, I-II (2. bsk.); *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekâyi' Baburun Hatıratı* (Doğu Türkçesi'nden çeviren Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1943-1946. I-II; M. Sali'e. *Babur-name, Zapiski Babure*, Taşkent 1958 (S. Azimcanova'nın bir önsözü ile; indeksi Bâburnâme'de geçen yer isimlerini bugünkü karşılıkları ile göstermesi bakımından önemlidir.); Mirzâ Nâsireddin Haydar, *Tercüme-i Tüzük-i Bâburî*, Delhi 1924 (Urduca); Reşid Ahter Nedevî, *Tüzük-i Bâburî*, Lahor 1969 (Urduca); J.-L. Bacqué-Grammont. *Le Livre de Babur. Babur-Nama. Mémoires de Zahirüddin Muhammad*

Babur de 1494 à 1529, Paris 1980; a.mlf. *Le Livre de Babur. Mémoires de premier Grande Moghol des Indes (1494-1529)*, Paris 1985 (Şekil bakımından birincisinden farklı bir baskıdır); Thackston, W. M., Jr.: *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza BABURNAMA*, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation; Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation Part I: 1-245, Part II: 246-537, Part III: 538-904, Harvard University (metnin Farsça çevirisi, Çağatayca metin ve İngilizce çevirisinin yer aldığı bir çalışma)1993. ZAHİR AL-DİN MUHAMMAD (d. 937/1530). *Babur-nama (Vaqayi')*. *Critical edition based on Four Chaghatay Texts with Introduction and Notes*. Ed. Eiji Mano. Kyoto: Shokado, 1995; *Babur-nama (Vaqayi')*. *Concordance and Classified Indexes*. Ed. Eiji Mano. Kyoto: Shokado, 1996; *Babur-nama (Vaqayi')*, *Translation and annotation*. Tr. Eiji Mano. Kyoto: Shokado, (Japonca çevirisinin yer aldığı bir çalışma) 1998.

4.2. DÎVÂN

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'u Çağatay edebiyatının şiirde Nevâî sonrasının büyük temsilcisi olarak tanıtan dîvânı, Nevâî'nin dîvânı kadar hacimli olmamasına karşılık, orijinal yönleri, seçme ve de güçlü şiirleriyle onun kıymetini teşhir etmeye yetmiştir. Kadı Burhâneddin ve diğer bazı şair sultanları gibi klasik dîvân üslûbunda ve alfabetik bir düzende olmayan bu dîvânda şiirlerin tarihi kronolojiye göre yer almış olabileceklerine dair bir görüş söz konusu iken, Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un kendisinden öğrenildiğine göre ilk gazelinin bilinen dîvân nüshalarındaki gazellerin başında bulunuyor olması, istinsah tarihini verdiği diğer şiirlerinin de böylesi bir durum göstermesi mevcut görüşe dayanak teşkil edecek mahiyettedir. Dîvânın yazma nüshaları Orta Asya'dan çok başkaca ülke kütüphanelerinde görülmektedir. Aşk, tabiat, güzellik şiirlerinin yanı sıra rindane şiirlerinde dünyanın önemsizliği, ihtirasın, aşkın ve saltanatın geçiciliği konulu şiirlerin yer aldığı *Dîvân*, onun dünya görüşü ve sanat gücünü göstermesi açısından da son derece mühimdir. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, *Bâburnâmesindeki* içtenlik ve sadeliği *Dîvân*'nda muhafaza etmiştir. O, konuşur gibi şiir yazmıştır.

Şiirlerinin çoğunda sefer, seyahat, sohbet, idarî işler ve içki meclisleri gibi onun hayatını aksettiren izler bulunur. Dîvânda, *Risalei Vâlidîyye Tercümesi*, 119 gazel, 57 muamma, 210 rubaî, 18 mesnevî, 19 kıt'a, 15 tuyuğ, 3 nazm, 7 masnû' şiir, 16 nâtamam gazel, 79 matla', 16 musarra' beyit, 5 müfred, 4 yerde de mensur parça bulunmaktadır. Ayrıca, Farsça olarak 2 gazel, 12 rubaî, 8 kıt'a, 17 matla' ve 1 mensur parça vardır (Yücel 2005: 19; Akün 1991: 398; Kabaklı 2008: 168).

4.3. ARUZ RİSÂLESİ

Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un kendinden önce Ali Şîr Nevâî'nin aruz nazariye ve kurallarına dair yazdığı eserini yetersiz görmesi üzerine, hemen hemen otuz beş sene sonra aynı konuda Türklere mahsus bazı nazım şekilleri hakkında bilgi vermeyi amaçladığı eseridir. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, Nevâî'nin *Mizânü'l-evzân*'ını birçok bakımdan yetersiz ve kusurlu gördüğünü açıkça belirtir. Onun bu eserinin eleştirilecek taraflarının çok olduğunu, Nevâî'nin rubâîleri ile bazı bahirlerin vezinlerinde hata yaptığını belirten Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur, böylelikle eserini oluşturmadaki gayesini açıklamış olur. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un risalesi sınıflandırma ve de düzen olarak Nevâî'ninkinden çok da farklı değildir. Her ikisinin de kaynakları ortaktır. Nevâî'den ayrılan ciheti, eserin bölümlerinden her biri ondan daha ayrıntılı ve çok örneklidir. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur aruzun her bahri ve de zorlukları hakkında çağdaşı olan şairlerle eskilerden Farsça ve Türkçe çok sayıda örnek vermektedir. Bununla Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un Türk ve İran şiirine ne denli hakim olduğu, materyallerinin ne derece zengin bir araştırmaya dayandığı açıkça görülür. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un aruz risalesinin en önemli yönü, onun Nevâî gibi klasik aruz mecmualarında yer almayan Türk şiirine özgü olan tuyuğ, koşuk, urguştek ve türkü türünden vezinler üzerinde çalışmasıdır. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Nevâî'ninkilere onda mevcut olmayan ölgü, tarhânî gibi maddeler ekledikten başka misallerin sınırlarını daha da arttırır. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Nevâî'deki müstezad, muhabbetnâme, arazvari vezinlerini belirtmeye gerek görmemiştir. Tarhânîyi "çenge" yerine almıştır. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un açıklamaları ile yalnızca Türk şairlerince icra edilen vezinler

hakkındaki bilgi daha da netlik kazanarak zenginleşecektir. Risalesinde şiirlerinden örnekler verilen şair sayısı yetmiş birdir. Bu, tamamen ele alındığında Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur on dokuz bahir etrafında 500'den çok vezin göstermiştir. Bu vezinlerden bir kısmının onun kendi icadı olduğunu yine kendisinden öğrenmekteyiz. O, *Bâburnâme*'de 1527 yılı sonlarında vuku bulan konulardan bahsederken, bir beytini 504 ayrı vezinde aktardığı ve de bununla ilişkili olarak bir risale yazdığını söyler. Zikredilen bu eser aruz riselesidir. Bundan başka dîvânının Râmpûr kopyasında aruz risalesini Hindistan'ın fethinden iki üç yıl önce tamamladığını belirten kayıttan eserinin 1524 veya 1525 yılları arasındaki bir tarihte oluşturulduğu anlaşılıyor. *Bâburnâme*'nin İlminski yayınının kopyasının sonundaki ek metinde Zahîrî'd-dîn Muhammed Bâbur'un biri vezin diğeri kafiye konusunda iki risalesinin bulunduğunu belirtilir. İkincisinin isminin anılmasına karşılık *Aruz Risalesi*'nden *Mufassal* adıyla bahsedilir. Kayıp sanılan *Aruz Risalesi* Fuad Köprülü tarafından Bibliotheque Nationale'deki bir yazmadan bulunarak ortaya çıkarılmıştır. *Aruz Risalesi*'nin diğeri bir yazma kopyası Tahran'da Kütübhâne-i Saltanatî'deki 1525 istinsah tarihili olduğu söylenen Bâbur külliyyatı içindedir. Paris nüshasının ardarda iki tıpkıbasımını yapılmıştır (Akün 1991: 398-399; Banarlı 1998: 521).

4.4. MÜBEYYEN

Bâbur'un, Hanefî fikhına dair misafirlik, zekât, öşür, haraç, sefer gibi birtakım hususları mesnevî tarzında *fe'îlâtün/mefâ'ilün/fe'îlün* vezniyle yazdığı risaledir. Berezin tarafından neşredilen tıpkıbasımda "Kitâb Nazmının Sebebi" ifadesinden, eserin, 1521'de Hümâyûn ve Kâmrân'a nasihat etmek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır.

1530'de Musa b. İsa'nın kopya ettiği tam ve doğru nüshanın, F. Köprülü özel kitaplığında bulunduğunu yazmaktadır.

Eserin diğeri nüshası da, Kütüphane-i Saltanatî'dedir (Yücel 1995: 17).

4.5. RİSALE-İ VÂLİDİYYE TERCÜMESİ

XV. yüzyılda Timurlular döneminde Mâverâünnehir ve çevresinde çok ciddi mânevî tesir bırakan Nakşibendî Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın babası Mahmud Şâşî'nin isteğine binaen yazdığı için Vâlidiyye şeklinde adlandırdığı Farsça tasavvufî ahlâk risalesinin manzum çevirisidir. Yapıt remel bahrinin “feilâtün/feilâtün/feilün” vezni üzerine 243 beyitlik mesnevi şekline uyarlanmıştır. Hâce Ubeydullâh-ı Kâşî'nin Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un manevî dünyasında özel bir yeri vardır. Babası Fergana Sultanı Ömer Mirza'ya “oğlum” diye seslenecek derecede yakınlık gösteren Hâce Ubeydullah'ı Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur yer yer rüyalarında gördüğünü ve kendisinden, olabilecek güzel şeylerin alâmetlerini aldığını zikreder. Hindistan'da ömrünün son zamanlarında daha önceden geçirdiği ateşli hastalığın yeniden depreşmesi esnasında, Hâce Ubeydullah'ın manevî gücü olan ruhaniyetinin şifa olması ümidiyle onun bu eserinin çevirisine başlayarak 27 Safer-8 Rebûlevvel 935 (10-20 Kasım 1528) tarihleri arasındaki on günlük süreçte tamamlar. Yalın bir anlatımla meydana getirdiği bu çeviri eser, Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un tasavvufî konulardan ziyadesiyle haz alan bir tarafını aksettirir. Mesnevi tarzındaki bu didaktik eser, Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un dîvân nüshalarında yer alır. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'un bunlardan başkaca var olduğu zikredilen biri mûsiki, diğeri savaş sanatına dair olan iki eser şimdiye kadar bulunamamıştır. Bununla birlikte Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'a oğlu için yazdığı bir “Vesâyânâme” atfedilmiştir (Akün 1991: 399-400).

5. BÂBURLULAR

1526-1858 yılları arasında Hindistan'a hükmeden bir Türk devleti. Hânedanın kurucusu ve ilk hükümdarı Çağatay sülalesinden Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur'dur. Zahîrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah 1526'da Panipat Meydan Harbi'nin galibi olarak Lûdî Sultanlığını ortadan kaldırdı ve Bâburlu hânedanını kurdu. Mart

1527'de Kânvâ'da savaş başarılarıyla Hindistan'da şöhret olan Racpûtlar'ı on saatlik bir mücadeleden sonra, bir daha tek bir komutan yönetiminde toplanamayacak şekilde, yendi. Çitor racası Rânâ Sangâ'nın komutasındaki Hindûlar ağır kayıp verdiler. Bu hâdise Bâburlular'ın Hindistan'daki hâkimiyetini pekiştirdi. 1530'a doğru Zahrû'd-dîn Muhammed Bâbur Şah'ın sağlığı bozulmaya başladı. Devletin ileri gelenlerini çağırarak oğlu Hümâyun'un hükümdarlığını kabul ettirdikten çok kısa bir süre zarfında 26 Aralık 1530'da Agra'da öldü (Ana Britanica 1987: 145; Konukçu 1991: 400-401).

Babasının ölümünden sonra Hümâyun (1530-1540) Agra'da tahta çıktı. Devletin o sırada çok önemli rakibi Lûdî ailesinden Afganlar'dı. Bengal'e sığınan Mahmud Han Lûdî batıya doğru ilerleyerek Cavnûr'u ele geçirdi. Hümâyun 1531'de şehri kurtarmasının ardından Şîr Han'a ait Çunâr Kalesi üzerine giderek kaleyi dört ay kadar kuşatma altına aldı. Bâburlular'ın güneybatıdaki komşusu olan Sultan Bahadır Şah Gucerâtî, 1534'te Hümâyun doğu ile uğraşırken Çitor'u muhasara altına aldığı sırada Agra yakınlarına kadar gelmişti. Bunun üzerine Hümâyun Gucerât seferine karar kıldı ve Bahadır'ı Mandasor'da mağlup edip Kambay körfezine kadar ilerledi ve 1535'te Gucerât'ı fethederek bölgenin idaresini kardeşi Askerîye vererek Agra'ya döndü. Askerî Gucerât'ı koruyamadı. Bahadır Ahmedâbâd'a saldırarak Bâburlular'ı ülkesinden çıkardı. Bu sırada Hümâyun iç karışıklıklarla meşgul idi. Kardeşleri Hindal Mirza ve Kâmrân Mirzanın ayaklanarak tahtta hak iddiasında bulunmaları Hümâyun'u çok yormuştu. O sıralarda Sîrşah, Ganj boyunca batıya doğru tesirini yaydığı gibi Benâres'i de topraklarına dâhil etti. Sîrşah 27 Haziran 1539'da Çavsa'da bir gece baskınıyla Hümâyun'u umulmadık bir şekilde mağlûb etti (Konukçu 1991: 401).

17 Mayıs 1540'ta Kannevc Meydan Savaşın'da Bâburlular'ın mağlubiyeti Agra ve Delhi'yi boşaltıp Lahor'a çekilmelerine sebep oldu. Hindal Mirza ve Kâmrân Mirza Hümâyun'la Lahor'da bir araya gelerek birlikte mücadele kararı aldılar. Fakat Hindal ve Kâmrân rekabeti, doğuda Şîrşah tehlikesi Hümâyun'un Hindistan'dan çıkmasına sebep olunca Bâburlular on beş yıl kadar sürgünde hayatlarını idame ettirmeye çalıştılar. Hümâyun Safevîler'e sığınarak Tahmasb'ın

yardımını gördü. Hindal Moğollar'la yaptığı harpte vefat etti. Askerî ile Kâmrân hacca giderek orada vefat ettiler (Konukçu 1991: 401).

Hümâyün 1555'te Hindistan'a geri döndü. Sûrîler'den İskender'i yenerek Delhi üzerinde hakimiyet kurdu. Böylelikle Bâburlular ikinci kez Hindistan'ı aldılar. Hümâyün 28 Ocak 1556'da bir kaza neticesinde yaralanarak vefat etti. Bunun üzerine Hümâyün'un oğlu Ekber Şah, atalığı Bayram Han'ın desteğiyle henüz on dört yaşında iken Celâleddin sıfatı ile tahta oturdu. Gerekli tedbirler sağlanarak iç güven tesis edilerek Afganlı Hemu 1556 yılı sonlarında yenilgiye uğratıldı. Ekber Şah bazı idari ve sosyal değişiklikler yaptı. Bunu sağlamak için de atalığı Bayram Han'ı hacca göndererek saraydan uzaklaştırdı. Bengal, Portekiz, Gucerât sorunlarını kendi arzusu doğrultusunda sonuçlandırdı. Osmanlı, Safevî ve Özbekler'le iyi ilişkiler kurdu. Hindistan-Türk tarihinde büyük yankılar oluşturan Celâleddin Ekber'in 1605'te ölümünden sonra büyük oğlunun muhalifliğine rağmen Nûreddin sıfatı ile tahta çıkan Cihangir, Bâburlular'ın Ekber Şah'dan sonraki en kudretli hükümdarıdır. Cihangir 1612'de Bengal'de ayaklanan Afganlılar'ın çok tehlikeli denebilecek tarzdaki ayaklanmalarına son verdi. Mevar Racası Amar Sing Cihangir Şah ile siyasî mücadeleye başladı. Onun saltanatı sırasında Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere Hindistan üzerindeki sömürü faaliyetlerini arttırdılar (Konukçu 1991: 401).

Safevî Hükümdarı Şah Abbas 1622'de Kandehar'ı zaptetti. Batı sınırı için çok önemli olan bu kaleyi almak üzere Cihangir oğlu Hürrem'i vazifelendirdi; fakat şehzade babasının emrine uymayarak Bâburlular'ın düşmanı Melik Amber'le işbirliği yaptı. Daha sonra yaptığına pişman olarak iki oğlu Dârâ Şükûh ile Evrengzîb'i başkente yolladı. 1626'da Mahâbet Han Cihangir'e karşı ayaklanarak hükümdarı esir aldı; fakat aynı yılın sonuna doğru Cihangir, Mahâbet Han'ın elinden kurtulmayı başardı. Şehzade Hürrem de bu karışıklık sırasında âsi veziri destekledi (Konukçu 1991: 401).

Cihangir 7 Kasım 1627'de Keşmir'den Lahor'a giderken yolda vefat etti ve Ravi Nehri kıyısındaki Şah Dârâ olarak anılan yere defnedildi. Şehzade Hürrem bu

sırada Dekken'de idi. Cihangir'in hanımı Nur Cihan'ın kardeşi olan Âsaf Han, Cihangir'in torunu olan Dâver Bahş Bulâki'nin hükümdarlığını ilân etti. Ancak Dâver Bahş, kısa bir süre sonra kendisini hükümdar ilân eden amcasının ihanetine uğrayarak amcasının Hürrem'i sultan ilân ettiğini öğrendi ve 1628'de Safevîler'e sığınmak zorunda kaldı. Agra'da I. Şah Cihan sıfatıyla tahta çıkan Hürrem, Cihan Lûdî ve Bundelas ayaklanmalarıyla uğraştı. Çok sevdiği eşi Ercümend Bânû Mümtaz Mahal'in anısına Tac Mahal adlı dünya harikalarından birini yaptırdı. Behmenîler'den kalan mahallî hanedanları da Bâbur lu topraklarına dâhil etti. Portekizliler'le Hugli'deki yapılan mücadele Şah Cihan lehinde sonuç buldu. Bîder ile Kalyan şehzade Evrengzîb tarafından alındı. Şah Cihan 1657'de hastalandı. Bunu duyan diğer şehzadeler ayaklandılar. Bunlardan Murad Bahş kendisini hükümdar ilân etti ve bir ihanet sonucu hapsedilerek öldürüldü. Şah Şücâ' da Hacva'da yenilgiye uğrayarak öldürüldü. Dârâ Şükûh, Samugarh'ta Evrengzîb'in kuvvetleri önünde zayıf düşerek yenildi. Böylelikle rakiplerini etkisiz hale getiren Evrengzîb, Muhyiddin I. Âlemgîr sıfatıyla 21 Temmuz 1658'de Agra'da tahta çıkarak babasını kalede gözaltında tuttu (Konukçu 1991: 401-402).

1662'de doğuda Assam racası Bâburlular'a baş kaldırınca Evrengzîb güçlü ve güvenilir valilerden Mîr Cumlâ'yı onun üzerine gönderdi. Yûsufzay ve Afridîler'in 1667 ve 1672'de isyan hareketleri de bertaraf edildi. Cesvent Sing'in yerine birini bırakmadan ölmesi sonucunda Mârvâr Bâbur lu topraklarına dâhil edildi. Hint diyarında Hindûluğun en güçlü temsilcilerinden biri Racpûtlar'dı. Evrengzîb, oğlu Ekber'i bunları yola getirmekle görevlendirdi. Fakat tecrübesiz şehzade Racpûtlar'a aldanarak babasına isyan etti. Bâbur lu ordusu hükümdarın diğer oğlu Muazzam'ın sevk ve idaresinde Ekber'in üzerine yürüdü. Ekber önce Dekken'e, sonra Maratalar'a sığınmak zorunda kaldı. Evrengzîb'in sıkı takibi neticesinde hayatta kalabilmek için İran'a kaçtı ve orada vefat etti. Maratalar gün geçtikçe Bâburlular'a karşı düşmanca tavırlarını arttırdılar. Maratalar'ın Reislerinden Şâhcî, Ahmednagar'dan Bâbur lu topraklarına çok sayıda ani saldırılar düzenleyerek birçok yeri yağma etti (Konukçu 1991: 402).

Evrengzîb Şâhcî'nin oğlu Sîvâcî ile uğraşmak zorunda kaldı. Amber Racası Cay Sing'in Maratalar'a karşı harekete geçmesini sağladı. Başkaldıranlar mağlup edildiği gibi zaptettikleri topraklar da Bâburlular tarafından geriye alındı. Dilir Han Racapûr üzerine giderek şehir ve kale yakınlarında Maratalar'ı 1679'da ağır bir yenilgiye uğrattı. Sîvâcî'nin yerine kendisi gibi savaşçı olan oğlu Sembhâcî geçti ve Evrengzîb'i dört beş yıl kadar meşgul etti. Karakoyunlular'a mensup Kutbşâhîler ve Osmanlılar'la akraba olduklarını ileri süren Âdilşâhîler 1687 Bâburlular'ın hâkimiyetini kabul etmek durumunda kaldılar. Dekken bölgesinin hâkimiyet altına alınmasından sonra sıkı bir takiple Sembhâcî de esir alındı ve kutsal değerlere hakaret etmesinden ötürü Evrengzîb'in emri ile 1689'da asılarak öldürüldü. Bunun üzerine Maratalar Raca Ram ve II. Sîvâcî gibi liderler aracılığıyla Bâburlular'a karşı savaşa devam ettiler. 1705'te Evrengzîb Maratalar üzerine son kez sefere çıktı. Vâkinkera Kalesi'ni kuşattığı sırada hastalandı ve 3 Mart 1707'de Ahmednagar'da vefat etti. Cesur ve parlak görüşlü bir şahsiyet olan Evrengzîb Bâburlular'ın altı büyük hükümdarın sonuncusudur. Onun devlet idaresine dair on iki maddelik bir de vasiyetnamesi vardır. Hindulara karşı Müslümanların sayısını dengeleyebilmek adına Türkistan'dan getirdiği çok sayıda Türk'ü büyük şehirlere yerleştirerek, onlara toprak dağıtmış ve de ordusunda görev almalarını sağlamıştır (Konukçu 1991: 402).

Evrengzîb'in vefatından sonra 1707'de oğulları A'zam Muhammed Şah ve Kâm Bahş kısa bir süreçte tahtı ellerinde bulundurdular. A'zam Muhammed Şah'ın babası benzeyen güçlü bir kişiliği yoktu. Kâm Bahş, Bîcâpûr sûbedar'ı iken Turaniyanlı beylerin yardımlarıyla tahta geçmek istedi. Kendi adına hutbe okutarak para bastırıldı. Bu arada Evrengzîb'in diğer oğlu Şah Âlem I. Bahadır Şah da ayaklanarak A'zam Şah'ı mağlup etmiş ve sonrasında da hükümdarlığını ilân etmiştir. Dekken'de bağımsızlığını ilân eden Kâm Bahş'ın kendisine biat etmesini istemişti. Bunun üzerine Kâm Bahş, Pâdişâh-ı Dînpenâh unvanını alarak I. Bahadır Şah'la savaşmaya karar verdi; fakat Haydarâbâd yakınlarında meydana gelen savaşta yenilgiye uğramış ve bu savaşta aldığı yaranın tesiriyle bir süre sonra ölmüştür. I. Bahadır Şah henüz şehzade iken Muazzam unvanına sahipti. Babası adına Dekken'i yöneterek Goa'daki Portekizliler'le harp etti. Ancak Bâburlular'ın hâkimiyeti esnasında onlara büyük denecek tarzda zayıat veren Maratalar'a yenilmiş bunun

üzerine 1699'da Afganistan'da Kâbil valiliğine verilmişti. I. Bahadır Şah 1707'de Bâburlu hükümdarı oldu. Saltanatının ilk zamanları Marata ve Racpûtlar'la mücadelelerle geçti. 27 Şubat 1712'de vefatından evvel Pencap'taki Sihler'i uslandırarak dağlık bölgelere sürgün etti. I. Bahadır Şah'ın vefatından sonra yerine büyük oğlu AzîmüŖŖe'n geçti. Ancak vezir Zülfikar Han'ın tüm desteklerine rağmen tahtı koruyamayamadı. Mültan valisi Muizzüddin Cihandar Şah üç gün süren savaş sonrasında AzîmüŖŖe'n'i yenerek Bâburlu tahtına oturdu. Bunun üzerine AzîmüŖŖe'n'in büyük oğlu Ferruhsiyer isyan etti. Muizzüddin Cihandar Şah AzîmüŖŖe'n'in büyük oğlu Ferruhsiyer sorununu her nekadar uğraşmışsa da çözemedi. Muizzüddin Cihandar Şah'ın oğlu İzzeddin, Barhe seyyidlerinin de destek verdiği Ferruhsiyer'e yenildi. Sadık veziri Zülfikar Han 1713'te isyancı güçlerle Agra'da savaştı. Durumun kendi aleyhinde geliştiğini gören Cihandar Şah Delhi'ye sığındıysa da burada yakalandı. Bunun üzerine Ferruhsiyer 10 Ocak 1713'te Bâburlu tahtına oturdu. Ancak kendisine bu mevkiî sağlayan Bâre Seyyidler'iyle anlaşamadı. Bengal ve çevresinde güçlenen İngilizler bu fırsattan faydalanarak Ferruhsiyer'den gümrük resminden ayrıcalıklı olduklarına dair resmi belge aldılar. Ferruhsiyer'den sonra sırasıyla Şemseddin Reffüdderecât ve Reffüddeve II. Şah Cihan 1719'da Bâburlu tahtına oturdular. Seyyidler ve bazı Hindu liderleri hükümdarın zayıflığından yararlanarak düzen bozucu birtakım çıkarlar sağladılar. II. Şah Cihan da kendinden önceki hükümdardan farklı bir kişiliğe sahip değildi. Bu yüzden Seyyidler'in arzuları doğrultusunda hareket etti. Maiyetiyle birlikte Agra'ya giderken Fetihpûr Sikri denilen yerin yakınındaki Bidyâpûr köyünde Eylül 1719'da vefat etti. Bu sırada Malva sûbedarı Nîkûsiyer, Çın Kılıç Han'a itimat ederek hükümdarlığını duyurmuştu. Ancak Çın Kılıç Han ve onun tebası Nîkûsiyer'i yalnız bıraktılar. Ali ve Seyyid Hüseyin hanlar Bâburlu hükümdarını Agra'da muhasara altına aldıktan sonra esir alarak Delhi'ye sürgün ettiler (Konukçu 1991: 402).

Bâburlular'ın son kudretli hükümdarı 29 Eylül 1719'da tahta çıkan ve Seyyidler'in de destekleriyle tahtını perçinleyerek otuz yıla yakın saltanat süren Nâsırüddin Muhammed'dir. RûŖen-ahter sıfatını alan Nâsırüddin Muhammed Afganistan ve İnan'da Afşarlılar'ı güçlendirerek onlara parlak bir dönem yaşatan Türkmen reisi Nâdir Şah, Kandeher sorunu münasebetiyle Bâburlular'la ihtilafa

düştü. Galzaylar'ın Hindistan'a ilticası üzerine Nâsırüddin Muhammed'e mektup yazıldı. Fakat Nâdir Şah'ın gün geçtikçe artan gücünü göremeyen Bâburlu hükümdarı Afşarlular'ın ricasına yanıt vermedi. Bunun üzerine Nâdir Şah 1738'de Kâbil'i, 1739'da da Delhi'yi işgal ederek yağmaladı. Hindistan'ın zenginlikleri İran'a nakledildi. Nâsırüddin Muhammed, Nâdir Şahın Hindistan'dan ayrılmasını fırsat bilerek içeride emniyeti ikmal etmeye çalıştı. 1747'de Delhi sarayına Nâdir Şah'ın öldürüldüğü haberi geldi. Bunun üzerine Afşar ordusundaki Afganlar Abdâlî kabilesinden Ahmed'i kendilerine şah seçtiler ve Bâburlular'ın kuzeybatı sınırlarını kolaylıkla aşarak Pencap'ı tekrar yağma ettiler. Nâsırüddin Muhammed, son bir ümit olarak oğlunun elinde bulundurduğu kuvvetleri Ahmed Şah Dürrânî üzerine yolladı. Pencap Delhi yolu üzerindeki Sirhind'de meydana gelen savaşta Bâburlu güçleri Abdâlîler'e yenildi. Nâsırüddin Muhammed, oğlunun Afganlılarca öldürülmesinden kısa bir süre sonra 16 Nisan 1748'de öldü. Delhi'de Şeyh Nizâmeddin Evliya'nın türbesi yakınlarında defnedildi. Bu süreç sonrası Bâburlular için hızlı bir çöküşü beraberinde getirdi. Ülke Maratalar'ın, Pindârîler'in ve daha da kötüsü önemlisi ateşli silâhlarla donanmış İngilizler'in istilâsına uğradı. Evrengzîb devrinde en geniş sınırlarına ulaşan Bâburlular büyük kayıplara uğrayarak süratle küçüldüler. Afganlı, Sindli, Pencaplı, Keşmirli, Bengalli ve Güney Hint racaları imparatorluk topraklarından hisselerini aldılar (Konukçu 1991: 402-403).

Mücâhidüddin Ebû Nasr sıfatını taşıyan Ahmed Şah Bahadır (1748-1754), annesi ve harem ağasının etkisinde kaldı. Ahmed Şah Dürrânî onun zamanında Pencap'ı istilâ ederek yağma etti. Tam bu sıralarda İskenderâbâd'daki Maratalar başkaldırdı. 1750'de Bahadır'ın yakın adamı Safder Ceng Maratalar'ın saflarına katılınca kuvvetçe iyiden iyiye zayıflayan Bahadır tahttan indirildi (Konukçu 1991: 403).

Azîzüddin II. Âlemgîr (1754-1760), vezir İmâdülmülk Gâziddin'in desteğiyle tesir gösterebildi. Güçlkle toplayabildiği ordu ile birlikte Pencap'ı Dürrânîler'den geri alma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Ocak 1757'de Delhi ikinci kez tekrar Afganlılarca alındı. Bu hâdiseden sonra vezir Gâziddin bir komplo kurarak 1760'da II. Âlemgîr'i tahttan indirerek öldürttü ve ardından hükümdarın oğlu Ali Cevher'i

Celâleddin Şah Âlem sıfatıyla tahta oturttu. 1760 ve 1806 devresinde iki kez tahta çıkan Şah Âlem, Baksar Savaşı sonrasında İngilizler'in koruyuculuğunu kabul etti ve Robert Clive, 1767'ye kadar devam edecek valilik görevine getirildi. Hükümdar ise İngilizler'den maaş alan memur pozisyonuna düşürülmüş oldu. Şah Âlem'den sonra Bîdârbaht ve Muînüddin II. Ekber de İngilizlerin koruyuculuğunda varlıklarını devam ettirmişlerdi. Bîdârbaht ve Muînüddin II. Ekber'den sonra Bâburlu hükümdarı Sirâceddin II. Bahadır Şah olmuştur. 1837 ve 1858 yılları arasında ülkede Bâburlular'ın eski gücünden hiçbir eser kalmamıştı. II. Bahadır silik bir şahsiyet olmasına karşılık şairliği, mûsiki bilgisi ve hattatlığıyla ön plana çıkmıştır. 1857'de Delhi'de meydana gelen ayaklanmaya ön ayak olduğu için İngilizlerce sert bir şekilde cezalandırılarak Aralık 1858'de Birmanya'ya Rangun'a sürgün edildi ve 6 Kasım 1862'de burada öldü. II. Bahadır Bâburlular'ın son hükümdarıdır (Konukçu 1991: 403).

II. BÖLÜM

İNSAN YAPIMI NESNE ADLARI

1. AV VE AVCILIKLA İLGİLİ NESNE ADLARI

1.1. tuzak Kelime *Bâburnâme*'de *tuz+aķ* 'tuzak, kapan' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *SD*, *LD*, *LM*'de *tuzak* 'tuzak' şeklinde görülmektedir (Eraslan 1990: 590b, Karaağaç 1997: 680b, Çelik 1993: 646b). Kelime Çağatay sahası sözlüklerinden *Senglah*' da *tuzag* ve *tuzak* 'dam' (Clauson 1960: 175v.19); *LÇvT'O*'de *tuzag* 'tuzak, dam, ağ, şebeke, tor' (Şeyh Süleyman 2003: 118); *DTO*'da *tuzag*, 'ağ, köstek'; *tuzak* 'hak, hukuk; doğru, müstakim' (Pavet De Courteille 1972: 230) anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *tuzak* 'tuzak' (Eraslan 2012: 614a); *KB*'de *tuzak* 'tuzak' (Arat 1979 III 1979: 476); *DLT*'de *tuzak* 'avlanma için kurulan tuzak, kapan' (Yurtsever ve Erdi 2007: 600); *İM*'de *tuzak* 'tuzak' (Battal 1997: 77b); *BM*, *CC*, *DM*, *GT*, *Kİ*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *tuzak* 'tuzak, ağ' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 286a) şekliyle verilmiş ve *tuzak* kelimesine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *tuzak* (duzak) (*d*) s. [Aslı «tutmak»dan «tutsak»] 1. Kuş ve yabanî hayvan tutmaya mahsus alet ki hayvan bunun bir yerine mevzu yeme aldanıp tutulur, fah, dam: *tuzaga düşmek*; *tuzaga tutulmak*. 2. Pusu, kemîn: *Kendisine tuzak kurmuşlar*. 3. *mc*. Hile, hud'a, vāsita-i iğfāl, dām-ı tezvîr: *O bir tuzaktır*. (Sâmî 2010: 1248b) şeklinde görülür.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *duzag* Bşk. *tozak*, Kzk. *tuzak*, Kırg. *tuzak*, Özb. *Tuzàk*, Tat. *tozak*, Trkm. *duzak*, Uyg. *tozak* (Ercilasun (vd.) I 1992: 906-907); KKlp *duzak*. Nog. *tuzak*. Alt., Tel., Sag, Şor. *tuzak*. Tuv. *duzak* (Eren 1999: 420a) olarak görülür.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. *DTS*'de tuzag/қ силон 'tuzak' (Nadalyaev (vd.) 1969: 594a) biçiminde aktarılmıştır. Clauson, kelimeyi *tuzak* (?d- gibi) 'tuzak, kapan' şeklinde anlamlandırarak kelimenin yaşayan modern dillerden kuzey-doğu dil grubunda: Tuv. *duzak*; güney-batı dil grubunda: Az. *duzag*; Trkm. *duzak* fakat Osmanlıcada *tuzak* şeklinde olduğunu ve de kelimenin Farsça'ya geçtiğini belirttikten sonra kelimenin tarihî lehçelerdeki biçimlerini vermiştir (Clauson 1972: 573b). Doerfer, kelimeyi *tūzāq* 'ağ, tuzak, kapan' şeklinde aktarmıştır (Doerfer 1965: 962). Dankoff, *tuzak* 'tuzak, kapan' [faxx, hibāla] V: *tuzāq* [hibāla] (Dankoff-Kelly III 1985: 203); Nişanyan, *tuzak* ETü. *tuzak* a.a (bkz. 'www.nisanyansozluk.com' *tuzak* maddesi, 21.02.2013); Eren, *tuzak* 'kuş veya yabanî hayvan yakalamaya yarayan araç veya düzen' şeklinde (Eren 1999: 420a). Gülensoy, kelimeyi *tuzak* '1. Kuş veya yaban hayvanlarını yakalamaya yarayan araç veya düzen; 2. (mec.) birini güç ve tehlikeli duruma düşürmek için kurulan düzen' şeklinde tanımlar ve kelimenin ET. *tuzakçı* 'tuzak kurucu'; ~ OT. *tuzak* '1. tuzak; 2. sevgili, sevgi için söylenen söz' ~ *tuzakı* < *tū-* 'kapatmak'+-z 'ağ'+ak olarak aktarırdıktan sonra TT.'de kelimenin *TUZAK-LA-/ÇI/ÇILIK*) şekillerinde türetildiğini belirtir, ardından da Eren'in "Kökenini bilmiyoruz. Tü. *tuzak* ile *tor* 'ağ' arasında bağlantı kurulamaz." ifadesinin *TUZ* 'ağ' ile *TOR* 'ağ' arasındaki R~Z denkliği göz ardı edilemeyeceğinden *TOR* ile *TU(>O)Z* konusunun açık olduğunu açıklar. (Gülensoy-2007:940b). Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *tuzak* 'tuzak; sinsilik, aldatma, hile' (Erbay 2008: 775) şeklinde verilmiştir. Taş, kelimeyi *tuzakçı* 'tuzakçı, tuzak kuran' < *tuzak* 'tuzak' (Taş 2009: 30) şeklinde açıklamıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *duzak*: is. kapan, kepenk, dām, kuş kapan, siçan kapan,

siçan kapağı, → muscipula, decipula; ilmek, bağ, ip, dām, fāhḥ, fāh, bend, kemend, →laqueus. (Tulum 2011: 622a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *tuzak* (I) İnce saplarının uçlarında, bir yanı açık kozaları bulunan bir çeşit yabancı ot. *tuzak* (II) Yasa. *duzak* [duzah] *tuzak* (*DS* 2009: 4005a; *DS* II: 1615a)

TS'de *tuzak*. 1. *isim* Kuş veya yaban hayvanlarını yakalamaya yarayan araç veya düzen. 2. *mec.* Birini güç ve tehlikeli bir duruma düşürmek için kurulan düzen, komplo. 3. *ask.* Bubi tuzağı (Parlatır (vd.) 1998: 2261a) olarak açıklanmıştır.

Köller yasap kalın yıgaçlar tikip köl ortasında tor koyup her cins kuş tutarlar. Ne yalguz şayyād kuş tutar—Bārān olturuşluğ eller tenāb atıp tuzak koyup her tedbīr bile kalın kuş ve her envā' kuşlar tutarlar.*

(BN: 143a)

2. BİLİM VE MİMARİ İLE İLGİLİ NESNE ADLARI

2.1. āb muri Kelime *āb muri Bāburnâme*'de 'su kanalı, su yolu' şeklinde geçmektedir.

Kelime *āb* + *muri* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. *āb* kaynaklarda 'su; nehir; deniz; gözyaşı; ırmak; ter; tükürük; cömertlik; zafer; refah; öz suyu; salgı; meni; sidik; letafet; merhamet; alışkanlık; moda; mücevher; parlaklık; parlak kılıç; kural; yüzsuğu; onur; şeref; tarz; tür; ilahî feyz gibi' olarak geçmektedir. (Kartal 2009: 15a; Sāmî 2011: 22a; Steingass 1998: 1a; Kanar 2011: 9b) *muri* kelimesi ise; *Türk Lugati* adlı eserde *muri /mouri* -Çağatay- isim- 'su yolu, ark, cetvel; pencere' (Hüseyin Kâzım Kadri IV 1943: 420a) şeklinde geçmektedir. *MTS*'de geçen *mörün* kelimesi için *mören* kelimesine gönderme yapılmış ve 'büyük ırmak veya göl' (Lessing 2003: 860a: 857a) şeklinde açıklanmıştır. Bu anlamda Çağatayca *muri*

kelimesi ile *mörün/mören* kelimeleri şekilce ve anlamca yakınlık göstermektedir. Bu örneklere göre *āb muri* kelime grubu ‘su yolu, su kanalı’ anlamına gelmelidir.

Fi'l-hāl bu tıkanı yıķıp ıķıp argning Gātfar tarafıdaki fasīldın bēridin āb-muri bile ıķıp du-tahīfasīldın taşlap H'āce Kafsīrge H'āceka H'ācening üyige bardılar.

(BN: 36b)

2.2. aķ öy Kelime *Bāburnāme*'de *aķ öy* ‘keçe [ile] kaplanmış çadır’ şeklinde geçmektedir.

Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK'de aķ öy* ‘çadır’ (Kaya 1989: 1160a); *GD'de aķ ev* ‘beyaz çadır’ (Eckmann 1971: 265) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *ağ öy* [<< *āķ ev*] Ma'nā-yı Türkisī ‘ağ ev’ demekdür. *Hayme ve hargāha ıtlāķ olunur.* şeklinde açıkladıktan sonra *aķ öy* kelimesine gönderme yaparak [<< *āķ ev*] ‘Çadır ma'nāsınadır’ (Kaçalın 20011: 130: ¹⁰¹-131: ¹⁰⁴) şeklinde açıklanmıştır. *LÇvT'O*'de *ağ öy* ve *aķ öy* ‘alaçuk, āsyā-yı vusṭıda kabailiñ iskān itdikleri bir nev' çadırlar ya'ni kibitķa’ (Şeyh Süleyman 2003: 14b); I. Kunos, kelimeyi *agevi* (akevi) : *alaçuk*, *asija-i vustada kabailin iskjan etdikleri bir nevi çadırlar*’ (Kunos 1902: 5) şeklinde nakletmiştir. *DTO*'da *ağ öy*, *aķ öy* ‘çadır, ince dallardan [yapılmış] çadır’ (Pavet De Courteille 1972: 24); *Muhakemet-ül Lūgateyn*'de kelime *aķ öy* ‘ak (keçeli) ev, yurt (Barutçu Özönder 2011: 57) olarak anlamlandırılmıştır.

Bu maşlahat için şehrning ortasında Ulugbēg Mīrzāning medresesining tamining üstide aķ öy tikip olturdum.

(BN: 91b)

*Uşbu yurttā ēgende Māndēş vilāyetide daraning ortasida bir būlendīning üstide bir uluĝ şuffa taş bile yasaldı kim **aķ öy** pēşhānesi bile sıĝdı. Bu şuffaning taşlarını tamām içkiler va sipāhīler taşıdılar.*

(BN: 220a)

*Ol şuffe üstide **aķ öy** tikip anda ‘īd kılıdı.*

(BN: 330a)

2.3. arg Kelime *Bāburnāme*’de **arg** ‘hisar, iç kale’ şeklinde geçmektedir. Steingass’da kelime **arg** ‘küçük kale; hisar, yer’ (Steingass 1998: 38b) şeklinde verilmiştir.

*Köprek iş-küç alarning meşvereti bile bolur ēdi. Hāsan Ya‘ķüb **argte** ēdi. Mēning anam ve uluĝ anam Ēsen Devlet Bēgim taş ķorganda çaķarda ēdiler. Bu ‘azīmet bile atlanıp **argge** müteveccih boldum.*

(BN: 24b)

2.4. ayvān Kelime *Bāburnāme*’de **ayvān** ‘kemerli revak’ şeklinde geçmektedir. Steingass’da kelime **ayvān** ‘sedir; revak, açık galeri, evin önündeki bazen çatılı platform, evin üstünde bulunan balkon, geniş manzara ve temiz havadan faydalanmak için bir yer’ (Steingass 1998: 134a) şeklinde geçmektedir.

*Yoķķarıķı āşyāning tōrt tarafı **ayvān** dur, sūtūnları taş*dın. Ortasida çārdara üy dūr. Bu ‘imāret kürsīsini tamām taştın farş kılıpturlar.*

(BN: 47a)

2.5. bāre (P) Kelime *Bâburnâme*'de *bāre* 'kale burcundaki mazgallı siper' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *bāra*, Allah; Allah'ın varlığı; bukle, saç rulesi; çok yakın arkadaş; şekil, biçim; kural, gelenek; zaman, bir dönüş; surlar, bir yeri düşman saldırısına karşı koyabilecek duruma getirmek için yapılan türlü haberleşme, hendek, siper vb. savunma tesisleri, iki nesneyi bölen veya ayıran şey; çirkin, deforme olmuş; açgözlü, tamahkar; mübtela, bağımlı; hakime rüşvet; ödüllendirmek; bir denge kirişinin kavisinin üstündeki ağırlıkların askıya alınması; bir at; sürü; arpadan yapılan sarhoş edici bir içki, bira, İngiliz birası; saygınlık, saygı göstermek; iyi, mükemmel; güzel; mütareke, adil; çehre, görünüş; kaş; ayrılmak, işten çıkartma; belirtmek, durum; silahlar' (*Steingass* 1998: 143a) şeklinde açıklamıştır. *FTS*'de *bāre* 'sur, kale duvarı, kale burcu; beygir; defa, kere, kez; karşılığında, karşılık; konu; tarz' (*Kanar* 2011: 122a) olarak açıklamıştır.

Kêçe anda bolup şabāhı qorğanning burc u bāresini mülāhaza kılip atlanıp ordu keldim.

(BN: 219a)

2.6. çadır Kelime *Bâburnâme*'de *çadır* 'çadır' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb* ve *GN*'de *çadır/ çādır* 'çadır' şeklinde geçmektedir (*Kargı Ölmez* 1993: 419b, *Orak* 1995: 46). Kelime Çağatay sözlüklerinden *DTO*'da ise *çadır* 'otağ, çadır; palto' (*Pavet De Courteille* 1972: 274) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Kelime Kıpçak sahası eserlerinden olan *DM*'de *çādır/ çādur* *Far.* 'çadır' şeklinde verilmiştir (*Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı* 2007: 45a). *Steingass*, kelimeyi *çādar* 'çadır, otağ; örtü, eşarp; peçe; çarşaf; kefen; masa örtüsü' (*Steingass* 1998: 383b) şeklinde aktarmıştır. *TTS*'de kelime *çadır* 'kadınların başlarına örttükleri büyük beyaz bez, çarşaf' (*Aksoy, D. Dilçin* 2009:

781), Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *çadır* 'göçebelerin hânesi makamında olup ordugâhlarda askerlerin, bekçi ve korucu gibi adamların dahi muvakkat ikâmetgâhı ki kalın bezden yâhut keçe veya deriden olup ekseriya mahrûtiyyü'ş-şekl ve bazen mustatîl olur ve bir direk ile kurulup etekleri ip parçalarıyla kazıklara bağlanır. Oba, hayme, hargâh, çetr: '*çadır kurmak; çadırda yatmak*' envâi olup, en büyüğüne *otak* ve küçüğüne *çerge* derler. Tatar çadırına *alacık*, Türkmen çadırına *dirim*, halı ve kilimden yapılanına da *oba* denilir' [Fa. Çetr çadırdan me'hûzdur.] ||*çadır altı*=Sefer, ordugâh. ||*çadır çiçeği*=Şekli çadıra benzer bir çiçek. ||*çadıruşağı*= mu'acele için istimal olunur bir nevi zamk olarak görülür (Sâmî 2010: 187b).

TS'de ise, *çadır* '1. isim Keçe, deri, kıl dokuma, sık dokunmuş kalın bez veya plastik maddelerden yapılarak direklerle tutturulan, taşınabilir barınak, çerge, oba, otağ. 2. Gölge olarak kullanılan tente veya şemsiye' (Parlatır (vd.) 1998: 420a) şeklinde açıklanmıştır.

Ba'zı çadır u kilîm u partal dök nêmeleri çêrig êlige tûştî.

(BN: 69b)

Uşbu aħşam terâvîhdin songra bir pās bês garî bolup êdi kim bişkal bulutları kaplanıp bir zamânnîng içide andağ tûfân bolup katıg yel kıptı kim yıqılmağan çadır kam kıldı.*

(BN: 376b)

- 2.7. galtek** Kelime *Bâburnâme*'de *galtek* 'makara' şeklinde geçmektedir. Kelime için *Ferheng-i Feşordeyi Sohan* adlı eserde *galtek* kelimesine gönderme yapmıştır. *galtek* kelimesi *Ferheng-i Ziyâ*'da 'kuyu makarası, çıkırığı; araba tekerleği. Gelteng de derler' (Enverî II 1385: 1606a; Şükûn 1984: 1392a) şeklinde açıklanmıştır.

Çāh yaķasıda ayrı yıĝaçını bérkitip ayrıning arasıda **ĝalteķ** tertīb ķılıpturlar. Uzun arĝamçıĝa uluĝ delvni baĝlap bu **ĝalteķ** üstige salıpturlar.

(BN: 274a)

2.8. çeri Kelime *Bâburnâme*'de *çeri* 'kulübe' şeklinde geçmektedir. Çaĝatay Türkçesi metinlerinden *SD*, *LD*, *LM*, *GN*'de kelime *çerig* 'asker' (Eraslan 1999: 430a; Karaaĝaç 1997: 406b; Çelik 1993: 486; Orak 1995: 47) şeklinde görölmektedir. Çaĝatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *çerik* [<çerig] Kāf-i 'Arabî ile. 'leşker demekdür' (Kaçalın 2011: 527-¹⁶³⁴); *LÇvT'O*'da *çeri/çerik* 'diri ve canlı, asker ceyš, çerik, koşun, alman, başı bozuk, nuker' şeklindedir. Bununla beraber Anadolu aĝızlarında *çerge*, *cerge*, *cergi*, *çerĝi* şeklinde görölen *çerge* kelimesi *LÇvT'O*'da 'göçme çadırı, alacuk, otav, ĝayma, rustâyı, kara ev; *çeri/çerik* ise 'asker, ceyš' (Şeyh Süleyman 2003: 151a: 151b); *DTO*'da *çeri/çerik* 'asker' (Pavet De Courteille 1972: 284) şeklinde verilen kelime Vámbéry tarafından *çerig* 'ordu, birlik' (Vámbéry 1867: 278a) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görölmektedir. Eski Uygurcada *çärig* 'asker, çeri, ordu' (Caferoĝlu 1968: 61) anlamında verilmiştir. *KB*'de *çerig* 'asker, ordu' (Arat 2006: 1137a), *DLT Diz.* *çerig* 'asker; asker dizisi; ordu' çerik 'her şeyin karşısı; her şeyin vakti, sırası (Oĝuzca)' (Atalay 1943: 142); *İM*'de kelime *çerik* 'savaş ordusu' (Battal 1997: 25a) şeklinde geçer. *BM*, *CC*, *Gİ*, *GT*, *İH*, *İMlk*, *İN*, *KF*, *Kİ* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *çeri* 'asker, ordu' şeklinde görölmekte ve *çerig*, *çeyri*, *şeri* ve *şerü* kelimelerine gönderme (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 48b) yapılmaktadır. Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *çeri* s. [Aslı: *çirig*= diri, canlı] 'Asker, cünd, ceyš, leşker, sipâh (Sâmî 2010: 204a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Krg. *çerik, çerüü* (Yuhadin 2011: 262a-b); Krçy-Mlk. *çerig* (Tavkul 2000: 172b); Yak. *serii* (Vasiliev 1995:

206); Tuv. *şerig* (Arıkoğlu, K. Kuular 2003: 99a); Hak. *sirig* (Arıkoğlu 2005: 437a) şeklinde görülmektedir.

Kelime ve kökeni hakkında değişik söz konusudur. Clauson, kelimeyi *çerik* ‘savaş için hazırlanan asker’ (Clauson 1972: 428b) şeklinde vermiştir. Nişanyan *çeri*¹=ET *çerig* harp nizamına girmiş asker, ordu *çeri*² (“çeribaşı”)=*çerge* çadır, derme çatma kulübe (xv)~*Bul çerga* çadır (Nişanyan 2003: 75b) şeklinde izah etmiştir. Eren, kelimeyi *çeri esk.* ‘asker’. Eski kaynaklarda *çeri başı* (veya *çeri beği*) ‘asker başı’ şeklinde iken bu gün *çeri başı* bu kelimenin ‘çingenelerin başı’ anlamına geldiğini, Türkçe *çeri* sözünün yalnız *yeniçeri* adında saklandığını kaydetmiş ve kelimenin Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını, Uygurcaya kelimenin *çerig* olarak geçtiğini belirttikten sonra kelimenin Kaşgarlı Mahmud’a göre, Orta Türkçede de *çerig* ‘asker; asker dizisi; ordu’ olarak kullanıldığını kaydeder, Eren daha sonra kelimenin eski Kıpçakçada da sıkça geçtiğini, Eski Türkçede kelimenin *sü* ‘asker; ordu’ olarak kullanıldığını söyledikten sonra *çerig* sözünün başlangıçta daha çok ‘asker dizisi, savaş dizisi’ olarak kullanıldığı ve Türkçe *sü* kelimesinin unutulması üzerine *çerig* ‘ordu; asker’ olarak yaygınlaştığına vurgu yapar. Kelimenin kökeninin karışık olduğunu, kelimenin *çer-* ‘savaşmak’ kökünden geldiğini ve *çer-* kökünün çok dar bir alanda kalmış olmasının düşündürücülüğüne değinir ve Orta Türkçe de ‘savaşta karşılıklı duran saflar’ olarak kullanılan *çer*’ den geldiği noktasındaki görüşü kesin olarak reddeder. Kelimenin Sanskrit ve Sogd dillerinden alındığı yolundaki bilim adamlarının görüşlerinin daha köklü olarak gözden geçirilmesi gerektiğini vurgular. Eski ve yeni diyalektlerde *çeri* yanında *koşun* (> *goşun*), *asker*, *leşker* gibi birtakım sözlerin de kullanıldığını söyler. Eren son olarak kelimenin Moğolcaya *çerig* olarak geçtiğini, Macarca *sereg* biçiminin de eski bir Türk dilinden kalma alıntı olduğunu, Sırpça *şereg* biçiminin Macarcadan alındığını, Macarcadan Polca (*szereg*) ve Rumence (*şireág*) gibi komşu dillere de geçtiğini, Farsça *çarīk* biçiminin eski bir Türkçe öge olduğunu, Gürcücede kelimenin *jari* ‘ordu’ olarak görüldüğünü (Eren 1999: 86b) söyler. Tietze, kelimeyi eski Osmanlıca *çeri* ‘ordu, askerler’ (Tietze 2002: 498b) şeklinde açıklar. Gülensoy, kelimeyi *çeri* ‘çingene çadırı’ <*çergi* ‘göçebe çadırı’ < *çer-* ‘örtünün kenarlarını bir araya toplamak’ + *gi* şeklinde yorumlamış ve Anadolu ağzlarındaki *çerge*, *cerge*, *cergi*, *çergi* kelimelerine dikkat çekmiştir.

çermelen- ‘başörtüyü başa bağlamak’ Ayrıca kelimenin *çemre-*, *çemire-*, *çemiren-*, *çemirle-*, *çemirlen-*, *çemir-*, *çemirren-*, *çemla-*, *çemlemek*, *çemlen-*, *çemren-*, *çemrile-*, *çemürlen-*, *çermen-*, *çımra-* ‘kolunu paçalarını sıvamak, eteğini toplamak’ kelimelerine gönderme yapmış ve bu kelimelerdeki *-rm~ > -mr-* göçüşmesine dikkat çekmiştir. Ayrıca Nişanyan’ın *çeri*² (‘çeribaşı’) = çerge çadır, derme çatma kulübe (xv) - *BuL çerga* çadır. Şeklindeki yorumunu ağızlardaki *çer-*, *çermele-*, *çemre-* vb. gibi fiillerin dikkate alınması gerektiğini söyleyerek nişanyanın yaklaşımını yanlış bulur (Gülensoy 2007: 233a). *MTS*’de kelime *çerig* [çirig] ‘savaşçı, asker; ordu, askeri güç, askerler’(Lessing 2003: 277b) şeklinde açıklanmıştır. *TTS*’de *çeri* (*çerü*) ‘asker; savaş’ [Leşker, çeri, ceş manasına. Es-serâya [Ar.]asker taifesidir. Türkçe çeri] (Aksoy, D. Dilçin 2009: 861-863) şeklinde açıklanmıştır. Fatih Erbay’ın “W. Radloff’un ‘*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime *çeri* ‘klübe, baraka, sığınak’ (Erbay 2008: 176) olarak aktarılmıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *çeri* ‘cünd (ç. cünüd, ecnād), ceş (ç. cüyüş), ‘asker (ç. ‘āsākir), sipāh, sipeh, peykār → militia; levend, cenkçi, savaşçı, ‘askerlü, seferlü, kul, cengī, ‘askerī, leşkerī, peykārger, gāzī, kendāver, cündī, sipāhī. segbān nüctehir, behādir, dil-āver, kıttāl̄f mücāhid, → miles; ‘asker (ç. ‘sākir), leşker, sipāh, ceş (ç. cüyüş), *Leh.* tabor, cünd (ç. cünüd, ecnād), ketībet (ç. ketāyib), bühmet (ç. behmāt), ricāl, cem’ → exercitus. (Tulum 2011: 523a) şeklinde açıklamıştır.

TS’de *çeri* ‘asker’ *çeri başı* ‘alaybeyi, Çingene topluluklarının başı’ (Parlatır (vd.) 1998: 463a) şeklinde görülmektedir.

Has bisyār ve dirāht bēsumār çeriler kıldılar. Fi’l-hāl kēnt ya şeh̄r boldı.

(BN: 274b)

Uruş asnāsıda yığışturğan has ve kepe ve çerige [siç] yekbār ot tutaşur andağ kim korğan içi tennür dek tefsān bolur.

(BN: 377b)

2.9. geç Kelime *Bâburnâme*'de *geç* 'harç' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *SS*'de *geç* [< *Far. geç*] 'harç, kireç' (Tural 1993: 560) şeklinde görülür. *Steingass*'da ise kelime *geç* (S, *kubja*), 'eğri büğrü, eğri, çarpık, çarpıtılmış, bükülmüş, çıkık; kanca; çengel; az değer taşıyan ipek; (for *geç* q.v.) alçı, sıva' (Steingass 1998: 1016b) şeklinde geçmektedir.

Bu çeşmening etrafını mên sangkârlıq kıldurdum. Çeşmeni geç ve sârüc bile deh-der-deh kıldurdum.

(BN: 137a)

2.10. ħargāh Kelime *Bâburnâme*'de *ħargāh* 'çardak, çadır' şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinden *LM*, *GD*, *GN*'de *ħar-gāh* / *ħargāh* 'büyük çadır, otağ' (Çelik 1993: 524b; Eckmann 1971: 309; Orak 1995: 83) anlamıyla verilmiştir. *Steingass*'da ise kelime, *ħar-gāh* bir çadır, büyük çadır, mesken ; büyük, ikamet edilen geniş yer ; kır evi veya taşınabilir Türkmen barakası veya çadırı, esnek kutuplardan oluşmuş ve keçe kumaş ile kaplanmış' (Steingass 1998: 546a) şeklinde açıklanmıştır.

Ĥüsrevşāh hem yaĥşı ĥidmetler kıldı. At ve tēvedin ve ĥayme u ĥargāhdın balk' camī' sipāhīlīq yaraĥıdın Mīrzāğa ve Mīrzā bile bolĥanlarīğa ol mīkdār ĥidmet u ādemīĥarlık kıldı.

(BN: 42a)

Mên ĥargāh içide kitābat kıladur ēdim. Kāĥaz u eczānı yıĥısturgunça furşat bolmadı. Ĥargāhnı pēşĥāne bile oĥ mēning başımĥa yıĥtı. Ĥargāh tūnglūki rēze-rēze boldı.

(BN: 376b)

2.11. hayme Kelime *Bâburnâme*'de *hayme* 'çadır' şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinden *LD*, *ŞHD*'de *hayme* (Ar.) 'çadır' (Karaağaç 1997: 462b; Karasoy 1998: 453b) *Steingass*'da kelime *hayme* 'bir çadır, sığınak, dairesel büyük çadır' (Steingass 1998: 493a) şeklinde verilmiştir.

Hüsrevşâh hem yahşî hizmetler kıldı. At ve tervedin ve hayme u hargâhdın balk' camî^c sipâhîlîk yarağdın Mîrzâğa ve Mîrzâ bile bolğanlarığa ol miqdâr hizmet u âdemîğarlık kıldı kim körgenler dediler kim burunğı yarağ bile bu yarağning arasında tefâvüt meger tîlâ âlât ve nekre âlât bolğay edi.

(BN: 42a)

2.12. cale [câla] Kelime *Bâburnâme*'de *câle* 'sal' şeklinde geçmektedir. *Burhân-ı Katî*'da kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *jâle* 'Lâle vezninde. Dört manası var: 1. Doludur ki gökten yağar. Burûdet-i havâ tesiriyle muncemid olan katarât-i emtârdan ibarettir. 2. Şebnem ki çiğ tabir olunan rutubettir. Ebhire-i arziye cevvi-i semâya su'ûd edip tabaka-i zemheriye takarrübünde kuvvet-i burûdet tesirinden, gîlzet ve, cânib-i süflâya nüzule kesb-i zarûret etmekle katre katre nazil olursa matar denir. Hin-i nüzulünde şiddet-i burudete tesadüfle katarât-ı mezbûre muncemid olursa dolu olur. Yine şiddet-i burudetten hevayı saf kesb-i gîlzet ve buhariyyet ve tedricle canib-i cevve su'ûd ve eşcâr ve nebatat yapraklarına mültesik olursa o rutubet şebnem olur. 3. Nisan yağmuruna denir. 4. Tulumdur ki üfürüp suda yüzerler. Câle manasına gelir ki Türkide kelek derler. Beş on kadar tulumu üfürüp ve birbirine çatıp üzerine ağaç ve otlak makulesi nesnelere bend ederler. Badehu suya salıp, üzerine binip öte yakaya geçerler' (Âsım 2009: 391a) şeklinde açıklanmıştır.

*Atardın Kunar Nūrgulnı barıp seyr kıldım. Kunardın cāleğe oturup orduğa keldim.
Andın burun cālağa olturğan emes edim. Haylı hoş yaqtı. Mundın song cāle şāyi
boldı.*

(BN: 214b)

2.13. gūnyā *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'te kelime *gūnyā* (f.i): 'gönye, geometri aleti' şeklinde verilmiştir (Devellioğlu 1999: 294b). Kelime *Burhan-ı Katı*'da *gūnyā*: Sūkūn-i nūn'la. Mimarların bir safhalarıdır ki müselles-i kaimu'z-zâviyedir. Onunla binanın i'vicâc ve istikametini vezn ve hendese ederler. Türkîde tahrifle 'gönye' derler. Zahiren Yunanîdir. Dülgerlerin çırpı ipi dedikleri ipe dahi derler. Onunla bir şeyi takdir ve takvim ederler (Âsım 2009: 300b) şeklinde aktarılmıştır.

Bu çeşmenin çārḥaddı siyāklıg gūnyālıg tahtî boldı.

(BN: 137a)

hünerleride ve işleride siyāḳ u endām ve rece u gūnyā yok, ve yahşı at yok

(BN: 290b)

2.14. ĩzāra Kelime *Bāburnāme*'de *ĩzāra* 'Kürsü taşı, lambri [duvar kaplaması]' şeklinde geçmektedir. Steingass'da *ĩzāra* 'çit, evin önündeki alçak duvar, kişinin otururken sırtına yapılan destek' (Steingass 1998: 130a) şeklinde verilmiştir.

Uşbu bāğçede yana bir çārdara salıptur, ĩzārası tamām çĩnĩ Çĩnĩḥāne dērler.

(BN: 47b)

2.15. kapu Kelime *Bâburnâme*'de *kapu* 'kapı' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK,ŞHD,GN*'de *kapu* 'kapı, eşik' (Kaya 1989: 1012; Karasoy 1998: 495b; Orak 1995: 113); *SD*'de *kapuğ, kapuğ* 'kapı' (Eraslan 1999: 490b); *KUŞ*'da *kapuğ* 'kapı' (Kaya 2003: 138b) biçimlerinde yer almaktadır. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *kapu* 'bâb, ışık, dervâz, maşşad, ferşet, der-erk, derbâr, âsitâna, der, busahana (Şeyh Süleyman 2003: 212b); *DTO*'da *kapu* 'kapı' (Pavet De Courteille 1972: 392) biçiminde geçen kelime için Vámbéryde, *kapuğ* 'kapı' (Vámbéry 1867: 308a) şekli kaydedilmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında kelime *kapıg* 'kapı' şeklinde verilmiş ve *temir* kelimesine gönderme yapılmıştır (Tekin 2010: 147) *Karahanlı Türkçesi* adlı eserde kelime *kapuğ* 'kapı' (Ata 2004: 423); *KB*'de *kapuğ* 'kapı' (Arat 2006: 1167b); *DLT Diz.*'de *kapuğ* 'kapı' (Atalay 1943: 264); *İM*'de kelime *kapga* 'sokak ve hisar kapısı' (Battal 1997: 37a) şekillerinde görülürken, *BM, İH* gibi Kıpçak sahası eserlerinde *kapı* 'kapı' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 126a) şekliyle verilmiş ve *kapı, kapu, kapu* kelimelerine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *kapı* yahut *kapı* '1. Ev ve konak ve daire ve her nevi binanın girilip çıkılacak yeri, bap, der: *Ev, konak, saray kapısı; kapıdan içeri girmek; oda kapısı; sokak kapısı* =Sokağa açılan dış kapı 2. Dâ'ire-i resmiyye, ashâb-ı mesâlihın müracaatgâhı olup bittabi kapısı büyük olan konak: Paşa kapısı =Vaktiyle sadaret dairesi hükmünde olan Babıali ve taşralarda hükümet konağı; *şeyhülislâm kapısı* Dâ'ire-i meşihat-ı İslâmiyye; *serasker kapısı*= Dâ'ire-i askeriyeye; *ağa kapısı* Vaktiyle yeniçeri ağalığı dairesi. 3. Memuriyet, mansıp, hizmet: *Kapı bulmak; kapıdan olmak*. 4. Bir hizmetçinin hizmetinde bulunduğu hane veya konak. 5. Her hacet için müracaat olunan büyük kapı, derbâr, dergâh, bap, atebe: *Bu kapıdan kovulursam hangi kapıya gidebilirim*. 6. Tavla oyununda muhtelif yerlerden iki taş oynayıp ikisini bir haneye getirmek, vurulmayacak surette birbiri üstüne koymak: *Kapı yapmak, kapı kazanmak*. 7. *mc.* olunacak bir söze veya edilecek bir teklif veya ricaya mukaddeme olacak bahane ve vesile: *Edeceği teklife şimdiden kapı yapıyor*. ||*kapı açmak*= 1. Başlamak, bed' ve mübaşeret etmek. 2. Temhîdât ve mukaddemât

irat etmek. 3. Yol açmak, misal olmak, misal vermek (Sâmî 2010: 585b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gapı*, Bşk. *işik*, Kzk. *esik*, Kırg. *kālğa*, *eşik*, Özb. *eşik*, Tat. *işik*, Trkm. *gapı*, Uyg. *işik*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 434-435) Yak. *aan* (Vasiliev 1995: 143); Krçy-Mlk *eşik* (Tavkul 2000: 196) şeklinde görülür.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *kapu* ‘kapı’; ‘kapuğ çakmak(kapı çalmak)’ (Radloff II 1960: 414-416) madde başı ile aktarmış ve kelimeye dair çeşitli yorumlar yapmıştır. Clauson, kelimeyi *kapığ* somut bir isim. düğüm harfi *-iğ*. 2 **kap-*; ‘eşik, kapı’. Sonraki sesli harf başlangıçta *-ı-* iken Maniheist [metinlerde] *-a-* olmuştur. A ve bazı Uyg. (Uyg.-A) metinlerinden sonra dudak ünsüzü ile *-u-* şeklini aldığını, bazı kuzey-batı dilleri ile güney-batı dil grubu Az., Osm., Trkm. gibi lehçelerde kelimenin *éşik* şeklinde de görüldüğünü ve kelimenin Farsçaya geçtiğini (Clauson 1972: 583a) belirtmiştir. Dankoff, **kap-* ‘örtmek, kapatmak’ *kapuğ* ‘kapı’ [bâb] (Dankoff-Kelly III 1985: 127); Eren, *kapı* < *kapu* 1. ‘bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı’; 2. ‘bu açıklıktaki açılıp kapanan kanat’ şeklinde açıklayarak kelimenin eski çağlardan başlayarak *kapığ* şeklinde kullanıldığını, Orta Türkçeye *kapuğ* olarak geçtiğini, eski Kıpçakçada da kelimenin *kapu* şeklinde olduğu ve kelimenin Türkçe *kap-* (~ *kapa-*) kökünden geldiği noktasında görüş bildirir. Ayrıca Eren, Muhamedova’nın Türkmence *gap-* kökünü *yap-* köküyle birleştirmesini yanlış kabul eder ve Kıpçak diyalektlerinde *kapka* biçiminin kullanıldığını (TatK., Kzk. *kapka*. – Bşk. *kapka*. - Krg *kapka*) söyledikten sonra Macarca *kapu* biçiminin eski bir Türk dilinden kalma bir alıntı olduğunu belirtir. Doerfer’in Macarca *kapu* biçiminin Eski Osmanlıcadan geldiği yolundaki görüşü yanlış kabul eder ve kelimenin Farsça, Tacikçe gibi komşu dillere de geçtiğini ve Blg. *kapija*; Srp. *kàpija*; Rum. *câpie* gibi Balkan dillerinde de kullanıldığını, *kapı*’nın yerine diyalektlerde *eşik* sözünün görüldüğü (Eren 1999: 208b) hususlarında açıklamalarda bulunur. *Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları* adlı eserde kelime ET. *kapıg* /*kapag* < daha eski Türkçe

döneminde kullanıştan düşmüş *kap- ‘kapamak’ eyleminden gelir (Tekin II 2004: 375) şeklinde açıklamıştır. Gülensoy, kelimeyi *kapı* ‘Bir yere girip çıkarken geçilen yer’ şeklinde tanımlar ve kelimenin < ET. (Uyg.) *kapag-kapı*. OT. *kapug* TT’de *KAPI+CI/CIK/CILIK/ KULE/LANDIR-/LAN-/LAN MA/LI/SIZ* şeklinde türetilerek kullanıldığını (Gülensoy 2007: 460a) belirtmiştir. *Kapı ve Eşik Kelimleri Üzerine* adlı makalede kelimeye dair şu açıklamalar yapılmıştır: a) Araştırmacıların çoğu *kapıg*, *kapğa*, *kapğağ* kelimelerinin kökenini farazî *kap- fiiline dayandırmışlardır. Ancak biz, kelimenin *kap- ‘örtmek’ fiiline dayandığını düşünmemekteyiz. Kelime, muhtemelen *kap* isminden gelmekte hatta bu kelimeyi de farazî bir *ka- kök fiiline dayandırabiliriz. Bu basamak *ka- kökü, daha sonraları -p+ (f.i.y.) ve +ı- (i.f.y.) ve -g (f.i.y.) eklerinin getirilmesiyle genişletilmiştir. b) Kelimelerin anlamlarındaki meydana gelen değişimler, Kazak dilbilimci Ahanov’un da ifade ettiği gibi dil içi ve dil dışı tesirlerin sonucunda gerçekleşir. Bir dili oluşturan kelimeler, canlı birer organizma gibi dilin kendi içindeki yeni gereksinimlerin neticesinde doğarlar, gelişirler ve ölürler. Kapı kelimesi de bu aşamaları farklı yönlerde yaşamış kelimelerimizden biridir. Şöyle ki, başlangıçta Türkler kale ve saray kapısı gibi ‘büyük kapı, büyük giriş kapısı’ karşılığı olarak Türkçe *kapga toy kapıgına kadar bardılar* ‘şehir kapısına kadar geldiler’ kelimesini kullanmışlardır. Ancak bugün bu kelime, çeşitli zamanlarda yaşanan iç göçler, yerli unsurlarla/alt tabakalarla karışmalar, nüfus hareketleri vb durumların neticesinde Batı Türklerinde kaybolmuşken kuzey grubu lehçelerinde yaşamaya devam etmiştir. Gerçekte kelimenin anlamında bir kaybolma durumu söz konusu değildir. Batı Türkçesinde yalnızca ‘büyük kapı, kale kapısı’ vs. anlamlarını aynı kökten türemiş *kapıg>kapı* kelimesine bırakmıştır. Sonuçta, *kapıg* kelimesinde, Guiraud’ın ifade ettiği gibi ‘sözcüğün toplumsal alanının yayılması’ olarak tanımlanan ‘genelleşme’ anlam olayı yaşanmıştır. c) Oğuz grubu lehçelerindeki kapı kelimesi yerini Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinde çoğunlukla eşik kelimesine bırakmıştır. ç) Bugün Standart Türkiye Türkçesinde kapı ve eşik kelimelerinin birbirinden ayrı ve farklı anlamda kullanıldığını kapı eşğinde oturulmaz; kapı eşğinde şeytan bulunur, yağmur yağarken kapı eşğinde oturmak günahdır, kapı eşğinde oturulmaz, insan bekâr kalır gibi ifadelerde yaşatıldığını görüyoruz. (Atmaca, R. Adzhumerova 2010:

38-39-40) şeklinde açıklamışlardır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kapu*, *kapı* ‘bāb, der, der-gāhdergāh, →janua, porta, ostium; dār, bāb, der, serāy, der-gāhdergāh, bārigāh, āsitāne, āsitān, →aula; serāy, der-gāhdergāh, →palatium. (Tulum 2011: 1092b) şeklinde açıklamıştır.

TS'de kelime *kapı* ‘1. isim Bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı 2. Bu açıklıktaki açılıp kapanan kanat 3. Gelir, geçim, kısmet sağlayan yer, kaynak veya imkân. 4. Gidere yol açan ihtiyaç. 5. Tavla oyununda iki pul üst üste getirilerek karşı oyuncunun o haneyi kullanmasına engel olunan yer. 6. *mec.* Ev gezmesi için gidilen yer. 7. Devlet dairesi. 8. *mec.* Çok yakın zaman. 9. *tar.* Resmî daire.’ (Parlatır (vd.) 1998: 1196a) şeklinde açıklanmıştır.

*Şabāh her kıanda bolsa uçratur biz dēp fī'l-ḥāl élig қоşmaқnı şalāh kōrmey [é]diler. Oşmundaқ **kapu** kélgen ganīm hiç nev^c mutağarrir bolmay uçraştı. Masal bar kim **Kapudaқını** kapmasa қarıғуға қayғurur.*

(BN: 73a)

2.16. keme Kelime *Bāburnāme*'de *keme* ‘tekne’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *LM*'de kelime *keme* ‘gemi’ (Çelik 1993: 551b) şeklinde verilmiştir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da kelime *kēme* [<kēme] Kāf Kāf-i ‘Arabîdür ‘gemi demekdür’ (Kaçalın 2011: 726/²³⁶⁰); *LÇvT‘O*'de *kime* ‘gemi, sefīne, keşti, fülk, zevraқ, merkeb, ğurāb, uçan, cehāz’ (Şeyh Süleyman 2003: 268a); *DTO*'da *kime* ‘küçük gemi’ (Pavet De Courteille 1972: 489) şeklinde açıklanan kelime Vámbéry tarafından *kime* veya *kemi* ‘gemi; gemi inşası’ (Vámbéry 1867: 335a) şeklinde vermiştir. Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *kāmi*, *kimi* ‘gemi, kayak’ (Caferoğlu 1968: 105); *DLT Diz.*'de kelime *kemi* ‘gemi’ (Atalay 1943: 299) şeklinde verilmiş, Oğuz ve Kıpçakça için *kimi* kelimesine gönderme yapılmıştır. Harezmi Sahası lugati olan *İbni- Mühennâ*'da kelime *kemi* ‘gemi, merkeb’ şeklinde verilmiş ve ardından şu açıklamalar yapılmıştır: [MK bu kelimenin

Kıpçakça ve Oğuzca olduğunu söylüyor. Abuheyyan'ın *Kitâb al- İdrâk lisân al- Atrâk* adlı eserinde ise, Kıpçakçası *keme* şeklinde. Bu eserin husule geldiği günlerde Kazan Lehçesinde *keme* ve *kime*] (Battal 1997: 40a) şeklinde açıklanmıştır. *CC, Gİ, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *keme* 'gemi' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 137b) şeklinde verilerek *gemi* sözcüğüne gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT* de *gemi* 'Su üzerinde seyr ü harekete mahsus büyük tekne ki envayı pek çok olup her biri bir ism-i mahsûsla müsemmadır, sefine, keştî, merkep: *yelken gemisi*= Yel kenle rüzgâr kuvvetiyle hareket eden asıl *gemi*; çark, *ateş gemisi* =Vapur denileni ki buhar kuvvetiyle gider; *tüccar gemisi* Eşya ve zahire vesaire nakline mahsus olan, *harp gemisi*= Bahren muharebeye mahsus devlet gemisi, sefine-i harbiyye *gemi direği*, sereni, *yelkeni vesaire*; *gemiye binmek*= içine girmek; *gemi kalkmak*= Hareket etmek; *gemi batmak*= Gark olmak. ||*gemi hocası*= Kâtibi, vekilharcı. ||*gemi yatağı*=Liman, muhafazalı koy (Sâmî 2010: 372b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gâmi*, Bşk. *karap*, Kzk. *keme*, Kırg. *keme*, Özb. *kemä*, Tat. *korabl'*, Trkm. *gâmi*, Uyg. *kemä*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 264-265); Kum. *keme* (Grønbech 1992: 96); *keme* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 105a); Hak. *kime* (Arıkoğlu 2005: 245a) şeklinde aktarılmıştır.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *kâmi* = *kämä*, *gemi* 'kayık, gemi' (Radloff II 1960: 1208) şeklinde yorumlamıştır. Räsänen *kâmi*: uig. (Gab.) *kâmi*, *kimi* 'gemi', mtü. *kâmi* id., MA. AH. Çağ. *kâmi* 'gemi, tekne' osm. *gâmi* blk. krç. *keme*, *Kmk..geme*, trkm. *gâmi*, az. (Or.) *kâmi* fcamt id., AH. (kpç.) Hts. Çağ. otü. tar. oir. usw. *kämä* 'tekne' (> Çuv. *kime* 'tekne, gemi'), Kzk. Kkir. usw. *käme*, otü. (Kat. 2) Kaz. *kimä*, Hak. *kime* soj. *xeme* id., leb. tub. Şor. *käbä* 'tekne', Özb. (Jud.) *kema*, otü. (Kat. 2) *kimä*, (Le Coq) (Turf.) *kımä*, (Kuça.) *kēmi* (Räsänen 1969: 251a); Clauson kelimeyi *kemi*: (g-) 'gemi veya bot' şeklinde tanımlar ve kelimenin yaşayan modern dillerin hepsinde genellikle *keme*, güney-doğu dil grubunda dilin erken dönemlerinde *keme*; Kuzey-batı dil grubunda (Kumukça) *geme*; güney-batı dil grubu Az. *kemi*; Osm., Trkm. *gemi* şekliyle

kelimenin görüldüğünü söyler. Ve kelimenin ilk seslisi olan *-e-*'nin daha önceleri *-é-* şeklinde olduğunu belirtir (Clauson 1972: 721b). Doerfer, kelimeyi *kime* (*kēme*) 'gemi' (*gāmī*) (Doerfer 1967: 668) şeklinde verir. Dankoff, kelimeyi *kāmi* ~*kemi* 'gemi' [*safīna*] (Dankoff-Kelly III 1985: 101) şeklinde vermiştir. Nişanyan *gemi*=ET *kemi*, *kēmi* (Nişanyan 2003: 145b); Gülensoy, kelimeyi *gemi* 'gemi'=ET., OT. *kemi*~*kimi* <**kēmi* 'gemi, kayak' şekliyle belirttikten sonra kelimenin Türkçeden Zazacaya *gemi*, *gemiye* (Gülensoy 2007: 363b) şeklinde geçtiğini belirtmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *gemi* sefine (ç. sefāyin), keşti, zevrāk, →navis; şayka, →corbita (Tulum 2011: 744b) şeklinde açıklamıştır.

DS'de, *keme* [*kebi*, *kelengi*, *keleni*, *kemi*, *ken*, *kene*, *kenen*, *keni*, *kome*] 'büyük, iri fare; sincap; patatese benzeyen bir çeşit mantar; yerelması; ilkbaharda yetişen bir çeşit ot; ön dişleri olmayan ya da eksik olan kimse; çenesi çıkık olan kimse; gemi; büyümeyen katır; çocukların başındaki kepek, konak' (*DS VIII* 1975: 2737b); *TS*'de kelime *gemi* 'su üstünde yüzen, insan ve yük taşımaya yarayan büyük taşıt, sefine' (Parlatır (vd.) 1998: 835b) şeklinde verilmiştir.

Bu aralda ba'zı raht ve partal dek nemeler çerig elige tüşti. Bu nevāhīning eli kēmeler bile tamām Sind Suyıning ol yüzige öttiler.

(BN: 150b)

2.17. kepe kelime *Bâburnâme*'de *kepe* 'saman kulübesi' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'da *kepe* 'kamyandan ve hasırdan mā'mül alaçuk, barak, kelbe, kâze, çardak' (Şeyh Süleyman 2003: 252a); *DTO*'da *kebe* 'kulübe' "*ķurganğa kirip öy ve kebe salıp*" (Pavet De Courteille 1972: 455) anlamına gelmektedir.

Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *kebe* 'çobanların ve köylülerin giydikleri ve yere serdikleri yünden kaba aba' (Sâmî 2010: 616b) anlamıyla görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye kısmen rastlanmaktadır: Kzk. *kepe* ‘küçük ev’ (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 129b); Kırg. *kepe* ‘evcik, izbe, salaş, kulübe’ (Yuhadin 2011: 439b) şeklinde görülür.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *kepe* ‘kakra, kamıştan ve hasırdan mâmul alaçuk, barak, kelbe, kâze, çardak, ev, kulübe’ (Radloff II 1960: 1186) şeklinde vermiştir. Räsänen *käbä* ‘kaba yünlü kumaş, halı tavan, at battaniyesi, kaba yünlü kumaş, halı, örtü, çul’ şeklinde açıklayarak *VEWT* 254a’daki *käpänek* ‘keçeden yapılmış kolsuz yağmurluk, yeniçerilerin kış elbisesi’, ‘yün kapot’ (Räsänen 1969: 254a) kelimesi ile birleştirir. Eren, *kebe*, *kepe* ‘Çobanların giydikleri kaba kumaştan yapılmış kolsuz yağmurluk, aba’ anlamını verir ve kelimenin ağızlarda ‘kalm kilim ve keçe’ olarak da kullanıldığını kaydeder. O, ayrıca kelimenin Ermenice’ye *gaba* ‘yağmurluk’; Kürtçe’ye *kebe* ‘kaba kumaş’ olarak geçtiğini, Suriye Arapçasında kelimenin *gäba* ‘yünden veya keçi kılından yapılmış kaba kumaş; bu kumaştan yapılmış çoban giysisi’ anlamına geldiğini belirttikten sonra “ağızlarda kullanılan *kaba* ‘kebe, yağmurluk’ biçiminin doğrudan doğruya Arapçadan geçtiği açıktır.” diyerek *aba* kelimesine gönderme yapmıştır. Ayrıca o, Räsänen’in kelimeyi keçeden yapılmış kolsuz yağmurluğa verilen *kepenek* adıyla birleştirmesini düşündürücü bulur (Eren 1999: 225a). Sevortyan, kelimeyi *käppa*, *käppä* шалаш, лачуга ‘kulübe, baraka’; палатка ‘kulübe, çadır’; *kepe* куча ‘yığın’ (Sevortyan (vd.) 1997: 47) şeklinde açıklar. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kebe* ‘ (keçe, çul, cül, cüll (ç. cüläl, ecläl), sağrı-poş, *günl.* sağra-poş, →stragula; velençe, →gausape’ (Tulum 2011: 1022b) olarak aktarılmıştır.

DS’de *kepe* ‘ceket; keçi derisinden yapılmış kolsuz yağmurluk; gömlek; eski keçe parçası, paçavra; zayıf; kötü, fena (*DS* III 1975: 2744b-2745a) şeklinde açıklanmıştır.

Ƙorǵanǵa kirip üy ve kepe yerlerini ta‘yīn ƙılıp ustākār u muħaşşil ƙoyup yurtƙa keldük.

(BN: 43b)

Uruş esnāsıda yığışturǵan ĥas ve kepe ve çerige [siç] yakbār ot tutaşur andağ kim ƙorǵan içi tannūr dek tefsān bolur.

(BN: 377b)

2.18. köprüg kelime *Bâburnâme*'de *köprüg* 'köprü' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *ŞHD*, *ŞN*'de *köprüg*, *köprük* 'köprü' (Kargı Ölmez 1993: 482a, Karasoy 1998: 519b, Canku 1988: 303) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *köprük* [<köp-ü-r-ü-g] Kāflar kāf-i 'Arabîdür. Ve pā-yi 'Acemî ile 'köprü ma'nâsınadır' (Kaçalın 2011: 731-²³⁷²); *Senglah*' da kelime *köprük* 'pel, ƙaıtara' (Clauson 1960: 302r. 26); *LÇvT'O*'de *köprük* 'köpri, şirāt' (Şeyh Süleyman 2003: 256a) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *koprüg =kövrüg* 'köprü' (Caferoğlu 1968: 116); *İM*'de *köprü* 'suyun üzerinden öte tarafa geçmek için ahşaptan, taştan yapılan yol' (Battal 1997: 46b); *BM*, *Gİ*, *KF*, *TA*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *köpri* 'köprü' şeklinde verilmiş ve *köbri*, *köbür*, *köprü*, *köprüg* kelimelerine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 158b). Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *köprü* ya *köpri* '1. Bir suyun üzerinden öte tarafa geçmek için keresteden veya kemerler üzerine kâgir ya demirden yol, cisr, kantara, pül[köprü]: *Köprü kurmak; köprüden geçmek; ahşap, kâgir, taş, demir köprü; dubalar üzerine kurulmuş köprü*, 2. Köprüye müşabih olarak iki ucu merbut ve ortası muallak kemerli şey: *apolet köprüsü; kilit köprüsü; toka köprüsü*. (Sâmî 2010: 674b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *körpü*, Bşk. *küpir*, Kzk. *köpir*, Kırg. *öpürö*, Özb. *köprük*, Tat. *küpir*, Trkm. *köpri*, Uyg. *körük*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 506-507); Krçy-Mlk. *köpür* ‘köprü’ (Tavkul 2000: 275b); Yak. *kürge*, *muosta* (Vasiliev 1995: 166) olarak görülmektedir.

Kelime hakkında değişik görüşler söz konusudur. *DTS*’de kelime *köprük* [MOCT] ‘köprü’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 317a) şeklinde geçmektedir. Räsänen kelimeyi **köpür*, **köprüg* şeklinde vermiş ve kelimenin yaşayan ve tarihi lehçelerdeki kullanımlarını da şu şekilde aktarmıştır: Kzk. *köpür*, Kaz. Bşk. *küper*, Çuv. *kebet*, Oir. *kümür*, Tel. *kömür*, Sag. *köbür*, Kmk. *kopur*, Krç. *köpür*, Blk. *köfür*; Çağ. *köprüg*, Tar. *köbrüg*, Kkir. *köprö*, bar: *köprü*, Osm. Krm. *köprü*, Trkm. *köpri*, Osm. *körpü*, Jak. *kürpä*, *kürbä*, *kürgä*. = mo. *kögerge* < **köwer-ge* id. < Grekçe γεφύρα ‘bent, tümsek’, neugr. γεφύρι ‘köprü’ (Räsänen 1969: 292a) şeklinde aktarmıştır. Clauson, kelimeyi *köprüg* ‘köprü’ şeklinde vermiş, *köpür-* ile anlamsal hiçbir belirgin bağlantının olmadığını, yaşayan modern dillerin hepsinde kelimeye dair küçük çapta fonetik değişikliklerin görüldüğünü, kelimenin Moğolcaya *ke’ürge* şeklinde geçtiğini aktardıktan sonra kelimenin Türk dillerinden Fars diline de geçtiğini, Arapçada *qanğara* şeklinde kullanıldığını, tarihi lehçelerde Hakani dilinde *köprüg al-qanğara* ‘büyük kemerli köprü’; Muh. *al-qanğara kö:prü*; Çağ. *köprük* ‘köprü’; Harz. *köprüg* ‘köprü’; Kıp. *al-cisr köpri* ‘köprü’ (Clauson 1972: 690b) şeklinde kullanıldığı noktasında açıklanmalarda bulunmuştur. Doerfer, kelimeyi *körpī* ‘köprü’~*köpri*~*köprük* [eski verilere göre *körpü*~*köpri*] şeklinde vermiş ve araştırmacılara göre *köpri* kelimesinin ‘köprü’ şeklinde olduğunu aktarmıştır. ayrıca Çağataycada da kelimenin *köprük* şeklinde görüldüğünü de (Doerfer 1967: 1623) söylemiştir. Dankoff, kelimeyi *köprüg* ‘köprü’ [qanğara](Dankoff-Kelly III 1985: 110) olarak aktarmıştır. Eren, kelimeyi *köprü* ‘iki yakayı birbinne bağlamak için yapılan yapı’ şeklinde verdikten sonra kelimenin yerel ağızlarda *körpü* olduğunu, Altay Türklerinin köprüye *kür* adını verdiklerini, bu adın Moğolcadan geldiğini belirtmiş ve Altayca *kür* biçiminin Moğolcadan alındığını söylemiştir. Ona göre TatK *kübir*. - Tuv *kövürüg*. - Yak. *kürbe*, *ürbe* Yakutça *kürbe* kelimesinin göçüşme (*metathese*) sonun da ortaya çıktığı açıktır (*kübre* > *kürbe*). Başındaki *k-* nin

düşmesi üzerine *ūrbe* biçimini aldığını, - Çuv *keper.* kelimesinin en eski kaynaklardan başlayarak kullanıldığını, kelimenin orta Türkçede *koprüg* olarak görüldüğünü, eski Kıpçakçada *köprü*, *köpri* biçimlerinin kullanıldığını, kelimenin Grekçede köprüye verilen *γεφυρα* adından alındığı yolundaki eski görüşün son dönemlerde de dile getirildiğini ve “Grekçe *γεφυρα*’nın Türkçe *koprüg* biçimiyle birleştirilmesi kolay kolay düşünülemez” şeklinde görüşünü belirtmiş ve Grekçe *γεφυρα*, Eski Türkçe *koprüg* biçiminin sonundaki -g’yi de karşılayacağını bildirmiştir. Eren, ayrıca Türkçe *koprü** kelimesinin *köpür-* kökünden gelen bir türev olduğunu, bu görüşün Clauson’dan başlayarak ağırlık kazandığını, ancak, Clauson’un belirttiği gibi *köpür-* köküyle arasındaki anlam bağının açıklanması gerektiğini belirttikten sonra Arapça *kūbri* kelimesinin Türkçeden alındığını, kelimenin Türkçeden Srpça *tuprija*; Bulgarca *kjuprija* gibi Balkan dillerine de geçtiğini (Eren 1999: 258b) aktarmıştır. Gülensoy, kelimeyi *köprü* ‘Herhangi bir engelle ayrılmış iki yakayı birbirine bağlayan’ şeklinde aktarmış ve kelimenin ET. *köbrüg* ~ *köbrük* ~ *kövrüg* ~ OT. *köprüg* < *köb* (/p/v)+*rü*+*g* şeklinde olduğunu işaret ederek TT’de kelimenin *köprü+* (cü/cük/cülük/lü) şeklinde türetildiğini, kelimenin Türkçeden Irak Arapçasına *kūpri*, Libya, Mısır Arapçasına *kūbri* şeklinde geçtiğini, bununla beraber kelimenin Sırpça’ya *cuprija* şeklinde, Bulgarca’ya ise *kjuprija* şeklinde geçtiğini belirtmiştir. Ayrıca Eren, kelimenin yaşayan ve tarihi lehçelerdeki kullanımlarını şu şekilde aktarmıştır: (Çağ.); -*köprüg*, (Tar.) *köbrüg*, (Sag.) *köbür*, (Madırca) [-t- türe-medir] *köbürtke*, (eski Kpç.) *köprü*, (Bar.) *köprü*, (KKırg.) *köprü*., (Trkm., eski Kpç.) *köpri*, (Nog., KKlp.) *köpir*, (Blk.) *köpür*, (Kırg.) *köpürö*, (Kırg.) *köpürö*, (Kırg.) *köpürük*, (Alt.,Tub.) *kömrü*, (Tel.) *kömür*, (Tuv.) *kövürüg*, (Tel.) (< Mog.) *kör*, (Osm.) *köprü*, (Ozb.) *koprik*, (TatK.) *kübir*, (Sag.) [-t- türe-medir] *kübürtke*, (Alt.) (< Mog.) *kür*, (Yak.) *kürbe* (< *kübre/meth.*) (Yak.) *ūrbe* [k- düşmüştür.] (Çuv.) *kēper*. Moğ. *kogerge* < * *köwer-ge* Räsänen’in bu adı Yunanca *γεφυρα*’ya bağlamasının (Gülensoy 2007: 555a) inandırıcı olmadığını söyler.

TS’de kelime köprü ‘1. Herhangi bir engelle ayrılmış iki yakayı birbirine bağlayan veya trafik akımının, başka bir trafik akımını kesmeden üstten geçmesini sağlayan

ağşap, kâgir, beton veya demir yapı. 2. *denizcilik* Geminin önünü iyice görecek bir yükseklikte, sancaktan iskeleye kadar kurulan kumanda yeri. 3. *mec.* İki şey arasında bağ veya ilişkiyi sağlayan şey. 4. *tip* (***) Olmayan dişlerin yerini tutmak veya takma dişleri ağızdaki dişlere sağlam tutturmak amacıyla yapılan diş protezi. 5. *spor* Güreşte omuzları yere değıdirmemek için ayakları ve alını yere dayayıp beli yukarı kaldırarak alınan durum, güreşçi köprüsü. 6. *spor* Vücudun, sırt yere dönük olarak el, baş veya diz yere dayanarak yay biçimi aldığı durumu' (Parlatır (vd.) 1998: 1380a) şeklinde verilmiştir.

Semerķanddaķılar ol yurttın köçüp bu yurtķa kēlgenimizni yandı taşavvur kılip kömekī sipāhī u şehrī Mīrzā Köprügigeçe Şeyhżāde Dervāzesidin Muħammed Çap Köprügigeçe çıktılar.

(BN: 43a)

Kohak Suyınının yaķasıĝa kēlip tūştük. Yārīning toĝrısudın Kohak Suyudın köprüg bile kēçtük.

(BN: 82b)

2.19. köşk Kelime *Bâburnâme*'de *köşk* pavilion 'büyük çadır, köşk' anlamıyla kaydedilmiştir. *Kİ*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *köşk* *Far.* 'köşk, saray' şeklinde ifadelendirilerek *keşk* kelimesine gönderme yapılmıştır. (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 160a); *LN*'de *köşk* *Far.* 'maruf kasır. *Bu kelimenin Türkçeden alınmış olduğu zaannolunur.*'(Kartal 2009: 338b); *KT*'de 1. 'yüksek çardak gibi binâ, kule: yangın köşkü 2. mürtefi' ve nezaretli tenezzüh odası, kule, cihân-nümâ. 3. Bağ ve bahçe içinde yazlık ikâmet-gâh, kasr' (Sâmî 2011: 925b) şeklinde açıklanmıştır.

TS'de *köşk* [Kuşk] *Farsça* 'bahçe içinde yapılmış süslü ev, kasır' (Parlatır (vd.) 1998: 1387b) olarak açıklanmıştır.

Semerqandning ergide T m r B g bir uluğ köşk salıptur, tört  şy nliğ Kök Sarayđa meşh r dur.

(BN: 45b)

2.20. k rđan kelime *B burn me*'de *k rđan* 'kale, hisar' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *Babür Divanı*'nda kelime *k rđan* 'kale' (Yüce 1995: 388b) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da kelime *k rđan* [*k r ğan*]'hisar ve kale' (Kaçalın 2011: 685); *L vT'O*'de *k rđan* 'hisar, kale' (Şeyh Süleyman 2003: 234a); *DTO*'da *k rđan* 'hisar; muhafazalı yapı, sur' (Pavet De Courteille 1972: 426) anlamıyla açıklanan kelime V mb ry tarafından *k rđan* 'kale, sur' (V mb ry 1867: 317a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında *korgan* '*korıgan?*) 'korugan, sığmak, kale' (Tekin 2010: 153), *CC* ve *TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *k rđan* 1. 'mezar, mezarın üzerindeki toprak yığını, mezar h y ğ ' şeklinde verilerek *k rđan* kelimesine gönderme yapılmıştır. 2. *KI*'de siper, sur. 3. *TA*'da at ahır. 4. *TZ*'de kubbe (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 163b) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *korgan* kurmak>>tan] 'asıl Türkçede hisar demektir' (S m  2010: 687a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gala*, Kzk. *k rđan*, Kırg. * ep*, *sepil*, Trkm. *gal *, Uyg. *k rđan* (Ercilasun (vd.) I 1992: 428-429) şeklinde kelimeye rastlanır.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *k rđan* 'kale ile güçlendirilmiş şehir...' (Radloff I 1960: 570) şeklinde açıklamıştır. *DTS*'de kelime *k rđan* mağ  k rđan c.m. mağ  (Nadalyaev (vd.) 1969: 467b) şeklinde görülmektedir. Nişanyan kelimeyi *korgan* korgan/korıgan sığmak, kale [KT ] *k rđan* mezar h y ğ  [ ağ] *k rđan* sur, hisar, büyük türbe [TT ] *korgan/korgan* hisar <ET  korı- korumak +gAn → koru ('www.nisanyansozluk.com' *korgan* maddesi, 02/03/2013) şeklinde açıklamış. Gülensoy, kelimeyi *korgan* ' lk çağda

mezar üzerine toprak yığılarak yapılan küçük tepe' < *koru-ğan* Az. *kurgan* Bşk., TatK. *kurğan* Kzk., Uyg. *korğan* Özb. *korğan* Kırg. *korğon* Uyg. *gorğan* *K(>g)U(>o)RG(>ğ)A(>o)N* (Gülensoy 2007: 572a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *korgan* 'gözetleme delikleri olan sığınak' (*DS VI* 2009: 4567b). *TS*'de *kurgan* 1. 'İlk çağda mezar üzerine toprak yığılarak yapılan küçük tepe' 2. 'Kale' 3. (arkeolojide) 'Tepe biçiminde mezar, höyük' (Parlatır (vd.) 1998: 1410b) şeklinde açıklanmıştır.

Māverānnehrde Semerḳand ve Kiş ḳorḡanıdın songra mundın uluḡraḳ ḳurḡan yoḡtur.

(BN: 2a)

2.21. miṣṭar Kelime *Bâburnâme*'de *miṣṭar* 'kılavuz çizgisi' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *miṣṭar*, düzgün çizgilerle çizilmiş geometrik bir kural, bir cetvel; parçacıkları karton parçasının üzerine paralel olarak germe, resmi kararları el yazması kopya edenlerce kullanılır (Steingass 1998: 1237) şeklinde verilmiştir.

Terkīb ḥaṭṭı bile tercüme bitir üçün bu kün on bir satırlıḡ miṣṭar baḡladım.

(BN: 358a)

2.22. muri kelime *Bâburnâme*'de *muri* 'kanal' şeklinde geçmektedir. *Türk Lugati* adlı eserde kelime *muri /mouri* -Çağatay- isim- 'su yolu, ark, cetvel; pencere' (Hüseyin Kâzım Kadri IV 1945: 420a) şeklinde geçmektedir. *MTS*'de geçen *mörün* kelimesi için *mören* kelimesine gönderme yapılmış ve 'büyük ırmak veya göl' (Lessing 2003: 860a-857a) şeklinde açıklanmıştır. Bu anlamda Çağatayca *muri* kelimesi ile *mörün/mören* kelimeleri şekilce ve anlamca yakınlık göstermektedir. Bu örneklere göre *āb muri* kelime grubu 'su yolu, su kanalı' anlamına gelmelidir.

Fi'l-hāl bu tıkanı yıķıp ıķıp argning Gātfar tarafıdaki fasıldın bēridin āb-muri bile ıķıp du-tahīfasıldın taşlap H'āce Kafsīrge H'āceka H'ācening üyige bardılar.

(BN: 36b)

2.23. müngüz kelime *Bāburnāme*'de *müngüz* 'boynuz, geyik boynuzu [boru]' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *müngüz NSÇT*'de 'boynuz demekdür' (Kaçalın 2011: 770); *LÇvT'O*'de *müngür* 'boynuz, şāh, arn' (Şeyh Süleyman 2003: 281a); *DTO*'da *corne* 'boynuz' (Pavet De Courteille 1972: 505); Vámbéry *munguz* boynuz; geyik boynuzu' (Vámbéry 1867: 340a) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görölmektedir. Eski Uygurcada *müyüz* 'boynuz' =*mingiz, müngüz* (Caferoğlu 1968: 134). *DLT*'de *müñgüz* 'her türlü hayvan boynuzu' (Dankoff-Kelly 2007: 347) *BM, DM, Gİ, KF, Kİ, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *boynuz* 'boynuz' krş. *moynuz, muñuz, muynuz* (I). *muyuz, müñüz, müz* (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 35b) şeklinde verilmiştir. Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *boynuz* s. 1. Bazı hayvanatın başında tırnak gibi bir maddeden az çok uzun ve kıvrık çift uzuv ki tedafü' ve taarruz için silāhlarıdır, karn, şāh: *Oküz, koç, geyik boynuzu*. - Böceklerde dahi olup muteharriktir. 2. *Boynuzdan mamul boru ki ekseriya celp ve davet ālameti olmak üzere salınır, nefir, sür*. 3. Hacamat edenlerin kanı çekmek için kullandıkları boynuz hokka (Sāmî 2010: 145b) şeklinde görölmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *buynuz*, Bşk. *mögöz*, Kzk. *müyiz*, Kırg. *müyüz*, Özb. *şāh mügüz*, Tat. *mögiz*, Trkm. *buynuz*, Uyg. *müñgüz*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 78-79); Yak. *muos* (Vasiliev 1995: 40); Krçy-Mlk. *müyüz* (Tavkul 2000: 304a) şeklinde görölür.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *müñgüz* ‘boynuz’ (Radloff IV 1960: 2220) şeklinde belirtmiştir. Räsänen kelimeyi **müñüz* (< ** müñür*, *muñur*) ‘boynuz’ (Räsänen 1969: 347b) şeklinde nakletmiş; Clauson, *müñüz* kelimesi için *büñüz* maddesine gönderme yapmış ve kelimeyi **büñüz* ‘boynuz’ şeklinde vermiştir. O, ayrıca kelimedeki orjinalinde *-ñ-* sesi olduğunu, Kuzey-Doğu dil grubunda kelimenin *mü:s*, Hakasça’da *mıyıs* şeklinde görüldüğünü, Güney-Doğu Dil Grubu Tuv. *müñüz* Kır. *müyüz*; Kumyk, Nogay *müyüz/müyüz*; Osm. *boynuz*; Çuv. *mäyra/ mäyraka*. Uygurca Maniheist metinlerde *müyüz*, Budist Uygur metinlerinde *müyüz* şeklinde geçtiğini ve kelimenin Çinceye de geçtiğini, kelimenin Hakani dilinde *müñüz* (*al-qarn*) ‘her çeşit hayvan boynuzu’; *müñüz müñüz* ‘çocukların oyununun adıdır’ (Clauson 1972: 352a) şeklinde olduğuna dair görüş bildirir. Dankoff, *müñüz* ‘boynuz’ [qarn] (Dankoff-Kelly III 1985: 120); Nişanyan boynuz [ETü] *müyüz*, *müñüz* şeklinde vererek kelimenin Ana Türkçe devresinde **büñüz* şeklinde olduğunu belirtir (‘www.nisanyansozluk.com’ *boynuz* maddesi, 02/03/2013). Eren, kelimeyi *boynuz* ‘bazı hayvanların başında bulunan, tırnaksı bir maddeden, uzun, kıvrık veya çatallı korunma organı’ şeklinde aktarmış ve kelimenin eski çağlardan başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçe devresinde de kelimenin *müñüz* şeklinde olduğunu, eski ve yeni veriler göz önüne alındığında, kelimenin **büñüz* biçiminden yola çıkılabileceği söylenmiştir. Ayrıca Eren, yaygın bir görüşe göre, Moğolca *mögeresün* ‘cartillage’ biçimiyle birleştirilebileceğini söylemiş, ancak bu birleştirmenin türlü açılardan tartışmaya açık olduğunu saklamayalım diye de eklemiştir. Eren, kelimenin yaşayan lehçelerdeki kullanımlarını şu şekilde nakletmiştir: Blk. *müyüz*. –Nog. *müyüz*. – Türkī *müñüz*. – Tar. *müñgüs*, KKlp. *müyüz*. – Alt., Tel., Kuğ., Şor., Sag., Koy., Kaça. *müs*, Tuv. *mıyıs*, Yak. *muos*, Çuv. *mäyraka* kelimesinin sonundaki *-ka* bir küçültme ekidir. şeklinde açıklamış ve son olarak da Brockelmann’ın *boynuz*’un sonundaki *-z*’yi ikili organların adlarında geçen bir formans olarak değerlendirdiğini aktarır (Eren 1999: 59a). Gülensoy, kelimeyi *boynuz* ‘Bazı hayvanların başında bulunan, tırnaksı bir maddeden, uzun, kıvrık veya çatallı koruma organı’ şeklinde açıklamış ve kelimenin ET.’de *müñgüz* ~ *mingiz* ~ *müyüz* < *müñüz*, Çağ. *büñüz*, *müñüz* şeklinde görüldüğünü, TT.’de *boynuz*+ (*lama/la-lanma/lan-latma/lat-/lu/su/suz*) şeklinde kelimenin türetildiğini belirtmiş, ayrıca

kelimenin Ker. *boynuz*, Krm. *büyüz*, Bşk. *mögöz* olduğunu aktarmıştır. O, ayrıca kelimeyi *bo(>u)ynu(<ı)z*, *büyüz* <ET. *müyüz*, *müy(~ ñ)ü(>i)z*, MÖ[< ü]gö[< ü](>i)z, mi[< ü]ñi[< ü]z. olarak aktarmıştır. (Gülensoy 2007: 164a). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *boynuz* ‘boynuz’ is. *ğárn, sürü, → cornu* (Tulum 2011: 451b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de An.ağl.: *buynuz* [→böğez] (*DS II* 1965: 748b); *TS*’de ‘1. Bazı hayvanların başında bulunan, tırnaksız bir maddeden, uzun, kıvrık veya çatallı korunma organı. 2. s. Bu organdan yapılmış “*boynuz tarak*.” 3. Kurşun borudan kol alma işleminde kullanılan demirden yapılmış alet (*Parlatır* (vd.) 1998: 337b) şeklinde görülmektedir.

Bu cihattın kütâhpây derler. Müngüzi buğu müngüzi dek şâhçalıg dur, valî kiçikrek tür. Her yıl buğu dek bu hem müngüz salur.

(BN: 276a)

2.24. otağ Kelime *Bâburnâme*’de *otağ* ‘ev’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *SD*’de *otağ* ‘otağ’ (Eraslan 1999: 547b) şeklindedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Senglah*’da *oda*, *otağ* ‘hâna ve sarây’ (Clouston 1960: 66v.15); *LÇvT‘O*’de *otağ*, *otav* ‘oğa, tarım; hargâh; çadır; kebeteka’ (Şeyh Süleyman 2003: 23a) anlamıyla kaydedilmişken Vámbéry tarafından *otağ* veya *otağ* ‘oda’ (Vámbéry 1867: 216a) anlamı verilmiştir. *DÉLT*’de *otağ* ‘soylu çadırı, köşk’ (Kerestedjian 1912: 49) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *KB*’de *otağ* ‘otağ, çadır’ (KB 2006: 1212b), *DLT Diz*’de *otağ* ‘otağ’ (Atalay 1943: 444); *İM*’de *otağ* ‘ot [ateş] yeri; çadır, otak’ (Battal 1997: 54a); *KBO*’de kelime *otağ* <öt+a-ğ> ‘ban, ev’ (Kaçalın 2006: 324b); *Kİ* gibi Kıpçak sahası eserinde kelime *otağ* ‘çadır, kırdaki vatan’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 206b) şeklinde verilmiştir. Osmanlı

sahasında kelime *KT*'de *otağ* ve *otak* s. [içinde ateş yandığı için «ot» tan, veya «oturmak» tan müştak olsa gerektir. - «k» harekelenince «g» olur. - «g» ile Fārisīye dahi geçmiş olduğundan, o tarikle «otāğ-ı hümayūn» tabiri galat değildir.] Hükümdārān vesair büyüklere mahsus vasi yüksek etekli ve süslü çadır, büyük hayme, har-gāh, tārem: *Otağ kurdular*. [«oda» bundan me'hüz olsa gerektir.] (Sāmī 2010: 938b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *otağ* (Develi 1992: 173), Alt. *otog* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 141b); Hak. *otah*, *odağ* (Arıkoğlu 2005: 329a); Kzk. *otav* (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 213b); Yuyg. *otav* (Necipoviç 1995: 299b) şeklindedir.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. *DTS*'de kelime *otağ* шатер, жилище 'büyük çadır, mesken' (Nadalyaev (vd.) 1969: 373b); Räsänen, kelimeyi **ōtağ* şeklinde vererek kelimenin Rabguzî'de ve Orta Türkçe sahasında *otağ* 'çadır' şeklinde görüldüğünü, Çağatay ve Osmanlıca sahasında *otağ*, *otak* 'çadır, küçük köşk' anlamına geldiğini (Räsänen 1969: 366b) belirtmiştir. Clauson, kelimeyi *ota:ğ* (?oda:ğ) [kod harfi ?D] gerçekte 'küçük ve geçici yapı' şeklinde aktarmış ve kelimenin yaşayan modern dillerde, morfolojik olarak, muhtemelen *ota:-* [mak]'tan 'ğ' ile bir fiil türetilmiş sıfat şeklinde açıklamış ve kelimeye dair Osmanlıcada *oda* kelimesi *ota:-* ve *o:t* (o:d). kelime kökleri ile bağı olduğu hususunda Doerfer'in görüşüne yer vermiştir. Daha sonra da kelimenin Hakanicede *ota:ğka*, Çağ. *otağ/otak* 'mesken', Harz. *otağ* 'çadır', Kıp. *oṭak al-xayma* 'çadır', Osm. *otağ/otak* (muhtemelen bazı akraba dillerden alınmış) 'seçkin bir kişiye ait çadır' gibi belirli bir anlam ile tüm dönemlerde görülür' (Clauson 1972: 46b) şeklinde açıklamıştır. Dankoff, kelimeyi *otağ* 'çadır' [xayma] (Dankoff-Kelly III 1985: 44) şeklinde vermiştir. Nişanyan, kelimeyi *otağ* = ET *otağ* 'küçük ve geçici yapı, çadır (xi)=oda' (Nişanyan 2003: 336a) şeklinde aktarır. Gülensoy, kelimeyi *otağ~otak~otah* (hlk.) 'konak, apartman' = OT *otağ* (DLT; Çağ.) < * *ōtağ* ~ Moğ. *otağ*, *otuğ*; Far. *otāğ* < 'büyük ve süslü çadır' söylemini, TT'ndeki oda sözcüğü

<ET, OT**otağ*'dan [/-t/]-< d/ olması ve son ses /-ğ/'nin düşmesi ile] oluştuğunu belirtmiştir. 'Türkçe Sözlükteki *oda* maddesinde kelime Türkçe olarak gösterilmektedir' demiş Nişanyan'ın kelimenin Türkçe olduğuna dair görüşünü desteklemiştir (Gülensoy 2007: 635b). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *otāğ, otağ: is. otağ, çadır, hıme, hıyme (ç. hıyem, hıyām, hıymān), bārigāh, →ten torium, tabernaculum, bkz. otağ, otağ* (Tulum 2011: 1418a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de kelime *otağ, otağ, otak* 'konak, apartman; oda; çadır'; (*DS IX 1977: 3292a*); *Tarama Sözlüğü*'de kelime *otağ, otağ [odağ, otak otak (I)]* 'çadır, büyüklere özgü çadır.'] (*Dilçin 1983: 164a*); *TS*'de *otağ, otak Far. otağ*< 'büyük ve süslü çadır' (*Parlatır (vd.) 1998: 1702b*) şeklinde açıklanmıştır.

Her hizānede şandūk-şandūk ve teng-teng rahtlar ve artmağ-artmağ ve kap-kap ağ tenkeler—herkimning otağıda ve çadırıda her cins olcadın bisyār edi.

(BN: 212a)

2.25. öy Kelime *Bâburnâme*'de *öy* 'çadır' şeklinde geçmektedir. *GN, MKb, SS, BV; LD; FK; GD; KUŞ; KMD; HBD; BHD*'de *öy* 'ev, çadır; otağ; bina; barınak beyaz keçe' (*Orak 1995: 171, Kargı Ölmez 1993: 519b, Tural 1993: 719, Türkay 1988: 827a; Karaağaç 1997: 608a; Kaya 1989: 1160a; Eckmann 1971: 352; Kaya 2003: 152a; Alpaslan, K. Eraslan I: 123b; Yıldırım 2010: 243b; Tekcan 2005: 291*) şekillerinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *öy* 'ev dimekdür. Hâne ma'nāsına' (*Güzeldir 2002: 163*); *LÇvT'O*'de *öy* ve *öyi* 'Hâne, ev, beyt, hıyme' (*Şeyh Süleyman 2003: 42*); *DTO*'da *öy, öyv* 'ev, çadır; öküz ya da inek; boğa burcu' (*Pavet De Courteille 1972: 84*) anlamlarıyla geçmektedir. *Vámbéry* ise *öy* 'ev, konut, mesken' (*Vámbéry 1867: 228*) anlamlarını kaydetmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında *eb* ‘ev’ (Tekin 2010: 136), Eski Uygurcada *öy* ‘ev’ (Caferoğlu 1968: 155); *İM*’de ev ‘insanın oturacağı yapı, ev’ (Battal 1997: 31b); Kıpçak sahası sözlüklerinden olan *TZ*’de *öy* kelimesi ‘ev’ anlamıyla kullanılmış ve *iv*, *öv*, *yev*, *ev* kelimelerine göndeme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 213b). Osmanlı sahasında kelime *KT*’de ev [Aslı: üy, iv, yiv Ç:üy] 1. Nev’-i beşerden beher ailenin ayrı olarak ikametine mahsus mahal ki taş ve keresteden veya tahtadan olur, hane, beyit, dâr, mesken: *Kāgîr ev, ahşap ev; bir katlı, iki katlı ev*. 2. Küçük parçalara münkasım bir şeyin beher kısmı, hane: *Satrançta fil evi, at evi*. 3. Bir evde ikamet edenlerin hey’et-i mecmû’ası, aile, familya, ehlibe yit, hanuman: *Namuslu ev; muteber ev*. 4. Soy, nesil, sülâle, hanedan: *Rumelinde Kavanoz oğlu evi meşhur idi*. (Sâmî 2010: 319a) şeklinde olduğu görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *ev*, Bşk. *öy*, *yort*, Kzk. *üy*, Kırg. *üy*, Özb. *üy*, Tat. *öy*, *yort* Trkm. *öy*, Uyg. *öy*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 228-229); Krçy-Mlk. *üy* (Tavkul 2000: 423b); Kmk. *üy* (Pekacar 2011: 360b); Alt. *üy* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 199a); Yak. *cie* (Vasiliev 1995: 84) olarak görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında çeşitli görüşler söz konusudur. Dankoff, kelimeyi *āw* ~ *äv* ‘ev’[bayt]. *äv* (Türk) ~ *äv* (Oğuz etc.) *äv* barq (Dankoff-Kelly III 1985: 30); Nişanyan, *ev* [ETü] *eβ* ‘konut, çadır’ (www.nisanyansozluk.com *ev* maddesi, 04.05.2013) olarak vermiştir. Eren, *TES*’de kelimeye dair şu açıklamaları yapar: *ev* 1. ‘yalnız bir ailenin içinde oturabileceği biçimde yapılmış yapı’; 2. ‘bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut’ ~ Az *öv*. - Trkm. *öy*. - Nog. *üy*. - TatK. *öy*. - Bsk. *öy*. - Blk. *üy*. - Kklp. *üy*. - Kzk. *üy*. - Krg. *üy*. - Tar. *öy*. - Hal. *hav*. - Şor. *em*. - Küer. *ep*. - Bar. *ü*. - Mad *öm*. - Sag *öp*. - Alt., Tel., Kuğ. *üy*. - Hak. *ib*. - Şor., Alt. *ü*. - Tuv. *üg* ‘yurt’. Kelime Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *ev* olarak geçer. Kaşgarlı Mahmud’a göre, Oğuzlar *ew* biçimini kullanırlar. Eski Kıpçakçada *ev* olarak geçer. kelimenin kökenini bilinmiyor. Munkacsi Sümerce *ab* biçimiyle bireştirilebileceğini söyler; ancak Doerfer bunu yanlış bulur. Polivanov

kelimenin Çince'den alındığını söyler (Çince *ip* 'köy') ve bu etimolojiyi çalışmalarında sık sık dile getirir (Eren 1999: 140a). Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un 'Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *öy* 'ev, Orta Asya'da bulunan Türk ve Moğolların karakteristik yuvarlatılmış çadırı; hâne, ev, beyt; aile; satranç tahtası' (Erbay 2008: 570) olarak açıklanmıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *ev*: *is.* duracak yer, durak, mekân, dâr, hâne, cây-i kârâr, kârârgâh, mesken, menzil, mevtın (ç.mevâtın), bârk, mebît, →domicilium; oda, beyt (ç. büyüt), dâr, serây, serâ, hâne, mekân, mesken, mes kin, →domus. (Tulum 2011: 690a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *ev* 1. Oda. 2. Arabalarda yük konulan yer. 3. [→ev içi] (*DS III* 2009: 1800b); *TS*'de *ev is.* 1. Yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yapı. 2. Bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut 3. Evin iç düzeni, eşyası vb. 4. İçinde bir iş görülen veya bazen belirli bir amaçla kullanılan yer. 5. Herhangi bir yerde toplumsal, kültürel, ekonomik yönlerden tamuna görevini üstlenen veya belli alanlar da olan kişilerin toplanıp toplumsal ilişkilerini sürdürmelerini sağlayan kuruluş. 6. *mec.* Aile. 7. *esk* Soy, nesil (Parlatır (vd.) 1998: 743b) şeklindedir.

Bu maşlahat üçün şehrning ortasında Uluğbæg Mirzâning medresesining tamining üstide aḳ öy tikip olturdum.

(BN: 91b)

2.26. peştāk Kelime *Bâburnâme*'de *peştāk* 'kemer altı' şeklinde verilmiştir. Kelime *Steingass*'da revak, büyük salon, içinden başka odaya geçilen oda (Steingass 1998: 267a) şeklinde verilmiştir.

Özige *dīvān* oturur üçün bir uluğ **pêştāk** ve yana ong yanıda ve sol yanıda tovaçı bēgleri bile *dīvān* bēgleri oturup *dīvān* bēgleri oturup *dīvān* sorar üçün iki kiçikrek **pêştāk** kılıptur.

(BN: 49a)

2.27. raşad Kelime *Bâburnâme*'de *raşad* 'gözlemevi' olarak geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinden *SD*'de kelime *raşad* Ar. 'gözleme, ölçme' (Eraslan 1999: 557b) şeklinde yer almıştır. *Steingass*'da kelime *raşd*, *raşad* "gözetleme (yol veya yıldızları)"; *raşad* 'bir yol, gözcü; az (mısır ya da yağmur)'(Steingass 1998: 578b); *El-Mevarid* adlı eserde de kelime *rasade* 'bir şeyi gözetlemek'(Sarı 1982: 610b) şeklinde verilmiştir.

Yana 'ālī 'imāretī Püšte-i Kohak dāmeneside raşad dur kim zīc bitimekning āleti dūr.

(BN: 46b)

2.28. sal Kelime *Bâburnâme*'de *sal* 'sal' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*, *LD*, *LM*, *KUŞ*'da *sal* 'sal' (Türkay 1988: 844b; Karaağaç 1997: 626b; Çelik 1993: 613b; Kaya 2003: 155a) biçimiyle yer almaktadır. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *sal* [<sāl] 'şu geçecek bir nesnedür, ki ağaçları birbirine bağlayup şuya bırağurlar batmaz anuñ-ıla şu geçerler' (Kaçalın 2011: 585); *LÇvT'O*'de *sal* : şal, bir nevi kelekdir, bahr ve nehr ve büyük sularda merbūten taşınılan direk ve sütun, ağaç' (Şeyh Süleyman 2003: 181a); *DTO*'da *sal* "radeau 'sal'" (Pavet De Courteille 1972: 339) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *DLT Diz*'de *sal* 'sal' (Atalay 1943: 485); *IH* gibi Kıpçak sahası eserinde kelime *sal* 'büyük çaylarda üstünde gidilen çatma ağaçlardan yapılmış ulaşım aracı' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 224b) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *sal s.* 'yan yana bağlanıp

suyun üzerinde yüzdürülen keresteden ibaret düz şey (Sâmî 2010: 1022b). *LL*'de *sal* 'sal ki deniz üzerinde yaparlar'.... 'ağaçtan düzülen sala itlak olunur'... 'tulımları üfürüp bir yere çatıp bağladıkları saldır ki ona kelek dahi derler'... 'müste'âm saldır. Gemiye ve tünbāza dahi itlak olunur Farisîsi' (Kırkklıç 1999: 561a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *sal*, Bşk *hal*, Kzk. *sal*, Kırg. *sal*, Özb. *sāl*, Tat. *sal*, Trkm. *sāl*, Uyg. *sal*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 738-739); Tel. *sal* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 94); Yak. *aal* Vasiliev 1995: 227); Krçy-Mlk. *sal* (Tavkul 2000: 326b) şeklinde görülmektedir.

MTS'de kelime *sal* 'sal, kayık, bot' (Lessing 2003: 1031a) şeklinde geçmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *sal* [Alt. Tel. Leb. Schor. Kir. *şāl*, (Osm) Krm. Kas.] *sal* (Osm.) 'nehir üzerindeki yüzgeç' (Radloff IV-1960: 343). Räsänen kelimeyi *sāl* floss 'sal' şeklinde vererek kelimenin Yak. *āl*, schiff 'kayık'; Çağ. *sal* 'sal'; Çuv. *solâ*, *sulâ*, *sul* (Räsänen 1969: 397a) şeklinde görüldüğünü kaydetmiştir. Clauson, kelimenin muhtemelen *sa:l* 'sal' şeklinde olduğu ve bilhassa ahşaptan yapıldığını belirtmiş ve yaşayan modern dillerin hepsinde, güney-batı dil grubunda: Trkm. *sa:l*, Hak. *sa:l al-'amd bi -ma' nā*. Çağ. *sal* 'nehirlerden geçiş için kullanılan bir şey'; ahşapları bir araya bağlayın ve onları suya indirdiğinizde onlar batmaz ve onlarla birlikte sudan karşıya geçilir; *sal* 'odundan inşa edilmiş bir şeydir ve sazlıklar üzerine oturularak derin nehirlerden karşıya geçilir.' Kıp. *sa:l* 'direkleri {*'īdān*) bir araya getirerek bağlamak'; nehir üzerine tırmanmak (al-baħr), böylece bir taraftan diğerine geçilir. (Ar.) o kelime için *at-tawf* (uygun şekilde 'bir sürü şişme lastik') (Clauson 1972: 824 a) şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Doerfer, kelimeyi *sāl*~*sel* Çağatayca *sal* 'su üzerindeki sal; büyük çaylarda üstünde gidilen çatma ağaçlardan yapılmış nakil vasıtası' (Doerfer 1967: 1218) şeklinde açıklamıştır. Dankoff, kelimeyi *sal* 'sal; lak' [ğimd; luzūjât min ġirā'-] (Dankoff-Kelly III 1985: 152) şeklinde aktarmıştır. Eren, kelimeyi

sal ‘birçok kalın direk yan yana bağlanarak yapılan, düz ve korkuluksuz ırmak, göl veya deniz taşıtı’. şeklinde vermiş ve kelimenin yerel ağızlarda arabalara sap veya ot yüklemek için yapılan kayık gibi araca da *sal* dendiğini belirtmiş ve kelimenin ~ OT *sāl* şeklinde olduğunu Moğolcada da *sal* olarak görüldüğünü, Farsça *sāl* şeklinin Türk diyalektlerinden alındığını, eski bir alıntı olarak Macarcada *szāl* şeklinde kullanıldığını, Şorcada *saldam* ‘akar sular üzerinde köprü olarak kullanılan ağaç’ ve *saltın* ‘tahta, döşeme’ gibi türevlerde (Eren 1999: 352b) kullanıldığını belirtmiştir. Gülensoy, kelimeyi *sal* ‘direklerin birbirine bağlanması ile yapılmış deniz ve nehir aracı’ =OT. *Sal* < **sal* şeklinde vererek Türkiye Türkçesinde kelimenin +*cı* ve +*lık* ekleriyle türetildiğini (Gülensoy 2007: 2007: 721b) belirtmiştir. Ayrıca kelimenin Rumcadaki durumunu da Tü. >KbRum. *sali* şeklinde izah eder. Tekin, kelimeyi *sal* ve *sal* ‘sal isminin aslı uzun /ā/ fonemi ile *sāl*’dır *sal-* fiili ise her yerde kısa /a/ünlüsü ile *sal-*’dır. Ayrıca iki kelime arasında hiçbir anlam ilgisi yoktur’ (Tekin 1997: 54) şeklinde yorumlamıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *sal* *sall*, *salace*, →*ratis* (Tulum 2011: 1541a) şeklinde açıklamıştır.

DS’de *sal* ‘at arabalarında ekin ve sap taşımakta kullanılan bir çeşit uzun araç’ (DS XII 1982: 4664a); *TS*’de kelime *sal* ‘Birçok kalın direk yan yana bağlanarak yapılan, düz ve korkuluksuz deniz veya ırmak taşıtı’ (Parlatır (vd.) 1998: 1894a) şeklindedir.

Karnāndın hanlardın ayrılıp Sakān (?)nevāh̄isidin Hucend Suyını sal bile kēçip Hūkhān Orçını bile ötüp Kūbānı basturup Alayluğ Orçını bile Oş üstige ilğaduk.

(BN: 103b)

- 2.29. şāmiyāne** Kelime *Bāburnāme*’de *şāmiyāne* ‘gölgelik’ şeklinde geçmektedir. *Steingass*’da kelime *Bāburnāme*’deki anlamıyla *şāmiyāna* ‘güneşlik, şemsiye, gölgelik’ (Steingass 1998: 725b) şeklinde kaydedilmiştir.

Bir yérde şāmiyāneler tikip Uluğ Han olturdi.

(BN: 103a)

Şah Bég ve Muḫīm Kandahār tağining mèn taş ‘imāret ḳazdurğan tumşuḳining alida şāmiyāne tikip olturup édiler.

(BN: 208b)

2.30. tāḳçe Kelime *Bâburnâme*'de *tāḳçe* ‘duvardaki oyuk’ olarak geçmektedir. Kelime Çağatay sahası eserlerinden *MKb*'de *tāḳçe* A.F. ‘küçük pencere’ (Kargı Ölmez 1993: 546b); *Steingass*da *tāḳça* ‘küçük bir pencere; duvardaki oyuk’ (Steingass 1998: 806b) şeklinde açıklanmıştır.

Yana sorun eli olturur üçün bu dīvānhānening her dil‘ıda kiçik kiçik tāḳçeler ḳılıptur.

(BN: 49a)

2.31. tam Kelime *Bâburnâme*'de *tam* ‘duvar, çatı’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*, *SD*, *FK*, *LM*, *SS*'de *tam* ‘ev; dam, çatı’ şeklinde görülmektedir (Türkay 1988: 873b; Eraslan 1999: 580a, Kaya 1989: 1254b; LM: 633b; Tural 1993: 777). Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *tam* ‘bu daḳı ḫam dimekdür. Saḳaf ma‘nāsına ve ḫamla ma‘nāsına daḳı gelür’ (AL 2002: 226); *LÇvT‘O*'de *tam* ‘dam, bām-ı ḫāne [çatı], binā örtüsü, saḳf [çatı]’ karta ve damla, saḫuḫ’ (Şeyh Süleyman 2003: 103a); *DTO*'da *tam* ‘sundurma; dam, duvar; damla, ev, *tam evi*’ (Pavet De Courteille 1972: 205) anlamıyla kaydedilen kelime Vámbéry tarafından *tam* ‘damla; bina, duvar *tam evi*’ (Vámbéry 1867: 256a) şeklinde açıklanmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında *tām* ‘duvar’ (Tekin 2010: 170); Eski Uygurcada *tam* ‘duvar’ (Caferoğlu 1968: 222), *KB*’de *tam*-‘damlamak’ (Arat III 1979: 420) fiil şeklinde yaşamış; *DLT*’de *tām* ‘duvar’; *tam* ‘kapının sürgüsü’ (Yurtsever ve Erdi 2007: 525); *İM*’de *tam* ‘dam’ (Battal 1997: 67b); *BM*, *CC*, *GT*, *KFT* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *tam* ‘dam, çatı, taraça’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 260a) şekliyle verilmiş ve *dam* kelimesine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında *KT*’de *dam* (*d*) s. 1. Bina örtüsü, bam, satıh, sakaf: Damın üstüne çıkmak. 2. Üstü damla örtülü ve bir iki tarafı açık mahal, sundurma: *Hayvanları damın altına almak*. 3. Hayvanları barındırmaya mahsus kapalı yer, ahır, kümes, kodes: *Öküz damı*. 4. Mahbes, hapisane, zindan (Sâmî 2010: 229a) şeklinde görülür.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *dam*, Kzk. *tam*, Özb. *tām* (Ercilasun (vd.) I 1992: 146-147); Nog. *tarn*, Sag. *tarn* (Eren 1999: 104a); Trkm. *dām*; Hlç. *daam* (Gülensoy 2007: 264a) olarak kelimeye rastlanır.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. Radloff, kelimeyi *tam* ‘dam, çatı’ (Radloff III 1960: 991) olarak aktarmıştır. *DTS*’de *tam* стена ‘duvar, set’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 529b) şeklinde verilirken Clauson, kelimeyi *ta:m* (?d-) ‘duvar’ (çamur veya çamur tuğlalarla yapılmış) şeklinde vermiş ve yaşayan modern dillerde kelimenin ‘toprak duvardan yapı, tuğla yapısı olan, mezar höyüğü’ şeklinde geniş anlamlara sahip olduğunu ve de kelimenin güney-batı dil grubunda ‘çatı [Osmanlıca dahil], tuğladan inşa edilmiş yapı’ anlamıyla var olduğunu zikretmiş, ayrıca kelimenin yaşayan lehçelerdeki durumunu şekil ve anlamsal olarak şu şekilde nakletmiştir: Hak. *ta:m* al-cidar ‘duvar’, Kaş. (ukeklig), (ükekle:-), al-cidār, al-ḥā’iṭ ‘duvar’ ya da al-sūr ‘şehir suru’; Muh. *al-ḥā’iṭ* ta:m. Çağ. *tam* *ṭam* . . . *saqf ma’nāsina* ‘çatı’ *tam diwār-i saray* ‘saray duvarı’; Harz.. (?) ‘evin duvarı’; Kıp. *al-saḥ* *ta:m* üsti; Osm. *dam* (ve ? *ṭam*) ‘yapı, ahır, hapisane’ (Clauson 1972: 502 b). Dankoff, kelimeyi *tam* ‘sürgü (kapı) [lizāz_]; *tām* ‘duvar’ [jidār]’ (Dankoff-Kelly III 1985: 175); Nişanyan, kelimeyi *tam* Ar. *tāmm* تامة [#tmm sf.] bütün < Ar *tamām* متما bütünleme, bitirme → tamam; *dam* [ETü] tam duvar, özellikle kerpiç duvar [KTü]

dam/tam ev, evin çatısı [Çağ] tam evi *çatısı olan ev* << ATü **tām* ('www.nisanyansozluk.com' *tam* ve *dam* maddesi, 17/11/2012). Eren, kelimeyi *dam* 1. 'bir yapının, bir evin üzerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm'; 2. 'toprak damlı ev, küçük ev, köy evi'; 3. 'ahır'; 4. *argo* 'tutuk evi' şeklinde açıklayarak kelimenin Eski Türkçeden başlayarak (*tam* 'duvar') olarak kullanıldığını, Orta Türkçe ve Eski Kıpçakçaya *tām*, *tam* 'duvar' olarak geçtiğini, kelimenin kökeninin *tam* biçiminden alındığının sık sık dile getirildiğini, Moğolca *tama* 'duvar, sur' ve Korece *tam* 'duvar' gibi biçimlerle (Eren 1999: 104a) birleştirildiğini zikretmiştir. Gülensoy, kelimeyi *dam* 'yapıları dış etkilerden korumak amacıyla üzerlerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm' şeklinde tanımlamış ve kelimeye dair Räsänen'in şu açıklamalarını kaydetmiştir: ET. (KT) *tām* (> OT. *tam* 'duvar, dam, kale' ~Moğ. *tama* 'duvar, sur'~ Kore *tam* (Gülensoy-2007: 264a). *TTS*'de *tam* 'dam' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 3709); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *dam*: *is.* ev üstü, *sákf*, *bām*, →*tectum*; *bürc*, *bārū*, *Mac.* palanğa, *hısār*, *bāre*, →*vallum*; *doñuzlık*, *doñuz-hāne*, →*hara*. (Tulum 2011: 549a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *tam* (I) 1. Ahır. 2. Yapıların üst bölümü, dam. 3. Toprak tabanlı, tek katlı ev, köy evi 4. Büyük, boş, ışiksiz oda. 5. Baca. *tam* (II) Kalaylanmış dövme bakır (*DS V* 2009: 3818a)*TS*'de *dam* (I) *is.* 1. Yapıları dış etkilerden korumak amacıyla üzerlerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm. 2. Toprak damlı ev, küçük ev, köy evi. 3. *hık*. Ahır. 4. *argo* Tutuk evi (Parlatır (vd.) 1998: 522a) şeklinde görülür.

Kün tüşke yavuk tamdın tüşüp mēning qaşımda kēlip aytadur kim 'Yūsuf Daruğa kēledür.' Menge *garīb dağdağa boldı. Dēdim kim "Anlağıl kim mēni bilip kēledür."* Çıkip sözleşip kēldi.

(BN: 118a)

2.32. tarnav Kelime *Bāburnāme*'de *tarnav* 'su kanalı' şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *tarnav* 'cedvel, arık, cūy ve yabça, neva ve mīzāb, āb-rīz'

(Şeyh Süleyman 2003: 100a); *DTO*'da *tarnav* 'su yolu' (Pavet De Courteille 1972: 197) şeklinde açıklamıştır. Vámbéry, kelimeyi *tarnau* 'oluk, mizabe' (Vámbéry 1867: 254b) anlamlarıyla kaydetmiştir.

Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *tarvav* 'kanal, su yolu' (Erbay 2008: 692) olarak verilmiştir.

Toğuz tarnāv su kirer.

(BN: 2a)

Yana bir katla hem Hiyābānda tarnāv nevāhīside çapķulaş boldı.

(BN: 40a)

Pançsembe küni aynıng on biride sangīn çāh ve yēgirme altı taş tarnāv ve taş sutūn ve yakpāre қayadın қазılған арықлар тayar болup уşbu күning üç paharıdın çāhdın su tartmaқ bünyād boldı.

(BN: 353b)

- 2.33. tünğlük** Kelime *Bâburnâme*'de *tünğlük* 'duman havalandırması' şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinden *BV* ve *GD*'de kelime *tüñlük* 'baca; duman deliği' (Türkay 1988: 893b; Eckmann 1971: 391) şeklindedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *tüñglük* [*< tüñ+lük*] 'şahrānişīnlerüñ hargāhlarınuñ depesinde olan revzenine derler, ki şovuķda ve yağmurda örterler ve od yanduķda tütün taşra çıķsın deyü açarlar' (Kaçalın 2011: 497); *Senglah*'da *tüñlük* 'ravzana-i hāne' (Barutçu Özönder 2011: 60); *LÇvT'O*'de *tüñglük* 'hayme başı tarafında dumanı hār[i]ce çekmek üzre açılan ravzana ve tümlük' (Şeyh Süleyman 2003: 128b); *DTO*'da *tüñlük* 'çadırın üst kısmını açarak dumanın çıkmasını

sağlamak’(Pavet De Courteille 1972: 248); *Muhakemet-ül Lûgateyn*’de *tünglük* ‘ak öy parçalarından; yurt’un duman deliği, yurt’un çatı penceresi’ (Barutçu Özönder 2011: 60) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *EUTS*’de kelime *tünlük* ‘pencere’ (Caferoğlu 1968: 258); *DLT Diz.*’de *tünglük* ‘pencere, ocak, baca gibi evdeki delikler’ (Atalay 1943: 671); Kelime *İmlk, Kİ, TZ*, gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *tünlük/ tüñlük* ‘pencere, kafes’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 287b) şeklinde kullanılmıştır.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur. Clauson kelimeye dair şu açıklamaları yapmıştır: *tünlük* çadırın duman deliği pencere ile aynı anlamdadır. *tügü:nük* kelimenin hangisinin daha eski olduğu morfolojik bakımdan belirsizdir. *tügü:nük* Kuzey-Doğu dil grubunda varlığını sürdürür. *tündük/tünnük* şekillerindeki gibi. Güney-Doğu dil grubu Tarançi diyalekti *tüñnik* Türki *tüñlük*; Kuzey-Orta Dil Grubu Kırgızcada *tündük*; Kzakçada *tündik*; Farsça ve diğer başka yabancı dillere de geçmiştir. Çince-Uygurca Sözlükte *tüñlük* ‘pencere’. Hak. *tüñlük al-kuwwa* ‘çatı penceresi’. *İbni Mühennada (?) rawzana* ‘çatı penceresi’ *tü:ñlü:k* Çağatayca ardından gelen *tüñlük* ‘göçebe çadırının en üstündeki pencere (*rawzmm*). Ateş yaktıklarında dumanı dışarı çıkarmak için açarlar ve soğuk ve yağmurlu zamanlarda da kapatırlar. *tüñlük* (hecelenmiş) *rawzana-i xāna San. Harz.* (evin duvarları altındandı) *tuñlukları (sic)* dakı kümüşdün ‘ve o duvarlar gümüşten’, Oğuz-name *tünlük/tüñlük* ‘duman deliği, çatı penceresi’, *Qutb; tüñlük*. Kıpçakçada *tünlük dawru’l-qā’a* ‘bir evin üstündeki’ *Kitābu’l İdrāk rawson* ‘çatı penceresi’ *tünlük Tuh.* 17a. 2; *şabbāk* ‘kafes penceresi’ *tüñlük* şeklinde açıklanmıştır. Doerfer, kelimeyi *tüñglük* ‘çadırdaki duman deliği’ ← tü. (Çağ.) *tüñlük* şeklinde açıkladıktan sonra başkaca şu açıklamalara da yer vermiştir: *tüñglük* ‘pencere, ocak, baca gibi evdeki delikler’; *tünlük* ‘evin duvarındaki delik’; *tünlük* ‘bir salonun hey’eti mecmuası’; *tünlük* ‘pencere’; *tügünük* ‘duman deliği, baca’ (Doerfer 1965: 988) şeklinde açıklanmıştır.

Ħargāhnu pēṣhāne bile oḳ mēning baṣımğa yıqtı. Ħargāh tūnglūki rēze-rēze boldı. Tēngri sahladı.

(BN: 376b)

2.34. tegirmen *Bâburnâme*'de *tegirmen* 'değirmen' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *NN*'de *tēgirmen* 'değirmen' (Nalbant 2005: 788a) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *tēgirmen* '[< *tēg-¹r-me+n] Gāf-i 'Acemī ile. Degirmen demekdür, āsiyāb ma' nāsına' (Kaçalın 2011: 441); *Senglah*'da *tigirmen* (Clauson 1960: 198v.2); *LÇvT'O*'de *tigirmen* 'değirmen, asiyā, hāras, ās' (Şeyh Süleyman 2003: 135b); *DTO*'da kelime *tigirmen* 'değirmen' (Pavet De Courteille 1972: 263) biçimiyle aktarılan kelime Vámbéry tarafından *tigirmen* 'değirmen' (Vámbéry 1867: 270b) şeklinde kaydedilmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada kelime *tāgirmān* 'değirmen' (Caferoğlu 1968: 231), *DLT*'de kelime *tegirme* 'çörek, değirmen ya da para gibi yuvarlak olan şey' (Atalay 2005: 547); *CC*, *DM*, *GT* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *tegirmen* 'değirmen' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 268a) şekliyle verilmiş ve *degirmen*, *teyirmen* kelimelerine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de değirmen s. [Döner ve çark demek olan. «teker»den. «degirman» yazmada mana yoktur] 1. Buğday vesaireyi öğütmeye mahsus alet ve makine ki envai olup, en marufu su ve yel ve kol ile döneni ve ĩcād-ı ahīr olarak buharla tahrik olunanıdır, ki buna ta'bir-i sakīmle «fabrika» denilmek ādet olmuştur, āsiyāb, tāhūn, rehā: *El, buhar, hayvan, su, yel değirmeni*; değirmen deresi= Suyunun yolu; değirmen taşı= Tekerleği. 2. Elde döndürülerek kavrulmuş kahve karabiber vesaireyi toza tahvil etmeye mahsus alet: *Kahve, biber değirmeni*. 3. Zeytin vesaire ezip suyunu almaya mahsus makine, mi'sara: zeytin değirmeni' (Sāmī 2010: 238b) şeklinde geçmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *däyirman*, Bşk. *tirmän*, Kzk. *diyirmen*, Kırg. *tegirmen*, Özb. *tegirmän*, Tat. *tigirmän*, Trkm. *değirmen*, *haraz*, Uyg. *tügmän*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 154-155); Kmk. *tirmen* (Pekacar 2011: 335b), Alt. *teermen* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 172a), Krçy-Mlk. *tirmen* (Tavkul 2000: 399b), Tel. *teermen* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçığaşeva 2000: 110), Yak. *mieliñse* (Vasiliev 1995: 61) şeklinde görülmektedir.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. Radloff kelimeyi *tigirmen* ‘değirmen’ (Radloff III 1960: 1021) şeklinde kaydetmiştir. *DTS*’de de kelime *tegirmän* мельница ‘değirmen’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 548a) olarak nakledilmiştir. Clauson, kelimeyi *tegirme:n* (d-) Dev. N. fr. **tegir-*; ‘mısır öğütme için dönen mil’ şeklinde tanımlamış ve kelimenin tarihi lehçelerdeki şekillerini de şu şekilde aktarmıştır: Hakanicede *tegirme:n* ‘değirmen’ “(al-fāḥūn) için genel bir terimdir.” Muh. *al-raḥāwī* ‘miller’ degirmenci, Çağ. *tégirmen āsiyā* ‘değirmen’, Harz. *tegirmen/tégirmen* ‘değirmen’, Kom. *tegirmen* ‘değirmen’, Kıp. *al-ṭāḥūn* teyirmen (Clauson 1972: 486b). Dankoff, kelimeyi *tägirmän* ‘değirmen’ [ṭāḥūn] (Dankoff-Kelly III 1985: 184); Nişanyan *değirmen* [ETü] *tegirmen* değirmen, değirmen taşı <? ETü **tegir-*[tartışmalı ya da tahmine dayalı köken] döndürmek, çevirmek +mAn→ devir- *Etü. **tegir-* fiili kaydedilmemiştir. (‘www.nisanyansozluk.com’ *değirmen* maddesi, 03.03.2013). Gülensoy, kelimeyi *tegirmen* (hlk.) → ‘değirmen’ şeklinde vererek kelimenin Uygur ve *DLT*’deki kullanımını *tägirmän* (Gülensoy 2007: 874a) şeklinde nakleder. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *degirmen: is.* mithān, mithānet, máthānet, āsiyāb, āsiyā, ráhā, çárh, ās, lāfizát, → mola, pistrinum, molendinum. (Tulum 2011: 560b);

DS’de *degirman* [→dermen, dérmén (II)]’ (DS II 2009: 1400a); *TS*’de *değirmen* 1. *is.* öğüten araç veya alet. 2. İçinde öğütme işi yapılan yer (Parlatır (vd.) 1998: 540a) şeklinde açıklamıştır.

Bāgning ortasıdın bir tēgirmen suyu hemēşe cārī dur. Bu arıķ yaķasıda çenārlar ve dirahıtlar dur.

(BN: 136b)

2.35. yelken Kelime *Bāburnāme*'de *yelken* 'yelken' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *GN*'de *yilken* 'yelken' (Orak 1995: 243) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *yilken* 'şirā', bād-bān, uçan, ķandī, yelken' (Şeyh Süleyman 2003: 313a); *DTO*'da *yilken* 'gemi yelkeni' (Pavet De Courteille 1972: 558) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *DM, KI, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *yelken* 'yelken' şeklinde verilerek *İH*'deki *yilken* 'yelken, gemi yelkeni' kelimesine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 318a-323a). Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *yelken* 'Geminin rüzgāra maruz olarak o kuvvetle tahrikine medar olan bezi ki direklere merbut serenlere gerilir, şirā', bādbān. Envai ve aksamı çoktur: *Randa, mizana, fora, papafingo, mayistra, grandı, trinket, latin* vesaire yelkeni (Sāmî 2010: 1323b) şeklinde kullanılmaktadır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az.*yelkän*, Bşk. *yilkän*, Kzk. *jelken*, Özb. *yelkän*, Tat. *cilkän*, Trkm. *yelken*, Uyg. *yälkän* (Ercilasun (vd.) I 1992: 982-983); Kmk. *yelken* (Pekacar 2011: 392a); Yak. *baaris* (Vasiliev 1995: 301) şeklinde rastlanır.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur. Nişanyan, kelimeyi *yelken* [KTü] *yélken* a.a. << [ses evrimi] *Tü* **yélegen* < *Tü yél-* koşmak +AgAn İlk kullanım Uy, Kaş → *yel* (bkz. 'www.nisanyansozluk.com' *yelken* maddesi, 03.03.2013) olarak vermiştir. Eren, kelimeyi *yelken* 'rüzgār gücünden yararlanmak için geniş bir yüzey oluşturacak biçimde yan yana dikilen ve teknenin direğine takılarak onu yürüten kumaş' şeklinde tanımlamış ve kelimenin yaşayan lehçelerden KKlp.de *jelkom*

şeklinin sonundaki *-kom* ekinin düşündürücü olduğunu ve kelimenin Türkçede ‘rüzgâr olarak kullanılan yel’den geldiğini belirttikten sonra kelimenin yapı bakımından açıklanmaya muhtaç olduğunu söylemiş ve diğer dilcilerin görüşlerini şu şekilde aktarmıştır. Dmitriev’e göre, *yel*’den *-ken* ekiyle yapılmış bir türevdir. Kahane ile Tietze Türkçe bir türev olduğunu dile getirmekle yetinmişlerdir. Räsänen de *yel*’in türevleri arasında saymakla kalmıştır. Clauson *yelgin* madde başında kelimeyi *yel* kökünden gelen bir türev olabileceğini dile getirmiştir. Gadjeva **yel-* ‘esmek’ kökünden çıktığını yazmıştır. Sevortyan da *yel-* ‘esmek’ kökünden yola çıkarak *-ken* ekiyle kurulmuş bir türev olduğunu seslendirmiştir. Ancak, daha sonra *yelken*’in **yel-* kökünden geldiğinin açık olmadığını itiraf etmiş, Gulyamov’un *yel-ik-* fiilinden *-en* ekiyle türetildiği yolundaki görüşünü benimsemiştir (Eren 1999: 449b). Gülensoy, kelimeyi *yelken* ‘Yelken takmış, yelkeni olan göl veya deniz aracı, yelken’ < *yé:l+(e)k* ‘kuş kanadının büyük tüyü, telek’ +*(e)n* [> /-e-/ düşmesi ile *yelken: deniz aracına takılan bezler de telek gibidir.*] şeklinde açıklayarak kelimenin TT’de *YELKEN+Çİ/CİLİK/LEN-/LENME/Lİ* şekillerinde türetildiğini, kelimenin Tü. > Mısır Arapçasına *yalkancī*; Kürtçeye *yerken* şekliyle geçtiğini (Gülensoy 2007: 1114a) belirtmiştir. Fatih Erbay’ın “W. Radloff’un ‘*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime *yelken* yel’den ‘yelken’; *yilken* ‘yelken, gemi yelkeni’ (Erbay 2008: 893-912). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *yelken* bād-bān, →carbasus; çember (< çenber), İt. *mayistira*, →artemon (Tulum 2011: 1886b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de kelime *yelken* [yelkenbulutu] 1. Hava açıkken görünen ve yel çıkacağıın belirtisi sayılan bulutçuk. 2. Dağın başındaki sis. Yelkenbulutu [→yelken -1] (*DS VI* 2009: 4237a); *TS*’de kelime *yelkenden*.1. Rüzgâr gücünden yararlanarak geniş bir yüzey oluşturacak biçimde yan yana dikilen ve teknenin direğine uygun bir biçimde takılarak onu hareket ettiren kumaş veya şeritlerin tümü (Parlatır (vd.) 1998: 2426a) şeklinde açıklanmıştır.

Muvāfiḳ yel su yoḳḳaridın peydā boldı. Bengālī kēmening yelkenini tartıp uluḡ kēmeni ol kēmege baḡladılar.*

(BN: 365a)

2.36. zīna Kelime *Bâburnâme*'de *zīna* 'basamak, merdiven basamağı' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *zīna* 'el merdiveni, basamak, merdiven basamağı' (Steingass 1998: 635a) olarak kaydedilmiştir.

Bir şavma'a yosunluḡ tarraḳ ve ḳaranḡu üykine dūr. Eşikidin kirgeç iki-üç zīna ḳoyı tüşkeç öz alıp yatıp kirmek kerek. Şam'sız kirip bolmas.

(BN: 232b)

Barıdın ḳoyıḳı tabaḳası üç eyvān dur. Yoli çāhḳa tüşer zīnadın oḳ tur.

(BN: 300b)

3. DEVLET KONULU NESNE ADLARI

3.1. 'alamdār Kelime *Bâburnâme*'de '*alamdār* 'sancaktar' şeklinde geçmektedir. Kelime '*alam* ve *dār* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Çağatay sahası eserlerinden *KUŞ*'da kelime '*alam* A<işaret: 'a+ler ? ---dār Ar. 'bayraklar, alemler' (Kaya 2003: 114b) anlamına gelmektedir.

Kelime, tarihi lehçelerde de görülmektedir: Kıpçak sahası eserlerinden olan *CC*'de *ālām* Ar. 'bayraklar, sancaklar' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 6b) şeklinde geçmektedir.

Burhân-ı Katı’da *dâr* kelimesi için ise şu açıklamalar yapılmıştır: ‘*dâr* Hâr vezninde. Yedi manası var: 1. Mutlak ağaç manasınadır. Gerek dirahht gerek sütun olsun, gerek gerek sakf direği gerek siya set ağacı olsun ki avam bâb-ı hümâyün kapısı ve tiresince darağacı tabir ederler. 2. Hîn-i terkipte sahip, malik ve dârende manasınadır mal-dâr ve hal-dâr gibi. 3. Görüp gözetici, hafız ve nigeşban manasınadır rah-dâr ve keş-dâr gibi. 4. Hindistan’da bir şehir adıdır. 5. Filfil-i dirâz ismidir ki dâr-filfil dedikleri maruf darudur. 6. Dâşten manasınadır ki tutmak ve saklamak manalarındadır. Dâşten’den fi’l-i emr gelir yani tut ve sakla. 7. Dâver manasınadır. Arabîde hane ve konak manasınadır’ (Âsım 2009: 152b) gibi anlamlarla kaydedilmiştir. Steingass’da kelime ‘*alam-dâr* ‘sancaktar’ (Steingass 1998: 864b) şeklinde görülmektedir.

Bhêra ve Hoşâb oturuluşu Baloçlarğa Haydar ‘alamdârını yiberilip édi.

(BN: 225b)

Haydar ‘alamdarnı Dāvartîn (?) Kâfirlerige yiberilip édi.

(BN: 249a)

3.2. berât Kelime *Bâburnâme*’de *berât* ‘belge, döküman’ şeklinde geçmektedir. *FTS*’de kelime *berât* ‘havale; banka mektubu; ilham; berât’ (Kanar 2011: 137b) şekillerinde geçmektedir. *Steingass*’da *barât*, dokunulmazlık veya serbestlik yazısı; belge, name; bir hükümdara ait diploma, bröve, komisyon, patent veya ayrıcalık; görevlendirme, çek; Şaban ayının on dördüncü günü (Steingass 1998: 167a) anlamlarıyla kaydedilmiştir.

TS’de *berat is.* (bera:t) *Ar. barât* ‘1. Bir buluştan, bir haktan yararlanmak için devletçe verilen belge, patent, 2. *tar.* Osmanlı Devleti’nde bir göreve atanan, aylık

bağlanan, san, nişan veya ayrıcalık verilen kimseler için çıkarılan padişah buyruğu' (Parlatır (vd.) 1998: 270a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kābuldın keledürgenler qonalğa yosunluğ in 'ām bolğan yarmaqlarning berātını alıp bardı.

(BN: 364b)

- 3.3. mührdār** Kelime *Bâburnâme*'de *mühdār* 'mühür taşıyan' şeklinde geçmektedir. Kelime *mühdār* ve *dār* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. *Mühdār* kelimesi *Ferheng-i Ziya*'da *muhr* 'üzerine bir adamın yahut bir kurumun adı kazılmış olan maden parçası ve onu bir şeye basmakla çıkan nakş' (FZ III: 1837b); *KT*'de *mühdār*: *i. fa.* 1. bir adamın veya bir dâire ve idarenin ismi mahkûk bulunan maden veya taştan damga ki, imza yerine mekâtîb ve senedâtın zirine ve mektup zarfını yâhut bir kapı, kapak vesâireyi yapıştıran mumun üzerine basılır (Sâmî 2010: 850a). *Steingass*'da ise kelime şu manalarda görülmektedir: *mühdār*, *mühdār*, 'mühür, mühür yüzüğü; Hindistanda bir altın para; dağlayan şey; büyük baş hayvanlar üzerindeki marka işareti; bekaret' (Steingass 1998: 1358b) şekline görülmektedir. *Dār* kelimesi ise, *dār* Hâr vezninde. Yedi manası var: 1. Mutlak ağaç manasıdır. Gerek dirahit gerek sütun olsun, gerek gerek sakf direği gerek siya set ağacı olsun ki avam bâb-ı hümâyun kapısı ve tiresince darağacı tabir ederler. 2. Hîn-i terkipte sahip, malik ve dârende manasıdır mal-dār ve hal-dār gibi. 3. Görüp gözetici, hafız ve nighban manasıdır rah-dār ve kef-dār gibi. 4. Hindistan'da bir şehir adıdır. 5. Filfil-i dirâz ismidir ki dār-filfil dedikleri maruf darudur. 6. Dâşten manasıdır ki tutmak ve saklamak manalarıdır. Dâşten'den fi'l-i emr gelir yani tut ve sakla. 7. Dâver manasıdır. Arabîde hane ve konak manasıdır (Âsım 2009: 152b). *mühdār Far.* 1. 'Bir büyük zatın veya bir dâ'ire-i resmiyenin mühdârünü tutup evrâkı mühdârlemek vazifesiyle muvazzaf kâtip' (Âsım 2010: 851a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

<Isıklar> bir neme yavuştı. Hindū Bēgge kömek Şāh Muḥammed **Mühdārni** ve inişi Dost **Mühdārni** yana ba‘zı münāsebetliġ yigitlerni ta‘yīn kılp...

(BN: 229a)

3.4. otaġa Kelime *Bâburnâme*'de *otaġa* 'tuġ' şeklinde geçmektedir. Çaġatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *FK*, *ŞHD*'de *otāġa* (*F.*) 'sorguç, taç' (Kargı Ölmez 1993: 517b; Kaya 1989: 1552a; Karasoy 1998: 580b;) şeklinde görülmektedir. Çaġatay sözlüklerinden *Abuşka Sözlüğü*'nde *otaġa* [*Mo. otuġa(n)*] 'şorġuç demekdür' (Kaçalın 2011: 253); *LÇvT'O*'de *otaġa* 'tac, muharebe esnasında başa naşb eyledikleri tüg ve çıġa'. (Şeyh Süleyman 2003: 24b); *DTO*'da *otaġa* 'kuş tüyü' şeklinde açıklandıktan sonra özellikle savaştaki yiġitlik işareti olarak, başın üzerine yerleştirildiği' (Pavet De Courteille 1972: 41) belirtilmiştir.

Lessing, *MTS*'de *otaga* kelimesi için *otuga(n)* kelimesine gönderme yapmış ve kelime için *otug-a(n)* 'Mançu görevlilerinin giydiġi, derece ve rütbeyi belirten tavus kuşu tüylü şapka --*yin gagursun*: Mançu resmi görevlilerinin giydiġi ve içine *otug-a*'nın koyulduġu şapkaların tepesindeki tüp biçimli boşluk *gurban nidütey* --:Mançu görevlilerinin şapkalarındaki üçlü tavus kuşu tüyü' (Lessing 2003: 976b) yorumu yapılmıştır.

Kelime kökeni hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Räsänen kelimeyi Çaġatayca *otaġa* 'bir tutam tüy' "sultanların takke, fes gibi şeyler üzerine sarılan sarık ya da türbandaki bir tutam tüy" şeklinde ifadelendirmiş ve *otaġ* kleine Federn 'küçük tüy, tüy', otü. *otaġat* 'tavuskuşunun tüyleri', Çinli yetkililer başlarına takarlar', *otugāt* < mo. *otaga* 'tüy' gew. 'rütbe işareti olarak bere üzerindeki tavus kuşu tüyü' (Räsänen 1969: 366b) şeklinde aktarmıştır. *Tarama Sözlüğü*'de kelime *otaġa* 'tuġ, çelenk' (Dilçin 1983: 164a) şeklinde görülmektedir.

Bu tarîķ bile Bārān eli ķalın oķar tutarlar. Sāc otaġası oķardın bolur.

(BN: 142b)

Andhūd nevāhīsige ķelgende bu köt bērgüçi “Özbekge ķiři yiberiptür mēn” dep i‘timād ķılıp yasatıp başıġa otaġa sanķıp pēškeř tartıķalıp ķıķarda başsız Özbek tuř tuşdın rez ķılıp bu kündihni ve tartıķ ve pēškeř ve ķiři-ķarasını tart-part ķılıpturlar.

(BN: 204b)

3.5. rikābdār Kelime *Bāburnāme*'de *rikābdār* 'üzengi tutucu' şeklinde geçmektedir. Kelime *rikāb* ve *dār* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Osmanlı sahasında *rikāb sz. Ar.* 1. üzengi: *Tahrîk-i rikāb-ı azîmet etti.* 2. Hāk-i pāy [Alelhusus teşrîf-i řahāne esnasında takdim olunan maruzat hakkında müstameldir:] *Rikāb-ı hümāyūna arzuhāl takdim etmek.* (Sāmî 2010: 997a) anlamına gelmektedir. *Dār* kelimesi ise, '*dār* Hār vezninde. Yedi manası var: 1. Mutlak ağaç manasıdır. Gerek dirahht gerek sütun olsun, gerek gerek sakf direġi gerek siya set ağacı olsun ki avam bāb-ı hümāyun kapısı ve tiresince daraġacı tabir ederler. 2. Hîn-i terkıpte sahip, malik ve dārende manasıdır mal-dār ve hal-dār gibi. 3. Görüp gözetici, hafız ve nıgehban manasıdır rah-dār ve keř-dār gibi. 4. Hindistan'da bir şehir adıdır. 5. Filfil-i dirāz ismidir ki dār-filfil dedikleri maruf darudur. 6. Dāřten manasıdır ki tutmak ve saklamak manalarıdır. Dāřten'den fi'l-i emr gelir yani tut ve sakla. 7. Dāver manasıdır. Arabide hane ve konak manasıdır' (Āsım 2009: 152b). *rikābdār Fa.* [*Ar. rikāb*= üzengi *Far. dāřten* = tutmak] Vaktiyle kuberā ata binerken üzengilerini tutan ağa' (Sāmî 2010: 997a) şeklinde görülür. *Bāburnāme*'de *rikābdār* kelimesi ķiři adı olarak geçmektedir.

Yūsuf ‘Alī Rikābdārni Kābulğa yiberildi.

(BN: 220a)

Muḥammed ‘Alī Ḥaydar Rikābdārni Humāyūnğa kadağa bile yiberildi.

(BN: 303a)

- 3.6. sarupā** Kelime *Bâburnâme*'de *sarupā* ‘onur elbisesi’ şeklinde geçmektedir. Steingass'da kelime *sar u pā* şeklinde verilerek ‘hepsi, bütün; şeref elbisesi’ (Steingass 1998: 666b) olarak anlamlandırılmıştır.

Hindūstāni kuştigīr bile küreşip yıqtı. Yaḥyā Noḥānīge on beş laklig bir sardārın vechige bērip sarupā keydürüp ruḥsat bērildi.

(BN: 379a)

- 3.7. taht** Kelime *Bâburnâme*'de *taht* ‘taht’ şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinde kelime *Far. taht* ‘taht’ (Tural 1993: 775; Kargı Ölmez 1993: 104b: 5) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *GI, GT, İH, İMik, KF* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *taht* ‘taht, hükümdarlık makamı’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 258b) şeklinde geçmektedir. Steingass'da kelime *taht* ‘taht, devlet başkanı koltuğu’ (Steingass 1998: 286b) şeklinde verilmiştir.

Türkçe Sözlük'te kelime *taht is. Far. taht* ‘Hükümdarların oturduğu büyük, süslü koltuk’ (Parlatır (vd.) 1998: 2116a) şeklinde görülmektedir.

Anda bir uluĝ eyvān ‘imaret kıltur. Eyvānning içide bir uluĝ taş taht kıoyuptur.

(BN: 47a)

Abdullah Mīrzā, kim Uluĝbēg Mīrzāning küyevi edi, tahtka olturdi.

(BN: 50b)

3.8. tuĝ Kelime *Bâburnâme*'de *tuĝ* ‘tuĝ’ şeklinde geçmektedir. *BV* ve *ŞHD* gibi Çaĝatay sahası eserlerinde kelime *tūĝ*: *tuĝ* (*F.*) ‘tuĝ’ (Türkay 1988: 890b; Karasoy 1998: 647a) şeklinde verilmiştir. Çaĝatay sahası lugatlerinden *LÇvT‘O*’da kelime *tuĝ* ‘yük ve tük; ğotāz; ğatāş kıuyruĝundan sancāĝ ve bir ok ucuna takılan tüy ve kıl ve peşm’ (Şeyh Süleyman 2003: 120b) anlamı verilmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada kelime *tuĝ* ‘bayrak, sancak’ (Caferoĝlu 1968: 251); *KB*’de *tuĝ* ‘tuĝ, bayrak, sancak’ Arat 2006: 1251); *DLT*’de *tuĝ* 1. ‘hakan yanında çalınan kös ve davul, nöbet davulu; tuĝ; bayrak; sancak’ 2. ‘herhangi bir nesnenin tıkacı, kapaĝı; su bendi, büvet, germeç’ (Atalay 1943: 649); Kıpçak sahası eserlerinden *DM*’de *tuĝ* ‘tuĝ’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 283a) şeklinde görülmektedir. Osmanlı sahasında *KT*’de *tūĝ* (t) s. [Aslı: *tūĝ*] *tuĝ* s. *Fa.* Evā’ilde paşalara rütbelerine göre bir ve iki ve üç adedinde olarak verilen at kıuyruĝu kılından sorguç: *Bir, iki, üç tuĝlu paşa.* (Sâmî 2010: 1242a) şeklinde geçmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kzk. *tuv* (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 226b), Kırg. *tuu* (Yuhadin 2011: 764b); Tuv. *tuk* (Arıkoĝlu, K. Kuular 2003: 109a); Hak. *tuĝ* (Arıkoĝlu 2005: 526b); Kmk. *tuw* (Pekacar 2011: 344a) şeklindedir.

Kelime kökeni hakkında deĝişik görüşler söz konusudur: Lessing, *MTS*’de kelimeyi *tug* ‘tuĝ, bayrak; sancak; alem manşet, başlık’ (Lessing 2003: 1292b) şeklinde

belirtir. *DTS*'de *tuğ* знамя; бунчук 'sancak, tuğ' (Nadalyaev (vd.) 1969: 585a); Räsänen, kelimeyi genel olarak Trkm. *tuğ* знамя, флаг 'sancak, bayrak', Uig. *tuğ* 'bayrak, sembol', Çağ. otü Osm. *tuğ* (>Srb. *tug*), Kzk. Kaz. Oir. *tū* 'bayrak', *tov* 'insegna' = mo. *tug* 'sancak, bayrak' (>Soj. *tuk* 'sancak, bayrak') = bkz. *Tun* =kor. *tuk*, *tok* id. < chin. **dug* (Räsänen 1969: 496b) şeklinde açıklamıştır. Clauson, kelimeyi *tuğçı* madde başı ile *tu:ğ* 'sancaktar' şeklinde (Clauson 1972: 467b) kaydeder. Dankoff, kelimeyi *tūğ* 'davul; sancak' [kūs, ṭabl, nawba; 'alam]. [nawba, ṭumbūl; 'alāmāt al-ḥarb] (Dankoff-Kelly III 1985: 199) şeklinde açıklamıştır. Gülensoy, köken bilgisi sözlüğünde kelimeyi *tuğ* 'Sorguç' başlığı altında inceler ve kelimenin Eski Türkçede *tuğ*: *tuug* 'bayrak, sancak' anlamına geldiği, Orta Türkçede de *tuğ* 'tuğ' şeklinde olduğunu belirttikten sonra *tū-* fiilinin Türk şivelerinde < **tū-* 'tıkamak, kapamak' +*-ğ* şeklinde olduğu ve kelimenin Cezayir Arapçasında *tūh* (Gülensoy 2007: 929a) şeklinde kullanıldığını belirtir.

DS'de Anadolu ağızlarında *tuğ* 'mısır bitkisinin erkek organı' (DS VI-2009: 4775b); *TS*'de *tuğ* 'sorguç' (Parlatır (vd.) 1998: 2250a) şeklinde açıklanmıştır.

Qopqaç oq kılıç sağdağnı bağlap fī'l-ḥāl atlandım. Tuğçı tuğ bağlağuça furşat bolmadı. Tuğnu eligige alıp oq atlandı. Yağı kēledürgen sarı oq müteveccih bolduğ.

(BN: 106b)

3.9. tuğra Kelime *Bâburnâme*'de *tuğra* 'mühür' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*, *LM*, *GD*, *KMD*'de *tuğrā* (*Far.*) 'tura: tuğra' (Türkyay 1988: 890b, Çelik 1993:: 644b, Eckmann 1971: 390, Alpaslan, K. Eraslan II: 62a) şeklindedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *DTO*'da *tuğra* 'ferman başına yerleştirilen şey' (Pavet De Courteille 1972: 383) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *DLT*'de *tugrāg* 'tuğra; hakanın mührü ya da imzası (Oguz lehçesi). *Türkler* bu sözcüğü bilmez ve kökenini ben de

bilmiyorum’ (Yurtsever ve Erdi 2007: 589); *ML*’de *tuğra*: Tura, [MK: “Tuğrağ,, “Hükümdarın mührü ve damgası: Oğuzçadır: Onu Türkler bilmezler. Bunun aslını bilmiyorum, Bana kalırsa, bunun “Türkler,, deki adı “Tamğa,, olacaktır. Altınordu, Kırım ve Kazan hanlarının yarlıklarında “Tuğra,, manasında bu söz kullanılmıştır] (Battal 1997: 75b) şeklinde görülür. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de kelime *tuğra* s. [Aslı Türkçe olarak «tuğrul» olup kanatları açık doğana delalet eder ki vaktiyle bu kuşun resminden ibaret bulunmuş olduğundan bu isim ile kabul olunarak Arabî ve Fârisîye de geçmiştir.] 1. Nâm-ı âli-i hazret-i pâdişâhîyi havi bir alâmet-i mahsûsa ki ferman ve berat ve kavânin ve nizâmât ve meskûkât ve her nevi resmî şeylerin üzerine tersim olunur: *Tuğrâ-yı garrâ-yı hazret-i pâdişâhî ile müveşşeh; tuğra-yı hümâyûnla müzeyyen*. 2. Meskûkât-ı Osmâniyye’nin tuğrâ-yı garrâ ile muzeyyen yüzü: *Yazı mı tuğra mı oyunu*. 3. Birlikte paket yapılmış kâğıt vesaire, tomar. 4. Bazı oyunlarda vurmak üzere halat gibi örülmüş mendil ve kuşak vesaire (Sâmî 2010: 1242a) şeklindedir.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: *DTS*’de kelime *tuğra* монoграммa, печать хана ‘monogram, baskıhane’(Nadalyaev (vd.) 1969: 584b). Clauson, kelimeyi *tuğra*:ğ ‘hükümdar imzası’ şeklinde açıklamış ve kelimenin güney-batı dil grubu (Osm.) *tuğra* şeklinde olduğunu, Oğuz *tuğra*:ğ *tâbi* ‘u’l-malik wa tawaqi’uhu ‘Oğuzlarda bir kral mührü ve imzası’ anlamına geldiğini ve [diğer] Türklerin kelimeyi bilmediğini, kendisinin de kelimenin kökenini bilmediğini (Clauson 1972: 471b) belirtir. Dankoff, *tuğrâğ* ‘kraliyet mührü’ [tâbi’ al-malik wa-tawqî’uhu] (Oğuz not Türk); ‘bir tören ya da sefere çıkmak için kral tarafından verilen at’ *tuğrâğ courier* ‘ulak’ [barîd] (Dankoff-Kelly III 1985: 199) olarak açıklamıştır. Nişanyan, kelimeyi *tuğra* ‘[Oğ] *tuğrağ* hükümdar mührü < *ETü. tuğ* sancak, alamet +? → *tuğ*’ şeklinde kelimeyi tanımlamış ve kelime şayet *tuğ* sözcüğü ile ilişkili ise, ekin yapısının muğlak (‘www.nisanyansozluk.com’ *tuğra* maddesi,18.05.2013) olduğunu zikretmiştir. Gülensoy, kelimeyi *tuğra* ‘1. Osmanlı padişahlarının imza yerine kullandıkları, özel bir biçimi olan sembolleşmiş işaret; 2. metal paranın resimli yanı’ şeklinde tanımlayarak kelimenin OT.’de *tuğrağ tuğrağla*- ‘tuğra ile mühürlemek’

[Ayrıca bkz. *tuğrag*, *tuğzak* ‘dönüşte geri alınmak üzere savaş zamanında askerin binmesi için hakan tarafından verilen at’ şeklinde tanımlamış, ayrıca kelimenin < *tū-* ‘kapatmak’+*-ğ* ‘bayrak, sancak’+ *ra(ğ)* şeklinde olduğunu, TT.’de kelimenin TUĞRA+<keş [*<*Fars] : keş+lik) şeklinde türediği, kelimenin Türkçeden Zazacaya *turre* ‘tuğra, tura’ (Gülensoy 2007: 929b) şeklinde geçtiğini belirtmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *tuğrā*: is gurre, gurretü’l-feres, →*macula*, bkz. *tevķī* (Tulum 2011: 1782) şeklinde açıklamıştır.

TS’de kelime *tuğra is. tar.* 1. ‘Osmanlı padişahlarının imza yerine kullandıkları, özel bir biçimi olan sembolleşmiş işaret. 2. Metal paranın resimli yanı, tura’ (Parlatır (vd.) 1998: 2250a) şeklinde kaydedilmiştir.

İki katla Bedeşānning cenūb cānibi Kāfiristānga barıp gazāt kıldı. Bu cihattın [26b] farāmīnıning tuğrasıda ‘Sultān-Maḥmūd Ğāzī’ bitirler ēdi.

(BN: 26b)

4. EKONOMİYE DAİR NESNE ADLARI

4.1. altun Kelime *Bâburnâme*’de *altun* ‘altın’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *SD*, *LD*, *FK*, *LM*, *BabD*, *GD*, *ŞHD*, *GN*, *KUŞ*, *HBD*, *SS*’de *altun* ‘altın; sarı, sarılık’ (Kargı Ölmez 1993: 390b; Türkay 1988: 640a; Eraslan 1999: 397b; Karaağaç 1997: 350a; Kaya 1989: 752a; Çelik 1993:: 451b; Yüce 1995: 332a; Eckmann 1971: 263; Karasoy 1998: 346a; Orak 1995: 8; Kaya 2003: 115a; Yıldırım 2010: 221b; Tural 1993: 465) şeklinde kaydedilmiştir. Çağatay sözlüklerinden *Senglah*’ta *altun* ‘altın’ [tıla, zeheb, zer] anlamına gelmektedir (Clauson 1960: 50r4). *LÇvT‘O*’de *altun* ‘tıla, zer, zeheb’(Şeyh Süleyman 2003: 19a) olarak geçmektedir. *DTO*’da kelime *altun* ya da --*al tamğa*, *altun tamğa* (Pavet De Courteille 1972: 31) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında *altun/altın* ‘altın’ (Tekin 1988: 119), Eski Türkçe devresinde *altın* ‘alt taraf’; *altun, altum* (br.) ‘altın’ a *aruğu* bir halk ismi *a. Yış* büyük Altay dağı (Gabain 2000: 260a). *EUTS*’de *altun* ‘altın; Zühre yıldızının adı, sabah (akşam) yıldızının adı’ (Caferoğlu 1968: 13), *KB*’de *altun*, ‘altın’[altını, altunuğ] (Arat 2006: 1098b), *DLT* dizininde kelime *altun* ‘altın’ (Atalay 1943: 22); *TTS*’de *altın* ‘alt, alttaki’ (Aksoy, D. Dilçin 2009: 113) şeklinde belirtilmiştir. *İbni Mühenna*’da *altun* ‘1) Alt taraf; bildiğimiz kıymetli maden, altın’ (Battal 1977: 10a); *DM, TA ve TZ* gibi Kıpçak sahası lugatlerinde kelime *alın, altun, alın; BM, CC, DM, Gİ, GT, İMlk, KF, KFT, MG, KK* gibi diğer Kıpçak eserlerinde de *altun, alın* şeklinde verilmiştir (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 8a). Osmanlı sahası eserlerinden *KT*’de kelime *altın* yahud *altın* ‘ma‘ruf kıymetli maden, zer, zehab; altun sikke, lira, dinar, filori; zenginlik, servet’ (Sâmî 2011: 48a) olarak açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelime işlek olarak kullanılmaktadır: *Az. gızıl, altun;* *Bşk. altın;* *Kzk. altın;* *Kırg. altın, zer;* *Özb. altın;* *Tat. altın;* *Trkm. altın, gızıl;* *Uyg. altun* (Ercilasun (vd.) I 1992: 18-19); *Kmk.-Blk. altun* (Nemeth 1990: 3a); *Krçy-Mlk. altın* (Tavkul 2000: 81b) şeklinde görülmektedir.

Kelime ve kökeni hakkında çeşitli görüşler söz konusudur. Radloff, kelimeyi *altun* das Gold ‘altın’ (Radloff I: 411a) şeklinde anlamlandırılmıştır. *DTS*’de *altın* ‘нижний alt, aşağı; внизу, снизу ‘aşağıda, altında; взнос para,’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 40a.); Räsänen, kelimenin etimolojisini [< * *āl* ‘kızıl’ + *Çin. ton*] şeklinde açıklamış (Räsänen 1969: 18b); Clauson kelimeyi *altu:n* ‘altın’ şeklinde belirterek Moğolcanın çok erken dönemlerinde kelimenin *altan* şeklinde olduğunu ve yaşayan modern dillerin hepsinde kelimenin genellikle *altın* olarak görüldüğünü, istisnai olarak Yakutça’da *altan* şeklinin ‘bakır’ anlamında kullanıldığını ve kelimenin özel isimlerin de tamamlayıcısı olduğunu belirtmiş. Ayrıca kelimenin Arapça’da *dahab*, Farsça’da *zar* (Clauson 1972: 131a) şeklinde olduğunu söylemiştir. Doerfer kelimeyi *altün* gold, golden ‘altın, altın rengi’ şeklinde açıklamış ve Türkçeden başka dillere geçen şekilleri vermiştir (Doerfer 1965: 529). Dankoff da kelimeyi *altun* ‘altın’ gold [dahab] (Dankoff-Kelly III 1985: 8) olarak kaydetmiştir. Eren, *TES*’de kelimeyi *altın*

‘kolay işlenen, yüksek değerli, paslanmaz element’ şeklinde açıkladıktan sonra kelimenin Eski Türkçeden başlayarak *altun* şeklinde kullanıldığını, Orta Türkçe de hemen hemen Eski Türkçe devresindeki ile aynı olarak *altūn* şeklinde görüldüğünü, Eski Kıpçakçada da *altūn* biçiminin kullanıldığını belirtmiştir (Eren 1999: : 9b). Gülensoy ise, *altın* kelimesi için ‘altın madeni; bu madden yapılmış’ şeklinde açıkladıktan sonra kelimenin Eski Türkçe ve Orta Türkçede *altun* <*altın* <*al+tin* şeklinde görüldüğünü (Gülensoy 2007: 67b) izah etmiştir.

Altundın ve kümüşdin bādāmlar ve pisteler kılp édiler.

(BN :24a)

4.2. kümüş Kelime *Bâburnâme*’de *kümüş* ‘gümüş’ şeklinde geçmektedir. *MKb*, *SD*, *FK*, *LM*, *SS* gibi Çağatay Türkçesi metinlerinde *kümüş* ‘gümüş’ şeklinde görülmektedir (Kargı Ölmez 1993: 486a; Eraslan 1999: 512a; Kaya 1989: 1069b; Çelik 1993: 568b; Tural 1993: 661).

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında *kümüş* ‘gümüş’ (Tekin 2010: 156); Eski Uygurcada *kümüş* ‘gümüş’ (Caferoğlu 1968: 122); *KB*’de *kümüş* ‘gümüş’ (Arat 2006: 1195a); DLT Diz. *kümüş* ‘gümüş; akça; kadın adı’ (Atalay 1943: 397); *BaV*, *DM*, *Gİ*, *İmlk*, *KF*, *KFT*, *TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *kümüş* ‘gümüş’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 168a) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *gümüş/kümüş* s. [Hafr demek olan «gömmek»ten] 1. Maruf kıymetli beyaz maden ki altından sonra olup evânî-i beytiyye ve kadın süsleri vesaire imaline ve sikke darbına yarar, fidda, sîm: *Külçe gümüş; işlenmiş gümüş*. 2. Gümüştен evânî: *Gümüşleri kaldırdınız mı; eskiden kalma çok gümüşleri vardır.* = ş. Gümüştен mamul, sîmîn: *Gümüş şamdan; gümüş kaşık çatal takımı*. 2. Gümüş gibi beyaz: *Gümüş gerdan; gümüş kol* (Sâmî 2010: 401a) şeklindedir.

Günümüz Türk Lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gümüş*, Bşk *kömöŝ*, Kzk. *kümis*, Kırg. *kümüş*, Özb. *kümüş*, Tat. *kömiŝ*, Trkm. *kümüş*, Uyg. *kümüş*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 292-293); Krçy-Mlk. *kümüş* (Tavkul 2000: 287a); Yak. *ürüñ kömüs* (Vasiliev 1995: 103); Tel. *kümüş* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 69) şeklindedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *kümüş* [Tel. Leb. Tar. Kom (AT.), (Uig.)] *kümüş* ‘gümüş’ (Radloff II-1960: 1528) şeklinde verir. Clauson, kelimenin yaşayan modern dillerin hepsinde *kümüş/gümüş* ‘gümüş’ şeklinde görüldüğünü belirttikten sonra, Kuzey-batı dil grubu Kk.’de kelimenin *gümis*; Kumukça’da *gümüş* şeklinde olduğunu, güney-batı dil grubunda Osmanlıcada kelimenin *gümüş* şeklinde kullanıldığını, buna karşın Türkmencede kelimenin *kümüş* şeklinde olduğunu, dilin erken devirinde kelimenin kaynaklarımızda *kümüŝnüñ* şeklinde görüldüğünü, kelimenin Hakani dilinde *kümüş* [al-fiğda] ‘gümüş’; *İbni Mühenna*’da *al-fiğda gümiş*; Harizmcede (?)altun *kümüş* şeklinde görüldüğünü (Clauson 1972: 723b) belirtmiştir. Dankoff, kelimeyi *kümüş* ‘gümüş’ [fiğda] V; ‘dirham’ [dirhem] (Dankoff-Kelly III 1985: 114) şeklinde aktarmıştır. Nişanyan *gümüş* =ET *kümüş* (Nişanyan 2003: 154b); Eren, ‘parlak beyaz renkte, kolay işlenen ve tel durumuna gelebilen element’ şeklinde tanımlamış ve kelimenin -Teleütçede *kümüş* [Teleütler *möngün* (< Moğ *mönggün*)] şeklinde olduğunu, Yakutçada *mönüñ* adının da geçtiğini (< Moğolca), - Çuvaşçada görülen *kēmēl* kelimesinin sondaki – ŝ’ nin –l’ ye çevrilmesinin eski bir kural olduğunu söyledikten sonra, kelimenin ET ve OT’de *kümüş* şeklinde olduğunu, Eski Kıpçakçada da kelimenin *kümüş* şeklinde görüldüğünü, Ramstedt’in Korece *kim* kelimesini ‘altın’ biçimiyle birleştirdiğini, Ligeti’ye göre bu birleştirmenin yanlış olduğunu, Farsçadaki *gumaŝā* biçiminin Türkçeden geçtiğini noktasında açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca Eren, ŝirvaŝidze’nin Türkçe *gümüş* kelimesinin *gümüñ*’den geldiği yolundaki açıklamasını da doğru bulmamıŝtır (Eren 1999: 166b). Tietze, kelimeyi I. *gümüş*/BSTT. *gümüş* b.m. (bilinen kıymetli metal) (Tietze 2009: 206a) şeklinde açıklamıştır. Gülensoy, kelimeyi *gümüş* ‘gümüş’ şeklinde vermiş ve kelimenin - ET., OT. Devresinde *kümüş*~ *kunuk* şeklinde vermiş ve kelimenin < ET.

kü- ‘saklamak, korumak’ anlamına geldiğini Türkiye Türkçesinde kelimenin *gümüş+çü/çün/i~ü/le-/leme/len-/lenme/let-/letme/lü/sü* (Gülensoy 2007: 395a) şeklinde türetildiğini belirtmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *gümiş* ‘sīm, fīzzāt→ argentum; ğroş, gümiş ğroş, dökme ğroş, sīm, sīmī ğroş, sīmī,→thalerus’ (Tulum 2011: 780a) şeklinde açıklamıştır.

TS’de *gümiş* ‘1. Atom sayısı 47, atom ağırlığı 107.88, yoğunluğu 10.5 olan, 960° C ye doğru sıvı durumuna geçen, parlak beyaz renkte, kolay işlenir ve tel durumuna gelebilen element. Kısaltması Ag. 2. s. Bu elementten yapılmış’ (Parlatır (vd.) 1998: 906) şeklinde açıklanmıştır.

Uluğ oğlu Sulṭān-Mes‘ūd Mīrzāğa aḳası Sulṭān-Aḫmed Mīrzāning Aḫ Bēgim atlıĝ ikinci kızını toy u āyīn bile alĝan saçıḳını kēltürdi. Altundın ve kümüşdin bādāmlar ve pisteler ḳılıp ēdiler.

(BN: 24a)

Melik Nohan ve Melik Mūsā başlıĝ Dila-zāk Afĝānları uluĝlarıĝa altı ḳişiĝe yüzer mişḳāl kümüş, birer tonluĝ, uçar uy, birer gāvmēş Hindūstān savĝatdın bērip özgelerige hem farāḫvar-i ḫālları yarmaḳ ve pārça ve gāv ve gāvmēş ināyet boldi.*

(BN: 233a)

- 4.3. yarmaḳ** Kelime *Bāburnāme*’de *yarmaḳ/ĝ* ‘madeni para, akçe, sikke’ şeklinde geçmektedir. Çaĝatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *LD*’de *yarmaḳ* ‘akçe, sikke, para’ (Kargı Ölmez 1993: 569a; Türkay 1988: 908b; Karaaĝaç 1997: 707b) şeklinde görülmektedir. Çaĝatay sözlüklerinden *Abuşka*’da *yarmaḳ/ĝ* ‘akçeye derler’ (Kaçalın 2011: 476); *Senglah*’ da *yarmaḳ* ‘zar-i surḫ va safīd’ (Clauson 1960: 329v9); *LÇvT‘O*’de *yarmaḳ* ‘sikke, beyaz para, altun, yamu’ (Şeyh Süleyman 2003: 292a);

DTO'da *yarmağ/ķ* 'kırmızı veya beyaz altın, para' (Pavet De Courteille 1972: 523) şeklinde yer alan kelime Vámbéry tarafından *yarmag* 'para, gümüş, gümüş sikke' (Vámbéry 1867: 346a) şeklinde kaydedilmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *yarmaķ* 1. 'sirke ? [sikke], para'. 2. Kırmak, yarmak, parçalamak, ayırmak. 3. Sabit, kımıldamayan' (Caferoğlu 1968: 288); *KB*'de *yarmaķ* 'para' (Arat III 1979: 527); *DLT Diz.*'de *yarmak* 'bir Şeyi keserek zorla yarmak, parçalamak, yere sınır çizmek' (Atalay 1943: 747); *İM*'de *yarmak* 'Ortadan kesmek, öne geçmek, (müسابaka manasında olan "yarıŐmak" ta bundan olacaktır)' (Battal 1997: 86b). Kıpçak sahası eserinden *BM*'de *yarmaķ* 'gümüş madenî para eczası', *Kİ*, *TA*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde 'dirhem, gümüş para' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 313a) Şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *yarmaķ* 1. Ortadan kesilmek, bölmek: *Tahtayı yarmalı*. 2. Parça parça kesmek, paralamak: *Odun yarmak*. 3. Kesip açmak: *Karnını yardılar*. 4. Ziyade paralamak, derin yara açmak: *Başını yardı*. 5. Ortasından geçmek, Őakketmek: *Gemi denizi yararak geçti; kalabalığı yarıp geldi* (Sâmî 2010: 1314a) olarak aktarılmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *yarmag*, BŐk. *yarıv*, Kzk. *jaruv*, Kırg. *carū*, Özb. *yàrmàķ*, Tat. *yarı*, Trkm. *yàrmak*, Uyg. *yarmak* (Ercilasun (vd.) I 1992: 970-971).

Kelime hakkında görüşler söz konusudur. *DTS*'de kelime *jarmaq* деньги 'para' (Nadalyaev (vd.) 1969: 242b). Clauson, kelimeyi *yarma:k* 'madeni para', daha genel olarak da 'para'; Şeklinde tanımladıktan sonra, kelimenin semantik olarak açıklanmadığını, kelimenin Hak. *yarmak* (*sic*) *al-dirham* 'a dirham; para' *Kaş*. *yarma:k al-dirham*, ya da *dirham* 'madeni para', Çağ. *yarmak* 'gümüş para' (*akça*), Harz. *yarmak* 'madeni para; para', Kıp. *dirham* yarmak (Clauson 1972: 969a) Şekillerinde kullanıldığını belirtmiştir. Erbay'ın W. Radloff'un "*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin

incelenmesi adlı eserinde kelime *yarmağ* ‘bakır para; para (genel anlamıyla)’ olarak aktarılmıştır (Erbay 2008: 868).

DS’de *yarmak* ‘yarılmak’ (DS VI 2009: 4817). *TS*’de *yarmak* 1. Uzunlamasına bölüp ayırmak. 2. Ortasından, içinden geçmek. 3. Buğday, arpa gibi tahıl tanelerini değirmende kırmak. 4. Derin yara açmak. 5. Yarık açmak (Parlatır (vd.) 1998: 2402a) şeklinde açıklanmıştır.

Hindūstānnı fetḥ kılğan yıl bu bendni yasamağ üçün H’āce Kelāndın yarmağ yiberildi.

(BN: 139a)

5. TEKSTİL KONULU NESNE ADLARI

5.1. alaçuk Kelime *Bâburnâme*’de *alaçuk* ‘çardak, çadır’ şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası metinlerinden *GN* ve *FK*’ de kelime *alaçuk/alaçuğ* ‘çadır; ev’ biçimlerinde (Orak 1995: 7; Kaya 1989: 748b) görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Senglah*’ta *alaçuk* ‘çadır’ [ḥayma] (Clauson 1960: 49v1) şeklindedir. *LÇvT‘O*’da *alaçuk* ‘Türkistanda ve Anadolu da kaba [ve] telik mesken ittihaz itdikleri kebitkeler [dükkanlar, odalar] ve obalar’ (Şeyh Süleyman 2003: 18a) olarak açıklanmıştır. *DTO*’da *alaçu* = *alaçuk/ alaçuk* ‘çadır’ (Pavet De Courteille 1972: 29) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada kelime *alaçu* ‘alaçık’ (Caferoğlu 1968:10) olarak tanımlanmış, *DLT* Dizini adlı eserde *alaçu* = *alaçuk/ alaçuk* ‘çadır’ (Atalay 1943: 18) şeklinde verilmiştir. Kıpçak sahası eserlerinden *CC*’ de kelime *alaçuk* ‘çörden çöpten yapılan küçük adı çadır, kulübe,

baraka, evcik' şeklinde tanımlanarak *alaçu* maddesine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 6b). Eski Anadolu Türkçesi sahasında da kelime yaşamakta ve metinlerde *alacuk*, (*alacık*, *alaçık*, *alaçuk*) 'göçebe çadırı' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 83) biçimlerinde görülmektedir.

alaçuk kelimesine günümüz Türk lehçelerinin çoğunda rastlanmaktadır: Bşk. *alasıık*, Tat. *alaçık* (Ercilasun (vd.) I 1992: 110-111), Kzk. *laşıık* (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 190a), Krg. *alaçık* (Yuhadin: 1994: 18b) Hak. *alaçih/ alaçık* (Arıkoğlu 2005: 34b).

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Radloff *alaçuk* kelimesini 'Türkistanda ve Anadoluda kaba delik mesken ittihaz itdikleri kebitkeler ve obalar' (Radloff I: 362b) şeklinde tanımlamış. *DTS*'deki *alaçu* maddesi için *ııarep* [şater] 'çadır' anlamı verilmiştir. (Nadalyaev (vd.) 1969: 33); Räsänen kelimeyi *alaçu* 'zelt' maddesi altında inceler ve kelimenin Osmanlı, Çağatay dillerindeki biçimlerini gösterir; ancak kelime hakkında fazla açıklama yapmaz (Räsänen 1969: 15b). Clauson kelimeyi *ala:çu* 'çadır, kulübe, ağaç dallarından yapılmış kulübe' (Clauson 1972: 129b) şeklinde tanımlayarak kelimenin ödünçlendiğini belirtir. Doerfer *alaçuk* biçiminin sonundaki *-A*'yı küçültme eki olarak değerlendirmiş, *-çu* veya *-açu* ekinin Türkçede kullanılmadığını göz önüne alarak *alaçu* biçiminin ölmüş bir dilden kalma bir kültür alıntısı olduğunu (Doerfer 1965: 519) dile getirmiştir. Sevortyan'a göre *alacık* ~ *alaçık* ~ *alaçu* vb. biçimleri **alan* ~ **alağ* ~ **alav* ~ **ala* kokünden *çu* ve *-çık* ekleriyle kurulmuş küçültmelerdir. (131-132) Dankoff, kelimenin *alāçu* 'büyük çadır' [fāza, fustāt] (Dankoff-Kelly III 1985: 7) şekliyle kullanıldığını belirtilmiştir. Hasan Eren kelimeyi *alaçık* 'çalı çırpıdan yapılmış kulübe' şeklinde ifadelendirmiş ve kelimenin ağızlarda yaygın olarak kullanıldığını söyledikten sonra kelimenin Türkçeden Arapça, Farsça, Moğolca ve Rusça gibi dillere de geçtiğini belirtmiştir. Eren kelimenin Kafkas dillerinde de yaygın olarak kullanıldığını ve kelimenin kökeninin bilinmediği hususunu da kaydetmiştir (Eren 1999: 7b). *TETL*'de Andreas Tietze *alaçık* kelimesi için diğer araştırmacıardan biraz farklı olarak 'göçebe çadırı'

(Tietze 2002: 138) karşılığını vererek kelimenin etimolojisiyle ilgili olarak Clauson'a gönderme yapmıştır.

DS'de *alaçığ* [alacık-1] *alacık*, [*alaçığ*, *alacuk-1,2*; *alaçak*, *alaççık*, *alaçığ*, *alaçık-1-alaçık*, *alaçuğ*, *alaçuk*, *alançık*, *alapçık*, *alavçuk*, *alaycık*, *alayçık*, *alecük*, *aleçik*, *alençik*, *alevçik*, *aleyçik-1*, *alıcık*] şekilleriyle yer almış ve '1. Üzeri dal ve hasırla örtülü çoban evi, tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak. 2. Çul veya keçeden yapılan çadır, 3. Göçebe çadırlarının üzerine konan eğri ağaç, eğilmesi kolay ağaç sürgünü, 4. Bostan korkuluğu, 5. Ormandaki küçük düzlük, ağaçsız alan, 6. Vücuttaki çok küçük leke, (*DS* 1938: I- 178b) biçiminde tanımlanmıştır. *TS*'de *alaçık* maddesinde 'üzeri dal ve hasırla örtülmüş kulübe, çardak; keçeden yapılmış çadır' (Parlatır (vd.) 1998: 71b) biçiminde kaydedilmiştir.

Menge her yurtta alaçuk yasas ediler. Alaçukda oturur edim.

(BN: 120a)

Tanglası köçüp kélirde bularning ağıl ve alaçuklarının arasına kèle tüştük.

(BN: 195b)

5.2. as börk Kelime *Bâburnâme*'de *as börk* 'samur şapka' şeklinde geçmektedir. Kelime *as* ve *börk* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *LD*, *LM*, *AD*'de *ās* kelimesi [*Far.* *ās*] 'as, kakım, kakım kürkü' (Karaağaç 1997: 353b, Çelik 1993: 455b, AD 155b.); *ŞHD*'de *as* 'gelincik denilen hayvan' (Karasoy 1998: 350b) şeklinde görülmektedir.

Steingass'da ise kelime *āş* 'değirmen taşı; öğütülmüş mısır; buğday öğütme, barley; kakım [Sansargillerden, yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli kürkü değerli, etçil

hayvan]; kel deve; (S. *āsā*) yay; (S. *āsa*) umut etmek; İran’da bir köyün adı (Steingass 1998: 46b) şeklinde açıklanmıştır.

börk kelimesi ise *Bâburnâme*’de *börk* ‘kep, başlık’ anlamlarında verilmiştir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *FK*, *LM*, *ŞHD*, *HBD*’de *börk* ‘başlık, külah, börk’ (Kargı Ölmez 1993: 413b; Kaya 1989: 820a; Çelik 1993: 476a; Karasoy 1998: 386a; Yıldırım 2010: 193b) şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası sözlüklerinden *Bedaiü’l-Lugat* adlı eserde kelime *börk* ‘şapka’ (Borovkov 1961: 137); *LÇvT‘O*’da *börk* ‘külah, töpü, kalpak ve külah-kış, kākum’ (Şeyh Süleyman 2003: 79a); *DTO*’da *börk* ‘kürklü şapka’ (Pavet De Courteille: 1972: 166) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *DLT Dizini* adlı eserde *börk* ‘başlık, külah, börk’ (Atalay 1943: 108) şeklinde verilmiştir. Harezmi sahası lugatlarından olan *İM’de* kelime *börk* ‘kalpak’ (Battal 1997: 21b); *GM*, *İMk*, *TZ*, gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlarında kelime *börk* ‘börk, başlık, şapka’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 36a) şeklinde geçmektedir. Osmanlı sahasında kelime kullanılmıştır. *KT*’de *börk* ‘yuvarlak ve kürksüz baş kapı, kalpak (Sâmî 2010: 148b); *LL*’de ‘meşhur sarık üzerine giyerler. Asl-ı Türkîsi kalpaktır’ (Kırkkılıç 1999: 136b) şeklinde açıklanmıştır.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Radloff kelimenin Çağatay, Tarançi, Karaim, Kuman gibi lehçe ve diyalektlerde *börk* ve *börük* ‘şapka’ şeklinde olduğunu belirtir (Radloff: 1960-IV: 1699). *DTS*’de kelime *börk* ‘şapka’ şeklindedir (Nadalyaev (vd.) 1969: 118a). Clauson kelimeyi *börk* ‘başlık’ madde başı ile vererek yaşayan modern dillerin hepsinde küçük fonetik değişikliklerle kelimenin aynı şekilde kullanıldığını söyledikten sonra kelimenin tarihi lehçelerdeki şekilleriyle modern dillerdeki kullanışlarını da vermiştir (Clauson 1972: 362a). Doerfer kelimeyi *börk* ‘bere’ şeklinde belirtmiş ve Çağatayca da kelimenin *börk*, *Kutadgu Bilig*’de de *börk* ‘başlık, külah, börk’ şeklinde olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Doerfer kelimenin tarihi lehçelerdeki şekilleriyle modern dillerdeki kullanışlarını da (Dorfer 1965: 737) belirtmiştir. Dankoff kelimeyi *börk* ‘başlık’ [qalansuwa] şeklinde vermiştir

(Dankoff-Kelly III 1985: 79). Andreas Tietze kelimeyi *börk* ‘bir nevi kalpak’ < ET. Börk şeklinde (Tietze 2002: 381b). Sevortyan kelimeyi *bö:rik* madde başı ile vererek kelimenin Türkçe olduğunu söyler ve kelimenin tarihi ve yaşayan lehçelerdeki kullanımlarını verir (Sevortyan (vd.) 1978: 221). Nişanyan kelimeyi ET *börk* ‘başlık, külah’ (Nişanyan 2003: 57b) şeklinde açıklamıştır.; Gülensoy Kelimeyi *börk* ‘genellikle hayvan postundan yapılan başlık’ şeklinde tanımlayarak kelimenin Orta Türkçe diğer lehçelerdeki kullanımını aktarmıştır (Gülensoy 2007: 173b). Kutadgu Bilig’de *börk* ‘başlık’< *böri* ‘kurt’< **böri* (Taş 2009: 39); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *börk* ‘külah’ (Tulum 2011: 455a). *TTS*’de *börk* (börke, börki) ‘başa giyilen külah, kalpak gibi şeyler’ (Aksoy, D. Dilçin 2009: 667) olarak aktarılmıştır.

DS’de *börk* 1. Tahtadan yapılmış baca örtüsü. 2. Sabanda tutağın, ilerisindeki kılıç bağının baş çivisi. 3. Evlerin zayıf döşemelerinin altına çakılan direklerin başına konulan ağaç, kiriş. 4. Kel baş için kara sakızla yapılan yakı. 5. Patlıcanın tepesindeki yeşil parça. 6. Arı sepetinin üstüne konulan sazdan kılıf. 7. İpekli kefiye ve yazmaların fesin üzerine sarılmasıyla yapılan başlık, puşu. 8.[-> bürgü (I) -1]. 9. Bir çeşit şapka. 10. Kalpak. (*DS II* 1965: 770a) şeklinde nakledilmiştir.

Bir as börkümüni yiberdim.

(BN: 97b)

5.3. bağ Kelime *Bâburnâme*’de *bağ* ‘bağ, bağlayıcı şey’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *SD*, *LD*, *FK*, *LM*, *BabD*, *GD*, *ŞHD*, *GN*, *KUŞ*, *KMD*, *HBD*, *SS*’de *bāğ* (Far.) ‘bağ, bahçe, bostan’ (Kargı Ölmez 1993: 399a; Türkay 1988: 650b; Eraslan 1999: 405a; Karaağaç 1997 364b; Kaya 1989: 779b; Çelik 1993: 461a; Yüce 1995: 337a; Eckmann 1971: 272; Karasoy 1998: 361b; GN 19; Kaya 2003: 117b; Alpaslan, K. Eraslan II: 39b; Yıldırım 2010: 225a; Tural 1993: 481) şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*’de *bağ* ve *bağ*

bağ; gülistan; çār-bāğ-ı bend-қayd, sargı, çenber, püpek, kemer-u kemerçe, peyvend, akd, kurre' (Şeyh Süleyman 2003: 79b); *DTO*'da *bağ* 'bağlayıcı şey; yara'–*bağlıg* 'bağ' (Pavet De Courteille 1972: 151) anlamına gelmektedir.

Tarihi Türk lehçelerinde de kelime görülmektedir: Eski Uygurcada *bağ* 'bāğ, bent, köstek; boğça; kabile, boy, halk topluluğunun bir bölümü. < *Far.* bağ, bahçe' (Caferoğlu 1968: 30), *KB*'de *bağ* 1.'bağ, düğüm, bağlanacak ip. 2. *Far.* bağ, bahçe' (Arat 2006: 1109); *DLT*'de *bag* 'bağ, düğüm, bağlanacak ip; odun ve benzeri bağlamları; bag=bağ; üzüm asması' (Atalay 1943: 59); *İM*'de *bağ* 'bağ, ip' (Battal 1977: 15a); Kıpçak sahası eserlerinden *İM*'de bağ 'düğüm', *MG*'de 'kuşak', *KK*'de 'demet' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 21a) biçimlerinde geçmektedir. Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *bağ*: *i.* [aslı: *bâğû*] 1. bağlayacak şey, bend, kayd, rabt, râbita: diz bağı, ekin bağı, sac bağı. 2. saran şey, sargı, lifâfe, vesâk: göz bağı, boyun bağı, yara bağı. 3. boğca, uçları bağlanmak şartıyla bir şeyi kaplayıp saran şey: yatak bağı. 4. bağlanmış şey, demet, deste: ot, ekin bağı. 5. münâsebet, alâka, rabita (Sâmî 2010: 93b). *TTS*'de bağ 'demet, bağlam' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 362) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelime işlek olarak kullanılmaktadır: Az. *bağ*, Bşk. *bav*, Kzk. *bav*, Özb. *bāğ*, Tat. *bav*, Trkm. *bāğ*, Uyg. *bāğ*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 42-43); Krçy-Mlk. *bav* (Tavkul 2000: 114); Tuv. *bag*: (Arıkoğlu, K. Kuular 2003: 10a); Kmk-Blk. *bau* (Nemeth1990: 9a) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *azıq* şeklinde vererek Altay, Teleüt, Şor, Koybalca, Lebed, Sagayca, Kırgız, Kara Kırgız, Baraba, Tobol, Kasaner, Kuman gibi ağız ve lehçelerde kelimenin *azıq* şeklinde geçtiğini kaydetmiştir (Radloff I: 564). *DTS*'de kelime *bağ* оковы, узы 'pranga-zincir, bağlar' (Nadalyaev (vd.) 1969: 77a) anlamında verilmiştir. Räsänen kelimeyi *bā: madde başı ile belirtmiştir. (Gab.) Is 'binden, fesseln [bağlamak, zincirlemek]', mtü. *ba* 'anbinden', flechten [bağlamak, örmek] (Hürde)' şeklinde belirtmiş ve kelimenin yaşayan ve tarihi şekillerine değinmiştir (Räsänen 1969: 53a). Clauson

kelimeyi *ba:ğ* madde başı ile vermiş ve kelimenin *bāğ* ‘bahçe’ şeklinde Farsça’dan ödünçlendiğini belirttikten sonra diğer Türk lehçelerindeki kullanımlarını kaydetmiştir (Clauson 1972: 311a). Dankoff kelimeyi *bāğ* [karm] ‘üzüm bağı’ şeklinde vererek *ba-* fiiline gönderme yapmıştır (Dankoff-Kelly III 1985: 63). Eren ise kelime için şu açıklamaları yapmıştır: *bağ* ‘bir şeyi başka bir şeye veya birçok şeyi birbirine tutturmak için kullanılan ip, sicim, tel gibi düğümlenebilir nesne’; 2. ‘sargı’; 3. ‘bağlam, deste, demet’; 4. ‘ilgi, ilişki’ Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *bağ* ‘bağ, düğüm, ip; odun bağlamı’ olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *bağ* biçimi kullanılır. < *ba-* ‘bağlamak’ + *-ğ* eki. Eren Kelimenin Türkçeden Moğolcaya da geçtiğini ifade etmiştir (Eren 1999: 32b). Tekin Eski Türkçe *ba-* ‘bağlamak’ eylemini örnek gösterir ve *ba-* eylemindeki/a/ ünlüsünün aslında uzundur ve bu eylemden türeyen *bağ* Türkmencede ‘bağ, ip’ anlamına gelir (Tekin 1997: 147). Tietze kelimeyi *bağ* 1. ‘bağlamağa yarayan ip vs.’ < ET. *bay a.m.* ‘demet’ 2. ‘bir demet ölçüsü; yaklaşık olarak 100-150 kg. gelen kendir demeti; bir araya bağlanmış beş çile pamuk ipliği’ 3. ‘üzüm bağı’ < Fa. *bāğ* ‘bahçe, bağ’. EO. ‘bahçe’ (Tietze 2002: 259b) şeklinde açıklanmıştır. *DÉLT*’te *bağ/ bağı* [Türkçe-Farsça kelime] ‘bağ; zincir; tomar, deste’ (Kerestedjian 1912: 92) anlamı verilmiştir. Nişanyan *SSA*’da kelimeyi *bağ* (I) *bağ* =ET ‘*bağ* ‘bağ, düğüm, bohça, ittifak’ *bāmak-* bağlamak, katmak, reptetmek şeklinde verir ve ET kelimenin kökünün *bā-* şeklinde olduğunu söyler. *bağ* (II) üzüm bağı ~ *Farsça bāğ* her çeşit bahçe, sebze ve meyve bahçesi =? < Orta Farsça *bāg* pay, mülk, (Nişanyan 2003: 36b) şeklinde anlatılmıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *bağ*: *is.* káyđ, bend, —>ligaculum; bend káyđ °át °áğđ), —>vinculum; böklüm, °ákt (<°áğđ), bend, döğüm, girih, —>nexus; döğüm, káyđ, bend, böklüm, boğum, boğna, boğnağ, —>nodus; çember (< çenber), sargı, °isābet, lifāfet, best, bend, destārde, —>fascia; demet, kucağ, boğça, tutam, deste, āğūş, kılac, denk, —>fascis; duzağ, ilmek, ip, dām, fāğğ, fāğ, bend, kemend, —laqueus; şerit, dizge, tasma, —ligula; ser-bend, —redimiculum (Tulum 2011: 352b) şeklinde açıklanmıştır. Gülensoy ise, şu açıklamalarda bulunmuştur: *bağ* ‘bağ, düğüm, bağlanacak ip vb.’ = ET. *bāğ-*, *bāy-* ‘sarmak, bağlamak’ < * *bā-* ‘bağlamak’ (DLT) + *ğ*’ Gülensoy diğer araştırmacılarından farklı

olarak Türkiye Türkçesinde kullanılan *bağ*+ kelime köküne çeşitli yapım getirmek suretiyle kelimeyi türetmiş ve Anadolu ağızlarında kelimenin ne şekilde geçtiğini aktarmıştır (Gülensoy 2007: 100b).

DS'de I. bağ 1. [bağlam], 2. Bir araya bağlanmış beş çile pamuk ipliği. II. 1. Çatıda kullanılan esas kirişler. 2. Bina katlarının her biri (ahır bağı, orta bağ, üst bağ), katları ayıran ağaç kısım. 3. Madenlerde kazılmış yerlerin çökmesini önlemek için konulan dirseklerin birleştiği yer. 4. Dört tekerlekli arabalarda dingilli yastık altına bağlanan vidalı demir. 5. Bağlama.bağ (III) [bağa (III)-2, baha (I)] Tepsi, fincan tepsisi. (*DS II* 1965: 472). Kelime için *TS*'de şu açıklamalar yapılmıştır: 1. *isim* Bir şeyi başka bir şeye veya birçok şeyi topluca birbirine tutturmak için kullanılan ip, sicim, şerit, tel gibi düğümlenebilir nesne. 2. Sargı. 3. Bağlam, deste, demet. 4. *mec.* İlgi, ilişki, rabita. 5. *anat.* Kemikleri birbirine bağlamaya, iç organları yerinde tutmaya yarayan lif demeti' (Parlatır (vd.) 1998: 192a).

Tonni bisyār tar këyer edi, andağ kim bağ bağlaturda qarını içige tartıp bağlatur edi.

(BN: 7a)

5.4. baş-ayağ Kelime *Bâburnâme*'de *baş-ayağ* 'kaftan [baştan ayağa kadar olan elbise]' şeklinde geçmektedir. Kaynaklarda kelimeye *baş-ayağ* şeklinde rastlanmamıştır.

Bâmiyân ve Kâhmerd ve Ğorî Koç Bègge te'alluğ vilâyetler Özbekge yaqın cihatıdn Koç Bègni bu çerigidin mu'âf tutup uşbu yurttın özüm çırmağan mendîl ve baş-ayağ 'inâyet kılıp vilâyetige ruşsat bërildi.

(BN: 242a)

5.5. bel kelime *Bâburnâme*'de *bel* 'kemer' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *LM*'de *bél* 'bel' (Çelik 1993: 466a); *GD*'de *bel* 'bel' (Eckmann 1971: 279); *GN*'de *bil* 'bel' (Orak 1995: 29); *MKB*'de *bil* 'bel' (Kargı Ölmez 1993: 407a); *BV*'de *bil* 'bel' (Türkay 1988: 662b); *SD*'de *bil* 'bel' (Eraslan 1999: 412a); *LD*'de *bil* 'bel' (Karaağaç 1997: 377a); *FK*'de *bil* 'bel' (Kaya 1989: 804a); *BAbD*'de *bil* 'bel' (BAbD 1995: 342a); *ŞHD*'de *bil* 'bel' (Karasoy 1998: 374a); *KUŞ*'da *bil* 'bel' (Kırgız: *bel*): *cân b+ige* (Kaya 2003: 120a); *KMD*'de *bil* 'bel' (Alpaslan, K. Eraslan I: 106a); *HBD*'de *bil* 'bel' (Yıldırım 2010: 191b), *SS*'de *bil* 'bel' (Tural 1993: 495) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *bil* 'bil, kemer, meyan, kemergâh, ince ıar yerler' (Şeyh Süleyman 2003: 93b); *DTO*'da *bil* 'bel; orta, ikisin ortası' (Pavet De Courteille 1972: 189) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde *DLT Diz.*'de *bél* 'bel' (Atalay 1943: 81); *BaV*, *DM*, *Gİ*, *GT*, *İMlk*, *İN*, *KF*, *KK*, *MG*, *RH*, *TA* gibi Kıpçak sahası eserlerinde *bil* 'bel' şeklinde verilererek *TA*'daki *bel bil bağı kuşak, kemer* kelimelerine gönderme yapılmış, ayrıca kelime *KK*'de 'sırt' *KF*'de 'bir tarım aleti, bel' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 30b) şeklinde anlamlandırılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *bel* [Aslı: *bil*] 1. Bedenin ortası, kuşak bağlanan yeri, göğüs ile karın arası, hasır, miyân: *Bele bağlamak; ince bel; belim ağrıyor*. 2. İnsan ve hayvanatta karnın arkası, sağrı ile omuzlar arasındaki mahal, sulb: *Beli bükülmüş; bu atın beli düşükçe*. 3. Yüksek dağın iki zirvesi arasındaki mukavves kısmı veya alçakça olan geçit ve boğazı. Dağ beli ve belen dahi denilir. Ayrıca *bel s.* [Aslı: *bil*] Ayakla basarak yere batırmakla toprağı kazmakta müstamel bahçıvan ve bağcı aleti. Envai vardır: *Arnavut sakız, bostan beli, kürek bel*. Ve ayrıca *bel s.Tk.* Zahirlik aşikârlık, bedahet. [Bizce bugün metruk ise de, belli, belirmek, bellemek gibi müştakkâtı müstamel bir kelime-i esâsiyyedir.] (Sâmî 2010: 117a-b) şeklinde görülür.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *bel*, Bşk. *bil*, Kzk. *bel*, Kırg. *bel*, Özb. *bel*, Tat. *bil*, Trkm. *bîl*, Uyg. *bäl*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 58-59); Yak. *biil* (Vasiliev 1995: 30). Krçy-Mlk. *bel* (Tavkul 2000: 118a) şeklindedir.

Kelime hakkında değişik görüşler söz konusudur. Radloff, *bel* ‘bel’ (Radloff IV 1960: 1606); Dankoff, *bēl* ‘bel’ [xāşira] (Dankoff-Kelly III 1985: 70); Nişanyan, kelimeyi *bel*¹ = *ET. bēl* ‘gövdenin orta bölümü, iki dağ arasındaki eşik’ (Nişanyan 2003: 64) şeklinde açıklamıştır. Eren, *bel*³ ‘toprağı kazmaya yarayan, ucu sivri kürek’ *Az. bel*, *Trkm. pīl* ‘kürek’. *Blk. bel*. *KKlp. bel*. *Kzk. bel* < *Far. bēl* ‘a shovel, spade’ (Eren 1999: 46b) şeklinde aktarır. Gülensoy, kelimeyi *bel*¹ ‘Vadi’ < **bēl* An.ağl.: *bel*, *belen* ‘dağ silsilesi’ *bel altı* ‘uçurumların, yarıların ve bazı dağların altında görülen oyuk’ şeklinde açıkladıktan sonra *belen*, *beleñ*, *bel*, *belalan*, *belan*, *beleng*, *belenk*, *belon*, *bilan*, *bilān* ‘1. Tepe, yüksek yer, üzeri yassı tepe, ufak tepe; 2. Sırt, bayır, yamaç, dağ eteği’ ~ *bel* ‘1. sırt, bel; 2. dağ sırası’ *bel*² ‘Bel; kalça ile karın arası’ < *bēl* *bel*³ (hlk.) ‘işaret, im’ Krş. OT. *belgü* ‘nişan, im’ < * *bel+gü/bel+gü+lüg* ‘belli’ An.ağl.: *bel et-*, *bel bas~*, *bel bel et-*, *bel koy-*, *bellek koy-*, *belle-*, *bellik et-*, *bellile*; *bellilik et-*, *bellil*; *bel yap-* *bellik* ‘nişan merasimi’; *bellilik* ‘1 .mezar taşı; 2. nişanlanan kız veya erkeğe verilen çevre, mendil’ *bel*⁴ ‘Meni’ An.ağl.: *bel getir-*, *belini getir* ‘meniyi indirmek’; *bel gevşekliği* ‘bel suyunu, meniyi tutamama hastalığı’; *belipek* ‘cinsi arzularına kendini kaptırmayan’ (Gülensoy 2007: 127b) şeklinde yorumlanmıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime ¹*bēl*: *is*, arka, oñurga, kuşak yeri, miyān, kemer, bögr, sulb, püşt, —*lumbus* ²*bēl*, *bil*: *is*. çatal, çatal *bēl*, →*bidens*; çapa, kazma, kürek, körek, külünk, kölünk, mishāt (ç. mesāhī), micrefet, →*marra*, *sarculum*, *ligo*, *bipalium*, *rutrum*, *pala*. ³*bel*: *zf*. *belki*, *hel*, *hāttā*, *fārzā*, *ne ám*, *ecel*, *belhe*, →*immo*; *emmā*, *nihāyet*, *nihāyetü*’l-emr, *lākin*, *līkin*, *līk*, *ve illā*, *velī*, *ḥāssá*, *ḥāssāten*, *fe-emmā*, *mā*, →*verum*; *hele*, *le-*, *inne*, *enne*, *innemā*, *ḥāssa*, *innehā*, *izen*, *eyā*, *heyā*, *innī*, *fehüve*, *lev*, *āḥır*, *innā*, →*utique*; // *bağl.* *belki*, *hel*, *veyāḥod*, *yohse*, *cüz ez-ān*, →*quin*; *emmā*, *lākin*, *illā*, *meger*, *enne*, *emmā ki*, *nihāyetü*’l-emr, *līk*, *līkin*, *evvet*, *fe-emmā*, *ye*, *yā*, *ve*, *mā*, *velī*, →*sed*; *var mi yok mi*, *hā*, *ya*, *ye*, *e*, *hele*, →*utrum*. (Tulum 2011: 393b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de kelime *bel* (I) [*belik* (III), *bellek* (I) -1, *belli* (I), *bellig*, *bellik* (I) -I, *bellilik* (I), *bilgilik*] İşaret, nişan *bel* (III) 1. [→ *belen* (I) -1] 2. [→ *belen*] (I), -2] 3. Dağ silsilesi, sıradağ. *bel* (IV) Tarlanın ortası *bel* (V) Suların ayırım yeri. *bel* (VI) Seviye. *bel*

(VII) [belek (VI)] Davar sağılan yer. *bel* (VIII) Çelik oyununun bir bölümü. *bel* (IX) Ateş küreği. *bel* (X) [belgi (II)] *bel* (XI) Çocuğun anne karnında boğulmasına sebep olan bir hastalık. (DS II 1965: 604b-605a-b) şekillerinde görülmektedir. *TS*'de *bel* (I) *is. Far. hlk.* işaret. *bel* etmek işaret koymak, işaret vermek. *bel* (II) *is.* 1. İnsan bedeninde göğüsle karın arasında daralmış; bölüm. 2. Bu bölümün, sırtın altına rastlayan bölgesi. 3. Hayvanlarda omuz başı ile sağrı arası. 4. Dağ sırtlarında geçit veren çukur yer. 5. Geminin orta bölümü. *bel* (IV) *is Far. bel* Toprağı kazmaya veya kirizma yapmaya yarayan, uzun saplı, ayakla basılacak yeri tahta, ucu sivri kürek veya çatal biçiminde bir tarım aracı. *bel* (V) *is. (Graham Bell'in adından)* Ses şiddetiyle ilgili birim' (Parlatır (vd.) 1998: 258a) şeklinde açıklanmıştır.

Ƙılıç eger tégse başdın ayağı[ğa] kârgar dur. Kêser Ƙılıçını hergiz özidin ayırmas êdi, ya bêlide êdi ya êligige...

(BN: 103a)

5.6. belbağ Kelime *Bâburnâme*'de *belbağ* 'kemer' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK*'de *bilbağ* 'kuşak, futa' (Kaya 1989: 804b) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de kelime *bilbağ* 'kuşak, kemerbend, füte' (Şeyh Süleyman 2003: 93b); *DTO*'da *bilbağ* 'kemer' (Pavet De Courteille 1972: 189) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinden *İM*'de *bilbağı* 'kuşak' (Battal 1977: 19a) şeklinde geçmektedir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: *DÉLT*'te kelime *belbağ/belbağ* 'bel, kuşak, kemer' (Kerestedjian 1912: 145) şeklinde geçmektedir. Gülensoy kelimeyi *belbağı* 'kuşak, kemer' <*bel+bağ+ı* (Gülensoy 2007: 127b) şeklinde vermiş ve *DS*'ye atıfta bulunmuştur. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *bél*

kelimesi ‘arka, oñurga, kuşak yeri, miyân, *kemer*, bögr, sulb, püşt, ’→lumbus (Tulum 2011: 393b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de kelime *belbağı* (I)[*belbağ*, *belcek* (II)-1, *béllik* (IV), *beltik*] 1. Kuşak, kemer, uçkur’, 2. Donun uçkur yeri. 3. Bebeği belinden beşiğe, salıncağa bağlamaya yarayan bezden bağ. 4. İplikten veya ipten örülen ve renkli, nakışlı olabilen ip. 5. Arabanın ortasına sarılan uzun zincir. *belbağı* (II) Dayanak, güvence, manevî destek (*DS II* 1965: 606b) olarak kaydedilmiştir.

Kāsim Bēg, çün devletḥvāh ēdi ve mēning nāmusumning nāmusı ēdi, bēlbağmdın bir tarttı. Vāqıf boldum. Te’ennī bile yürüp mükerrer bolğan yērde körüşüldi.

(BN: 186a)

5.7. börk Kelime *Bâburnâme*’de *börk* ‘kep, başlık’ anlamlarında verilmiştir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *FK*, *LM*, *ŞHD*, *HBD*’de *börk* ‘başlık, külah, börk’ (Kargı Ölmez 1993: 413b, Kaya 1989: 820a, LM 476a, Karasoy 1998: 386a, Yıldırım 2010: 193b) şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası sözlüklerinden *Bedaiü’l-Lugat* adlı eserde kelime *börk* ‘şapka’ (Borovkov 1961: 137); *LÇvT‘O*’da *börk* ‘külah, töpü, kalpak ve külah-kiş, kâşum’ (Şeyh Süleyman 2003: 79a); *DTO*’da *börk* ‘kürklü şapka’ (Pavet De Courteille: 1972: 166) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *DLT Dizini* adlı eserde *börk* ‘başlık, külah, börk’ (Atalay 1943: 108) şeklinde verilmiştir. Harezmi sahası lugatlarından olan *İM*’de kelime *börk* ‘kalpak’ (Battal 2007: 21b); *GM*, *İmlk*, *TZ*, gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *börk* ‘börk, başlık, şapka’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 36a) şeklinde geçmektedir. Osmanlı sahasında kelime kullanılmıştır. *KT*’de *börk* ‘yuvarlak ve kürksüz baş kapı, kalpak (Sâmî 2010: 148b); *LL*’de ‘meşhur sarık üzerine giyerler. Asl-ı Türkîsi kalpaktır’ (Kıkkılıç 1999: 136b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kmk., Blk. *bork* (Nemeth 1990: 11a); Tuv. *bört* (Arıkoğlu, K. Kuular 2003: 16a); Krçy-Mlk. *börk* (Tavkul 2000: 128a); Kırg. *börk, börüük* (Yudahin 1994: 139b); Yuyg. *börk* (Necipoviç 1995: 51a) Kzk. *börük* (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 50a); Tel. *pörük* Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva: 2000: 90) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff, kelimenin Çağatay, Tarançi, Karaim, Kuman gibi lehçe ve diyalektlerde *börk* ve *börüük* ‘şapka’ şeklinde olduğunu belirtir (Radloff IV 1960: 1699). *DTS*’de kelime *börk* ‘şapka’ şeklindedir (Nadalyaev (v.d.) 1969: 118a). Clauson kelimeyi *börk* ‘başlık’ madde başı ile vererek yaşayan modern dillerin hepsinde küçük fonetik değişikliklerle kelimenin aynı şekilde kullanıldığını söyledikten sonra kelimenin tarihi lehçelerdeki şekilleriyle modern dillerdeki kullanışlarını da vermiştir (Clauson 1972: 362a). Doerfer kelimeyi *börk* ‘bere’ şeklinde belirtmiş ve Çağatayca da kelimenin *börk*, *Kutadgu Bilig*’de *börk* ‘başlık, külah, börk’ şeklinde olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Doerfer kelimenin tarihi lehçelerdeki şekilleriyle modern dillerdeki kullanışlarını da (Dorfer 1965: 737) belirtmiştir. Dankoff kelimeyi *börk* ‘başlık’ [qalansuwa] şeklinde vermiştir (Dankoff-Kelly III 1985: 79). Andreas Tietze kelimeyi *börk* ‘bir nevi kalpak’ < ET. börk şeklinde (Tietze 2002: 381b). Sevortyan kelimeyi *bö:rik* madde başı ile vererek kelimenin Türkçe olduğunu söyler ve kelimenin tarihi ve yaşayan lehçelerdeki kullanımlarını verir (Sevortyan (vd.) 1978: 221). Nişanyan kelimeyi ET *börk* ‘başlık, külah’ (Nişanyan 2003: 57b) şeklinde açıklamıştır.; Gülensoy Kelimeyi *börk* ‘genellikle hayvan postundan yapılan başlık’ şeklinde tanımlayarak kelimenin Orta Türkçe diğer lehçelerdeki kullanımını aktarmıştır (Gülensoy 2007: 173b). *Kutadgu Bilig*’de *börk* ‘başlık’< *böri* ‘kurt’<**böri* (Taş 2009: 39); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde *börk* ‘külah’ (Tulum 2011, 455a). *TTS*’de *börk* (börke, börki) ‘başa giyilen külah, kalpak gibi şeyler’ (Aksoy, D. Dilçin 2009: 667) şeklinde nakledilmiştir.

DS'de *börk* 1. Tahtadan yapılmış baca örtüsü. 2. Sabanda tutağın, ilerisindeki kılıç bağının baş çivisi. 3. Evlerin zayıf döşemelerinin altına çakılan direklerin başına konulan ağaç, kiriş. 4. Kel baş için kara sakızla yapılan yakı. 5. Patlıcanın tepesindeki yeşil parça. 6. Arı sepetinin üstüne konulan sazdan kılıf. 7. *İpekli kefiye ve yazmaların fesin üzerine sarılmasıyla yapılan başlık, puşu*. 8.[-> bürgü (I) -1]. 9. *Bir çeşit şapka*. 10. *Kalpak*. (*DS II* 1965: 770a) şeklinde açıklanmıştır.

Bir as börkümni yiberdim.

(BN: 97b)

5.8. buğça Kelime *Bâburnâme*'de *buğça* 'paket, çuval' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK*'de *boğ-* 'sıkmak, bağmak' (Kaya 1989: 814a) şeklindedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O boğcama* 'boğça, büyük boğcama ve lihâf, çarşaf ve çadırşeb, müzeyyen ve mükellef örtü, düyün için kurulan çadır, yataklık câme-hâb' (Şeyh Süleyman 2003: 82a); *DTO*'da *boğcama* 'gerdek gecesi için beze sarılan bez çadır' (Pavet De Courteille 1972: 172) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *İMlk, İN, KFT, KI, KK, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *boğ* 'boğmak' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 33b) şeklinde verilerek *bo-*, *buv-* kelimelerine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de kelime *bohça* (boğça) s. [«boğmak»tan. -Aslı «boğ» olup, onun musağğarıdır.] 1. Dört köşesi bir yere gelip bağlanmak üzere eşya sarmaya mahsus dört köşeli kumaş. 2. Böyle bir kumaşa sarılmış hediye kumaş ve saire. 3. Dört köşeli şal. 4. Seçme ve ufak denk suretinde tütün (Sâmî 2010: 141b).

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır *Az. boğça, Kzk. bokşa, bokjama, Kırg. bokço, Özb. boğçä, Trkm. bukca, Uyg. boğça.* (Ercilasun (vd.) I 1992: 76-77); *Krçy-Mlk. boğça* (Tavkul 2000: 124b) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: *MTS*'de kelime *bogça* [=bogçu] 'seyehat çantası, vaiz; heybe; evrak çantası; bohça; paket' (Lessing 2003: 176b) şeklinde verilmiştir. Clauson, *bo:ğ* 'bohça' ve benzeri şekilde ifade ettikten sonra kelimeyi büyük ihtimalle ikincil şekil olarak değerlendirdikten sonra *ba:ğ* kelimesini Farsça olarak kabul ettikten sonra kelimenin Türkçe gibi görüldüğünü de söyler (Clauson 1972: 311a). Doerfer *bog* 'bohça' ~ bok ← tü. *bog* id. Davon auch das Diminutiv Bu, aynı zamanda minik bogça *bogça* ~ bogca ~ bahça ~ bakça ~bokça ~ bogça ~ bohça ←tü. bogça id. Bunların bileşimi ayrıca şunları da içerir *bogcama* ← tü. bog + pers. gama 'cübbe' (Doerfer 1965: 789); Eren, kelimeyi bohça < boğça 1. içine çamaşır, giysi gibi şeyler koyup sarmaya yarayan dört köşe kumaş'; 2. 'ufak ve seçme tütün dengi'. Eski kaynaklarda *bokça* biçimi de geçer. Türkçe *boğ* kökünün eski çağlardan başlayarak kullanıldığını biliyoruz. Türkçeden Arapça, Farsça, Kürtçe, Moğolca gibi komşu dillere geçmiştir. Arnavutça, Bulgarca, Sırpça, Rumence gibi Balkan dillerin de de Türkçeden kalma bir alıntı olarak kullanılır. Skaliç'in *bohça* kelimesinin Farsçadan geldiği şeklindeki görüşünü yanlış bulur (Eren 1999: 56b). Tietze, kelimeyi *boğça/bohça* 'giysi sarmaya yarayan kumaş parçası' şeklinde tanımlayarak kelimeye dair Clauson ve Doerfer'in görüşlerine yer vermiştir. (Tietze 2002: 365b). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *boğça* 'sargu, surrá, çıkın, top → involucrum; cāmeşirī, günl. Çamaşır, involucrum şeklinde vererek *bağ* kelimesine gönderme yapmıştır ' (Tulum 20011: 447b) şeklinde açıklamıştır. Gülensoy kelimeyi *bohça* 'boğça' <* *bog* 'bohça, boğ, eşya konan heybe' şeklinde açıklamış ve diğer araştırmacılarından farklı olarak kelimenin Türkçeden Arapça'ya geçtiği şekilleri de belirtmiştir. Irak, Mısır, Suud lehçelerinde kelimenin *buğça*; Cezair, *Suriye boğça*; Yemen lehçesinde *buğsa* şeklinde olduğu ve bu dil ve bu dilin lehçelerine geçen ödünç kelimeler olduğunu söyler. Ayrıca Gülensoy, Skaliç'in kelimeyi '<*Fars*' şeklinde yorumunu kabul etmeyerek, kelime orta Türkçede *boğ* 'bohça, küçük heybe' demektir. +*ça* küçültme ekidir Farsçaya Türkçeden geçmiştir (Gülensoy 2007: 166a) şeklindeki düşüncesini açıklamıştır.

DS'de *bohça* (I) [→boğu (I)]. *bohça* (II) Pamuk ipliği balyası. *bohça* (I) 1. Çeyiz. Nişanlı kızlara oğlan evinin gönderdiği hediye. 3. Nişanlı kız ve erkeklerin birbirlerine verdikleri hediyeler. 4. Evlenenlerin karşı taraf hısımlarına gönderdikleri hediyeler. 5. [→boğu (I)]. *bohça* (II) Baş örtüsü. *bohça* (III) Ekmek çıkını. *bohça* (IV) [bosça, bozca -1, 2] 1. Hayvanlarda görülen bir hastalık. 2. Bir hayvanın hastalığına ilaç için kullanılan yabani ot. *bohça* (V) [→ boçca (III)] (DS I 2009: 731b). *TS*'de *bohça* 1. İçine çamaşır, elbise gibi şeyler koyup sarmaya yarayan dört köşe kumaş 2. Ufak ve seçme tütün dengi (Parlatır (vd.) 1998: 323b) şeklinde açıklanmıştır.

Muhammed Hüseyin Mirzâ hanımın tüşekhânesige kôrkuñdın kaçıp kirip tüşekning buğçasığa özini bağlatıptur.

(BN: 201a)

- 5.9. böz** Kelime *Bâburnâme*'de *böz* 'pamuk bez' şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinden *MKb*, *FK*, *ŞHD* *böz* 'bez' (Kargı Ölmez 1993: 413b, Kaya 1989: 820a, Karasoy 1998: 386a), *Abuşka*'da *böz* [<Ar. bazz = Ârâmice *būšā* = Akâdca *būšu*] İmale ile. 'Gayet yoğun penbe bezine dërler' (NTÇT 2011: 366/¹⁰¹²) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Kelime *Eski Uygurcada* *böz* 'pamuktan yapılmış kumaş' (Caferoğlu 1968: 50); *ETG*'de *böz* (ü) << Sür. *buz*, Grek. βυσσος < ? 'pamuklu kumaş'(Gabain 2000 270a); İbni Mühennâ'da kelime *büz* 'pamuk; pamuk ipliğinden dokunmuş bez' (Battal 1997: 23b) şeklinde tanımlanır. Kelime *CC*, *İmlk*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eserlerinde *böz* 'bez, kumaş parçası' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 36a) şeklinde verilerek *bez*, *biz*, *büz* kelimelerine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *bez* s. [Aslı Arabî olup şeddelidir.] Pamuk veya ketenden mamul beyaz dokuma ki envayı olup başlıca çamaşır ve çarşaf ve kese vesaire imaline yarar, kirbâs: *Yerli bez*, *Amerikan*, *Trabzon bezi*. (Sâmî 2010: 127b) şeklinde olduğu görülmektedir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime ¹*bez*: *is*.

ġábġáb, → palear. ²bez, béz: *is.* biz, arġaç, keten, girbās, kirpās, →tela; ketān, *günl.* keten, →linum; bez parasi, keten bezi, maġrama, destārçe, paçavra, çār-şeb, *günl.* çarşav, pister-āhenk, kirbāsū, kerbāsū, kirpāsū, kirbāse, kerbāse, kirpāse, →linteum (Tulum 2011: 415a) şeklinde açıklamıştır.

TS'de *bez* *is.* *Ar.bezz* 1. Pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma. 2. Pamuktan, düz dokuma. 3. Herhangi bir cins kumaş. 4. Herhangi bir iş için kullanılan dokuma. 5. Gelişigüzel kumaş parçası, çaput. 6. *s.* Bezden yapılmış (Parlatır (vd.) 1998: 283a) şekillerinde belirtilmiştir.

Toġuz tuġnu ħanning elide turġuzup bir Moġul bir üyning orta èligige bir uzun aġ bözni baġlap èligige tutuptur.

(BN: 100a)

5.10. çantay Kelime *Bâburnâme*'de *çantay* 'çanta, torba' şeklinde geçmektedir. Çaġatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de kelime *çuntay* 'çanta, taġarcık, tobra [torba], çelbend, kīse, hemyân[heybe]' (Şeyh Süleyman 2003: 159a) anlamlarına gelmektedir.

Osmanlı sahasında *KT*'de kelime (çanta *s.* [*Tk.* cuntay] 'Meşin veya kumaş kaplı ve açılıp kapanan yukarı tarafı demir pervazından mamul torba ile çekmece arasında mahfaza ki muhtelif büyüklükte envai olup, esvap ve çamaşır, evrak, yiyecek, akçe vesaire taşımaya yarar: *Yol çantası, evrak çantası, para çantası.*(Sâmî 2010: 193b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: *Az. çanta* (Ercilasun (vd.) I 1992: 114-115) şeklinde görülür.

Kelime ve kökeni hakkında deġişik görüşler söz konusudur. Radloff, kelimeyi *çanta, çanta* [Osm.] 'seyahat çantası, gecelik torba, dilenci çuvalı, avcı çantası, sırt

çantası, asker çantası; su hortumu’ (Radloff III 1960: 1858) şeklinde açıklamıştır. Räsänen *çanta* ‘seyahat çantası, gece çantası’; ‘su hortumu’ şeklinde açıklanmış, ayrıca kelimeyi Çağatayca *çontaj* ‘deri bir çanta’ (Räsänen 1969: 98b) şeklinde vermiştir. Doerfer *çānta* ‘valiz, çuval’ ~*çente*. Az. ve Osm. *çanta* ‘çuval’ şeklinde tanımlar ve kelimenin Rumence “*geantă*” [dan] ‘cep’ (Doerfer 1967: 1053) bize geçtiğini söyler. Nişanyan, kelimeyi *çanta* ‘çanta, eşya kesesi, heybe’ şeklinde verir ve kelimenin Çağatayca *çontay* ~? *Far. tançe* kese, torba < *Fa tancīdan* dürmek, boğmak. *t/ç* metatezi halk ağızlarından bir alıntıyı düşündürür. Farsça sözcüğün evrimi için karış. TTü *boğ-* > *boğça*. (www.nisanyansozluk.com, 07.03.2013) şeklinde verir. Eren, kelimeyi *çanta* ‘kösele, meşin veya kumaştan yapılp büyüklüğüne göre para, evrak, giyecek, yiyecek koyup taşımaya yarayan kap’ şeklinde tanımlamış ve kelimenin ağızlarda *çantay* (> *cantay*), *çentey* ve *çente* olarak görüldüğünü belirtir. Eren, kelimenin Doerfer’e göre Rumenceden Rum. *geantă* şeklinde alınmış olduğunu, Kazakça *şontay* ‘bel kayışına takılan kurşun çantası’, Nog. *şontay* 1. ‘erkeklik bezi torbası’; 2. ‘boğanın erkeklik bezi torbasından yapılan küçük kese’ anlamlarına geldiğini, Özbekçe (Afganistan) *çuntak* ‘cep’, Kırgızca *çöntök* ‘cep’ biçimleriyle *çanta* arasındaki benzerliğin düşündürücü olduğunu ve Tacikçe *çontak* biçiminin Özbekçeden geçtiğini söyler. Suriye Arapçasındaki *şanṭa* ‘valise’ kelimesinin Türkçeden alındığını, Farsça ‘*çanta*’nın da Türkçe bir alıntı olduğunu ve kelimenin Balkan dillerine Blg. *čanta* ve Srp. *čanta* şeklinde geçtiğini (Eren 1999: 78b) söyler. Tietze, kelimeyi *çanta* ‘kese, torba, bavul’ şeklinde verir ve kelimeye dair Doerfer’in Rumca *geantă/canti*’dan geldiği şeklindeki görüşü ile T. Papahagi’nin < TT. *çanta*’dan geldiği şeklindeki görüşünü belirtir. (Tietze 2002: 473b); Gülensoy, Kelimeyi *çanta* ‘çanta; kadın çantası’, Türkçe. *çanta* < *čan* ‘çanak; tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap’ olarak tanımlar ve Türkiye Türkçesinde *çanta*+ *cı/cılık/lı/sız*) şeklinde kelimenin türetildiğini, kelimenin Anadolu ağızlarında *cantay*, *çantay* ‘büyük keten torba; bavul’ ~*çantik* ‘küçük torba’ [< * *çanti*+*k*] ~ *çente*, *canta*, *çentey*, *çenti*, *çentik* şeklinde olduğunu, Kazakça ve Nogaycada kelimenin *şontay*, Kırgızcada *çontoy* /*çöntük*, Afganca ve Özbekçede *çuntak*, Tacikçede *çontak*, Suriye, Libya, ve Mısırdaki *şanta*; Farsçada *çanta*, Zazacada *çante.çonte*; Kürtçede *çente*, *çante* şeklinde

görüldüğünü, Srpça ve Bulgarca kelimenin *čanta* şeklinde olduğunu, Rumence *geantă* ile Türkçe *çanta* (- *şontay*, *çontoy*, *çuntak*, *çöntük*) arasında fonetik bakımdan açıklanması gereken [g-> ç-, ş- olmuş; -ea-> -a-, -o-, -ö-, -u-‘ya dönüşmüş (!) Tek benzerlik ~*tă* = -ta.] olaylar olduğunu söyler ve “öteki Türk şivelerindeki +y ve +k’ları ne yapacaksınız?” şeklinde sorar. Eren, Kelimenin anlam açısından değerlendirildiğinde ortaya ‘*boğanın erkeklik bezi torbası*’ gibi bir anlam çıktığını, kelimenin *çun/çön/şon* + *tay* olarak iki parça halinde değerlendirildiğinde kelimenin kökeninin belki de Altay dillerinde aranması gerekeceğini belirtir. T. Papahagi, Nişanyan ve Doerfer’in kelime Rumenceden alınmıştır görüşünü yanlış bulur. Ayrıca tarihte Romanya; Kuman-Kıpçak, Osmanlı, Tatar, Nogay gibi Türk boylarının hakimiyeti altında uzun yıllar kaldığından kelimenin Türkçeden Rumenceye (Gülensoy 2007: 218a) geçtiğini belirtmektedir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *çente* ‘çoban dağarcığı’ (Tulum 2011: 522a) şeklinde açıklamıştır.

DS’de *çantay* 1. ‘büyük keten torba; bavul’ (*DS* III 1968: 1071b); *TS*’de *çanta* ‘Kösele, meşin, kumaş gibi hafif malzemedен yapıp büyüklüğüne göre para, evrak, yiyecek koyup taşımaya yarayan kap’ (Parlatır (vd.) 1998: 435a) şeklinde verilmiştir.

Maftūllūğ Moğulī bōrk ve sançma tikken Hātā‘ī aṭlas ton ve Hātā‘ī qor burunķı resmliğ taşı çantayı bile. Çantaynı sol sarı yana üç-tört neme hatun kişining yaķasığa asar ‘ambardān ve harīṭası dēk nēmeler asıpturlar.

(BN: 102b)

- 5.11. çarķab** Kelime *Bâburnâme*’de *çarķab* ‘işlemeli yaka’ şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinden *MKb* ’de *çarķab Far.* ‘turan krallarının özel elbisesi’ (Kargı Ölmez 1993: 420a); *BV* ’de ‘başörtüsü’ (Türkay 1988: 678b) şeklindedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*’da *çār-ķab* [< *Far.*] ‘Üstine geydükleri yeñsiz

kaftanda taşlardan yaşşı tavka derler' (Kaçalın 2011: 511/¹⁵⁸¹) şekillerinde ifadelendirilmiştir.

Āhīr-i şuhbette bir muraşsa 'kemer-ħancar, çarķab, topçaķ mence bērdi.

(BN: 191a)

5.12. çaruķ Kelime *Bâburnâme*'de *çaruķ* 'ayakkabı' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *KUŞ*'ta *çarıķ*, *çaruķ* 'postal, çarık' (Kaya 2003: 124a) şeklindedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *çaruk* 'çarık, postal, çaruğ' şeklinde (Şeyh Süleyman 2003: 146b); *DTO*'da *çaruķ* 'ham meşinden bir tür ayakkabı' (Pavet De Courteille 1972: 276) şeklinde kaydedilen kelime Vámbéry tarafından *çaruķ* kaba ayakkabı türü, (ayağa giyilen) sandal' (Vámbéry 1867: 274b) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *çaruķ* 'çarık' (Caferoğlu 1968: 60) şeklinde görülmektedir. Kıpçak sahası eserlerinden *Kİ*'de *çaruķ* 'çarık, ayakkabı' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 47a) şeklinde görülmektedir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *çarık* 1. Köylülerin giydikleri ayakkabı ki sepilenmemiş sığır derisinden olup kenarlarındaki deliklerine geçirilen deri şeritlerle veya kınnapla ayağa bağlanır. 2. Çarık taklidi olarak bağlamalı hafif iskar pin. 3. Top arabasının tekerleğine inişte konulan pabuç (Sâmî 2010: 195a) şeklinde açıklanmaktadır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kırg. *çarık* (KrgS 2011: 254); Kzk. *şarıq* (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 308a); Krçy-Mlk. *çarık* (Tavkul 2000: 170a); Hak. *çarığ* (Naskali vb. 2008: 82a); Kmk. *çarıq* (Pekacar 2011: 99a); Trkm. *çarık*, Bşk. *sarık*, Nog. *şarık*, Özb. *çōruğ*, *çōrık*, Kûr. *çarık*, Blk. *çarık*, Yak. *sarī* 'ren geyiği derisinden yapılan çizme' (Eren 1999: 80b) şeklinde rastlanır.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *çarık*: *is.* tozlık, →calceus; çaçile, →pedales taeniae. (Tulum 2011: 514b) şeklinde açıklamıştır. Kelime hakkında görüşler söz konusudur: *TES* ve *TS* gibi eserlerde kelime, mana itibarıyla aynı olup *TES*'de kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *çarık* 1. 'sığır derisinden yapılan ve deliklerine geçirilen şeritle bağlanan ayak giyeceği'; 2. 'araba yokuş aşağı giderken tekerleği frenlemek için altına sürülen demir levha'; 3. *argo* 'para cüzdanı'. Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *çaruk* olarak geçer. Eski Kıpçakça da da *çaruk* biçimi kullanılır. Kökünü açık olarak bilmiyoruz. Ancak Türkçe bir türev olduğu açıktır. İlk bakışta *çar-* kökünden geldiği anlaşılıyor. Teleütçede *çar-* kökünün 'umwickeln' anlamında kullanıldığını görüyoruz. Buna göre, *çarık* (< *çaruk*) biçiminin *-(u)k* ekiyle yapılmış bir türev olduğu düşünülebilir (Eren 1999: 80b; Parlatır (vd.) 1998: 438b) şeklinde açıklanmıştır.

DS'de kelime *çarıh* [çarko] çarık (DS 2009: 1081b) şeklinde görülür.

Aksar yayağ ve elig[l]eride tayağ ve ayağlarında çaruk ve eginleride çapān erdi.

(BN: 120a)

5.13. çekmen Kelime *Bâburnâme*'de *çekmen* 'palto' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *LM*'de *çekmen* 'çuha' (Çelik 1993: 486a) şeklinde görülür. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *çekmen* [<çēk+men] 'uzun çekme çakşır' (Kaçalın 2011: 517/ ¹⁵⁹⁸); *DTO*'da *çekmen* 'bir tür uzun iç donu; genel olarak çuha, elbise, yağmura karşı giyilen palto' (Pavet De Courteille 1972: 285) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Kıpçak sahası lugatlerinden *TZ*'de *çekmen* 'cepken' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 48a) şekillerinde belirtilmiştir.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: *Räsänen* de *VEWT*'de kelimeyi Çağatayca ve Teleütçe *çekmen* 'çuha' şeklinde (Räsänen 1969: 103b) ifadelendirmiştir. Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *çekmen* 1. Çuha. 2. Manto, yağmurluk "yaz yağmuru yitgeç iylediñg bat/yir çekmenini kızıl şakarlat" (Erbay 2008: 173) olarak açıklanmıştır.

Molla Ferruh ve Hâfîz başlıg bile këlgenlerige çekmenler keydürüldi.

(BN: 352a)

- 5.14. çoğu** Kelime *Bâburnâme*'de *çoğu* 'kep üstündeki püskül' şeklinde geçmektedir. *MTS*'de kelime *çoğu* 'kafatasının üst kısmındaki şişlik, yumru, alnın üst kısmı' (Lessing 2003: 318) anlamıyla kaydedilmiştir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Tietze, kelimeyi *çeki* 'kadın başörtüsü veya onun bir süsü' çek<i fiilden isim yapan 'i'eki. (Tietze 2002: 489b) şeklinde almıştır. Gülensoy, kelimeyi *çeki* madde başı ile vermiş ve (hık) 'kuşak; pantolon; hayvan palanının üstüne çekilen çul' <çek-i şeklinde verir ve kelimenin Anadolu ağızlarında *çekidik* 'kadın yemenisi'; *çekü* 'yemeni'; *çekülük* 'pullu fes üzerine bağlanan şerit' şeklinde açıklar ve kelimenin *çeki* 'giyecek' şeklinde Türkçeden Zazacaya (Gülensoy 2007: 227a) geçtiğini belirtir.

DS'de *çoku* kelimesi için *çeki* kelimesine gönderme yapılmış ve kelime hakkında şu açıklamalar yapılmıştır: *çeki* (I) [*çeki, çekü, çeki, çekü, çekki* (I) -1, *çeku, çoku* (I), *çökü*] Kadınların başlarına bağladıkları başörtüsü. [çoku (I)]: kerpiç. *Çökü, çeki* 'halıyı tezgaha çekme; üzüntü, sıkıntı; boyunduruğu oka bağlayan ağaç çivi; [çeki] 1 kg'lık ağırlık ölçüsü; tüfekte barut ve saçma miktarını gösteren ölçü; kuşak; düğünlerde oyuna kaldıran kimse; pantolon; bıçkı, çakı; ekin ve ot çekmek için ucu

çengelli ağaç; pamuk atanların yayı kirişe vurdukları aygıt; meyve ve sebze koymak için kullanılan kuru kamıştan örülmüş büyük sepet; hayvanların palanının üstüne çekilen çul (DS III 1968: 1111b) şeklinde açıklanmıştır.

*Börkini faşîlning kungurasige kükley attım. Börki kungurage kıada oķ ‘alîķ kıaldı. Destāri êligige **çoķulup*** bardı. Yana bir atlıĝ mēning yanımđın Şeyh-Bāyazīd kıaçķan kūça sarı kıaçıp baradur. kıılıç bile **çoķusıĝa** sanķtım.*

(BN: 113a)

5.15. etek Kelime *Bâburnâme*'de *etek* 'etek' olarak geçmektedir. Çaĝatay Türkçesi metinlerinden *LM*, *GD*'de kelime *etäk / êtek* 'etek' (Çelik 1993: 506a, Eckmann 1971: 297); Çaĝatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *êtek* 'dāman ma' nāsına. *Êtek* lafzını kesr telaffuz ederler.' (Kaçalın 2011: 169: 252); *LÇvT'O*'da *êtek* 'zîl; dāman; êtek; aĝız kenarı; leb [kenar] (Şeyh Süleyman 2003: 46a); Vámbéry kelimeyi *itek* 'tek bir giyim eşyası, kenar, etek kıvrımı; Basklı elbisesi, etek ucu; kenar, kıyı ' (Vámbéry 1867: 230b) şekillerinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *KB*'de *etek* 'etek' (Arat 2006: 1148c); *DLT Diz.*'de *etek* 'etek' (Atalay 1943: 202); *İM*'de kelime *etek* 'belden aşıĝı inen giyimin aşıĝı sarkan kısmı' (Battal 1997: 31a); *Gl*, *GT*, *KF*, *Kİ*, *TA*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *etek* 'etek'; *BM*'de *etek* 'oyuk, hendek' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 77a) şekliyle verilmiş ve *itek*, *yetek* kelimelerine gönderme yapılmıştır. Osmanlı Sahası eserlerinden *KT*'de kelime *etek*

1. 'Belden aşıĝı inen esvabın aşıĝı sarkan kısmı ve alelhusus köşeleri, zeyil, dāmen.
2. Roba eteĝine benzer muhtelif mevādda dahi itlak olunur (Sâmî 2010: 317b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır. Kzk. *etek*, Kırg. *etek*, Özb. *etäk* (Ercilasun (vd.) I 1992: 226-227); Krçy-Mlk. *etek* (Tavkul 2000: 196b) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *etek/ étéh* ‘etek, elbise kenarı, çadırın alt kenarı (Osm.), *etek* (Seld. Bosn.)] elbisenin alt kısmı; (Osm.) çadır kenarı; *ätäji* (Osm. Ad.) dağ eteği’ (Radloff I 1960: 840-841) şeklinde yorumlamıştır. Clauson kelimeyi aslen *etek* ‘etek’ (bir giyim eşyası); ‘kenar’ (bir etek), mecazen kenar şeklinde verir ve yaşayan modern dillerin hepsinde kelimenin *etek* şeklinde olduğunu söyler (Clauson 1972: 50a). Nişanyan kelimeyi *etek*=ET ‘etek, giysi eteği’ [dağ eteği anlamı sonradan türemiştir.] (Nişanyan 2003: 121a) şeklinde yorumlar. Eren, *etek* kelimesini 1. ‘giysinin belden aşağıda kalan bölümü’; 2. ‘vücudun belden sağısına giyilen, değişik biçimlerde, genellikle kadın giysisi’; 3. ‘giy sinin alt kenarı’; 4. ‘çadır, kanepeler gibi kumaştan yapılmış şeylerin yere sarkan bölümü’; 5. ‘dağ, tepe, yığın gibi yamaçlı şeylerin alt bölümü’; 6. ‘yağmur sularının, çatının bazı yerlerinde içeri sızmasını önlemek için yapılan örtü’ şeklinde tanımlayarak kelimenin orta Türkçeden başlayarak kullanıldığını (*etek*), eski Kıpçakçada da kelimenin *etek* olarak görüldüğünü ve kökünün bilinmediğini söyler. Çuvaşçadaki eteğe *aräk*, *arkä* dendiğini ve Egorov’un bu adı Türk diyalektlerinde yaşayan *etek* biçimiyle birleştirdiğini ancak bu birleştirmenin ses açısından olanaksız olduğunu söyler. Eren, kelimenin Türkçeden Suriye Arapçası’na geçtiğini de belirtir (Eren 1999: 140b). Tietze kelimeyi *etek* < ET. *etek* ‘giysinin belden aşağı sarkan kısmı; yamacın alt bölümü’ (Tietze: 2002: 749b) olarak vermiştir. Gülensoy kelimeyi *etek* ‘etek, alt kısım ; elbise eteği’ = ET., OT. *Etek* < *et* ‘vücut’+(*e*)*k* ‘vücudun alt kısmı’ – *etek* şeklinde vermiş; kelimenin Irak, Mısır, Suriye Arapçasına da *eteg* şeklinde geçtiğini, ‘dağ eteği’ anlamının sonradan türediğini, Anadolu ağzlarında yaşayan sözcüklerin anlamlarından çoğunun ‘namus, utanma; günah sayılan işler’ şeklinde olduğunu söyler ve *etek* kelimesinin “vücudun alt tarafı” nı tanıttığını aktarır (Gülensoy 2007: 346a); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *etek* ‘zeyl, dāmen, pīrāmen→lacinia; esvābūn kenāri, dāmen, →extremitas; *gūnl*. *hāzīne*, →sinus; ‘ālem, kenār, dāmen, zeyl, hāṣiye (ç. hāvāṣī),

kıvrış, reze, reje, kenāre, pīrāmen, keffet, firāvāz, →limbus; zeyl, dāmen, hácr (ç. hucūr), →sinus; koyun, kucak, göğüs, házn, hızn (ç. áhzān), zeyl (ç. ezyāl), ağuş, āgūş, kenār, →sinus. (Tulum 2011: 689a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *etek* 'derinin karın tarafı; çocuk kundağı; kadınların önlerine bağladıkları önlük; saçak, sallanan uç; efek; eten; namus; kaşık (*DS V* 1972: 1796b); *TS*'de *etek* 1. 'Giysinin belden aşağısına giyilen bölümü. 2. Vücudun belden aşağısına giyilen, değişik biçimlerde, genellikle kadın giysisi, eteklik. 3. Giysinin alt kenarı 4. Çadır, kanepeler gibi kumaştan olan şeylerin yere sarkan bölümü 5. Dağ, tepe, yığın vb. yamaçlı şeylerin alt bölümü 6. *argo* Edebiyat yeri. 7. Yağmur sularının, çatının bazı yerlerinden içeri sızmasını önlemek için yapılan saç örtü' (*Parlatır (vd.)* 1998: 738b) şeklinde açıklanmıştır.

Bu kēntler tamām tağ etekide ve tağ vāki 'bolğan için, egerçi mällarını adā kıllurlar, valî har<ā>cda rāyic emestürler.

(BN: 135b)

Bu mertebede kim eger iki harîf uçrasa biri bile şatranc oynap yana birining etekini tutup oturur eğendür kim kêtmegey dep.

(BN: 178b)

5.16. ferecī Kelime *Bâburnâme*'de *ferecī* 'kürkten elbise' şeklinde geçmektedir. Farsçada kelime *ferecī* 'düğmesiz geniş aba. Bazılarının önüne düğme eklenir ve çoğunlukla elbise üzerine giyilir *bağaltağ*, *bağaltağ*, *bağetağ* şeklinde *Tarih-i Beyhaki*'de geçer.' (*Dehhoda* 1998) şeklinde açıklanmıştır.

Dervāzege rūbarū bolgaç oğ kördüm kim Şeyh-Bāyazīd köylek üstide ferecī keyip üç-tört atlıg bile dervāzedin kirip kēledür.

(BN: 112b)

5.17. gavl postīn kelime *Bâburnâme*'de *gavl postīn* 'koyun postundan palto' şeklinde geçmektedir. Kelime *gavl* ve *postīn* sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir. *Steingass*'da *gavl* kelimesi *kawal*, 'yük atı, hantal ve yavaş; büyük, geniş ve kalın koyun derisi; bir tür kalın yün kumaş; İranda bir kentin adı' (Steingass 1998: 1063b) şeklinde verilmiş, *postīn* kelimesi ise, 'deriden yapılma; deri; kürklü bir giysi; iftira, kötüleme' (Steingass 1998: 260a) şeklinde açıklanmıştır.

Kış édi. Haylî savuq édi. Bir éski gavl postīn tapıp keltürdi. Kéydim.

(BN: 117b)

5.18. ħarīṭa Kelime *Bâburnâme*'de *ħarīṭa* 'torbacık' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sahası eserlerinden olan *MKB*'de *ħarīṭa Ar.* 'dağarcık'[meşin torba] (Kargı Ölmez 1993: 445b) şeklinde verilmiştir.

Çantaynı sol sarı yana üç-tört neme ħatun kişining yaqasığa asar 'ambardān ve ħarīṭası dek nèmeler asıpturlar.

(BN: 102b)

Boğzıda ħarīṭa dek bir neme salınıp turuptur.

(BN: 280a)

5.19. ħalpaq Kelime *Bâburnâme*'de *ħalpaq* 'kürk başlık' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK*, *HBD*, *ŞN*'de *ħalpaq/ġ* 'kalpak' (Kaya 1989: 1009a; Yıldırım 2010: 222a; Canku 1988: 274) şeklindedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *ħalpaq* [*< ħalp + aq*] 'Tatarların keçeden takyesine derler' (Kaçalın

2011: 657); *LÇvT‘O*’de *kalbağ* ‘kalpak, külâh, börk, kelle-püş [kavuğun altına giyilen yuvarlak ve hafif takke]’ (Şeyh Süleyman 2003: 221b); *Muhakemet-ül Lûgateyn*’de kelime *kalpak* ‘kalpak, bir tür baş giysisi’ (Barutçu Özönder 2011: 93); *DTO*’da *kalpağ* ‘keçeden [yapılmış] başlık, üçgen görünümlü başlık’ (Pavet De Courteille 1972: 408) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *kalpak* s. Asıl deriden ve ona taklîden çuhadan sarıksız ve düz baş kisveti: *Tatar, Çerkeş, Bulgar, Acem kalpağı; süvari kalpağı; post, samur kalpak* (Sâmî 2010: 576a) şeklindedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kırg. *kalpak*, Uyg. *kalpak*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 430-431); Nog. *kalpak*. – KKlp. *kalpak*, Kzk. *kalpak*, Özb. *kalpak*, Çuv. *kalpak* (Eren 1999: 203a) olarak görülür.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Doerfer da kelimeyi *kalpāk* ‘kırpılmış kürkten yapılmış fötr şapka’ şeklinde genişçe anlatmıştır (Doerfer 1967: 1506). *TS* ve *TES*’ de kelime *kalpak* ‘kesik koni biçiminde deri, kürk veya kumaştan yapılmış başlık’ (Parlatır (vd.) 1998: 1175b; Eren 1999: 203a) şeklinde açıklandıktan sonra *TES*’de sırasıyla şu açıklamalar yapılmıştır: Çuv. *kalpak*. Tatarcadan alınmıştır. < *kalıp* + *-{a}k* küçültme eki. *Kalıp* sözü diyalektlerde dar bir alanda ‘kapak; örtü’ olarak saklanmıştır. Bu açıklamaya göre, *kalpak* sözünün de ‘kapak; örtü’ anlamına geldiği anlaşılıyor. Örn. Kazaklar, Tatarlar (Kazan) *kalpak* sözünü ‘kapak; örtü’ olarak kullanırlar. Bu duruma göre, başlangıçta ‘kapak, örtü’ olarak kullanılan *kalpak* sözü, sonradan ‘başlık’ anlamını almıştır. Türkçe *kalpak* sözünün diyalektlerin yalnız bir bölümünde kaldığı göze çarpıyor. Diyalektlerin bir bölümünde ise *kalpak* yerine *börk* (~ *börük*) adı geçer. Türkçeden komşu dillere de geçmiştir.: Blg. *kalpāk*. - Srp *kàlpak*. -Türk (Osmanlı) hakimiyeti yıllarından kalma bir alıntı olarak Macarcada da kullanılır (*kalpag*). Farsça ve Tacikçe gibi doğu dillerinde de *qalpaq* olarak geçer. Türk diyalektlerinden Slav dillerine de geçmiştir (Rusça *kolpak*). Fransızca

(*colback*), Almanca (*Kalpak*) gibi Avrupa dillerinde de kullanılır (Eren 1999: 203a) şeklinde izah edilmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kalpak*: *is.* külāh, tákyá, sarıq, keme, táblek, qálensüve, kürât, → mitra; táqye, táqyá, külāh, şapqa, keme, qálensüve, qalabaq, bürk, ser-püş, keçe, üsküf, üsküf, feş, külāh-i tātārī, barata, qavuş, sarıq, mevleviyāne, külāh-i mevlevī, ‘árāq-çin, táblek, kürât, → pileus, mitra (Tulum 2011: 1088a) şeklinde açıklanmıştır.

DS’de kelime *kalpak* (I) Saban demiri ile oku birleştirip tutan ağaç. *kalpak* (II) Horoz ibiği. *kalpak* (III) Baharda duvarlarda çıkan, etli yaprağı şapka gibi olan yumru köklü bir bitki. *kalpak* ‘kimi kuşların ya da kümes hayvanlarının başındaki kabarık tüyler’ (DS VIII 1993: 2610b- DS XII 1993: 4531b) olarak açıklanmıştır.

Qara qızı bürk kéyer édi, ya kalpak. Ahyanan ‘idlarda kiçik si-destärni yapyassı yaman çırmap qarqara otağası sançıp namāzğa barur édi.

(BN: 164a)

5.20. kepenek Kelime *Bâburnâme*’de *kepenek* ‘palto’ şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*’de *kepenek* ‘çoban ve katırcı cübbesi, ‘aba, yağmurluk’ (Şeyh Süleyman 2003: 252a) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *İbni-Mühenna*’da *kepenek* ‘keçeden yağmurluk’ (Battal 1997: 40b) şeklindedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kırgız ve Kara Kırgızca *kebänäk*, Blk. *gebenek* ‘kürk manto’, Hak. *kögenek*, Soj. *hevenek* (Räsänen 1969: 254a) şeklinde görülür.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: *Räsänen* şu açıklamaları yapmıştır: *käpänek* ‘yağmurluk, yeniçerilerin kış elbisesi’, *köpänäk* ‘yün kapot’(>Macarca *köpönyeg*) (Räsänen 1969: 254a) şeklinde açıklamıştır. Doerfer, kelimeyi *kepänäk* ‘eine Art Mantel, Regenumhang ohne Ärmel’←Tü. (Çağ.) *kepänäk* id.←? şekliyle vermiş ve daha başkaca şu açıklamalarda bulunmuştur: *kepenek* [*käpänek* ?] ‘keçeden yapılan kolsuz çoban yağmurluğu’; *kebenek* ‘çoban abası’; *kepenek* ‘devecilerin, çobanların, köylülerin giydikleri yünden yapma kolsuz kabı yağmurluk’ (Doerfer 1967: 1617); Radloff kelimeyi *käpänek* (*Osm. veralt.*)] yağmurluk, yeniçerilerin kışlık kıyafeti-yağmurluk- padesü, (Radloff II 1960: 1187) şeklinde vermiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kepenek* is. Yaponca, yağmurluk, köpenek, Bürde, Hırka, Peşmine, Bārānī, →lacerna, penula (Tulum 2011: 1034a) şeklinde açıklamıştır. *Tarama Sözlüğü*’nde de kelime *kepenek* ‘keçeden yapılan kolsuz çoban yağmurluğu’ (Aksoy, D. Dilçin 2009: 2439) şeklinde belirtilmiştir.

DS’de *kepenek* (I) [kepenk (I), kepinek] ‘Çobanların omuzlarına aldıkları keçeden giysi, aba. *kepenek* (II) [kelepek, kepeneyh, kepenk (IV), köpelek (I)] Kelebek. *kepenek* (III) [kepengi, kepenği, kepenlik] Kapak, kepenk. *kepenek* (IV) [kepelek]. *kepenek* (V) Pervane. *kepenek* (VI) Etek: *Kepenek altında sopa gösterme. kepenek* (VII) Çiçek tomurcuğu. (DS IV 2009/2746b-2747a) şeklinde açıklanmıştır.

Kalda Kahārgā kēlip tūşūldi. Ol kün hem gārīb yamğur ēdi. Kepeneklig kepeneksiz kişi beraber ēdi.

(BN: 229b)

5.21. keyim Kelime *Bâburnâme*’de *keyim* ‘giysi’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *SD*, *LD*, *LM*’de *key-* ‘giymek’ (Eraslan 1999: 494a; Karaağaç 1997: 513a, Çelik 1993: 553a) ve *BV*, *SS*’de *kiymek* ‘giyme, giyiş’ (Türkay 1988: 769; Tural 1993: 647) şeklinde görülmektedir. Çağatay Türkçesi sözlüklerinden

Senglah'ta *kéymek* 'giymek (giysi) [puşidân]' (Clauson 1960: 1960: 301v-16); *DTO*'da *kiym*, *kiyim* 'at zırhı; örgüden yapılmış zırh; giysi' (Pavet De Courteille 1972: 488) şeklinde aktarılan kelime Vámbéry tarafından *kiyim* 'giyim, elbise' (Vámbéry 1867: 335b) olarak aktarılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Orhun yazıtlarında kelime *kedimlig* 'giyimli, kuşamlı' (Tekin 2010: 149) şeklinde görülmektedir. Eski Uygurcada *käymäk* 'giymek' (Caferoğlu 1968: 108) şeklinde görülmektedir. *BM*, *CC*, *Gİ*, *GT*, *İMlk*, *İN*, *KF*, *KFT*, *Kİ*, *MG*, *MS*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *key-* 'giymek, giyinmek' şeklinde verilmiş ve *kiḍ-* / *kiy-* kelime köklerine gönderme yapılmıştır. Ayrıca *KFT*'de *key-* kelime kökü 'yüzük takmak' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 142a) şeklinde açıklanmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *giyim* s. 1. 'Giyilecek şey, ruba, libas, es vap: *Askerin giyimi; giyim masraftı kendisine ait*. 2. Birden giyilecek elbise vesaire takımı: *Bir giyim çamaşır, esvap; bir giyim nal = Bir atı nallamaya kâfi olan dört nal takımı. ||giyim başı = Sabıkta içâğalarının zabiti. ||giyim kuşam = Elbise-i fâhire, süs'* (Sâmî 2010: 385a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *geyim*, Bşk. *kiyim*, Kzk. *kiyim*, Kırg. *kiyim*, Özb. *kiyim*, Tat. *kiyim*, Trkm. *geyim*, Uyg. *kiyim*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 276-277); Krçy-Mlk. *kiyim* (Tavkul 2000: 266b) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. Radloff kelimeyi *keyim* 'giyim, elbise' (Radloff II 1960: 1073) şeklinde belirtmiştir. Clauson, kelimeyi *ke:ḍ-* (g-) köküne bağlayarak 'giymek (giysi), ya da (giyim)' (Clauson 1972: 700b) şeklinde açıklanmıştır. Dankoff, kelimeyi *käḍ-* 'giymek (giysi)' [labisa]. kät- < käd- kädgü [malbūs] (Dankoff-Kelly III 1985: 99) şeklinde belirtmiştir. Gülensoy, kelimeyi *giyim* 'giyim, giyecek' = *kiyim* <ET., OT. *kédim* <*kéd-im*. ~ MA. *keyim*~ *keygü*~ *kedgü* şeklinde verir ve kelimenin Özbek, Tatar, Yeni Uygur, Kazak ve Kırgız lehçelerinde (Gülensoy 2007: 372a) olmadığını söyler. *KBSY* adlı eserde

kelime *kedgü* ‘giyecek, elbise’, *kedgülik* ‘giyecek’. < *kedgü+lük* < *ked-* ‘giymek’ (Taş 2009: 128); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde *geyecek* ‘geyisi, libās, melbes, kisvet, →indumentum; geyisi, geyusi, libs (ç. libās, elbās, elbise), libās, soyka, kıftān, kábā, sevb (ç. esvāb), espāb (< esvāb), cāme, ten-cāme, →vestmentum; geyisi, bez esvāb, cāme, çamaşır, cādir-şeb, çār-şeb, *günl.* çarşav, →linteramen. (Tulum 2011: 753b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de ‘geyim’ [->geysi -; ‘Belirli parçalara ayrılmış gön parçalarından her biri’; ‘Bir çift öküz nalı’; ‘Sağlam, dayanıklı’ (DS 1972: 2016a); *TS*’de ‘giyme işi; giyme biçimi; giyilen şeylerin tümü, giysi, giyecek’ (Parlatır (vd.) 1998: 858a) şeklinde açıklanmıştır.

Êrtesige biz hem barāngar cavanğar gol hirevülñi tertīb kılıp kèyim kèyip yarağlanılıp yasal yasap tura kötergen yayağlarını elimizge salıp ganīm üstige yürüdük.

(BN: 69b)

el otağlarını ve ağır partallarını taşlap cèbe ve kèyim ve yarağlarını èginlerige alıp at yalangaçlap üzdürüp öttiler.*

(BN: 226a)

5.22. kilim Kelime *Bâburnâme*’de *kilim* ‘düz örgülü halı’ şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası eserlerinden *SS*’de kelime *kilim Far.* ‘kilim, yünden yapılmış keçe, aba’(Tural 1993: 640); *CC, GT, KI, TA* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *kilim Far.* ‘kilim, sergi’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 148b); *Lehçe-i Osmânî*’de *kilim* ‘ince ve tüysüz halı. Havlusuna kebe, uzun kıllısına zeylü denir’ (Toparlı 2000: 239b); *Türk Lûgati* adlı eserde kelime *gilim* -farisi- ‘ince ve tüysüz halı. Garp Türkçesinde kâfi Arabînin kesriyle telaffuz edilir; *kilim.*’ (Hüseyin Kâzım Kadri IV 1943: 112a);

TS'de *kilim* is. *Far. gilīm* 'döşeme, divan gibi yerlere serilen, genellikle desenli, havsız, kalın, kıl veya yün dokuma' (Parlatır (vd.) 1998: 1322a).

Ba'zı çadır u kilīm u partal dēk nēmeleri çerig ēlige tūşti.

(BN: 69b)

Kilīmlerni bir yērde yığışturup buland kılip üstide olturdum.

(BN: 152a)

Teşviş bile yığışturuldı. Saķirlāt kat zīlūçesige çırmay kat astıģa koyup üstige kilimlerni yaytuk.

(BN: 376b)

5.23. kiyiz kelime *Bâburnâme*'de *kiyiz* 'keçe' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKB*'de kelime *kiyiz* 'keçe'; *FK, LM*'de *kiz* 'keçe, çul' (Kargı Ölmez 1993: 479b); (Kaya 1989: 1044a; Çelik 1993: 560b) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka Sözlüğün*'de kelime *kīz* [*< kidiz*] Kāf kāf-i 'Arabîdür 'keçe demekdür' (Kaçalın 2011: 720-²³³⁰); *LÇvT'O*'de *kīz, kiģiz* 'keçe, nemed, lebd, çul, felas' (Şeyh Süleyman 2003: 265b) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada kelime *kidiz* 'keçe' (Caferoğlu 1968: 109); *İM*'de *kiyiz* 'keçe' (Battal 1997: 42a); *CC, DM, İH, İMk, KFT, Kİ, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *kiyiz* 'keçe, keçeden yapılmış örtü, çul; yaygı, döşek' şeklinde verilmiş ve *kiz* kelimesine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 151b); *BK*'de kelime *kīz* 'Çiz vezninde keçe, nemed manasınadır. Arabîde 'libd' denir' (Sâmî 2009: 454a) şeklinde açıklanmıştır. Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *keçe* yahut *kiçe* s. 1. Nesc

edilmeyerek yalnız dövmekle yapılmış kaba yün aba, tepilmiş yün, lebed, nemed *Keçe döşememek; keçeden çadır; ayaklarına keçe sarmış*= kar keçesi= Erimemek için karı sardıkları keçe nevi ki halı gibi kullanılır. 2. Aleltilak oda döşemesi üzerine yayılacak yün mensûc: *Avrupa keçesi: yerli keçe. s. 1.* Keçeden yani dövülmüş yünden mamul: *Keçe külâh; keçe yağmurluk. 2. mc.* Uyuşuk, hissi kaybetmiş, çok çalışmadan ve taş toprak vesaire tutmaktan hışır hışır olmuş. 3. Taranmamış, birbirine geçmiş: *Saçı keçe olmuş* (Sâmî 2010: 616b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *keçä*, Bşk *kiyiz* Kzk. *kiyiz, kiygiz*, Kırg. *kiyiz*, Özb. *kigiz*, Tat. *kiyiz*, Trkm. *keçe*, Uyg. *kigiz*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 462.-463); Krçy-Mlk. *kiyiz* (Tavkul 2000: 266b); Tel. *kiyis* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 59); KKlp. *kiyiz*, Nog. *kiyiz*, Blk. *kiyiz*, Tar. *kigiz*, Alt. *kiyis*, Alt., Tel., Şor., *kīs*, Tuv. *kidis* (Eren 1999: 225a) şeklinde görülmektedir.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. *DTS*'de *kidiz* [*cp. kidiz, kiviz*] *кочма, палас* 'keçe, kilim' (Nadalyaev (vd.) 1969: 306b) şeklinde açıklanmıştır. Clauson, kelimeyi *kidiz* 'keçe' şeklinde vermiş ve yaşayan modern dillerin dışında güney-batı dil grubu Oğuzcasında kelimenin *keçe* olarak kullanıldığını, kuzey-doğu dil grubu Tuv.'da kelimenin *kidis* şeklinde olduğunu, Kuzey-batı dil grubu Kk.'de *ki:z* ile *kiyiz* olarak görüldüğü, dilin erken devirlerinde *kidiz* kelimesinin 'keçe' şeklinde olduğunu, Hak. *kidiz al-libd* 'keçe'; Muh. *al-lubbād* 'keçe' *gi:yiz*; Çağ. Ar. *libd.*, *kiz* [*k-* sesi ile] 'keçe'; Harz. *kiyiz* 'keçe'; Kıp. *al-lubbād kiyiz* (ya da *ki:z?*) (Clauson 1972: 707a) şeklinde olduğu noktasında görüş bildirmiştir. Talat Tekin kelimeyi 'OT. *kidiz* ile Moğolca *kebis* bir ve aynı değildir. 'Keçe' anlamındaki Türkçe sözcüğün ET'de *kigiz* biçimi yoktur. Bu nedenle de Mo. *kebis* sözcüğü bu dilde ET'den alıntı olamaz' şeklinde yorumlamıştır. Eren, Türk diyalektlerinde daha çok *kiyiz* kelimesinin kullanıldığını, OT'de kelimenin *kidiz* olarak görüldüğünü, Farsça *kīz* 'keçe kumaş' kelimesinin Türkçeden alındığını belirtir (Eren 1999: 225a). Gülensoy, kelimeyi *kiyiz* 'keçe' < ET, OT *kidiz*~ *kiwiz*~ *küwüz* şeklinde vermiş ve Şçerbak'ın kelimeye dair görüşünü *kiyiz* 'keçe' < OT *kidiz, kigiz; xevis* 'halı' < Moğ *kebis* (Gülensoy 2007: 529a) şeklinde aktarır.

DS'de kelime *kiyiz* 'keçe' (DS VIII 1975: 2888) şeklinde açıklanmıştır.

Anung kıızı Êsen Devlet Bêgimni aldı. Moğul töresi bile Hınnı ve Êsen Devlet Bêgimni bir aq kiyiz üstige olturğuzup han köterdiler.

(BN: 10b)

5.24. könglek Kelime *Bâburnâme*'de *könglek* 'gömlek' Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV, LD, FK, LM, GD, HBD, SS*'de kelime *könğlek* 'gömlek' (Türkay 1988: 771b; Karaağaç 1997: 530b; Kaya 1989: 1048b; Çelik 1993: 563b; Eckmann 1971: 327; Yıldırım 2010: 227a; Tural 1993: 1993: 652) şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *könğlek* 'gömlek, kâmiş, pîrâhen, kürte, küylek' (Şeyh Süleyman 2003: 262b); *küynek* 'gömlek, pîrâhen, kâmiş, körte, küylek' (Şeyh Süleyman 2003: 263b) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *KB*'de *könğlek* 'gömlek' (Arat 2006: 1186b), *DLT Diz.*'de *könğlek* 'gömlek' (Atalay 1943: 361); *İM*'de *kömlek* 'gömlek' (Battal 1997: 46a); *DM, KK, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *kömlek* 'gömlek' şeklinde verilmiş ve *könlek, köñülek, kövlek* kelimelerine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 157b). Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *gömlek* [Aslı deri demek olan «gön»den *gönlek* ki deri üzerine ve çıplak tene giyilir.] 1. Esvabın altından giyip bedenın yukarı kısmını örten ve ekseriya dizden yukarı kalıp bazen de ayağa kadar uzanan beyaz yumuşak bezden camaşır, kâmiş pîrâhen: bir don bir gömlek= Yalnız setr-iavret için don ile gömlek giyip esvaptanarı olan; iç gömleği= Altından giyilen; kolalı gömlek, Frenk gömleği= Yeleğin altında giyilip göğsüyle yaka ve kolları görünen ve kola ile ütülü bulunan yeni icat gömlek; acem gömleği= Amelenin esvaplarını muhafaza için üstünden giydikleri ve ekseriya lâcivert Amerikan'dan mamul bulunan iş gömleği. 2. Zar, örtü, gışâ, kılıf, tabaka: *Ciğer, yürek, beyin gömleği; avize, sandalye gömleği; ağaçtan bir*

gömlek almak. 3. Batın: *İki gömlek cecdi falancadır*. (Sâmî 2010: 388a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır Az. *köynäk*, Bşk. *küldäk*, *soroçka* Kzk. *köylek*, Kırg. *köynök*, Özb. *köyläk*, Tat. *külmäk*, Trkm. *köynek*, Uyg. *köynäk*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 278-279); TatK. *külmek*. göçüşme (*métathese*) yoluyla oluşmuştur. Nog. *köylek*, KKlp. *köylek*, Tar, Mad. *köynek*, Şor. *küynek*, Kuğ. Şor. *küynek*, Sag. *kögenek*, Hak. *kögenek*, (Eren 1999: 160b) şeklinde verilmiştir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. *DTS*'de kelime *könläk* *рубашка* 'gömlek' (Nadalyaev (vd.) 1969: 315b) şeklinde geçmektedir. Räsänen kelimeyi **könläk* mtü. Çağ. otu. *könläk* 'gömlek', Hts. *könläk*, Otü. *könläk*, Tar. *könnäk*, Osm *kojnäk*, DK *könläk*, *gönlek*, *göynek*, AH. *könläk*, Özb. *koynak*, *koylak*, Osm. *gömläk*, Krm. *gölmäk*, *kölmäk*, Az. *köynäk*, *köynäh*, Trkm. *koynek*, Blk. *kölek*, Kmk. *gölek*, Krç. *kölek*, Kom. *köüläk*, Kaz. *külmäk*, Kar.T *kölmek*, *kolmak*, (H.) *kelmek*, Kkir. *könök*, *köynök*, Kzk., Kklp. *köylök*, *köylek*, Şor. *küynäk* (Räsänen 1969: 290) şeklinde, daha çok, kelimenin Türk lehçelerindeki kullanımlarını vermiştir. Doerfer, kelimeyi *köngläk* 'gömlek' Çağatayca *könläk* (Doerfer 1967: 614) şeklinde belirtmiştir. Nişanyan *gömlek*=ET *köñlek* 'göğüslük'(xi) <?**köñ* 'göğüs' (Nişanyan 2003: 150a); Eren, *gömlek* kelimesini 'vücudun üst kısmına giyilen ince, kollu ve yakalı giysi' < *göñlek* şeklinde tanımlamış ve Kelimenin orta Türkçe devresine *koñlek* olarak görüldüğünü, eski Kıpçakçada *koñlek* yanında *könlek*, *kömlek* biçimlerinin de kullanıldığını, kelimenin Türkçe *köñül* (> *gönül*) kelimesinden geldiği, *köñül*+ *-(e)k* ekinin Türkçe *gömlek* biçiminde eski *köñlek*'teki *-ñ-* sesinin *-m-*'ye dönmesiyle meydana geldiğini ve Türkçede ve de çağdaş diyalektlerde *-ñ-* > *-m-* olayına sıkça rastlandığına değindikten sonra kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini ve Kalmıkçada da kelimenin kullanıldığını (Eren 1999: 160b) belirtmiştir. Gülensoy, kelimeyi *gömlek* 'gömlek' = ET., OT. *köñlek* < * *köñ'lek* <ET. **kö:ñ* 'deri, ham deri; işlenmiş deri'+*lek* şeklinde vererek kelimenin TT.'de *gömlek* (+çi+çilik+lik+liler+siz) şeklinde türetildiğine (Gülensoy 2007: 380a)

değirmiştir. *KBSY*'de kelime *köñlek* 'gömlek' < *köñül* 'gönül, yürek, anlayış' (Taş 2009: 23). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *gömlek* (*günl.*): *is.* göñlek, *qámīs* (ç. *qumas*, *qumsān*, *áqmısá*), *pīrāhen*, *pīrehen*, → *indusium*; *hárār*, *çul*, *çül*, *qıldan göñlek*, *günl* *qıldan gömlek*, *lebed*, → *cilicium*; *göñlek*, *qámīs* (ç. *qumas*, *qumsān*, *áqmısá*), *zīr-cāme*, *zübūn*, *antari*, *anteri*, → *interula* (Tulum 2011: 765a) şeklinde açıklamıştır.

Kelime *DS*'de de *kömneg* 'gömlek' (*DS VIII 1975: 2957a*); *TS*'de *gömlek* 'Vücudun üst kısmına giyilen ince kollu veya yarım kollu, yakalı giysi; kadınların giydikleri ince kumaştan yapılmış kolsuz, yakasız iç çamaşırı, kombinezon; vücudun üst kısmına giyilen iç çamaşırı; kitap kapağına geçirilen kap, kılıf; göbek, batın; beyaz ışık sağlamak için lambanın üzerine geçirilen amyanttan kılıf; dosya kartonu; memeli hayvanlarda bağırsakları dıştan saran yağlı zar' (Parlatır (vd.) 1998: 869a) şekillerinde izah edilmiştir.

Qorganğa yetip şatu koyup çıqıp dervāzeni alıp pul-i revān salılıp yetmiş-sēksençe abdān yarağlıg yigitler kirgende Seyyid-Qāsımğa haber bolur. Uyquluğ köñlek çān [?] kopup beş-altı kişi bile atqulap ura ura bularnı çıkarur.

(BN: 110a)

5.25. köylek kelime *Bâburnâme*'de *köylek* 'gömlek' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*, *LD*, *FK*, *LM*, *BabD*, *GD*, *HBD*, *SS*'de kelime *köñglek* 'gömlek' (Türkay 1988: 771b; Karaağaç 1997: 530b; Kaya 1989: 1048b; Çelik 1993: 563b; Yüce 1995: 389a; Eckmann 1971: 327; Yıldırım 2010: 227a; Tural 1993: 652) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *küynek* 'gömlek, *pīrāhen*, *kamiş*, *körte*, *küylek*' (Şeyh Süleyman 2003: 263b) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *İM'de kömlek* 'gömlek' (Battal 1997: 46a); *DM, KK, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *kömlek* 'gömlek' şeklinde verilmiş ve *köñlek, köñülek, kövlek* kelimelerine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 157b). Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *gömlek* [Aslı deri demek olan «gön»den *gönlek* ki deri üzerine ve çıplak tene giyilir.] 1. Esvabın altından giyip bedenini yukarı kısmını örten ve ekseriya dizden yukarı kalıp bazen de ayağa kadar uzanan beyaz yumuşak bezden camaşır, kamîs pîrâhen: bir don bir gömlek= Yalnız setr-i avret için don ile gömlek giyip esvaptanari olan; iç gömleği= Altından giyileni; kolalı gömlek, Frenk gömleği= Yeleğin altında giyilip göğsüyle yaka ve kolları görünen ve kola ile ütülü bulunan yeni icat gömlek; acem gömleği= Amelenin esvaplarını muhafaza için üstünden giydikleri ve ekseriya lâcivert Amerikan'dan mamul bulunan iş gömleği. 2. Zar, örtü, gışâ, kılıf, tabaka: *Ciğer, yürek, beyin gömleği; avize, sandalye gömleği; ağaçtan bir gömlek almak*. 3. Batın: *İki gömlek cecdi falancadır*. (Sâmî 2010: 388a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *köynäk*, Bşk. *küldäk*, Kzk. *köylek*, Kırg. *köynök*, Özb. *köyläk*, Trkm. *köynek*, Uyg. *köynäk* (Ercilasun (vd.) I 1992: 278-279); TatK *külmek*. göçüşme (*métathese*) yoluyla oluşmuştur. Nog. *köylek*, KKlp. *köylek*, Tar., Mad. *köñnek*, Şor. *küynek*, Kuğ., Şor. *küñnek*, Sag. *kögenek*, Hak. *kögenek*, (Eren 1999: 160b) şeklinde verilmiştir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: *DTS*'de kelime *köñlāk* pyбашка 'gömlek' (Nadalyaev (vd.) 1969: 315b) şeklinde geçmektedir. Räsänen kelimeyi **köñlāk* mtü. Çağ. otu. *köñlāk* 'gömlek', Hts. *köñlāk*, Otü. *köñlāk*, Tar. *köñnāk*, Osm. *koynäk*, DK *köñlāk*, *göñlek*, *göynek*, AH. *könlāk*, Özb. *koynak*, *koylak*, Osm. *gömlāk*, Krm. *gölmāk*, *kölmāk*, Az. *köynäk*, *köynäh*, Trkm. *koynek*, Blk. *kölek*, Kmk. *gölek*, Krç. *kölek*, Kom. *köülāk*, Kaz. *külmāk*, Kar.T. *kölmek*, *kolmak*, (H.) *kelmek*, Kkir. *köñök*, *köynök*, Kzk., Kklp *köylök*, *köylek*, Şor. *küynäk* (Räsänen 1969: 290) şeklinde, daha çok, kelimenin Türk lehçelerindeki kullanımlarını vermiştir. Doerfer, kelimeyi *könglāk* 'gömlek' Çağatayca *köñlāk* (Doerfer 1967: 1652) şeklinde belirtmiştir. Nişanyan *gömlek* = ET *köñlek* 'göğüslük' (xi)<**köñ*

‘göğüs’ (SSA: 2003: 150a); Eren, *gömlek* kelimesini ‘vücudun üst kısmına giyilen ince, kollu ve yakalı giysi’ < *göñlek* şeklinde tanımlamış ve Kelimenin orta Türkçe devresine *koñlek* olarak görüldüğünü, eski Kıpçakçada *koñlek* yanında *könlek*, *kömlek* biçimlerinin de kullanıldığını, kelimenin Türkçe *köñül* (> *gönül*) kelimesinden geldiği, *köñül*+ *-(e)k* ekinin Türkçe *gömlek* biçiminde eski *köñlek*’teki *-ñ-* sesinin *-m-*’ye dönmesiyle meydana geldiğini ve Türkçede ve de çağdaş diyalektlerde *-ñ-* > *-m-* olayına sıkça rastlandığına değindikten sonra kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini ve Kalmıkçada da kelimenin kullanıldığını (Eren 1999: 160b) belirtmiştir. *KBSY*’de kelime *köñlek* ‘gömlek’ < *köñül* ‘gönül, yürek, anlayış’ (Taş 2009: 23); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *gömlek* (*günl.*) *göñlek*, *qámīs* (ç. *qumas*, *qumsān*, *áqmısá*), *pīrahen*, *pīrehen*, →*indusium*; *hárār*, *çul*, *çül*, *qıldan göñlek*, *günl* *qıldan gömlek*, *lebed*, →*cilicium*; *göñlek*, *qámīs* (ç. *qumas*, *qumsān*, *áqmısá*), *zīr-cāme*, *zübün*, *antari*, *anteri*, →*interula* (Tulum 2011: 765a) şeklinde açıklanmıştır.

DS’de, *kömneg* ‘gömlek’ (DS VIII 1975: 2957a); *TS*’de kelime *gömlek* ‘Vücudun üst kısmına giyilen ince kollu veya yarım kollu, yakalı giysi; kadınların giydikleri ince kumaştan yapılmış kolsuz, yakasız iç çamaşırı, kombinezon; vücudun üst kısmına giyilen iç çamaşırı; kitap kapağına geçirilen kap, kılıf; göbek, batın; beyaz ışık sağlamak için lambanın üzerine geçirilen amyanttan kılıf; dosya kartonu; memeli hayvanlarda bağırsakları dıştan saran yağlı zar’ (Parlatır (vd.) 1998: 869a) şeklinde izah edilmiştir.

Mèn ve İbrāhīm Bēg ve Mīrzā-Ḳulı Kükeldaş ilgerirek édük. Dervāzege rūbarū bolgaç oq kördüm kim Şeyḥ-Bāyazīd köylek üstide feracī kēyip üç-tört atlıg bile dervāzedin kirip kēledür.

(BN: 112b)

5.26. maḥmal Kelime *Bâburnâme*'de *maḥmal* 'kadife' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *maḥmal*, *miḥmal*, 'kadife'; [*maḥmali dū-ḥwāba*, 'iki yüzlü kadife'];— *maḥmali gorg (qurg)*, *bir çeşit kadife* ;— *maḥmali mushki*, *siyah hadife*' (*Steingass* 1998: 1198a); ayrıca *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük* adlı eserde de kelime *maḥmal* 'kadife' (Kantar 1993: 223b) şeklinde verilmiştir.

Semerḳandning yana bir metā'i kırmızı maḥmal dur kim etrāf u cevānibḳa elterler.

(BN: 48a)

Yaḥşı topçaḳ atlar ve ḳitār ḳitār nar u māda tēveler ḥaçırlar ve ḳumāş raḥtliḡ ḥarzīnliḡ māyalar ve saḳirlāt ve maḥmal çadırlar ve şāmiyāneler ve her kārḥānede ḥarvār ḥarvār şandūḳlar.

(BN: 212a)

Bu 'ināyetlerdin song Muḥammad 'Alī Cang-Cangḡa ḥāşşa ḳara maḥmal başliḡ ḥāşşa Ḳalmāḳī cēbeni bērdim.*

(BN: 232a)

5.27. nīmçe Kelime *Bâburnâme*'de *nīmçe* 'kısa bir üst giysi' şeklinde geçmektedir. *Buhân-ı Katı*'da *nīmçe* 'câme-i kutâh ki zıbın, mintan ve belleme makulesi sevbdır. Kısa kılıca da denir ki varsak ve kamçı tabir olunur. Kısa tüfeḡe, karabinaya ve piştav'a derler' (Asım 2009: 562b). Kelime *Steingass*'da şu şekillerde açıklanmıştır: *nīmça* 'kısa bir üst giysi; küçük ya da kısa kılıçlı tüfek, ya da ok atmak için yay' (*Steingass* 1998: 1445a).

Mollā Bihiştīdīn Hindalğa murassa‘ kemer-ħancer ve muraşşa‘ devāt ve şedefkarlıĝ şandalī ve këygen nīmça ve takband ve Bāburī ħattnıng müfredātını yiberildi.*

(BN: 357b)

5.28. ofraĝ Kelime *Bāburnāme*’de *ofraĝ* ‘giysi’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çaĝatay Türkçesi metinlerinden *MKb*’de *opra-* [< ET *opra-*] ‘eskimek’ (Kargı Ölmez 1993: 517a) olarak kaydedilmiştir. Kelime Çaĝatay sözlüklerinden *Abuşka*’da *opurmas* ‘yıpranmaz ve eskimez dimekdür’ (Güzeldir 2002: 120); *NSÇT*’de *opramas* [< *öp_ura-maz*] ‘yıpranmaz ve eskimez dimekdür’ (Kaçalın 2011: 245); *DTO*’da *oħraĝ*, *oħraĝ* effets, habillements ‘ev eşyası; giysiler; mal mülk, giyim’ “*mastlıĝ ħāletide ‘Abdullāh ton oħraĝı bile özini suĝa saldı/ ton oħraĝı bile üzüp çıktı*” (Pavet De Courteille 1972: 51); *opramaĝ* ‘yırtmak, parçalamak, eskimek, yıpranmış’ (Vámbéry 1867: 216a) şekillerinde anlamlandırılmıştır. *Senglah*’da kelime *ofranmaĝ*, *opramaĝ*, *opranmaĝ* ‘münderis şoden’ (Clauson 1960: 58r11) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *KB*’de *opra-* ‘çürümek, yıpranmak, eskimek’; *opraĝ* ‘eskimiş, yıpranmış, çürümüş’ (Arat 2006: 345); *DLT*’de *oprāĝ*, *oprāĝ tōn*: Paçavraya dönmüş giysi ya da benzeri bir şey (Yurtsever ve Erdi 2007: 358); Kıpçak sahası lugatlerinden *CC*’de kelime *opraĝ* ‘elbise’; *TZ*’de *opraĝ* ‘yıpranmış’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 205b) olarak verilmiştir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Clauson, kelimeyi *opra-*: ‘eskimek, bozulmak’ ve esp. (giysiler) ‘yıpranmak’ (Intrans.) şeklinde aktarır ve kelimenin yaşayan modern dillerde şaşkırtıcı bir şekilde ve geniş çeşitlilikte görüldüğünü, Kuzey - Orta Dil Grubunda *ura-/u:ra-*; Güney-Batı Dil Grubu Osm. *ipra-*, *ipri-*, *yepre-*, *yipri-* nin eski şekil gibi görüldüğünü belirttikten sonra *apra-* kelimesinin sadece bir kez görüldüğünü ve kelimenin temel şeklinin *opra* olduğunu belirtmiş ve kelimenin Çaĝatay sahasında *öpre-/öpren-* *kulına wa mundaris şudan* ‘eski ve

yıpranmış olmak’; *Rūmi*’de *epri*:- ve de *ofra/ofran- opra/opran-* ile *ipre-ıpre-öpre-öpre-* ile özdeştir (Clauson 1972: 14a) şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Kargı Ölmez ise kelimeyi şu şekilde aktarır: *öpremek, öğrenmek* ‘yaşlanmak, silinmek’; *öpremek*, Çağ. ‘bozmak, silmek, mahvetmek, eserini bırakmamak’; *opramağ* ‘kırmak, parçalamak’ (Kargı Ölmez 1993: 367); *KBSY*’de *opra-* ‘çürümek, yıpranmak, eskimek’, *opraq* ‘eskimiş, yıpranmış, çürümüş’ < *opra-ğ* <**opur* (Taş 2009: 85) olarak aktarılmıştır.

H’āce Hasanda mastlık hāletide ‘Abdullāh ton ofraği bile özini suğa saldı.

(BN: 235b)

5.29. pahta Kelime *Bâburnâme*’de *pahta* ‘pamuk, pamuklu bez’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *Şecere-i Türk*’te kelime *pahta* < *Far.* پخته ‘pamuk’ p.+dın “*bolğan kumaşnı ‘ömrlerinde körmesler*” (Ölmez 2003: 164a). Kelime Steingass’da *pahta* ‘pamuk’ (Steingass 1998: 237b) şeklinde görülmektedir.

...andağ kim tört küngeçe tilim tutuldi. Ağzımğa pahta bile su tamızurlar érdi.

(BN: 53a)

5.30. sağı Kelime *Bâburnâme*’de *sağı* ‘deri’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb, BV, FK, KUŞ*’ta *tiri* ‘deri’ (Kargı Ölmez 1993: 555b, Türkay 1988: 887b, Kaya 1989: 1279a, Kaya 2003: 161a); *LM*’de *tèri* ‘deri’ (Çelik 1993: 640a); *SD*’de *kîmsān* (?) ‘deri, meşin’ (Eraslan 1999: 501a) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*’de *sağı* ‘sırt ve arka, zahr, püşt[arka, sırt]’ (Şeyh Süleyman 2003: 180a); *DTO*’da *sağı* ‘sırt, sağı, derinin özel bir hazırlık safhası geçirmesi; keder’ (Pavet De Courteille 1972: 337) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *DLT*'de *sagrı* 'post, herhangi bir şeyin derisi veya yüzeyi' (Yurtsever ve Erdi 2007: 464); *İM*'de *sağrı* 'maruf kalın deri' [Bugün de Orta Türk lehçelerinde *savrı*] (Battal 1997: 58a); *BaV*, *İH*, *Kİ*, *MG*, *TZ*, *TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *sağrı*, *şağrı* 'sağrı, at ve diğer tırnaklıların gerisi'; *CC*'de *sağrı* 'deri' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 223a) şeklindedir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *sağrı* (*şağrı*) s. 1. Hayvanın beliyle kuyruğu arasındaki dolgun ve yuvarlakça tarafı: *Bu atın sağrısı güzel; atın sağrısına binmek*. 2. Hayvanın sağrı yerinden çıkan kalın deri. 3. (Topoğrafyada) Bir arkın (harkın) mâ'ilesi (Sâmî 2010: 1015a) anlamında kullanılmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *sağrı*, Kzk. *savır*, Kırg. *sōru*, Özb. *sağrı*, Trkm. *sağrı*, Uyg. *sağra*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 734-735); Kmk. *sawru* (Pekacar 290a); TatK. *Saurı*, Nog. *savır*, KKlp. *sawırı*, Tar. *sağra*, Tel. *sūri*, Şor. *Sağır*, Tuv. *sār*. (Eren 1999: 349b) olarak görülmektedir.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *sağrı* 'atın sırtı' (Radloff IV-1960: 276); *DTS*'de kelime *sağrı* кожа со спины животного 'hayvanların sırt derisi'; название растения 'bitki adı' (Nadalyaev (vd.) 1969: 481a); Clauson, *sağrı* kelimesinin gerçekte 'ham deri'; daha sonra 'atın kıç derisi', ve 'at kıcı' anlamlarında kullanıldığını zikretmiş, ayrıca yaşayan modern dillerde kelimeye dair geniş fonetik değişikliklerin olduğunu söylemiştir (Clauson 1972: 815a). Doerfer, kelimeyi *sağrı* 'at ve diğer hayvanların derisi, deri' *sağrı*, *sargı*, *şağrı* ← tü. (Çağ.) *sağrı* (Doerfer 1967: 1212); Dankoff, kelimeyi *sağrı* 'deri; toprak yüzeyi, toprak yüzü' [zarğab; adīm, wajh] (Dankoff-Kelly III 1985: 152); Nişanyan, ETü. *sağrı* 'sağrı kaba deri (kalça?)', KTü. *sağrı* 'atın kalçası' *Karş. Moğ *saguri(n)* (oturma yeri, oturak, kaide) < *sagu-* (oturmak) ('www.nisanyansozluk.com' *sağrı* maddesi, 07.03.2013). Eren, kelimeyi *sağrı* 1. 'hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm'; 2. 'kalın deri, hayvanın sağrısından çıkan kalın deri'. Ağızlarda 'dağın tepesine yakın yokuş yer' şeklinde açıklayarak kelimenin Orta

Türkçeye *sağrı* ‘deri’ olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada da *sağrı* biçiminin kullanıldığını belirttikten sonra Yakutçada öz Türkçe sözlerin başındaki *s-*lerin düştüğünü; ancak Yakutça *sāri: kōm sārı* ‘dicke, aber nicht feste Stuten haut’ biçiminde *s-*’nin düşmediğini, bu nedenle bu biçimin Moğolcadan alındığını belirttikten sonra kelimenin Farsça *sağrī* biçiminin Türkçeden geçtiği, Tibetçe *sag-ri*, *sags-ri* biçiminin Farsçadan alındığını, Fransızca, Almanca, İngilizce gibi belli başlı Avrupa dillerinde de kelimenin (Fr *chagrin*; İng. *shagreen*; Alm. *Chagrin*) şeklinde kullanıldığını (Eren 1999: 349b) söylemiştir. Gülensoy, kelimeyi *sağrı* ‘Memeli hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm’ şeklinde vermiş ve ET. devresinde *sağrı* sözcüğünün olmadığını aktarmış ve OT. devresinde kelimenin *sağrı* ‘deri, her şeyin derisi’ şeklinde görüldüğünü belirttikten sonra *DLT*’de *yer sağrısı* ‘yer yüzü’, *sağrıla-* ‘kaba deriyi serleştirmek’ şeklinde kullanıldığı, Eski Kıpçakçada *sağrı*, *savru* < **sağ* [< **sāğ*] ‘düz ve yüksekçe yer parçası’ (Gülensoy 2007: 715a) anlamında kullanıldığını belirtir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *sāğrı is.* ‘yağrı, oturaç etleri, oturaç, oturacak, kaynaç, →clunis; perīnān, keymuht, kümūht, →corium, tergum’ (Tulum 2011: 1529b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de kelime (I) 1. *sağrı* ‘Toprak üstündeki küçük tepeler. 2. Dağın tepesine yakın dik, yokuş yer. (II) Hallaç yayının tahtası üstünde pamuk sarılmaması için kuzu derisinden yapılan yer. (III) İşi sürüncemede bırakan kimse. (IV) Üstü ince deri ile kaplı sandık. (DS X 1993: 3515a) anlamlarında kullanılmıştır. *TS*’de *sağrı isim, anatomi* ‘Memeli hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm’ (Parlatır (vd.) 1998: 1886b) olarak görülmektedir.

Moğulça bōrkler, Haṭā’ī atlas ve sançma tikken tonlar ve Moğulça yaşıl sağrılığ sağdağlar ve egerler ve Moğulī atlar ve ṭavrī ḡayr-i mukarrer zēb bile kēldi.

(BN: 103a)

5.31. saqirlāt Kelime *Bâburnâme*'de *saqirlāt* 'fantezi kumaş türü' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *saqirlāt* 'sıcak tutan yünlü kumaş; çuha' (*Steingass* 1998: 686b) şeklinde verilmiştir.

...têveler haçirlar ve kumāş rahtlıg harzīnlig māyalar ve **saqirlāt** ve maḥmal çadırlar...

(BN: 212a)

Teşvīş bile yığışturuldı. **Saqirlāt** kat zīlūçesige çırmap kat astıgā koyup üstige kilimlerni yaytuk.

(BN: 376b)

5.32. tekbend Kelime *Bâburnâme*'de *tekbend* 'kemer, kuşak' şeklinde geçmektedir. *Burhan-ı Katı*'da *tekbend* 'tokalı veya ilikli ve düğmeli kuşağa denir' (Asım 2009: 759a) şeklinde açıklanmıştır. *Steingass*'da da kelime *tak-band* şeklinde verilerek 'uçlarında kanca [ve bu kancanın karşılığı] gözü olan ipek veya yünden yapılmış kuşak' (*Steingass* 1998: 317b) olarak anlamlandırılmıştır.

Bıçaq destesi ve tekbend ve ba'zı nēmeler kılurlar.

(BN: 3a)

Uşbu kün mēning tekbendimning altun kullābını oğurladılar.

(BN: 101a)

Mollā Bihiştīdın Hindalğa muraşşa' kemer-ḥancer ve muraşşa' devāt ve şedefkarlıg şandalī ve kēygen nīmça ve tekbend ve Bāburī ḥatṭning müfredātını yiberildi.*

(BN: 358a)

5.33. tokka Kelime *Bâburnâme*'de *tokka* 'toka' şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Senglah*' da *toqa*, *tokka* 'halka-i zebâne-dâr bûd ki ez âhen ve birinc ve emsâlân sâhte bend-i şemşîr ve tasma-i zîñ rā ez-ân yek ezrânend' (Barutçu Özönder 2011: 87); *DTO*'da *tokka boucle* 'toka' (Pavet De Courteille 1972: 240); *Muhakemet-ül Lûgateyn*'de *toqa* 'toka, at kolanı halka(ları)' (Barutçu Özönder 2011: 87) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *ETG*'de ve *DLT Dizini* adlı eserde kelime *toqu* 'toka, kemer tokası'; Kıpçak sahası lugatlarından olan *TZ*'de *toqa* 'toka' şeklinde ifadelendirilerek *Kitâb al- İdrâk*'taki *toğa* kelimesine gönderme yapılmıştır (Gabain 2000 300b; Atalay 1943: 635; Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 279a). Osmanlı sahasında, *Lehçetü'l Lûgat* adlı eserde kelime *toqa* 'Meşhurdur. Kuşak ve misilli nesnelere korlar. Ekser demirden olur. Rusda kılıç balığı ve o misilli nesnelere olan gümüş yahut bakırdan yapılmış tokadır' (Kırkkılıç 1999: 656a) olarak görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *togga*, Kzk. *toğa*, Kırg. *toğō* Özb. *toka*, Trkm. *toka* (Ercilasun (vd.) I 1992: 894-895); Krçy-Mlk. *togay* (Tavkul 2000: 401b) şeklinde rastlanır.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Gülensoy, kelimeyi *toka* 'demir halka, çember' şeklinde açıklamış ve kelimenin OT. *toku* 'kemer tokası, toka' < **tō-k+u(a)*, Çağ. *toka*, *toka* şeklinde olduğunu aktardıktan sonra kelimenin Türkçeden Zazaca'ya *toqe*, *towke* 'saç tokası, toka' olarak ve Mısır Arapçasına da *tūka* şeklinde geçtiğini; el sıkışma anlamındaki *toka*'nın <İtalyanca *tocca*'dan geldiğini (Gülensoy 2007: 903b) zikretmiştir. Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *toqa* 'toka, saç veya kemer tokası' (Erbay 2008: 741) şeklinde açıklanmıştır.

DS'de kelime *toka* (I) 1. Yemliklere hayvanı bağlamak için takılan demir halka. 2. Çember. *toka* (II) [\rightarrow taka (I) -1]. *toka* (III) 1. Saç tutturmaya yarayan bir çeşit firkete. 2. Kalem. *toka* (IV) [takalak (V), tokmak (II)] iplik makarası. *toka* (V) 1. Bilye. 2. Topaç. *toka* (VI) taze mısır koçanı (*DS* V 3948b); *TS*'de kelime *toka* (to'ka) şeklinde ifade edilmiş ve 'kemer kayış vb.nin iki ucunu birbirine bağlamaya, bunları istenilen genişlikte tutmaya yarayan türlü biçimlerde tutturmalık; kadınların saçlarını tutturmaya yarayan, bazen de süs olarak kullanılan araç' (Parlatır (vd.) 1998: 2229a) şeklinde anlatılmıştır.

Deyildi kim 'Tura ve tokka bile elçilik kılurnı koygıl! Bî-tekellüfâne kēlgil!'

(BN: 237b)

5.34. ton Kelime *Bâburnâme*'de *ton* 'elbise, tunik' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden olan *MKb*, *BV*, *SD*, *Sİ*, *LD*, *FK*, *LM*, *BabD*, *ŞHD*, *GN*, *KUŞ*, *HBD*, *SS* gibi eserlerde *ton* 'elbise' (Kargı Ölmez 1993: 556b; Türkay 1989: 889b; Eraslan 1999: 587b; Tören 1990: 1069a; Karaağaç 1997: 676b; Kaya 1989: 1282b; Çelik 1993: 643b; Yüce 1995: 431b; Karasoy 1998: 646a; Orak 1995: 219; Kaya 2003: 161b; Yıldırım 2010: 258b; Tural 1993: 793 şeklinde geçmektedir. Çağatay sahası sözlüklerinden *Abuşka*'da [$<t\bar{o}n$] 'göyecek demekdür' (Kaçalın 2011-499: 1544); *Bedā'i Al-Luğat* 'te kelime *ton* одежда ,халат 'giysi, elbise' (*Bedā'i Al-Luğat* 159); *LÇvT'O*'da *ton* : don, libas, uruba, câme (Şeyh Süleyman 2003: 127b); *DTO*'da *ton* 'karanlık, kapkaranlık, gece; önden tamamıyla açık olan tunik' (Pavet De Courteille 1972: 427) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Orhun yazıtlarında *tonlug* 'elbiseli'; *tonsuz* 'elbisesiz' (Tekin 2010: 176); Eski Uygurca'da *ton* 'giyecek, elbise, don' (Caferoğlu 1968: 246); *KB*'de *ton* 'elbise, giysi' (KB 2006: 12550a); *DLT Diz.*'de *ton* 'elbise' (Atalay 1943: 638); *İM'de ton* 'giyim' (Battal 1997: 74a); *CC*, *GT*, *İH*, *İMk*, *KFT*, *Kİ*, *MG*, *TZ KK*, *TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *ton*,

ton, ‘kıyafet, elbise’ şeklinde tanımlanmış ve *don* kelimesine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 280b). Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *don* (d) s. 1. ‘Tğ. Alelîtlak ruba, sevb, libas, câme: *Kara don*. 2. Belden aşağı giyilen ve bacaklan örten libas, şalvar, tuman, dizlik: *Ayağında donu yok*; iç donu= Tenin üzerine ve pantolon ya da şalvarın altında giyilen bir libas ki çamaşırdan ma’dûddur. 3. At tonun rengi: *Bu atın donu güzel*; *doru donunda*; *açık don*. (Sâmî 2010: 267b); *LL*’de *don* ‘don ki ayağa giyerler; ...huzze donun uçkurluğudur; ...nefayk donun ayağıdır;serâvîl dondur;...tünbân güreşçilerin deriden giydikleri dondur;...tuman *tünbân* gibidir ve gemicilerin donuna dahi derler;...şevâl *şalvar* manasınadır (Kırkkılıç 1999: 229b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kzk. *ton* (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 274a), Kırg. *ton* (KrgS 2011: 747a); Tel. *ton* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 115); Krçy-Mlk. *ton* (Tavkul 2000: 403b); Hak. *ton* (Arıkoğlu 2005: 514b); Alt. *ton* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 181a) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *ton*, *ton* [OT, Alt., Tel., Leb., Şchor., Sag., Koib., Ktsch. Kuar., Kir., Kkir., Tar., Kom] ‘üst elbise; kürk; kadın kürkü’ (Radloff I-1960: 1176) şeklinde açıklamıştır. *DTS*’de одежда *tōn* ‘giysi’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 574b); Räsänen < Sak. *thauna* Kleid ‘elbise’ (Räsänen 1969: 488a) şeklinde; Clauson *to:n* (d-) ‘giyim eşyası, giysi’ madde başı ile vermiş ve yaşayan modern dillerin hepsinde ve en modern diller için ‘üst giyim, palto’ olarak tanımlamış, güney-batı dil grubunda Az., Osm.da kelimenin *don*; Trkm. *do:n* (Clauson 1972: 512) şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Dankoff, kelimeyi *tōn* ‘giysi, elbise’[tawb] (Dankoff-Kelly III 1985: 194) şeklinde kaydetmiştir. Eren kelimeyi *don* 1. ‘giysi’; 2. ‘bacaklara geçirilen iç giysisi’ şeklinde açıkladıktan sonra kelimenin eski kaynaklarda ‘giysi’ olarak geçtiğini, eski çağlardan başlayarak ‘giyim, giysi’ şeklinde kullanıldığını, Orta Türkçede de ‘giysi’ olarak görüldüğünü, eski Kıpçakçada da kelimenin ‘giysi, giyim ve kürk’ şeklinde kullanıldığını söyler. Daha sonra kelimenin Rusçada (*tun*) şeklinde kullanıldığını, kelimenin “Sakaca’dan alınmıştır.” inancına karşın Türklerin giyim, giysi gibi

kavramlar için yabancı bir karşılık kullanmalarının kolay kolay düşünülemediğini belirtmiştir. Ayrıca Eren, kelimenin Çince'den alındığı savını da şüphe ile karşılar (Eren 1999: 119). Nişanyan, kelimeyi *don* 'iç çamaşırı' [ET *ton* 'giysi, kıyafet'] (Nişanyan 2003: 100a); Tietze *don* 'elbise, üst baş, kılık kıyafet; iç çamaşır; gecelik; kilot' (Tietze 2002: 644b); Gülensoy, *don* 'iç çamaşırı; elbise, üst baş' şeklinde açıkladıktan sonra Eski Türkçe'de *ton* 'giysi, elbise ; kürk'; Uygurca'da *tōn* **tōn* şeklinde olduğunu belirtir. Ayrıca kelimenin Çince'den ödünç alınmış olma ihtimalini çok zayıf bulur (Gülensoy 2007: 298a). *KBSY* adlı eserde *tonç* 'elbiseci' < *ton* 'elbise' (Taş 2009: 29); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *don*: *is.* iç *qáftān*, *qábāçe*, *qábā*, *qábāy* (Ç. *akbiye*), *qurdmān*, *qapama*, *kürte*, →*unica*; iç *donı*, *tuman*, *tuman paçası*, *günlük eşi*, *tümbān* (< *tümbān*), *tübbān*, *şelvār*, →*subligaculum*; *geyisi*, *donluk*, *dolama*, *qapama*, *qaftan*, *soyqa*, *qábā*, *qábāy*, *libās*, *libāçe*, *ferrāce*, *günl.* *ferece*, *qontoş*, *sevb* (Ç. *esvāb*), →*vestis*; *rāht*, *geyim*, *bisāt*, *günl.* *pusat*, *at pusatı*, →*phalerae* (Tulum 2011: 608b) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *ton* (I) Koyun ve keçilere takılan büyük çan. *ton* (II) Kürk *ton* (III) Hayvan rengi (DS V 2009: 3960b); *TS*'de *don* (I) *is. hlk.* 1. Giysi. 2. Vücudun belden aşağısına giyilen uzun veya kısa iç giysisi, külot. 3. At tüyünün rengi. *don* (II) *is.* Hava sıcaklığının sıfırdan aşağı düşmesiyle suların buz tutması (Parlatır (vd.) 1998: 623b) şeklinde açıklanmıştır.

Pest boyluğ, tégirme saqqallığ, qoba yüzlüğü, tembel kişi édi. Tonnu bisyār tar kéyer édi, andağ kim bağ bağlaturda qarnını içige tartıp bağlatur édi.

(BN: 6b)

Maftūlluġ Moġulī bōrk ve sançma tikken Hatā'ī atlas ton ve Hatā'ī qor burunķı rasmlıġ taşı çantayı bile. Çantaynı sol sarı yana üç-tört neme hatun kişining yaķasıġa asar 'amberdān ve harītası dēk nēmeler asıpturlar.

(BN: 102b)

5.35. tomaġa Kelime *Bâburnâme*'de *tomaġa* 'doġan başlık' şeklinde geçmektedir. Çaġatay Türkçesi metinlerinden *GS*'de *tomaġa* 'otoġa' (Kut 2003: 526) şeklinde geçmektedir. Çaġatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *tomaġa* [< Mo. *tomuġa*] 'Toġan üsküfine dēler ve kuş yelegine derler, ki sipāhīlar başlarına takarlar otaġa ma' nāsına'(Kaçalın 2011: 494/¹⁵³¹) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime *Moġolca*'da *tomuġa is.tomuġ-a* 'taç' (Lessing 2003: 1270a) şeklinde geçmektedir.

Ēligimdeki oķ bile kılķa... ġarбіçısıġa kükley attım. Uşbu hālette ong <bu>tumġa şibe oķı bile ötker attılar.

(BN: 107a)

5.36. töşek Kelime *Bâburnâme*'de *töşek* 'döşek, sedir' şeklinde geçmektedir. *BV*, *GN*, *SS* gibi Çaġatay sahası eserlerinde *töşek* 'döşek, yatak' (Türkay 1989: 890b, Orak 1995: 221, Tural 1993: 794) şeklinde kaydedilmiştir. Çaġatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de 'firāş, bisāt, mihād, minder, bister, şilte, körpeçe' (Şeyh Süleyman 2003: 119b); *DTO*'da *töşek* 'uzanan nesne, halı; saklı, gizli yer' (Pavet De Courteille 1972: 234) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *töşäk* 'döşek, yastık' (Caferoġlu 1968: 250); *KB*'de *töşek* 'döşek' (Arat 2006: 1251b); *DLT Diz.*'de

töşek ‘döşek’ (Atalay 1943: 647); *İbni-Mühenna*’da *töşek* ‘döşek’ (Battal 1997: 75b); *CC, DM, GT, İMlk, Gl, KK, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *töşek* ‘döşek, ‘yatak’ gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 282b) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de döşek 1. Yatak 2. Pamuklu yumuşak şilteninin altına serilen yünle dolu kaba şil te. 3. *bh.* Iskarmozların nihayet-i süflasını teşkil eden yarım döşekleri omurgaya rap için omurganın üzerine aykırı vazolunan ağaçlar (Sâmî 2010: 271b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *döşäk*, Bşk. *tüşäk*, *yastık* Kzk. *tösek*, Kırg. *töşök*, Özb. *töşäk*, Tat. *tüşäk*, Trkm. *düşekçe* Uyg. *çüşäk* (Ercilasun (vd.) I 1992: 188-189); Krçy-Mlk. *töşek* (Tavkul 2000: 407b); Yak. *telex*, *tüppeek* (Vasiliev 1995: 73); Tel. *töjök* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigäşeva 2000: 117) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. Radloff kelimeyi *töşäk* [Dsch. Tar. Krm.] ‘yatak, şilte’ (Radloff III 1960: 1268) şeklinde vermiştir. Räsänen kelimeyi *töşäk* ‘yatak, döşek; yastık, minder’ şeklinde vererek kelimenin Çağ. *töşäk*, Osm. *döşek*, Balk. *töşek* ‘şilte, yatak’ Krçy. *tüşek* ‘yatak altı’, Kzk, Tobol. *tüşek* (>ostj. *tüsäk*; Çuv. *tüşäk* (Räsänen 1969: 495b) şeklinde olduğunu belirtmiştir. Clauson, kelimeyi *töşe:k* (d-) isim *töşe:-*[mek den]; ‘döşek, yatak’ şeklinde vermiş ve yaşayan modern dillerde kelimenin *töşe-* şeklinde görüldüğünü söylemiş, kelimenin Türkçeden Farsça ve diğer dillere de geçtiğini belirtir. Ayrıca, kelime Hakanî dilinde *töşek al-firäs* ‘döşek’, Kâşgarî’de (töşe:-), *İM*’de *al-firäs dö:şek*; Çağ. *töşek*, Harz. dilinde *töşek* ‘yatak’ Kum. *töşek* ‘döşek, yatak’ Kıp. *al-tarrāha* ‘döşek’ *töşek* (Clauson 1972: 563) şeklinde yorumlamıştır. Dankoff, kelimeyi *töşä-* ‘yayılmış döşek veya yatak’ [faraşa]) şeklinde açıklayarak kelimeyi *töşäk*, *töşäk* [firâş] şeklinde izah eder (Dankoff-Kelly III 1985: 198). Gülensoy kelimeyi *döşek* ‘döşek’ =OT. *töşek* <tö:ş+(e)k şeklinde verir. Ayrıca Irak, Suriye, Mısır Arapçasına kelimenin *düşek* Lübnan Arapçasına *davşak*; Zaza ve Kürtçeye de *doşek* şeklinde

geçtiğini söyler (Gülensoy I 2007: 304b). *KBSY*'de kelime *töşek* 'döşek, yatak', *töşekçi* 'döşekçi' < *töşe-* 'döşemek' (Taş 2009: 143) şeklinde verilmiştir.

DS'de *döşek* 1. [döşeme] 2. Çarığın içine konulan keçe ya da bez parçası. (II) *döşek* [döşşek] 3. Döğülme için harman yerine serilen ekin sapları. 4. Çok düz ve taşsız tarla. 5. Değirmen taşının tabanını meydana getiren yuvarlak taş. (V) 6. Döşeme tahtası; kağının yük konulan tahta kısmı. 7. Arabanın ön ve arka tekerlekleri üzerine konulan tahta, arabanın ön ve arka yastıkları. 8. Kalafatçılıkta bir teknenin, bir yapının alt tarafına ve omurgaya bağlanan eğri ağaçlar. 9. Karada ve suda kereste taşımak için yapılan yol. 10. [döşşek] Az miktarda yağın ilk kar (*DS IV* 1969: 1589) şeklinde açıklanmıştır. *TS*'de *döşek* 'yatak; gemi gövdesinde, su basıncı, çarpma, karaya oturma vb. durumlarda darbeleri karşılayabilecek, yük ve makinelerin ağırlığına dayanabilecek dirençteki yapı gereci; *hlk.* dövülmek üzere harman yerine serilen ekin sapları' (Parlatır (vd.) 1998: 636b) şeklinde açıklanmıştır.

Ol fırsatlar Timūriyye salāṭini destūri bile töşek üstide oturur edim. Hamza Sulṭān bile Mehdī Sulṭān ve Mamaḫ Sulṭān kim keldiler, bu salātinnıng ta'zīmige qopup töşekdin tüşüp bu Sulṭānlar bile körüştim.

(BN: 34a)

5.37. töşekhāne Kelime *Bāburnāme*'de *töşekhāne* 'dokunmuş kumaş depolama çadırı' şeklinde verilmiştir. Sözcük *töşek* ve *hāne* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. *Töşek* kelimesi *BV*, *GN*, *SS* gibi Çağatay sahası eserlerinde *töşek* 'döşek, yatak' (Türkay 1989: 890b, Orak 1995: 221, Tural 1993: 794) şeklinde kaydedilmiştir. *Hāna* kelimesi *MKb*, *BV*, *FK*, gibi Çağatay sahası eserlerinde 'ev' anlamında kullanılmıştır (Kargı Ölmez 1993: 445a, Türkay 1988 718b, Kaya 1989: 929a). *Steingass*'da *hāne* 'ev, mesken, konut; çadır, büyük çadır; hazne; çekmece,

bölme, hücre; bölüm; omuzdan dirseğe kadarki kol; alan; kadın; mektubun sayfası, kâğıt; mısır yığını; kum tepciği; nazım, şiir’ (Steingass 1998: 444a) şeklinde verilmiştir. Bütün bu açıklamalardan sonra *töşekhâne* kelimesi ‘yatak çadırı/yatakhane’ anlamında kullanılmış olmalıdır. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*’de *töşekhâne* ‘sandık odası; gencine; esbab odası; mehterhane; emrâv u kelânk; hıl‘ at-hânesi ve serpâ yeri; boğçağâna ve câme-hâb’ (Şeyh Süleyman 2003: 119b) şeklinde görülmektedir. *DTO*’da *töşek hâna* ‘halı ve battaniyeleri çadırda veya odada muhafaza etmek’ (Pavet De Courteille 1972: 234) anlamlarına gelmektedir.

İki garîdın song taskîn taptı. Töşekhâne çadırını tiktürüp şam‘ yaqturup maşekkat bile ot yandurup teng atkunça uyuhlamay evrâk u eczâning kurutmağığa meşğul edük.*

(BN: 376b)

5.38. tügme Kelime *Bâburnâme*’de *tügme* ‘düğme’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV, FK, LM*’de *tügme* ‘düğme’ (Türkay 1988: 893a; Kaya 1989: 1289b; Çelik 1993: 646b) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *DTO*’da kelime *tügme* [buton] ‘düğme’ (Pavet De Courteille 1972: 241) şeklinde geçmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *DLT Diz.*’de *tügme* ‘düğme’ (Atalay 1943: 667); *İM*’de *tükme* ‘düğme’ (Battal 1997: 77b); *DM, İMlk, MG, TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *tügme* ‘düğme’ şeklinde verilmiş ve *KTS*’de geçen *dügme* ve *tüvme* kelimelerine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 286b). Osmanlı sahasında *KT*’de kelime *tügme* ‘düğme’ (Sâmî 2010: 1250a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *düymä*, Bşk. *töymä*, Kzk. *tüyme*, Kırg. *tüymö*, Özb. *tügmä*, Tat. *töymä*, Uyg. *tügmä* (Ercilasun (vd.) I 1992: 194-195); Yak. *timex* (Vasiliev 1995: 75a); Krçy-Mlk. *tüyme* (Tavkul 2000: 415a) şeklindedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *tügme* [Dsch.OT. Tar.] (Radloff III 1960: 1541); *DTS*'de *tügmä* [пуговица] 'düğme' (завязка? [bağlamak]) (Nadalyaev (vd.) 1969: 595a) şeklinde vermiştir. *Clauson* sözlüğünde ise kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *tügme*: (d-) fiilin pasif şekli. Bir fiil türetilmiş sıfat. İsim/sıfat her ikisi de işlevleri yerine getirir. *tüg-* [den]; alışlagelmiş anlamı 'düğme' muhtemelen '*burgulu ip ile bağlamak şeklinde ve ucunda burgulu bir düğme oluşturma*'. Çin'de halen yaygın bir tür. Hakanicede [*zirr*] *tügme*: gömlekte; aynı zamanda tunik ve pelerin düğmeleri *Kaşgarî*'de *tü:gme*: (-g-belirgin) (ön ek, belirsiz seslendirme) *tügme*: muhtemelen transkripsiyonlu olduğundan *tögme*: ve türetilen *tö:g*-[den]: (*danaha-yi ibrişim*) 'giysilere dikerek tutturma' *tüg*-[den]: 'düğülemek' (Clauson 1972: 482b) şeklinde açıklamıştır. Doerfer kelimeyi *dügmä* 'düğme' *dügme* ~ *tükme* şeklinde vermiş ve kelimenin Türkçeden Afgan ve Balkan dillerine de geçtiğini (Dorfer 1967: 1187) söylemiştir. Dankoff kelimeyi *tügmä* 'düğme' [*zirr*]; *tügmälän-* [-azrär-] (Dankoff-Kelly III 1985: 204) şeklinde açıklamıştır. Sevortyan da kelimeyi *tügmä* пуговица 'düğme' (Sevortyan vd 1980: 308) şeklinde belirtmiştir. Gülensoy kelimeyi *dügme* 'düğme' şeklinde vererek kelimenin =ET., Uyg. Ve OT. devrelerinde *tügme* < *tüg-me* şeklinde olduğu kelimenin Çağatay sahasında da *tügme* şeklinde kullanıldığını belirtir (Gülensoy 2007: 310b).

Kelime *DS*'de, 1.konca [gonca]. 2. Çamların çıkardığı yuvarlak reçine (DS. IV 1969: 1621b) şeklinde diğerlerinden farklı anlamda verilmiştir. *Tarama Sözlüğün*'de 'kapılarda ve sandıklarda bulunan demir halka' (Dilçin 1983: 74b) şeklinde, yine, diğerlerinden farklı bir anlamda verilmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *tükme* 'dögme' (Tulum 2011: 1788a) şeklinde açıklamıştır. *TS*'de ise kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *dügme* 'giyecek yorgan vb.nin bazı yerlerine

ilikleyici veya süs olarak dikilen kemik, metal, sedef gibi sert maddelerden yapılmış küçük tutturmalık; çevrilmek veya üzerine basılmak yoluyla bir elektrik akımını açan, kapayan herhangi bir makinayı işleten veya durduran parça, komütatör' (Parlatır (vd.) 1998: 650b) olarak açıklanmıştır.

Şāh Manşūrğa kumāş ton cēbe ve tūgmesi bile yana birige pilklig kumāş ton yana altı kişige kumāş tonlar këydürüp ruḥşat bērildi.

(BN: 236a)

5.39. yağlık Kelime *Bâburnâme*'de *yağlık* 'eşarp, atkı' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *FK*, *ŞHD*'de *yağlıg/ık* 'yağlık; mendil, bez parçası, çevre' (Kargı Ölmez 1993: 566b, Türkay 1988: 905a, Kaya 1989: 1315b, Karasoy 1998: 672a,) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de yağlık 'bez parçası enva'ı vardır, mendil, dest-māl, cevre, rü-yı māl, kılağı' (Şeyh Süleyman 2003: 295b); *DTO*'da *yağlık* 'mendil, ipekten boyun atkısı, büyük ipek mendil, ince ipekli kumaş; tatlı, hoş, kolay, iliği haiz olan, ilikli, yumuşak; tatlılık, hoşluk, rahatlık, keyif' (Pavet De Courteille 1972: 529) şeklinde verilen kelime Vámbéry tarafından *yağlık* 'yemekten sonra yağlı eller mendil veya havlu ile silinir (Vámbéry 1867: 348a) anlamıyla kaydedilmiştir. *Muhakemet-ül Lûgateyn*'de kelime *yağlıg* 'yağlık' OTü. *yağlık* 'avlu, yağlık' (Barutçu Özönder 2011: 96) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *yağlıg* 'yağlı' (Caferoğlu 1968: 280), Kıpçak sahası eserlerinden *KI*'de kelime *yağlık* 'düşman için hazırlanmış ok; *TA*'da ise *yağlık* 'mendil' şeklinde verilmiş ve *yavlık* (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 306a) kelimesine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *yağlık* '1. Yağlı elleri dudakları silmeye mahsus bez ki sofrada

herkesin önüne konur, elbezi, peçete. 2. Mendil, çevre' (Sâmî 2010: 1301b); *TTS*'de *yağlık* 'mendil, peşkir, bez parçası' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 4199) şeklindedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kzk. *maylıq* (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 193a), Kırg. *maylık* (Yuhadin 2011: 558a) olarak görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Gülensoy, kelimeyi *yağlık* (hlk.) 'Büyük mendil, çevre' < *yağ+lık* şeklinde tanımlamış ve kelimenin *TT*'de *YAĞLIK*+(ÇI) şekillerinde türetildiğini, kelimenin Tü. > *Laz.yaluği* 'mendil'; Zaza. *yağlıh* (Gülensoy 2007: 1030b) şekillerinde görüldüğünü kaydetmiştir. Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *yağlık*¹ 'yağlı'. *yağlık*^{II} *yağ-lık* 'yağlık; mendil' (Erbay 2008: 835) şeklinde açıklamıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *yağlık*: is. sileme, silecek, mákrámá, el maqramasi, *günl.* mahrama, 'árâk-çîn, destâr, destârçe, →strophium, emollire; silecek, yüz silecek, mákrámá, *günl.* mahrama, rü-mâl, destümâl, hüy-çîn, →sudarium. (Tulum 2011: 1855a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *yağlıh*, *yağlık* (I) [*yaalık*, *yālıh*, *yālık*, -1, 2; *yaylıh*, *aylık* -1, 3] 1. Mendil. 2. Başörtüsü. 3. Havlu, peşkir. 4. Tencere tutacağı, tutak. *yağlıh* yağlık (II) [→yağdanlık (II)] (*DS VI* 2009: 4124a); *TS*'de *yağlık* 1. *hlk.* Büyük mendil, çevre. 2. Yağ için ayrılmış, yağ elde etmeye özgül (Parlatır (vd.) 1998: 2364a) şeklinde açıklanmıştır.

Ba'zı zirāfat bile 'Alī-Şer Bēgge isnād kıulurlar ēdi, neçük kim 'Alī-Şer Bēg kulağ ağırıda yağlığ bağlağan için hatunlar kök yağlığnu kıyık bağlağanı "nāz-i 'alīşerī' at koydılar.

(BN: 180a)

5.40. yapuḡ Kelime *Bâburnâme*'de *yapuḡ* 'peçe' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK*, *SS*'de *yapuḡ/ġ* 'gelinlerin yüzlerine yapıştırdıkları zinet, yağmurluk, yensiz aba, çul, yağmurlukçu' (Kaya 1989: 1321a; Tural 1993: 817) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Senglah*' da *yapuḡ* ve *yapuġ* şeklindedir (Clauson 1960: 326r.7). *LÇvT'O*'de *yapuġ* 'at cevşeni, uzun kebe, yağmurluk, basturuḡ, yapıncaḡ, büyük aba, gelinlerin yüzine yapıştırdıkları z̄inet, teke daḡi dinülür' (Şeyh Süleyman 2003: 289b); *DTO*'da kelime *yapuġ/k* 'gizli yer; peçe veya örtü ile örtmek' *Henüz yüz yapuġı bar-idi / uş bu cins t̄üt̄iniġ kafesi yapuḡ ikendür*' (Pavet De Courteille 1972: 518) şeklinde kaydedilen kelime Vámbéry tarafından *yapuḡ* 'beygir örtüsü, heybe, kılıf, ince yün' (Vámbéry 1867: 344b) anlamıyla kaydedilmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *DM*, *İM* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *yabuḡ* 'örtü, baş örtüsü' şeklinde verilmiş ve *CC*'deki *yabov* kelimesine (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 305b) gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *yapuḡ* '1. Gelinin yüzüne yapıştırdıkları yufka elmas. 2. Sabıkta sipahi tezyinatı'; *yapıḡ* '1. Atı yağmurdan muhafaza için örttükleri büyücek belleme. 2. Vaktiyle yeniçerilerin giydikleri kaput.' (Sâmî 2010: 1309b); *TTS*'de *yapuk*, (yapık), 1. 'Eyerde üzerine oturulacak, beşikte içine yatılacak yer'. 2. 'Çukal, belleme' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 4304) şeklindedir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur. Clauson, kelimeyi *yapıġ* (?d-) *yap-*; fiilden türeyen isim şeklinde vererek kelimenin çeşitli anlamlarının olduğunu belirttiikten sonra kelimenin tarihi şivelerdeki anlam ve şekillerini şu şekilde aktarmıştır: *Xak.(?) Muh. al-ġāšiya* 'eyer örtüsü' *eyer ya:puġı*, Çağ. *yapuġ/yapuk* (1) *pūšīda* 'örtülü, saklı' (2) *pušīšī* 'örtü' Genel olarak bir şey [örtüsü] ve 'bir kadının peçesi' (*niqāb wa burqu*'), Kom. 'atbattaniyesi, eyer örtüsü', Osm. *yapuk* (xviii yapık) 'eyer örtüsü', xviii *yapu* in *Rūmī, binā'tea asās-i 'imārat* 'bir bina, bir yapı temeli' (Clauson 1972:

873a). Gülensoy, kelimeyi *yapık* ‘1. (hlk.) Belleme; 2. (tar.) Yeniçerilerin giydikleri üstlük’ şeklinde tanımlayarak kelimenin ET devresinde *yapıĝ* ‘yapışkan’ <*yap-* ‘örtmek, kapamak’ +*-I*)*k* anlamlarına geldiğini (Gülensoy 2007: 1064b) belirtmiştir. Kaçalın, *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oĝuz-nâmesi* adlı çalışmasında kelimeyi *yapuĝ* (<*yap-uĝ*) ‘çocuğun düşmemesi için beşiĝe bağlanan enli kuşak, bağirtlak’ şeklinde vererek *yabuĝ* kelimesine gönderme yapmıştır.’ (Kaçalın 2006: 330a); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime kelime *yapık* ‘çuldar, cül-dâr, →stragula’ (Tulum 2011: 1864a) olarak görülür.

DS’de *yapık* ‘Efelerin baş bağlama biçimi’(DS VI 2009: 4816); şeklinde açıklamıştır.

Dêrler kim postning ba‘zı yêrleridin oĝ haylî öter êrmiş. İki ĝolning ĝaşidin ve iki butning ĝaşidin tahî tüşüptür: yıraĝdın yapuĝ yapĝan dêk körünür. Özge ĝayavânâttın atĝa muşabeheti köprek dür.*

(BN: 275b)

Bu fursatta Abû’l-Ğâsim Celayir, kim yaĝın mülâzımlarımdın dur, ‘aceb neme rivâyet ĝıldı. Uşbu cins tüşüning ĝafası yapuĝ êgendür.

(BN: 278a)

5.41. yelek Kelime *Bâburnâme*’de *yelek* ‘yelek’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çaĝatay Türkçesi metinlerinden *NN*’de *yelek* ‘yelek’ (Nalbant 2005: 824b) şeklindedir. Kelime Çaĝatay sözlüklerinden *Abuşka*’da *yelek* [<*yel+ek*] Kâf kâf-i ‘Arabîdür. ‘Sâde nîm-teneye dêrler’ (Kaçalın 2011: 825²⁶⁹³) şeklinde açıklanmıştır. Vámbéry’nin *yelek* ‘kadın entarisi’ (Vámbéry 1867: 357b) şeklinde açıkladığı kelime *Muhakemet-ül Lûgateyn*’de kelime *yilek* ‘yelek’ (Barutçu Özönder 2011: 96) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Kıpçak sahası eserlerinden *DM*'de kelime *yelek* 'yelek' olarak (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 318a) görülmektedir. Osmanlı sahasında kelime *Lehce-i Osmânî* adlı eserde *yelek* 1. 'Kanadın büyük tüyleri, tüy kalem yaptıkları per. Kavâdim, menâkib, ebâhir, havâfi, külli şekre kuşların sıra yelekleri, şer-per. Ârabide beş türlü itibar olunmuştur. Ok yeleşki kadir ve zor. 2. Rüzgar alır nîm-ten, kolsuz iç yeleşki. *Delme yelek* 3. is. Bir yıllık deve yavrusu' (Toparlı 2000: 420b). *Lehçetü'l Lügat* adlı eserde kelime *yelek* 'meşhur kuş kanadının tüyleri ki oka yapıştırırlar' (Kırkkılıç 1999: 733b) şeklinde açıklanmış. *KT*'de de hemen hemen *Lehçetü'l Lügat* ile aynı olarak *yelek* 1. 'Kuş kanadının büyük tüyü: Kazın yeleşkinden kalem yapılır. 2. Kuş tüyü şeklinde olarak iki taraflı tüy: ok yeleşki. 3. Bir yıllık deve yavrusu' (Sâmî 2010: 1323a) şeklinde kaydedilmiştir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *yilet*, Bşk. *yilet* (*irzâr kiyimi*), Kzk. *kökirekşe*, *yilet* Kırg. *celet*, *ceket*, Özb. *nimçâ*, Tat. *yilet* (*irlâr kiyimi*), Trkm. *yelek*, Uyg. *yilet*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 982-983); Yak. *siliet*, *selieççik* (Vasiliev 1995: 301) olarak rastlanır.

DS'de *yelek* 'gömlek' (*DS VI 2009: 4820b*); *TS*'de *yelek is.* 'ceket altına giyilen kolsuz ve kısa giysi' (Parlatır (vd.) 1998: 2426a) olarak verilmiştir.

Mirzâğa kemer-ğancer ve zerbeft yelek ve yetmiş ming tanka in 'âm boldı.

(BN: 357b)

6. HANE ARAÇ VE GEREÇLERİNE DAİR NESNE ADLARI

6.1. arāba Kelime *Bâburnâme*'de *arāba* 'dört tekerlekli atlı yük arabası, at arabası' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka Sözlüğün*'de *araba* 'ma' rûfdur bu diyâr müterresilleri 'araba imlâ iderler' (Güzeldir 2002: 37); [*< Ar. rubā'] Ma' rûfdur. Bu diyâr müterresilleri 'araba imlâ ederler' (Kaçalın 2011: 117) şeklinde açıklanmıştır.*

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *CC, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası lugatlerinde kelime *araba* 'araba; tekerlekli kara taşıtı' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 10a) şeklinde geçmektedir. Osmanlı sahasında *KT*'de *araba s.* [*« araba » suretinde tahriri galat-ı fâhiştir.*] Dört veya iki tekerlek üzerine yuvarlanan maruf nakil aleti, gerdüne: *Binek, yük, öküz, top arabası* (Sâmî 2010: 61b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: *Az. araba, Bşk. arba, Kzk. arba, Kırg. araba, Özb. ärävä, Tat. arba, Trkm. araba, (Ercilasun (vd.) I 1992: 24-25); Krçy-Mlk. arba (Tavkul 2000: 87b); Hak. arba (Naskali vb. 2008: 47a); Kmk. arba (Pekacar 2011: 38b); Nog. arba; Bşk. arba; KKlp. arba; Tar. hariba Alt., Şor. abra; Çuv. urapa (Eren 1999: 14a) şeklinde kelime kullanılmaktadır.*

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *araba žarbuzan arabası* 'Top kundağı, top arabası'; *araba, yük aracı* (Erbay 2008: 45) şeklinde verilmiştir. Eren, kelimeyi *araba* 'tekerlekli her türlü kara taşıtı' olarak aktardıktan sonra şu açıklamaları yapmıştır: Farsça *arāba* 'a waggon, a cart; a wheel' biçimi Türkçeden alınmıştır. Kökeni karışıktır. Bouvat'ya göre köken bakımından Türkçedir. Arap yazısıyla *ayın* ile yazılmasına bir anlam verilemez. Bouvat'nın yazdığı gibi, (*ayın*) "exclusivement sémitique" bir sestir. Türkçede *araba* gibi *ayın* 'la yazılan birtakım örnekler vardır. Türkçe '*alev* gibi. Doerfer *araba*'yı "kesin olarak"

(mit Sicherheit) Türkçe bir söz olarak vermiştir. Ancak daha sonra Doerfer, Farsçadan alındığını yazmış, son olarak da Arapçadan geçtiğini dile getirmiştir. Räsänen'in *haral* 'pulluk' ve *para* 'kızak' biçimlerini *araba* ile birleştirmesi yanlıştır. Räsänen sözlüğünde bu birleştirme üzerinde durmamıştır. Dmitriev *araba*'yı Türk kökenli bir söz olarak değerlendirmiştir. Ona göre Türk sözlükçülerinin, *ayın*'lı yazımını göz önüne alarak *araba*'nın Arapçadan geldiği yolundaki gözlemleri inandırıcı olamaz. Egorov Arapça *arabat* biçiminden alındığını belirtmiştir. Son olarak Clauson (Senglah) *araba*'nın Arapça *ʿarrāda*'nın bozulmuş bir biçimi olduğunu bildirmiş, daha sonra *araba*'nın Türkçede *ayın*'la söylendiğini öne sürerek bu açıklamayı doğrulamaya çalışmıştır. Clauson, etimolojik sözlüğünde de Arapça *ʿarrāda* > *araba* etimolojisini tekrarlamıştır. Doerfer *araba*'nın kökenine ilişkin belli başlı açıklamaları eleştiri süzgecinden geçirmiş, Clauson'un Arapça *ʿarrāda*'dan geldiği yolundaki açıklamasına karşı çıkmıştır. Özetle, Doerfer *araba*'nın kökeninin bilinmediğini sözlendirmiştir. Ancak, son olarak Türkçe *araba*'nın Arapça *ʿaraba*'dan geldiğini yazmıştır (Eren 1999: 14a).

DS'de kelime *araba* 'kağnı' (*DS* I 2009: 291b); *TS*'de *araba is.* 'tekerlekli, motorlu veya motorsuz her türlü kara taşıtı. 2. Araba ile taşınmış veya taşınacak miktar' (Parlatır (vd.) 1998: 123a) şeklinde açıklanmıştır.

Yana tört-bêş yüz kişi tartar kıazan arābasını üç-tört fīl āsān tartıp baradur, valī boğzı haylī uluğ tur.

(BN: 275a)

Bu yurtta fermān boldı kim camī^c çerig eli ferāhvar-i hāllarığa arāba keltürgey. Yēti yüz arāba boldı.

(BN: 264a)

6.2. arğamçı Kelime *Bâburnâme*'de *arğamçı* 'ip, halat' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *arğamçı* 'yüki deveye tahmîl ider iken kullanılan halat' (Şeyh Süleyman 2003: 9); *DTO*'da *arğamçı* 'develerin üzerine eşya bağlamak için kullanılan ip' (Pavet De Courteille 1972: 13) anlamına gelmektedir.

Günümüz Türk dillerinden bazılarında da kelime yaşamaktadır: Özb. *argamçı* 'kement, halat'; YUyg. *agamça* 'halat, urgan'; Kırg. *argamçı* 'kıldan ya da tüyden yapılmış ip'; Hak. *argamçı* 'kement, ip'; Tuv. *argamçı* 'kement' (Teres, 2009: 125) şeklinde açıklamıştır.

Kelime ve kökeni hakkında çeşitli görüşler söz konusudur. *Arğamci* Moğol kökenli bir kelimedir. Lessing'in sözlüğünde kelime 'urgan, ip, halat' biçiminde geçmektedir (Lessing 2003: 83b). Doerfer, kelimeyi *arğamçı* 'Leitstrick (des pferdes)'~ *arğamç~aranç*←mo. *arğamji* id. (Doerfer 1963: 13) şeklinde vermiştir. Doerfer'in konuya dair diğer görüşleri Teres tarafından şu şekilde nakledilmiştir: *arğamçı* 'urgan, ip, halat; uzunluk ölçü birimi olarak' (< Moğ. *arğam* 'ip, urgan' + Çağ. *çı*) sözcüğü Moğ. *arğam* 'ip, urgan' sözcüğüne Çağ. *+çi* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcük. Doerfer, Moğolcadan Çağataycaya geçen sözcüğü Ana Türkçe *arğa-* 'eğer kayışını sıkıştırmak' şeklinde açıklamıştır. Ayrıca bu kökün *argaç* 'argaç, atkı' sözcüğünün de kökü olduğunu belirtmiştir. Doerfer *argaç* sözcüğünü açıklarken *arğa-* eyleminin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini ve Moğolca *-mçi* ekini alarak Türkçeye geri alıntılandığını da aktarmaktadır (Teres 2009: 124-125). Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *arğamçı* 'at kılından yapılmış urgan; kapan tuzak' (Erbay 2008: 50) şeklinde açıklanmıştır.

Körüp sorup 'ināyet şafaqat sözler aytıp va'deler kılip istimālatlar bērip yiberdim kim argamçı ve orğak ve baltu ve su keçmek asbābı ve at boğzı ve yēgülik ve, eger müyesser bolsa, at hem kēltürgey.

(BN: 117a)

- 6.3. ayak** Kelime *Bâburnâme*'de *ayaq* 'fincan, kadeh; ayak' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *Mkb*, *BV*, *LD*, *FK*, *HBD*, *BHD*, *DN*, *ŞN* de *ayağ* /*ayaq* 'kadeh' (Kargı Ölmez 1993: 396b; Türkay 1988: 647a; Karaağaç 1997: 359a, Kaya 1989: 771a; Yıldırım 2010: 187b; Tekcan 2005: 168; Köktekin ve Çetin 2001: 117; Yılmaz 1988: 153) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *Abuşka*'da *ayaq* ve *ayağ* [< ad-aq] *Qadaḥ* demekdür. Ve *pāy ma* 'nāsına daḥı gelür. *ayağ* Bezm-i meyde devr eden kadehe ıtlāk olunur. Bu diyārda daḥı müsta' meldür. Ferhād u Şirīn'de sākiye hiṭāb edüp eydür, ki *Mēni Çm ehli yaṅḡlig mey-perest ét / tola çmī ayağlar birle mest ét* (Kaçalın 2011: 159²¹⁶) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *İbni- Mühenna Lügati*'nde kelime *ayak*: (Basıp durmağa ve yürümeğe yarayan uzuv, 142 ve 2) *çanak*, *kap* 79 ve 170 "YAMAK,, /; (Mahmut Kaşgarî'nin dediğine bakılırsa, Oğuzlar bu sözü bilmezler ve onun yerine "çanak,, kelimesini kullanırlarmış. Kazakçada bu sonuncu manasıyla da kullanılır. Kazan lehçesinde ise, yalnız "camayak,, , "taş ayak,, ve "çinayak,, gibi sözler de kalmıştır) ve 3) Masa, mangal ve başkaları gibi nesnelere yere dayanan kısmı, (Battal 2007: 13b). *DM*, *GT* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *ayaq* 'kadeh; *İM*'de 'kap kakak' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 17b) anlamında kullanılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *ayâğ s. Far.* [Tr. "ayak"tan] ayaklı kadeh, piyâle. *ar.* (Sâmî 2010: 83a) anlamında kullanılmıştır.

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Clauson sözlüğünde *ayak* kelimesi ‘çanak, tas, kâse’ şeklinde ifade ettikten sonra, Uyg. *on ayak*, Hak. *ayak* ‘çanak’, *İM*’de *al-ğadaḥ* ‘çanak’ aya:k; Çağ. *ayağ/ayak* ‘kadeh’, Harz. Türkçesinde *ayağ* ‘fincan’, Kıp. ‘kâse’ *ayak*, *TZ*’de *ayağ*, Osm. *aya:ğ/ayak* ‘kâse, fincan’ (Clauson 1972: : 270a) anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *ayağ is. kâdem, pây, pā, pey, pâyīn, →pes, pedis; basamak, rütbe, mertebe, derece, dürrecet, tábáqá, pāye, mesābe, kâdemet, →gradus; pây, pāye, basamağ, diblik, temel, esās, →basis; bün-i sütün, →stylobata.* (Tulum 2011: 304a) şeklinde açıklanmıştır.

Bir eski gavl postīn tapıp keltürdi. Kéydim. Bir ayak yemden <ā>şnı keltürdi. İçtim.

(BN: 117b)

Şabāḥı aş yēp atlanıp Istarğıcning ayakıdaki Pādişāhī Bāğnı seyr kılıldı. Bir alma nihālī yahşı ḥazān bolup édi.

(BN: 248a)

Çehārşembe küni şabūḥī kılğanda muṭāyebe cihatıdın dēyildi kim herkim Sartça aytsa bir ayak içsün. Bu cihattın köp kişi ayak içti.

(BN: 249b)

6.4. büryā Kelime *Bâburnâme*’de *büryā* ‘hasır’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKB, BV, FK, SS, NN* ’de *büriyā* (A.) ‘iki yüzlülük’; *büriyā* (Fa.) ‘hasır’; *BV* ‘hasır’, *FK büriyā* (F.) ‘hasır’, *SS, NN*’de *büriyā* (F.) ‘hasır’ (Kargı Ölmez 1993: 415a, Türkay 1988: 668a, Kaya 1989 : 822b, Tural 1993: 507, Nalbant 2005: 526a) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *Gİ, KF* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *būriye Far.* ‘hasır’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 38a) şekliyle verilmiştir. *KT*’de kelime *būriyâ s. Far.* ‘hasır, nat’ (Sâmî 2010: 154b); *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya* adlı eserde *būriya* ‘hasır’ (Şükûn 1984: 372b); *PED*’de *būriyâ* ‘kamuş sazlardan yapılmış hasır’ şeklinde geçmektedir. (Steingass 1998: 206b); Kelime *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lûgat* adlı eserde *būriyâ* ‘hasır’ (Devellioğlu 1999: 114b) şeklinde açıklanmıştır.

Bıçağını cālanıng üstideki būryāğa sançıp oq yıkıldı.

(BN: 241a)

6.5 çığ Kelime *Bâburnâme*’de *çığ* ‘kamuş bölme’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*’de kelime *çığ* ‘çit kapı’, *FK*’de *çığ* ‘feryat, figan’ (Türkay 1988: 680a; Kaya 1989 1989: 846b) şeklindedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*’da *çığ* ‘kamuştan ip ile dokunan hasıra derler’ (Kaçalın 2011: 536¹⁶⁶⁴); *LÇvT‘O*’de *çığ* ‘dağ, yuvarlanan kar kümesi, kamuş ve çöpden urma yüksek çit; feryad ve figan’(Şeyh Süleyman 2003: 162a); *DTO*’da *çığ* sazlıktan yapılmış bir çeşit hasır çatı, çadırın sabit duvarı; sepet örgüsünden çadır kapısı’ (Pavet De Courteille 1972: 306); *İM*’de kelime *çığ* ‘ak öy parçalarından; ev veya yurt kapısı üzerine asılan ince çubuk ve sazlardan yapıma perde biçimindeki kafes, bölme’ (Barutçu Özönder 1996: 58) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *çığ* ‘bir bitki adıdır; < Çin. ç’ik ‘Ayak, litre’; Kaşgarlıda bir Türk arşını’ (Caferoğlu 1968: 61); *KB*’de *çığ* ‘memnuniyetsizlik, yüz ekşitme’ (Arat 2006: 1137a); *DLT Diz.*’de *çığ* ‘göçebelerin sele sazı-çığ otu-ile yaptıkları çadır örtüsü; bir Türk arşını [Arap arşınının üçte ikisi kadardır.] göçebeler bununla bez ölçerler; çığ- dürmek, çıkılmak, bağlamak’ (Atalay :1943: 144) şeklinde anılmıştır. Osmanlı sahasında da

kelime yaşamaktadır. *KT*'de kelime *çığ* 'dağdan yuvarlanan kar kümesi; kamış vesairenden yüksek çit; çadır bölmesi; yüksek ses, gürültü, yaygara' (Sâmî 2010: 206a) şeklinde verilmiştir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi Çağ. *çığ/ciğ* şekliyle verir ve 'feryad manasınadır, mutlak ağlamaya derler' (Radloff III 1960: 2108) şeklinde açıklar. Clauson kelimeyi *çı:ğ* şeklinde genellikle 'kamış' anlamında kullanıldığını söyledikten sonra anlam olarak en uygununun 'kamış' olacağını, çeşitli sert bozkır çayırları için kullanıldığını, botanik olarak değerlendirildiğinde çayırlar değil sazlıklar anlamında olduğunu söyler ve bu nesnenin paspas ve sepet yapmak için kullanıldığını belirtir. Erken dönemlerde yapılan eşya için 'kamış-perde ve benzeri otlar' kullanıldığını, yaşayan modern dillerin hepsinde (ç-/ş-; -ı/-i-; -ğ/-y) gibi bazı fonetik değişikliklerin olduğunu, Rusça ve Farsça'ya *chii* şeklinde geçtiğini vurgulamıştır (Clauson 1972: 404b). Dankoff, kelimeyi *çîğ* 'perde türü'[qirâm]; eski bir uzunluk ölçüsü birimi [dirâ'] (Dankoff-Kelly III 1985: 91) şeklinde kaydedilmiştir. Nişanyan kelimeyi *çığ* < ? *ET çığmak* dürmek, çıkınlamak (Nişanyan 2003: 76b) şeklinde açıklar. Eren, *çığ* kelimesini 'çadırdaki çubuklardan yapılmış bölme; oğlak ve kuzular için kamıştan yapılmış ağıl; kamıştan örülmüş örtü; saman taşımak için kağınlara konulan çit' olarak anlatır. Anadolu'da bir çeşit kamışa da *çığ* adı verildiğini, ağızlarda *çığ* ve *ciğ* (Eren 1999: 88b) olarak da görüldüğünü söyler. Doerfer kelimeyi *çığ* ~ *çık* ~ *çik* şeklinde vererek *çığ* 'göçebelerin sele sazı -çığ otu- ile yaptıkları çadır örtüsü' (Doerfer 1967: 1155) şeklinde *DLT*'deki ile aynı açıklamayı yapar. Tietze kelimeyi *çığ* I. 'dağdan aşağı kayan toplu kar' < başka Tk. dillerinde yoktur; *çığ/çığı* II. 'sert hasır otu, kamış demetlerinden yapılan çadır koruması' *çığ/çığ* III. 'süt üzerinde toplanan kaymak; ekşimiş süt' *çığ* IV. 'çığlık, haykırış' (Tietze: 2002: 504a) şeklinde açıklamıştır. Gülensoy, kelimeyi *çığ* 'dağdan aşağı doğru inen kar; çığ; kırağı, çığ' şeklinde olduğunu belirterek kelimenin eski Türkçe ve orta Türkçe devrelerinde *çığ* [<*çîğ] (Gülensoy 2007: 235a) şeklinde görüldüğünü söyler. Kelime *Tarama Sözlüğü*'nde *çığ* 'kafile, sürü; çadırlarda, çubuklardan örülmüş paravana gibi bölme' (Dilçin 1983: 54b) şeklinde verilmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı

eserde kelime *çig* ‘çiğ, pişmemiş, olmamış, yetişmemiş, ham, nâ-puhte’ *çih* ‘şebnem’ (Tulum 2011: 528a) şeklinde açıklamıştır.

DS’de kelime *çığ* 1. Süt kazanlarının üzerini kapatmak için kamıştan yapılan örtü. 2. Çadırlarda kamıştan yapılmış bölme. 3. Keçi ve koyun yavrularını koymak için kamıştan veya tahta parçalarından yapılmış ağıl, çit. 4. Ucu dikenli bir çeşit kamış. 5. Tınas savrulurken samanla tane arasına dikilen uzun değnek. 6. Kurumuş afyon sapı. 7. Tavan arası. 8. Kağnıdan saman dökülmemesi için tahtalardan yapılmış çit. 9. Pencere kafesi. 10. Çığlık, haykırış. 11. Çiğ, pişmemiş. 12. Kırağı, şebnem. 13. Bir çeşit oyunda kullanılan ağaç çubuk. 14. Oklu kirpinin dikenlerinden bir tanesi. 15. Çamaşır sepeti. 16. Sık, çok. 17. Süt üzerinde toplanan kaymak. (*DS III* 1968: 1158b-1159a) şeklinde açıklanmıştır. *TS*’de kelime *çığ* ‘dağın bir noktasından kopup yuvarlanan ve yuvarlandıkça büyüyen kar kümesi; Bölme veya paravana’ (Parlatır (vd.) 1998: 468b) şeklinde ifade edilmiştir.

Çeç bağlamağ andağ tur kim tal ğunçalarıdın ba[r]mağça barmağça ğunçalarıni çığ dek toğurlar. Bu çığni suning tökülür yèride kāvāk koyup etrafığa taş qalarlar andağ kim su bu çığka şarılup tüşkey, tüşken bile koyı oğ bargay. Su koyı barur, balıq çığning üstide qalur.

(BN: 143a)

6.6. delv (P) Kelime *Bâburnâme*’de *delv* ‘kova’ şeklinde geçmektedir. *FTS*’de kelime *delv* ‘kova, bakraç; kova burcu’ (Kanar 2011: 350b) şeklinde verilmiştir.

Yana Āgra Çandvār ve Bayāna ve bu nevāhīde delv bile su bérürler. Bu meşakqatlığ tur ve murdārlıqı hem bar.

(BN: 274a)

6.7. deotī Kelime *Bâburnâme*'de *deotī* 'yağ lambası, kandil' şeklinde geçmektedir. Urducada kelime *diyā/divā* 'çerağ; aydınlatan, ışık veren; verilmiş, verilen' (Fîrûz al- Luğât-Urdū, 670a) şeklinde görülmektedir.

Şam' u maş'al ornığa cam'-i kasīr çirkinî boladur—dēotī dēydürler. Çap eliglerige kiçikrek sipāya tutuqturlar kim bu sipāyaning bir pāyesining ucıda şam'dānning başı dēk bir tēmürni sipāya yığaçığa bērkitiptürler.

(BN: 290b)

6.8. eşik Kelime *Bâburnâme*'de *eşik* 'eşik' şeklinde geçmektedir. Türkçesi metinlerinden *LM*, *GD*'de *eşik* 'eşik, kapı' (Çelik 1993: 504a; Eckmann 1971: 297,) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *eşik* [< ēş-i-k] Kāf kāf-i °Arabīdür, 'kapuya derler' (Kaçalın 2011: 204/³⁹²); *LÇvT'O*'de *işik* : dergâh, bârgâh, âsitâne, kapunun taşru tarafı, dervaze.' (Şeyh Süleyman 2003: 54a); *DTO*'da *işik* 'ev, saray; kapı' (Pavet De Courteille 1972: 117) anlamlarıyla kaydedilen kelime Vámbéry'de *işik*, 'kapı, mağara, açıklık, eşik, boşluk, oyuk. *işik ağası* 'kapı ağası' (Vámbéry 1867: 235b); *Muhakemet-ül Lûgateyn*'de *eşik* 'kapı, çadır kapısı'[keçeden de yapılır] (Barutçu Özönder 2011: 176) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *KB*'de *işik* 'kapı' (Arat 2006: 1162a); *DLT Diz.* *eşik* 'eşik' (Atalay 1943: 198); *İM*'de *işik* 'eşik' (Battal 1997: 34b); *CC*, *KK*, *MS*, *TA*, *TZ*, *GT*, *İMlk*, *KFT*, *Kİ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *eşik*, *işik* 'eşik, kapı' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 76b-116a) şekliyle görülür. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de kelime *eşik* ['eşmek'ten] '1. Kapı süvelerinin dayandığı ağaç veya taş basamak, atebe, südde, âsitân. 2. Saray ve konak kapısının önü, dergâh, bârgâh, derbâr, âsitane. (Sâmî 2010: 316b) şeklinde belirtilmiştir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *eşik*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 224-225); Krçy-Mlk. *eşik* (Tavkul 2000: 196a); Kum. *eşik* (Grønbech 1992: 69); Tuv. *ejik* (Arıkoğlu, K. Kuular 2003: 40a) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *äşik* [Tar., Krm., Kom. *eşik* (Osm.) *işik* (OT.), (Kar.T.) äjik, eşik, ecik, azik] (Radloff 1960: 908) şeklinde vermiştir. *DTS*'de *eşik* дверь 'kapı' (Nadalyaev (vd.) 1969: 185a) şeklinde görülmektedir. Räsänen kelimeyi *ēşik* (< * ēlik): Trkm. *īşik*, *işik* 'eşik' Çağ. *äşik*, Osmanlıca 'eşik, giriş yeri, kapı' (Räsänen 1969: 51b) şeklinde vermiştir. Clauson, kelimenin yaşayan modern dillerin hepsinde *éşik* 'eşik' -ş- (-j-, -z-) ile, kuzey-doğu dil ailesinde kimi zaman anlamı 'kapı'dır (Clauson 1972: 260a) şeklinde yorumlamıştır. Doerfer, *eşik* kelimesi için kapı eşiği ve eşik ağasından söz eder. Eşik ağasının kapıda duran biri olduğu, padişahın huzuruna çıkıldığında kapıda duran kişi, eşik ağası (Dorfer 1967: 646) şeklinde yorumlamıştır. Dankoff, kelimeyi *eşik* 'kapı' ['ataba] (Dankoff-Kelly III 1985: 28) şeklinde vermiştir. Nişanyan kelimeyi *eşik* ET'de *éşik* 'kapı eşiği' (Nişanyan 2003: 120b) şeklinde verir. Eren, kelimeyi *eşik* 'kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak' şeklinde açıklamış ve Çuvaşçada kelimenin *aläk* 'kapı' olduğunu -ş-'nin -l-'ye döndüğünü, eski Türkçeden başlayarak kelimenin kullanıldığını, Orta Türkçe ve eski Kıpçakçaya *eşik* olarak geçtiğini aktardıktan sonra < *eşü-* 'örtmek' kelime köküne getirilen + *-k* eki ile isimleştiğini belirtir (Eren 1999: 140a). Tekin, *eşik* kelimesinin 'k' eki ile kurulmuş sözler arasında olduğu ve etimolojisinin bilinmediğini belirtir (Tekin 1997: 176). Tietze kelimeyi eşik 'kapının dip basamağı' (Tietze 2002: 747a) şeklinde verir. Gülensoy, *eşik* kelimesini 'kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak' şeklinde açıkladıktan sonra Kırgız, Kazak, TatK. ve Başkurtçada kelimenin 'kapı' anlamına geldiğini (Gülensoy 2007: 344b) belirtir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *eşik*, *işik* " 'átebe, südde, âsitân, âsitâne' (Tulum 2011: 687b) şeklinde açıklamıştır. Nişanyan kelimeyi *eşik* =ET eşik 'kapı eşiği' (Nişanyan 2003: 120b) şeklinde tanımlamıştır.

TS'de *eşik* 'kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak; kapı ağzında basamağın konulabileceği yer; *mec.* Başlangıç yeri, başlangıç noktası, yakını; *müz.* telli çalgılarda üzerine tellerin bindiği köprü; *coğr.* Karalar üzerinde veya deniz diplerinde birbirine komşu iki çukurluğu ayıran tümsek biçiminde, üzeri çoğu kez düz kabartılar; *psikol.* Bir tepkinin başlamasında, ortaya çıkmasında etkili olan ruhî, fizyolojik nokta' (Parlatır (vd.) 1998: 735a) şeklinde açıklanmıştır.

Tanglası Tarhānīler yığılıp H'āceka H'ācening eşikige barurlar. H'āce yoqtur dēp bērmes.

(BN: 36b)

6.9. ğuze Kelime *Bâburnâme*'de *ġuze* 'pamuk kâsesi' şeklinde geçmektedir. *FTS*'de kelime *ġūze* 'koza, pamuk kozası' (Kantar 2000: 821b) şeklinde verilmiştir. Steingass'da *ġoza* pamuk kozası; dizilmiş gümüş boncuklar, tespil' (Steingass 1998: 898a) şeklinde izah edilmiştir.

Bu hem pancpahlū dur. Ğuzening ġunçasıġa oħsa[r]. Zumuħt u bēmaza nēme dūr. Murabbāsı yaman ēmes.

(BN: 284b)

6.10. ħīk Kelime *Bâburnâme*'de *ħīk* 'kırba' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *ħīk* 'torba, bir post; hayvan artıkları (onların derileri gibi)' (Steingass 1998: 493a) şekliyle anlamlandırılmıştır.

*Çağır anda andağ şāyi^c dur kim her kāfirning boynida bir **hīk** çağır edi. Su ornığa çağır içip yürüler edi.*

(BN: 134b)

6.11. igne Kelime *Bâburnâme*'de *igne* 'dikiş iğnesi' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *LD, FK, LM, ŞHD, HBD*'de *igne* 'iğne' (Karaağaç 1997: 481a; Kaya 1989 : 971a; Çelik 1993: 537b; Karasoy 1998: 476a; Yıldırım 2010: 217a) şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *igne* 'süzen, ibre' Şeyh Süleyman 2003: 57a) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *BaV, DM, İMlk, KFT, KK, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *igne, igine, ignü, ine, iyne, yigne, yine* 'iğne' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 107a) şeklinde görülmektedir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *iğne s.* 1. Dikiş mahsus demir ve çelikten sivri ve arkası delikli alet, ibre, süzen. 2. Diken, batan sivri şey. 3. Arı ve akrep gibi böceklerin soktukları sivri şey. 4. Bazı makine ve aletlerin sivri ve ince cüzü: *Tüfek, dümen iğnesi*. 5. Başa veya göğüse sokulmak üzere iğneye takılı mücevher: *Elmas iğne, baş iğnesi* (Sâmî 2010: 490b)

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *inyä*, Bşk. *inä*, Kzk. *iyne*, Kırg. *iyne*, Özb. *ignä*, Tat. *inä*, Trkm. *iññe*, Uyg. *jiñnä, ignä* (Ercilasun (vd.) I 1992: 370-371); Yak. *inne* (Vasiliev 1995: 123); Alt. *iyne* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 91a) Tel. *iyne* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 42); Kmk. *ine* (Pekacar 2011: 164b); Krçy-Mlk. *iyne* (Tavkul 2000: 232a); Balk. *iyne*. TatK. *îne*, Nog. *iyne*, KKlp. *iyne*, Şor., Sag. *iñe*, Soy. *inne* (Eren 1999: 187b) şeklindedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Clauson kelimeyi *iğne* 'dikiş iğnesi' madde başı ile vermiştir. Kelime güney-doğu dil grubu *yigne/yiñne* Uygurca Maniheist metinlerde *yinne*; Suvarnaprabhasasutra ve Hakani dilinde *yigne*; *İbn Mühenna*'da *yigne*; Çağ. *igne*; Harz. *igne*; *Qutb igine/ine*; Kıp. *yi:ne, ine*; Türkmençe'de *yigne*; *Kitâbü'l- İdrâk*'te *igne*; *Kavâninü'l-Külliyye*'de *ine* şeklinde

geçtiğini belirtmiştir (Clauson 1972: 110a). Eren, kelimeyi *iğne* ‘dikiş dikmeye yarayan araç’ Orta Türkçede *yigne* olarak geçer. Çağdaş diyalektlerde kullanılan biçimlere göre, başındaki *y-* sonradan türemiş bir sestir. Büyük iğneye *temen* (veya *temen yigne*) adı verilir. Moğolca *tebene* ‘auguille triangulaire don’t on se sert pour coudre les peaux’ biçimine ilişkin bilgi almak için bkz. Ligeti: Tamura Arm 37. Eski Kıpçakçada *ine* ve *iñe* biçimleri kullanılır. Diyalektlerde ‘dikiş’ olarak kullanılan *yik*’ ten geldiği yolundaki görüş düşündürücüdür. Fince *äimä* ‘yama örmeye yarayan iğne’ ve Moğolca *cegün* ‘iğne’ biçimleriyle birleştirilmesi yanlıştır. Abaev’e göre (Benveniste Arm 8), Slavca *jigla* (< **igna*) Türkçeden alınmıştır. Orta Türkçede büyük iğneye verilen *temen* adı çağdaş diyalektlerde *temen* (>*teban*) olarak kalmıştır. Dar bir alanda kullanılan *tebene* biçiminin Moğolcadan geçtiği anlaşılıyor. Ramstedt: KWb 391a; Räsänen: V 472 b; Clauson: ED 507a; Doerfer: Finnisch-Ugrische Mitteilungen 10:89. *iğnedan*, *iğnedanlık* > *iğnedenlik* ‘üzerine iğne saplanan küçük yastık, iğne yastığı, iğnelik’ < *iğne* + Far *-dān* eki. Farsça *-dān* ekinin rolünün unutulması üzerine *iğnedan* (> *iğneden*)’a Türkçe *-lık* (~ *-lik*) eki getirilmiştir. Türkçe *yağdanlık*’ta olduğu gibi. Ancak *sürmedan*’da *-lık* eki kullanılmamıştır. (Eren 1999: 187b) şeklinde açıklanmıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *igne* is. ibret, süzen, →acus (Tulum 2011: 954a) şeklinde açıklamıştır.

TS’de *iğne* s. 1. Dikişe mahsus demir ve çelikten sivri ve arkası delikli alet, ibre, süzen. 2. Diken, batan sivri şey. 3. Arı ve akrep gibi böceklerin soktukları sivri şey. 4. Bazı makine ve aletlerin sivri ve ince cüzü. 5. Başa veya göğüse sokulmak üzere iğneye takılı mücevher (Parlatır (vd.) 1998: 1050b) olarak görülmektedir.

Tanglası bir pahar bolmaydur édi kim ip uci, igne sinuğıça neme çerig élide kalmadı. Barçasını igelerige yandura bərdiler.

(BN: 40a)

Fermān boldı kim heçkim bularning kele-қарalarıға balki ip uci igne sinuқlarıға darar u nuқşān yetkürmesün.

(BN: 224a)

6.12. ip Kelime *Bâburnâme*'de *ip* 'ip' biçiminde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *SS*'de *ip* 'ip' şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *yip* [*< yıp*] "İp" demektür. (Kaçalın 2011: 829²⁷¹³); *LÇvT'O*'de *ip* 'nağ, sap, mahâret, bir işi yoluna koymak, münâsib, zînde, şâyeste' (Şeyh Süleyman 2003: 45b); *DTO*'da *yip* 'ip' (Pavet De Courteille 1972: 551) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *yip* 'ip, iplik' (Caferoğlu 1968: 297), *KB*'de *yip* 'ip' (Arat III 1979: 546); Eski Türkçe devresinde *yip* 'ip' (Gabain 2000: 311b). *İM*'de kelime *yipçi* 'ipçi' şeklinde kullanılmıştır (Battal 1997: 90a). *CC*, *KFT*, *Kİ*, *DM*, *GT*, *İMk*, *MG*, *TZ* gibi Kıpçak Türkçesi eserlerinde kelime *ip* 'ip', *ib*, *yib*, *yip* biçiminde geçmekte ve *ib*, *yib*, *yip* (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 113a-322a-324a) kelimelerine gönderme yapılmaktadır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *ip s.* Başlıca bağlamaya yarayan uzun ve kalınca bükme şey ki ekseriya kınnaptan olur, habl, resen, rîsmân: *Çamaşır ipi*, *kovanın ipi*, *daha kalınına urgan ve büsbütün kalınına halat*, *ipten incesine sicim denir* (Sâmî 2010: 522a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *ip*, Bşk. *yip*, Kzk. *jip*, Kırg. *cip*, Özb. *ip*, Tat. *cip*, Trkm. *yüp*, Uyg. *yip(jip)*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 394-395); Alt., Nog., Tel. (*y*)*ip*, Şor., Sag. (*ç*)*ip*, Çuv. (*ş*)*ip* (Gülensoy 2007:437b); Tar. *yip*. Sag. *çip* 'tuzak ağı' (Eren 1999: 192a) şeklindedir.

Kelime hakkında değişik görüşler söz konusudur: Clauson sözlüğünde kelimeyi *yip* 'ip' başlığı altında inceleyerek kelimenin güney-batı dil grubundaki Az. ve Osm. *ip*, Trkm. *yüp*, Hakanice *yip*, Kaşgârî'de *yıpığ*, *yıpı:ğ* ; *KB*'de *yinçge yip*, *İM*'de *yip*, Çağ. *yip*, Harz. *ip*, *yip*; Kum. dilinde *ip*, Trkm. *ip*, Kıp. *yip*, *Kitâbü'l-İdrâk*'te *ip*, *yip*; *Kavâninü'l-Külliyeye*'de *yip*, *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de *yip* (Clauson 1972: 870b) şeklinde ifade etmiştir. Eren, kelimeyi *ip* 'kalın bükülmüş sicim'. Anadolu ağızlarında 'iplik' olarak da kullanılır. ~ Türkçede *yip* biçiminin başındaki *y-* sesi düşmüştür. bkz. *ipek*. Kökünü bilmiyoruz. Ana Türkçede **yip* olarak geçtiği anlaşılıyor. Orta Türkçede *yip* olarak geçer. Bu biçim başındaki *y-*'nin baskısı altında *yip*'e dönüşmüştür.

Kıpçakçada da *yip* (~ *ip*) olarak geçer Çuvaşça *šip* biçiminin başındaki *š* sesi, *yip* biçiminin başındaki *y-* nin Ana Türkçeden kalma bir ses olduğuna tanıktır. *-lik* ekiyle kurulan *yiplik* (> *iplik*) türevi Macarcaya *gyeplő* ‘dizgin’ olarak geçmiştir (Eren 1999: 192a). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *ip*: *is.* orğan, hábl, resen, rīsmān, →funis; dizi, orğan, palamar, → restis; duzaq, ilmek, baq, dām, fāhh, fāh, bend, kemend, →laqueus (Tulum 2011: 981a) şeklinde açıklamıştır.

TS’de *ip is.* 1. Dokuma maddelerinin bükülmüş liflerinden yapılan baq. 2. (bazı bölgelerde) İplik. 3. *mec.* Asarak öldürme cezası. (Parlatır (vd.) 1998: 1093a) olarak açıklanmıştır.

Tanglası bir pahar bolmaydur edi kim ip uci, igne sınığıça neme çerig elide kalmadı.

(BN: 40a)

hëçkim bularning kele-ğaralarığa balki ip uci igne sınıqlarığa darar u noqsan yëtkürmesün.

(BN: 224a)

6.13. kab Kelime *Bâburnâme*’de *kap* ‘cuval’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Senglah*’ta *kab* ‘cuvāl-i latarī’ (Clauson 1960: 265r7); *LÇvT‘O*’de *kab* ‘zarf, gılāf, muhafaza, çanak, ayak, cuval’ (Şeyh Süleyman 2003: 211b); *DTO*’da *kab* ‘Vazo; katırım yan tarafında asılan çanta’ (Pavet De Courteille 1972: 390) şeklinde açıklanan kelime Vámbéry tarafından *kab* çanak, tabak, kap, zarf, kılıf, cuval (Vámbéry 1867: 307) anlamlarıyla verilmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *DLT*’de *kāp*¹ ‘Tulum [şaraptulumu]. *kāp*² ‘kap, her türlü tasa kutuya ya da fiçıya *kāp* denir. Bu Arapçadaki *el-fars* sözcüğü gibidir; bunun kök anlamı “buynu kırmak” ken, daha sonra bütün

öldürme biçimleri fars sözcüğüyle anılır olmuştur.’ *ḳāp*³ ‘rahimde ceninin etrafını çeviren zar. Eğer çocuk bu zarla birlikte doğarsa, bu onun kutlu olacağıın işareti olarak kabul edilir; böylesi bir çocuğa *ḳāplıg ogul* denir.’ *ḳāp*⁴ ‘akraba’ (Yurtsever ve Erdi 2007: 398). *İM*’de *kap* ‘kılıf, kın; ağacın kabuğu’ (Battal 1997: 37a); *Gİ*, *KF*, *KFT* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *ḳap* ‘kap, kap kacak’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 126a) şeklinde verilerek *ḥap* ve *ḳab* kelimelerine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de kap 1. Zarf, gilâf, mahfaza: *Saat kabı. bıçak kabı, sümüklü böcek kabı, mektupkabı*. 2. Örtü, yüz, püşide, lifâfe: *Kürk kabı*. 3. Kapak, cilt: *Kitap kabı*. 4. Su ve yemek vesaire vazına mahsus evānî, ev’iye, çanak vesaire: *Mutfak kapları; yağ için kap getirdiniz mi?* 5. Sahan, tabak, bir yemek vazı olunan inā’: *Üç kap yemek*. 6. Çuval, torba, fiçi ve her nevi vāsita-i hıfz ve nakil: *Saman için sirke için kabımız yoktur* (Sâmî 2010: 583b).

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gab*, Bşk. *kap*, Tat. *kap*, Trkm. *gāp* (Ercilasun (vd.) I 1992: 434-435) şeklindedir.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur. Radloff, kelimeyi *kap* ‘ka’ hecesi *kap* sesiyle başlayan sıfatların öncesinde kullanılır. (Radloff II 1960: 403) şeklinde açıklar. *DTS*’de kelime 1. *kap* kap, kürk, şarap tulumu, çuval. 2. *kap* bal, cenin zarı. 3. *kap* yakın, akraba’ (DTS 1969: 420a). Clauson, kelimeyi *ka:b* ‘deriden çanta, kırba, çuval’; bazen de ‘tas, kap’ şeklinde tanımlayarak kelimenin yaşayan modern dillerde genellikle *kap* şeklinde görüldüğünü, kelimenin genişletilmiş anlamları ile ‘kapak ya da bağ (kitap)’ anlamlarına da geleceğine dair bilgi vermiş ve kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanımlarını şu şekilde kaydetmiştir: Hak. *ka:b al-zıqq* ‘kırba’: *ka:b al-zarf* ‘kap’ ve herhangi bir kap (*al-wi’ā*). *Kaş. al-zarf: Muh. al-ğilāf* ‘kılıf’ *ka:b Mel.; Rif. ğimdu’l-sayf* ‘kılıç kını’ kılı:ç ka:bı; *qişru’l-xaşab* ‘ağaçkabuğu’ Çağ. *kab* ‘kap’ {*zarf*}, ‘kırba’ Harz. (I ka:) Kom., ‘çuval’; Kıp. *al-wi’ā kab*; *Hou. kab al-qişr*; *kaw* ‘yılanın değiştirdiği ince deri (*al-qişr*)’ Osm. *kav* ‘soyulmuş yılanın derisi’ (Clauson 1972: 578b) şeklinde açıklanmıştır. Doerfer, kelimeyi *qāb* ‘çanak, kap, muhafaza kabı’←tü. (az.) *qab* id. < atü. *qāb* id., aslen ‘kırba’ veya ‘ağaç kabuğu’

şeklinde vermiş ve kelimeye dair bazı dilcilerin şu açıklamalarına yer vermiştir: *kap* ‘kap, tulum, çuval, dağarcık; zarf; anası karnında çocuğun bulunduğu torba’; *kap* ‘kılıf, kın; ağacın kabuğu’; *kap* ‘çuval’; *qab* ‘kabuk’; *çap* ‘çuval’; *qab* ‘kabuk, kışır’; *qap* ‘paket’ (Doerfer 1967: 1364). Dankoff, kelimeyi *qāp* ‘şarap tulumu; kap; tas; cenin zarı; akraba’ [ziqq; zarf; wi‘a’; γirs_; qarīb] (Dankoff-Kelly III 1985: 127); Nişanyan kelimeyi *kap* ‘bir tahıl ölçüğü’ ~ *Saka* [eski bir İrani Ortaasya dili] *kaba* bir tahıl ölçüğü, çanak (= *Sogd kapç/kapçē/kapçīk* [aynı anlamda]) ~ *İr* *Geç Babil kaynaklarında ve Tevrat’ta görülen Aram/İbr *ḵab* (bir tahıl ölçüğü) MÖ 6. yy dolayında Eski Farsçadan Ortadoğu kültürlerine geçmiştir. Ar *ḵabb* > OYun *kābos* (4 litreye eşdeğer tahıl ölçüsü) Aramiceden aktarılmıştır. Eski Türkçe *kap*² (torba, çuval, zarf) sözcüğünün ayrı kelime olduğu kabul edilmelidir (‘www.nisanyansozluk.com’ *kap* maddesi, 06.03.2013). Gülensoy kelimeyi *kap* ‘İçine sıvı, katı, gaz konulan oyuk nesne’ şeklinde tanımlayarak kelimenin OT. devresinde *ḵa~ḵap* ‘kap, tulum. çuval, dağarcık’ < * *kā(p)* şeklinde olduğunu aktarmış ve *TT*’de kelimenin KAP + (ÇIK/ÇIKLI/LI/LIK) şeklinde türetildiğini belirtmiş, akabinde kelimenin ~ Yakutça’da *hā* şeklinde görüldüğünü Tü. > Kürtçeye *ḵab* şeklinde geçtiği, Irak Arapçasına da *ḵāb* (Gülensoy 2007: 459a) şeklinde geçtiğine dair açıklamalarda bulunur. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *ḵab* fuçi, ālet, ḵab, ḵacaḵ, āvādānlık, zārf, inā, vi‘ā, →vas, vasis’ (Tulum 2011: 1069a) şeklinde açıklanmıştır. *Tarama Sözlüğü*’nde kelime *kap*, (*kab*) ‘kabuk, kışır’ (Aksoy, D. Dilçin 2009: 2242) olarak aktarılmıştır.

DS’de *kap* (I) Orman. *kap* (II) Karton. *kap* (III) 1. Kemer: *Kapalı çarşının üzeri kap çatılmıştır*. 2. Oda. *kap* (IV) 1. Aşık kemiği 2. Aşık kemiğinin üstü, tepesi : Aşığım kap durdu. *kap* (V) 1. Yufka. 2. Ekmek kabuğu. *kap* (VI) Kabak. (DS 1993: 2629a); *TS*’de *kap a.* 1. İçi gaz, sıvı veya katı herhangi bir maddeyi alabilen oyuk nesne. 2. Kap kakak. 3. Türlü şeylerin taşınması veya saklanması için kullanılan torba, kılıf, çanta, sepet, sandık vb. 4. Kapak, cilt. 5. Kabın içindeki yemek, çeşit’ (Parlatır (vd.) 1998: 1192b) olarak görülmektedir.

Bêg u bêgât, nöker u tabin, ħarvâr-ħarvâr ve ħap-ħap aħ tankanı vech ü ‘alüfelerege yüklep köterip êlterler êdi.

(BN: 212b)

6.14. kâşî Kelime *Bâburnâme*'de *kâşî* 'cilalı çini' şeklinde geçmektedir. *BV*, *SS* gibi Çağatay sahası eserlerinde kelime *kâşî* (*Far.*) 'çini, fayans; İranda Keşân'da yapılan bir çeşit çini;' (Türkay 1988: 758a, Tural 1993: 626); Burhan-ı Katı'da *kâşî*: *Mâşî* vezninde maruftur ki 'sırlı çanak ve tabak' makulesidir. Çini vaz'ında olur. Kaş vilâyetine mensup manasınadır. Kaş, Kaşan'ın muhaffefi olduğu zikrolundu. Yâ-yi mechulle kaşki muhaffefidir (Âsım 2009: 404b); *OTL*'de *kâşî* (f.i.): 'İran'ın Kâşân şehrinde yapılan bir çeşit çini, çini fayans' (Devellioğlu 1999: 494b); *PED*'de *kâşî* 'boyalı ve sırlı çini, hamam ya da evlerin içleri kaplıdır; Kâhân şehri' (Steingass 1998: 1005b) şeklinde açıklanmıştır.

Bu tamlarning taşqarısı yaşıł kâşî bile kâşî kârılıħ qılıpturlar.

(BN: 340b)

6.15. ħaşuħ Kelime *Bâburnâme*'de *ħaşuħ* 'kaşık' olarak geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *NN*'de *ħaşuħ* 'kaşık' (Nalbant 2005: 642b) şeklindedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *ħaşuħ* 'kaşık, şurba içmek isti'mâl olınan oyuk, tahta pârçesi' (Şeyh Süleyman 2003: 220b) *DTO*'da *ħaşuħ* 'tahtadan kap' (Pavet De Courteille 1972: 406) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *kaşuk* ‘kaşık’ (Caferoğlu 1968: 170), *DLT Dizininde* kelime *kaşık* biçiminde geçmiş ve *DLT*’deki *kaşuk* kelimesine gönderme yapılmıştır (Atalay 1943: 277-278). *İbni-Mühennâ*’ da kelime *kaşık* ‘mayi yemekleri yemek için kullandığımız alet’ şeklinde verilmiştir (Battal 1997: 38b). *BaV, CC, DM, GT, KI, RH, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *kaşuk* ‘kaşık’ şeklinde geçmekte ve *DM*’deki *kaşık* (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 131a) sözcüğüne gönderme yapılmaktadır. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de kaşık s. 1. Mayi veya taneler hâlinde olan yiyeceği kaptan alıp ağıza götürmeye mahsus oyulmuş ve kaşınmış alet, mil’aka: *Tahta, bağa, maden, gümüş kaşık*; çorba kaşığı= Adi sofraya kaşığı; hoşaf kaşığı= Ağıza sığmayıp hoşafı içmeye mahsus büyük ve müdevver cinsi; tatlı kaşığı= Tatlı ve reçel yemeye mahsus küçüreği; çay, kahve kaşığı= Fincan tabağına konan küçüğü. 2. Bir kaşık dolusu, bir kaşığın aldığı miktar; ve *mc.* Cüzî miktar, biraz: *Bir kaşık çorba içtim; bir kaşık su* (Sâmî 2010: 602a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: *Az. gaşig, Bşk. kaşık, Kzk. kasık, Kırg. kaşık, Özb. kâşık, Tat. kaşık, Uyg. koşuk*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 450-451); *Trkm. kaşık, Nog. kasık, KKlp. kasık, Tel., Şor. kajık, Baraba diyalekti kajık, Tar. koşuk, Hak. xazıx* (Eren 1999: 216b) şekkkkllinde rastlanır.

Clauson’ kelimeyi *kaşuk* fiilin pasif şekli. Bir fiilden türetilmiş sıfat. *kaşı*:-; ‘kaşık’ ‘kazıyarak oyulmuş birşey’ olarak belirtir. Yaşayan daha modern diller dışında kuzey-doğu dil grubunda genel olarak *kaşık*, Güney-doğu dil grubunda *kaşuk/koşuk* Uygurca (halk) bir kaşukça ‘yaklaşık bir kaşık dolusu’ (aşnu:): Hakasça *kaşuk* al’-mi’ aqa ‘kaşık’ *Kaşgarîde: İbni Muhennada* al-mil’ aqa *ka:şuk* Çağataycada ardından gelen kaşuk *ma’rūf* ‘tanınmış’ *Senglah. 2741*”. 4 (quotn.): Kum. *kaşuk* . Kıp. al-mil’ aqa *ka:şu:k M. Th. Houtsma, KI, KK ve TZ*’de de *ka:şuk/kaşuk* şeklinde geçtiğini belirtir. (Clauson 1972: 671b). *TES*’de kelime şu şekilde anlatılmıştır: *kaşık* ‘sulu yiyecekleri ağıza götürmeye yarayan, saplı sofraya aracı’. Ağızlarda *gaşuk* olarak da geçer. Eren, kelimenin Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını(*kaşuk*), Orta Türkçede *kaşuk* biçiminde görüldüğünü, Eski Kıpçakda *kaşuk* olarak kullanıldığını,

Eski ve yeni diyalektlerde *kaşa-* kökünün yanında *kaşı-* biçiminin de görüldüğünü, Türkçeye *kaşı-* kökünden geldiğini söyler; ancak *Clauson*'un 'kazıyarak oluşmuş bir şey' ifadesinin de düşündürücü olduğunu, Türk diyalektlerinde *kaşı-* kökünün sadece 'kazımak' anlamına gelmeyeceğini belirtir. Kelimenin komşu dillerden Bulgarcaya *kašik*; Sırpçaya *kášika*; Farsça ve Tacikçede *qaşuq* olarak geçtiğini söyler (Eren 1999: 216b). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kaşik*: is. miğrefe, mil'áká (ç. melâ' ık), →cochlear (Tulum 2011: 1107b) şeklinde açıklanmıştır.

DS'de *kaşık* (I) 1. Değirmencinin öğütme payı olarak aldığı tahıl ölçüsü. 2. Değirmen sepetinin boğazına takılan ve tahılın dökülmeden değirmen taşlarının arasına gitmesini sağlayan tahta oluk. *kaşık* (II) Yapıda kullanılan çamuru taşın yanına bırakmaya yarayan bir araç, mala (*DS* 2009: 2680b); *TS*'de *kaşık* is. 1. Sulu veya bazı ufak taneli yiyecekleri ağza götürmeye yarayan, saplı sofraya aracı. 2. Ucu iğneli kaşık biçimindeki olta (*Parlatır* (vd.) 1998: 1233a) olarak açıklanmıştır.

Uşbu yıl şubhalıg ta'āmdın parhez kıla başladım. Bıcağ u kaşuğ u destār-lyvānğaça ihtiyāt kıılır edi<m>.

(BN: 25a)

6.16. kazan Kelime *Bâburnâme*'de *kazan* 'kazan' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*, *LM*, *GN*, *KUŞ*'ta *kazan* 'kazan' (Türkay 1988: 760b; Çelik 1993: 549b; Orak 1995: 116; Kaya 2003: 139a) şeklindedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'da Rusya'da eyalet merkezi bir şehir ismidir, Kazan ve Ğazan kavmi. *kazğan* 'büyük tencere, kazan' (Şeyh Süleyman 2003: 219b); *DTO*'da 'kısa top, çok geniş delik, tencere, geniş üzengi' (*Pavet De Courteille* 1972: 404) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *İbni-Mühennâ*'da *kazan* 'büyük tencere' şeklinde verilmiştir. (Battal 2007: 39b); *BaV, CC, DM, İMlk, KI, KK, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *ķazan* 'kazan, bakır kap' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 135a) şeklinde geçmektedir.

Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *kazġan s.* [zebanzedi: *ķazan*] 1. Külliyyetli yemek vesaire kaynatmaya mahsus büyük tencere: *Çorba, pilav, aşure kazanı*; çamaşır kazanı= Çamaşır suyunun kaynadığı kazan. 2. Su hıfzına veya kay namasına mahsus maden büyük kap: vapor kazanı vapor makinesine istim getirecek suyun kaynamasına mahsus büyük mahfaza: *Hamam kazanı*. 3. Eski bir nevi battal top (Sâmî 2010: 613b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gazan*, Bşk. *kazan*, Kzk. *kazan*, Kırg. *kazan*, Özb. *kàzàn*, Tat. *kazan*, Trkm. *gāzan*, Uyg. *kazan*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 460-461); KKlp. *kazan*, TatK. *kazan*, Bşk. *kazan*, Nog. *kazan*, Alt., Tel., Şor., Kaça *kazan*, Çuv. *xuran* (Eren 1999: 223a) olarak görülür.

Kelime hakkında değişik görüşler söz konusudur: Clauson, kelimeyi *kazġa:n* fiilden türetilmiş sıfat *kaz-*; kökünün türevi olarak vermiş ve kelimenin yaşayan modern dillerde çok eski olduğuna dair görüş belirtmiş ve şu açıklamaları yapmıştır: Bu anlamda kelime Çuvaşçada varlığını sürdüren ve kazan olarak kullanılan *xuran* kelimesi eski çağlara dayanmalıdır. Kelime, Hakanîcede *kazġa:n yé:r* 'su vasıtasıyla zayıflayarak yarıklar ve çatlaklar oluşan toprak' *Tefsîr*'de kazan 'kazan' *İbni-Mühennâ*'da 'ev içerisindeki kap kacak' *al-qāzġān (sic)* ka:za:n Çağatay dilinde *kazġan* 'ağaç ve sazlıktan yapılmış yuvarlak bir nesne' *Senglah kazan* (I) 'küçük ve büyük çapta top'; (2) *dġg-i tabāxī* 'yemek pişirme için bir kazan'; (3) 'geniş bir kadeh'; (4) Cengiz ailesinden bir imparatorluğun adı; (5) Rus krallıklardan biridir. Kelime Harz. *kazan* 'kazan' Kıp. *al-qidru' l-naġās wa'l-mircal* 'bakır tencere ya da kazan' *kazga:n*, ayrıca adı verilen *kaza:n M. Th. Houtsma* kazan 'geniş bakır tencere', *Kitābu'l İdrāk* 'eve ait kap kacak' *al-dast* 'bakır kap' (Clauson 1972: 682) şeklinde açıklanmıştır. Eren, kelimeye dair şu açıklamaları yapmıştır: *kazan* <

kazgan 1. ‘Çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap’; 2. ‘buhar makinelerinde, kalorifer tesisatında suyun kaynatıldığı kapalı kap’, Orta Türkçede kelime *kazgan* olarak geçer. Kāgarlı Mahmud’a göre, *kazgan* ‘sel sularının yardığı yer’ *kazgan yer* ‘içinde yarlar, bataklıklar, çatlaklar bulunan yer’ anlamına gelir. Daha sonra ‘*kazan*’ anlamını kazanmıştır. Eski Kıpçakçada da *kazgan* ‘bakır yemek pişirme kabı veya kazan’ (ve *kazan*) olarak geçer. Türkçe *kaz-* kökünden geldiğı bütün kaynaklarda dile getirilir. Ligeti, kelimenin fiil kökünden geldiğinin açık olmadığını da sözlendirmiştir. Räsänen, *kaz-* kökünün türevleri arasında saymıştır. Clauson da *kaz-* kökünün bir türevi olarak vermiş, yalnız Kāşgarlı Mahmud’un ve Senglah’ın etimolojik anlamını verdiklerini bildirmiş, *Senglah*’ta geçen ilk çevirinin ‘kazan’ anlamına geçişin anlaşılmasını kolaylaştırdığını bildirmiştir. Çuvaşçada ‘kazan’ olarak kullanılan *xuran*’ın tanıklığına göre, bu anlamın eski çağlara çıktığı açıklık kazanıyor. Ramstedt’in Türkçe *kazgan* (> *kazan*) Moğolca *qarum* biçimiyle karşılatırması yanlıştır. Türkçeden Farsçaya da geçmiştir. Tacikçede de *qāzān* ‘Kessel’ olarak geçer. Gomboc, Moğolca *qaranya* biçimiyle birleştirmiştir. Ancak *qaranya* Tibetçeden kalma bir alıntıdır: Pelliot, *kazan*’ın *kaz-* ‘kazmak’ kökünden geldiğı yolundaki görüşü benimsememiştir. Balkan ve Slav dillerinde de Türkçeden kalma bir alıntı olarak geçer: Blg *kazán*. - Srp *kázan*. - Rum *cazan*. - Arn *kazan*. - Rus *kazan* Macarca *kazán* biçimi de Türkçe bir alıntıdır. Macarcada çana verilen *harang* adının Türkçe *kazan*’dan geldiğı yolundaki görüş sürekli tartışmalara yol açmıştır. Macarca *harang*’ın anlamlarını gözden geçirirken eski ve yeni Türk diyalektlerinde kullanılan *kongrak*, *kongrağı* biçiminin de *harang*’a benzediğini ortaya koymuştur. Pallo, Macarca *harang*’i Türkçe *kongar* biçimiyle birleştirmiştir. Bulgarca *xaraniya* biçiminin Türkçe *ka zan*’dan geldiğı yolundaki sav yanlıştır. Bulgarca *xaraniya* Türk ağızlarında kullanılan *haranı* ‘kazan’ biçiminden başka bir şey olamaz. Türkçe *haranı* Farsça bir alıntıdır Tietze, (Pers) *haranı* biçimini vermemiştir. Egorov, Çuvaşça *huran*’ın Türkçe karşılıkları arasında yanlılıkla Gagavuzca *haran* biçimini de saymıştır. Gagavuzca *haran* Rumeli ve Anadolu ağızlarında kazana verilen *haranı* adının bir yan biçimidir. Şçerbak, *kazan*’ı Yakutça *xārbax* ‘chaudière’ biçimiyle birleştirmiştir. Škaljić’in, Türkçe *kazan* (*kazgan*)’ın Farsçadan alındığı yolundaki

savı yanlıştır (Eren 1999: 223a) şeklinde açıklanmıştır. Fatih Erbay'ın “W. Radloff'un ‘*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime 1. Kazan, büyük tencere. 2. Kazan şehri. 3. Askerî top, havan topu (Erbay 2008: 353). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *ķazan*: is. *ķazġan*, *dġk-ġ misġn*, →olla; *ķazġan*, *baķraç*, tencere, *tāncere*, →lebes, *ahenum*; *çölmek*, →*coculum*; *çömlək*, tencere, →*cacabus*. (Tulum 2011: 1118a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *kazan* (I) [kazanaġzı] Su çevrisi, kuyu. *kazan* (II) Bir çocuk oyunu. *kazan* (III) Soba. (*DS IV* 2009: 2711b); *TS*'de *kazan* is. 1. Çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap. 2. Buhar makinelerinde, kalorifer tesisatında, suyun kaynatıldığı kapalı kap (Parlatır (vd.) 1998: 1255a) şeklinde görülür.

Sayġa yavuķ ũçũn say taşlarġdġn uluġ uluġ ķazan dġk taşlar ķorġanġa çıkarġp ediler.

(BN: 67a)

Naķb salmaķ ve ķorġan almaķ ve taş urmaķ ve ķazanġıng iş-küçide keçe kündüz ārām u ķarārġ yoķ edi.

(BN: 34a)

Bayāna ve ba‘zı kirmegen ķorġanlar maşlahatġġa bir uluġ ķazan ũstād ‘Alġ-ķulġġa buyurulup edi kim ķuyġay.

(BN: 302a)

Yana tōrt-beş yũz kişġ tartar ķazan arābasġnġ ũç-tōrt fġl āsān tartġp baradur, valġ boġzġ ġaylġ uluġ tur.

(BN: 275a)

6.17. kīsten Kelime *Bâburnâme*'de *kīsten* 'sağa sola sallama / harman döveni' şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'da *kīsten* 'piyaz denilen bir nev' harb âletidir, gürzün şeklinde olur.' (Şeyh Süleyman 2003: 266); *DTO*'da *kīsten*, *kīskēn* 'bir çeşit topuz' (Pavet De Courteille 1972: 486). Pavet de Courteille ve Zenker 'kemer veya zincirin ucuna bağlanan kulplu metal bir küre' anlamında Rusçada yer aldığını belirtmektedir (Erbay 2008: 467). *Steingass*'da ise kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: 'yağ ya da şarap sıkıştırmak; yağ/süt kabı, yayık' (Steingass 1998: 1069a) şekliyle açıklanmıştır. Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *kitsen* 'yağ yapmakta kullanılan tokmak' (Erbay 2008: 467) olarak açıklanmıştır.

Bu eslihadın kılıçka köprek mu'takid edi. Dêr edi kim şişpar ve piyâzi ve kīsten ve teberzîn ve baltu kim bar tēg<s>e bir yeri kârgar dūr.

(BN: 103a)

6.18. kūze Kelime *Bâburnâme*'de *kūze* 'testi' olarak geçmektedir. Kıpçak sahası eserlerinden olan *Gülistan Tercümesi*'nde de kelime *kūze Far.* 'testi' şeklindedir. *Persian-English Dictionary* adlı eser kelimeyi, *kūza* 'topraktan yapılmış uzun dar boyunlu su şişesi' şeklinde tanımlamaktadır (Steingass 1998: 1061a). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'te de kelime *kūze*: (f.i): 'su testisi' (Devellioğlu 1999: 532b) şeklinde ifade edilmiştir.

Āhîr kūze kūze su keltürüp kıyup taşnı êlni naķbdın kaçurdılar.

(BN: 34b)

Āhîr Seyyidim ‘Alî Darbānning bir abdān nökeri birevning bir kûze yağını tartıp alğan üçün eşikke keltürtüp tayaqlattım.

(BN: 126a)

Gedā‘î mēnni ‘arağ içedürgen hayāl kılp şâyiste hidmatî kılalıng dēp ‘arağ kûzesini at üstide nevbet bile köterişip ğarîb neş’e ü başāşat bile kirip keldiler.

(BN: 227b)

6.19. meşk Kelime *Bâburnâme*’de *meşk* ‘koyun postu çuvalı’ şeklinde geçmektedir. *FTS*’de kelime *meşk* (Peh.) ‘koyun postu, posteki. 2. Su kırbası, su tulumu’ (Kanar 2011: 661b). *Steingass*’da kelime *maşq* (v.n. of *maşq*), ‘bir mızrak ile aniden delme; vurma, dayak atma, kamçılama, ya da süratle yeme; yırtılma; yazı, çizim harfleri; tarama; aşınmış deri (yeni bir giyim eşyası); (Bir kayışı) uzatmak için değişik yönlere çekme; örnek, ardından bir kopya yazmak, bir modeli taklit etme, egzersiz, uygulama; kullanım, kullanmak’ (Steingass 1998: 1247a) şekillerinde açıklanmıştır.

başı ve tanası balıķ dek tür. Suda oynar vaķt meşk yosunluğ körünedür.

(BN: 282a)

6.20. nardning tāsı Kelime *Bâburnâme*’de *nardning tāsı* ‘tavla parçası’ olarak geçmektedir. Kelime *nard+ning* ve *tās+ı* kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş bir isim tamlamasıdır. *nard* kelimesi *TL*’de [*nurd/nürt*] Farsî ve Arapça-isim- ‘tavla oyunu’ (Hüseyin Kâzım Kadri IV 1943: 62b); *KT*’de *nerd* [ismi müzekker] Ar. ‘tavla denilen oyun’ (Sâmî: 1123); *FTS*’de *nerd Peh.* ‘tavla oyunu’ (Kanar 2000: 1178a); *DTS*’de *nard* ‘tavla’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 355b) şeklinde açıklanmıştır. *Tās* kelimesi de kaynaklarda şu şekillerde görülmüştür: *Kâmûs-ı Türki*’de *tās* mühmelât

'te veya *tı* ile başlayan kelimelerden evvel kullanılıp, te'kîd ve mübalâğa beyân eder: tastaman bu makamda (tas) yazılması daha münâsîp olacaktır' (Sâmî: 667b); *Lügât-i Nâcî*'de *ṭās* Ar. 'maruf kap'(Kartal 2009: 663b); *ATS*'de *ṭās* 'tas' (Kanar 2009: 1183); *TL*'de *ṭās* [tas] -Arapça –isim- 'yuvarlak dipli maden kap; pilav, çorba, hamam, sefer, su...tası' (Hüseyin Kâzım Kadri III 1943: 381b) şekillerinde görülmüştür. Bu görüşler ışığında *nardning ṭāsı* tamlama öbeği 'tavla tası' şeklinde olmalıdır.

Bir uluğ şāhıdın bir ābhvara kistī boldı, yana bir nardning ṭāsı boldı. Yana üç-tört elig hem şāyed arttı ekên. Têrisi bisyār qalın bolur.

(BN: 275b)

6.21. nānvālîk Kelime *Bâburnâme*'de *nānvālîk* 'fırın' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *nān-vā* 'bir fırın; yemek için yapılan ekmek' şekliyle verilmiştir (Steingass 1998: 1381b). Kelimede geçen +*lık* eki *nānvā* 'fırın' kelimesine getirilen ve Çağatay sahasında işlek olarak kullanılan isimden isim yapma ekidir (Eckmann 2003: 46).

birbirlerige maḥlūt emestür. Ṭavr resmî dur. Hüb nānvālîkları ve āspazlıkları bar dur.

(BN: 47b)

6.22. ocaḳ kelime *Bâburnâme*'de *ocaḳ* 'ocak' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*'de *oçaḡ* 'ocak, ateş yakılan yer' (Türkay 1988: 820a) şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Senglah*' da *oçaḡ* ve *ocaḳ* (Clauson 1960: 65r. 19); *LÇvT'O*'de *oçaḡ* 'ocak, ateşdân, heyet, ḥānedân, bir kabile halkı, ashab cenhen gerdanlarına astıkları zincir, vekt' (Şeyh Süleyman 2003: 26b);

DTÖ'da *ocağ* 'mutfaktaki yemek ocağı; aile; büyük kabile; suçluların boynuna takılan demir tasma' (Pavet De Courteille 1972: 47) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görölmektedir: Eski Uygurcada *oçağ* 'ocak'= *oçuk* (Caferoğlu 1968: 138); *DLT Diz.*'de *oçak* 'ocak' (Atalay 1943: 422); *İM*'de *oçak* 'korluk' [kor olma, mangal] (Battal 1997: 52a); *CC, DM, KFT, KK, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *oçağ* 'fırın, ocak'; *TA*'da 'ocak ayı' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 203a) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *ocak s.* [Belki «ot»tan] '1. Ateş yanan yer, kânün: *Oda, mutfak ocağı; ocak başından ayrılmaz.* 2. Dumanın çıkması için duvarda açılmış delik ve damdan yukarı çıkan baca: *Ocakları temizlemeli; ocak süpürgesi.* 3. Madencilerin maden erittikleri yer, kalhâne. 4. Kireç yaktıkları yer, kireç fırını: *Kireç ocağı.* 5. Taş ve maden çıkarmak için açılan çukur veya kuyu: *Taş ocağı, maden ocağı.* 6. Tahte'1-arz olan su yolu ve lağım vesairesinin muhtelif mahal lerinde yapılan bacalar ki açılıp kapanır: *Su yolu, lağım ocağı* 7. Bahçenin bir cins sebze zer'ine ayrılmış ve etrafı yükseltirilip çukur kalmış tarlası: *Patlıcan, hıyar ocağı.* 8. *mc.* Ateşi sönmez hanedan, büyük aile: *Rumeli 'nin en maruf ocakları* 9. Mürettep sınıf-ı askerî: *Yeniçeri ocağı* (Sâmî 2010: 929b) şeklinde açıklanmaktadır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır. Az. *ocag*, Bşk. *usak*, Kzk. *oşak*, Kırg. *oçak*, Özb. *oçak*, Tat. *uçak*, Trkm. *ocak*, Uyg. *oçak*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 656-657); Krçy-Mlk. *ocak* (Tavkul 2000: 307b); Yak. *ohox* (Vasiliev 1995: 204); Tel. *oçok* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçığaşeva 2000: 75).

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Radloff *oçağ* =oçak 'ocak, ateşdân; bir kabile halkı; ca/cehenk gerdanlarına astıkları zincir' (Radloff I 1960: 1134); *DTS*'de *oçağ* 'fırın' (Nadalyaev (vd.) 1969: 362a); *KBO*'de *ocağ* <*öt+çak 'çukur' (Kaçalın 2006: 324a) şeklinde görölmektedir. Clauson, kelimenin gerçekte *oçok/oçak* (? ocok) 'ocak, şömine' şeklinde olduğunu, güney-orta dil grubu ve güney-batı dil grubunda 'ocak merkezi olan yapı, aile, lonca, Yeniçeri loncası', anlamlarına geldiğini, yaşayan modern dillerin bazılarında [kuzey-doğu dil grubu ve

kuzey-orta dil grubu dillerinde] kelimenin *oçok* gibi olduğunu, güney-batı dil grubunda (Oğuz) dillerinde kelimenin *ocak* şeklinde olduğunu belirtir ve kelimeye dair mevcut işaretlerin gerçekte kelimenin *ocok* şeklinde olduğunu söyler. Ayrıca kelimenin Hak. *oçak al kânûn* ‘ocak’ Kaşgarîde; köçürme: *oçok* ‘bir yerden bir yere taşınır bir ocak’; Muh. *al-micmara o:ca:ğ*; Çağ. ocağ/ocak (1) *ātaşdān-i mathax* ‘mutfak ocağı’ üzerine yemek tencereleri koyulur; *dūdmān wa xānadān-i buzurg* büyük bir aile ya da klan’; (2) ‘demir yüzük’ (*tawq*) bir tutuklu veya suçluya takılır (Clauson 1972: 22b) şeklinde aktarılmıştır. Nişanyan kelimeyi *ocak* = ET. oçak ‘ateş yakılan yer’=*otçak*→*OD* (Nişanyan 2003: 328); Gülensoy, *ocak* ‘ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma gibi amaçlarda kullanılan yer’ şeklinde vermiş ve kelimenin tarihi gelişimlerinin =ET. *oçak*~*oçık*~*ocuk*; Uyg. *otçuk*, *oçuk*; OT *oçak*; CC *oçak* <*ōcak*<**ōçak* [<*ōç*+*ak*]<**ōçuk*<**ōtçuk* [ōt ‘ateş’]; [<**hōtçuk*+/çak] şeklinde olduğunu, Türkiye Türkçesinde kelimenin *ocak*+*çı/çılık/lılık* gibi şekillerde türetildiğini ifade etmiştir. Gülensoy, ayrıca kelimenin Lazca *oxoyik’oçi*, Zaza *ocax*, *vucah* ‘ocak, aile ocağı’, Kürtçe *ocağ*, *ocax* ‘ocak, aile’; Suriye Arapçasında *ocāk* (Gülensoy 2007: 610a) şeklinde Türkçeden bu dillere geçtiğini de belirtmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *ocağ* ‘mevķid, nāiret, āteştān (< ateşdān), tennūr, kânûn, kânûne, →focus; furun, soba, tennūr, →fornax; baca, āteşlik, kāmīn, tennüre, →caminus; soy, hāsımlık, nesl, beyt, ebüvvet, hānedān, hānümān, hānūvāde, dūdemān, kāv̄m, kábīle (ç. kábāyil), nijād, tebār, āl, →familia; tārīkâ, →familia; ev bār̄k, mān, hānümān, hānedān, hānūvāde, dūdemān, āl, →domus; soy, sop, nesl, āsl, asıl, →stirps, natale; nesl, āl, netīce (ç. netāyic), →soboles.’ (Tulum 2011: 1405a) şeklinde açıklamıştır.

TS’de *ocak* ‘a. 1. Ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma gibi amaçlarla kullanılan yer. 2. Odalarda, genellikle duvar kenarlarında tuğla veya taştan yapılmış, bacası olan yer, şömine. 3. Isı vererek üzerine veya içine konulan maddeleri ısıtan, pişiren, kaynatan, eriten araç veya âlet. 4. Kahvelerde, kuruluşlarda çay, kahve vb.nin yapıldığı yer. 5. Yer üstünde veya yer altında cevher çıkarılan yer. 6. Bahçelerde ve bostanlarda her tür meyve ve sebze ekimine ayrılmış, çevresinden biraz yükseltilmiş

toprak parçası. 7. *meç*. Bir şeyin en çok bulunduğu veya yapıldığı yer. 8. Aynı amaç ve düşünceyi paylaşanların kurdukları kuruluş veya toplandıkları, görev yaptıkları yer. 9. (bazı deyimlerde). Ev, aile, soy. 10. Bazı hastalıkları iyi ettiğine inanılan aile. 11. Yılın 31 gün süren birinci ayı, kânunusani' (Parlatır (vd.) 1998: 1668a) şeklinde görülmektedir.

Su tökülür yerlerde üy orniça yèrni çuqurraq kılıp ocaq pāyesi dèk taşlarını bu çuqurlarda koyup üstige taş qalarlar. Bu yerge su koyıdın bir eşik koyarlar.

(BN: 143b)

- 6.23. partal** Kelime *Bâburnâme*'de *partal* 'bagaj, yolcu eşyası' şeklinde geçmektedir. Kelime Steingass'da *partal* 'deve üzerindeki yük, yolcu eşyası' (Steingass 1998: 240a) şeklinde belirtilmiştir.

Moğulning çapqunçısı birin ikin çerigning keynidin kèlip partalğa èlig koyğan bile munça qalın çerig uruş yoq talaş yoq biribirge baqmay buzuldılar.

(BN: 19b)

- 6.24. piyāle** Kelime *Bâburnâme*'de *piyāle* 'kadeh, küçük şişe' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *piyāla* 'Bir bardak, kadeh, ya da içki kadehi, gözde kadının gözü; kutsal görünüşü bakını sarhoş edici durum ;eski tip tüfek kilidi (Steingass 1998: 262b) şekillerinde verilmiştir.

Haylı yahşı hazān èdi. Bir nèce piyāle içip atlanduk.

(BN: 248a)

6.25. pol Kelime *Bâburnâme*'de *pol* 'kapı' şeklinde geçmektedir. Kelime *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English* adlı eserde *pol, paul*, 'büyük kapı, kapı (=paur, q.v.) avlu; kendisine ait bir geçidi olan yerleşimi koruma (Platts 1983: 281a) şeklinde açıklanmıştır.

Azrağ kişi bile kirgeç dër kim 'Bu dervâzede bizning kişi tursun.' *Hâtî Poldâ* özining kişisini koyar. Uşbu kèçe oğ uşbu *Hâtî Poldın* bolğan kişisini kivürür.

(BN: 304b)

6.26. sipāya Kelime *Bâburnâme*'de *sipāya* 'üç ayaklı sehpa' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da ise kelime, *si-pāya*, 'üç ayaklı sehpa, sacayak; milis süvari birliği' (Steingass 1998: 651a) şeklinde verilmiştir.

Çep eliglerige kiçikrek sipāya tutuqturlar kim bu sipāyaning bir payesining ucida şam 'dänning başı dek bir temürni sipāya yığaçağa bërkitiptürler.

(BN: 290b)

6.27. şire Kelime *Bâburnâme*'de *şire* 'tepsi' şeklinde geçmektedir. Çağatay dili üzerine çalışma yapan Vámbéry, kelimeyi *şīre* 'meyve ve özellikle üzümünden hazırlanan şurup' (Vámbéry 1867: 304b) şeklinde anlamlandırmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *şirā* 'masa' <Moğ. *şirege* (Caferoğlu 1968: 217); *KB*'de *şire* (*Far.*) 'şira' (Arat III 1979: 416); Kıpçak sahası eserlerinden *İM* de *şīre* *Far.* 'şira, usare' şeklinde verilmiş ve *CC*'deki *şira* *Far.* 'şira, usare' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 253b) kelimesine gönderme yapılmıştır.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Lessing, Moğolca Sözlüğünde kelimeyi *sirege* (*n*) masa, çalışma masası; taht, koltuk; sunak, adak masası; ziyafet, şölen (Lessing 1960: 716a) şeklinde açıklamıştır. Räsänen, kelimeyi Çağ. otü. osm. *şirä* ‘meyve suyu, şarap suyu, pirinç suyu’ , osm. *şyra*, CC. *şira* ' < pers. *Šīra* Çağ. osm. krm. *şirä* ‘bir kare masa’ tel. *şirä* ‘kurban yeri, sunak, Şor. *şirä* ‘yatak’ sag., oir. *çirä* hak. *şirē* ‘bank, iskemle’, ‘sandalye’, ‘sedir’ ‘taht’, kzk. *şirä* ‘deriden yapılmış çay kutusu’, soj. *şirē* ‘masa ?’, sal. *şira* ‘masa’ < mo. *sirege*, kalm. *şirē* ‘masa, sandalye, koltuk’ Çağ. *şirahya* ‘av ya da avcı payı’, *silirya* ‘av, av hayvanı’ < mo., kalm. *şarhya* ‘rosto’ < *sira* ‘rosto’ (Räsänen 1969: 447b-448a) şeklinde açıklanmıştır. Budagov, kelimeyi *şire* 1. meyve suyu, hoşaf, *şirelenmek* su, özsu ile dolmak (meyveler erişirken su ile dopdolu olurlar), meyve suyu haline gelmek, suya dönüşmek, olmak. 2. Türk. Dört köşeli sehpa, tepsi, ya da yemeklerin üzerine koyulduğu masa örtüsü (Budagov 1869: 680b) olarak açıklar. Nişanyan, kelimeyi *Far. şire* شیره bitki sütü, özsu, meyve suyu < *Far. şir* شیر süt, özsu = *Ave çşirəm* süt tortusu, yoğurt = *Sans kşirā* ओदन sütlü bulamaç, bitki usaresi << *HAvr *k^wsir-* a.a. (www.nisanyansozluk.com’ *şira* maddesi, 06.03.2013). Fatih Erbay’ın “W. Radloff’un ‘*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime kelime *şire* I *F.* ‘meyve suyu, üzüm suyu’; *şire* II ‘dört köşeli masa, dört ayaklı masa’ (Erbay 2008: 663-664) olarak açıklamıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *şira* ‘*şire*, *şirā*, *mustār*, *nev-bāde*, *bāde-i nev*, *şire-i şerāb*, *sülāfet*, →*mustum*; *yeñi şerāb*, *şire*, *nev-bāde*, *bāde-i nev*, →*hornotinus*, *novus*, *vinum*, *bkz. şerāb*’ (Tulum 2011: 1661b)

DS’de *şire* ‘üzüm, dut vb. meyvelerin suyu, şira’ (*DS VI 2009: 4730a*); *TS*’de *şira* *Far. şire* 1. Henüz mayalanmamış üzüm suyu 2. Bazı meyve ve sebzelerin özlerine verilen ad. 3. *argo* Süzülmüş afyon (Parlatır (vd.) 1998: 2092b) şeklinde görülmektedir.

*Aş tartıladurğan yêrde şire koyup altun ve kümüş şürâhîlerni şire üstige bêrdiler (?).
Burunlar bizning ata-ağa Çinggiz töresini gârib ri'âyet kıulurlar êdi.*

(BN: 186b)

6.28. tabşî Kelime *Bâburnâme*'de *tabşî* 'hafif kalkık kenarlı tabak' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime '*tabshî*, 'altın, gümüş veya pirinçten yapılmış kenarlı tabak' (Steingass 1998: 280a) şekliyle anlamlandırılmıştır.

Uşbu maşlahatka Hindüstännung camîc mu'teber şehrleride cam'î mükerrer u mu'ayyen dürler kim gariyâlî dêrler. Birincdin tabşî nême kuyupturlar.*

(BN: 289a)

6.29. tulum Kelime *Bâburnâme*'de *tulum* 'tulum, kırba' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *Şecere-i Terâkime*'de *tulum* 'tulum' (Kargı Ölmez 1996: 227) şeklindedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *tulum* 'gavğa. mücadele; tam ve bütün, çıkarılmış, silâh ve diri hîk ve meşk, kırba' (Şeyh Süleyman 2003: 126a); *DTO*'da *tulum* 'kavga; kuyu ki, insanlar ondan ahşap bir sıırıkla su çeker; tulum; silahlar' (Pavet De Courteille 1972: 245) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Kıpçak sahası eseri olan *RH*'de kelime *tulum* 'tulum' şeklinde belirtilmiş ve *TA*'daki *ṭulum* 'tulum' kelimesine gönderme yapılmıştır. *DLT*'de kelime, *Bâburnâme*'dekinden farklı olarak, *tulum* 'silah' şeklinde verilmiştir (Dankoff-Kelly III 1985: 198). Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *ṭulum (t) s. 1.* Hayvanın bütün çıkarılmış derisinden ibaret kap ki pekmez, bal, yağ, sirke veya su gibi mâyi'ât yahut peynir vesaire vaz'ına mahsus olur: *Sirke tulumu; bir tulum yağ; tulum peyniri.* 2. Nefesle şişirilip bir yandan sıkılmayla bir ucuna merbut bulunan düdük çalınan deri: *Gayda tulumu.* 3. İki tahtadan ibaret ve bir

tulum taklidinde bulunan kürek kıtası: *Bir tulum elma, samur* (Sâmî 2010: 1243b) şeklinde görülür.

Günümüz Türk lehçelerinde bazılarında da kelimeye rastlanmaktadır: Az. *tulug*, Trkm. *tulum*, Uyg. *tulum*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 902-903) şeklinde görülür.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Kelime Moğolcada da *tulum/tulam* ‘içine sıvı konulan deri kap, deri torba; çuval, torba, deri çanta’ şeklinde görülmektedir (Lessing 2003: 1298b); Clauson’da kelime *tulum* ‘saldırı silahı, ordu ekipmanı’ (Clauson 1972: 500a) şeklinde verilmiştir. *Räsänen* kelimeyi şu şekilde yorumlamıştır: Osmanlıcada *tulum* hayvan ‘bronzlaşmış hayvan derisinden’, ‘deri kırba, tulum’ (>Sırpça. Romence TE 180 *tulum* Rusça M. Vasmer. 3:151 *mulum, mulyum, mulun*), SUyg. *tolum*, Yak. *tulum* (> mo. *tulum* ‘nehirin karşılaştırım *tulup, tulak, tuluk* (Räsänen 1969: 498a). Nişanyan, kelimeyi *tulum* [Etü] *tulguk/tuluk* deri torba, tulum. [KTü] *tuluk* < ETü. **tul-* şişmek ve kabarmak? +Im=? ETü *tol-* a.a.→dol- (‘www.nisanyansozluk.com’ *tulum* maddesi, 05.03.2013). Gülensoy, kelimeye *tulum* ‘önü yarılmadan bütün olarak yüzülmüş hayvan derisi’ → *tuluk* < *tū-* *l+(u)m* şeklinde vererek kelimenin Türkiye Türkçesinde(CUK/LU/LULAR/SULAR) yapım ekleri ile türetildiğini belirtmiş, ayrıca kelimenin Sırpça, Rumca ve Rusçada da benzer şekillerde görüldüğünü (Gülensoy 2007: 930b) belirtmiştir. Fatih Erbay’ın “W. Radloff’un ‘*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime *tulum* ‘tulum, keçi derisi’ (Erbay 2008: 764) şeklindedir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *tulum*: is. kırbet, *günl.* kırbe, ābkeş, →uter; lodra, h̄ik, →culeus; nişe, →tibia (Tulum 2011: 1783a) şeklinde açıklamıştır.

DS’de kelime *tulum* (I) 1. kadın giysisi; 2. Avcıların gölde ıslanmamaları için giydikleri, çoğunlukla keçi derisinden yapılmış bir çeşit pantolon. *Tulum* (II) Dik kafalılık, şımarıklık, çalım. *Tulum* (III) Ayın on dördü. *Tulum* (IV) [→tuluk] (DS X 1993: 3988b); *Türkçe Sözlük*’te kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *tulum* 1. is. Bazı yiyecek ve içecekler için koruyucu kap olarak kullanılan, önü yarılmadan bütün

olarak yüzülmüş hayvan derisi 2. Gövdesi bu deriden yapılmış üflemlerli çalgı, gayda.
3. Tüp. 4. Göğüs ve pantolon bölümü bitişik giysi. 5. *sıfat, mecaz* şişman, tombul
(Parlatır (vd.): 2251a) olarak açıklanmıştır.

*Bacavr nevāh̄isideki Kāfirler bir nēçe **tulum**da çağırılar keltürdiler.*

(BN: 218b)

*Bādpahning tüpide Kāfirning uluğları bir nēçe **tulum** çağır keltürüp mülāzamat
kıldılar.*

(BN: 249a)

6.30. ustura Kelime *Bāburnāme*'de *ustura* 'ustura' şeklinde geçmektedir. Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada kelimenin *yüligü* 'ustura' *yülägü ~ yülügü* olduğunu görüyoruz (Caferoğlu 1968: 306). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* adlı Kıpçak lüğatinde kelime *ustura* 'ustura' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 294b) şeklinde görülmektedir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *ustura* yahut *uştır* [*Far.* «ustura» dan] Tıraş etmeye mahsus berber aleti, keskin âlet-i kâtî'a: *ustura* vurmak, çekmek= *Ustura ile* tıraş etmek (Sâmî 2010: 1262b) şeklindedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kzk. *ustara*, Kırg. *ustara*, Özb. *ustärä*, Uyg. *ustura*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 918-919) şeklinde görülmektedir.

Kelime hakkında değişik görüşler söz konusudur: *Clauson Sözlüğü*'nde Oğuzlarda *usturaya kerey*, *İbni Mühenna*'da *gre:y*, Harz. ve Trkm. *kerey* şeklinde geçtiği belirtilmiştir (Clauson 1972: 48a). *TES*'de kelime *ustura* 'tırış için kullanılan, açılır kapanır çok keskin bıçak' olarak geçmekte < *Far.* *ustura* 'a razor', Farsçada *sutura*, *sutur-ra*, *sutūra* biçimlerinin de geçtiği belirtilmiştir (Eren 1999: 425a). Nişanyan, kelimeyi *ustura* 'ustura' ~*Fa* *usture* 'sakal traşı için kullanılan keskin bıçak <<*O**F**a*

[Orta Farsça (Pehlevi ve Partça dahil, MS 0-7 yy.)]’ (‘www.nisanyansozluk.com’
ustura maddesi, 05.03.2013) şeklinde açıklar.

DS’de *usdura* ustura (DS 1993: 4043a); *TS*’de *ustura is. (u’stura) Far. usturre* ‘tırış için kullanılan, açılır kapanır, çok keskin bıçak’ olarak verilmiştir. (Parlatır (vd.) 1998: 2287a)

Uşbu yurtta yêgirme üç yaşning ibtidâsıda yüzümge ūstura koydum.

(BN: 120a)

6.31. z̄ilūçe Kelime *Bâburnâme*’de *z̄ilūçe* ‘keçe [den] halı’ şeklinde geçmektedir. Kelime *Ferheng-i Ziya* adlı eserde *z̄ilū* ‘Zili: kilim, tüysüz oda keçesi. Küçüğüne *z̄ilūçe* ve *z̄ilīçe* denir (FZ II: 1103b) şeklinde açıklanmıştır. *FTS*’de *z̄ilū* ‘kilim’ (Kanar 2011: 402a); Steingass’da *z̄ilūça* ‘küçük yün örtü veya kilim’ (Steingass 1998: 635a) şeklinde verilmiştir.

Teşviş bile yığışturuldi. Saķirlāṭ kat z̄ilūçesige çırmap kat astıĝa koyup üstige kilimlerni yaytuk.

(BN: 376b)

7. İNSAN YAPIMI DİĞER NESNE ADLARI

7.1. ağırık Kelime *Bâburnâme*'de *ağruık* 'bagaj, levazım' şeklinde görülmektedir. Çağatay sahası sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *ağruık* 'aḥmāl [yükler; ağır şeyler, eşya, ağırlık], eşkāl [ağır yükler, ağır şeyler]. Dirhem gibi bir vezindedir' (Şeyh Süleyman 2003: 15a); *DTO*'da *ağruık* 'ağırlık, yük' (Pavet De Courteille 1972: 25); *Senglah*'ta *ağruık* 'aḥmāl ve eşkāl' [yükler, ağır eşya ve ağır yükler] (Clauson 1960: 43v27) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *DLT*'de *agruk* 'ağır ticari eşya; mal' (Yurtsever ve Erdi 2007: 136); Kıpçak sahası eserlerinden *Kİ*'de *ağruık* 'ağırlık, yol eşyası' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 4b) anlamında kullanılmış, Eski Anadolu Türkçesi sahasında *ağrık* (*ağruk*) 'ağırlık, eşya, ev eşyası' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 55) şeklinde kullanılmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde kelimenin *ağrı* [hastalık] şekli yaşamaktadır: Az. *ağrı*, Bşk. *avırtıv*, kzk. *avıruv*, Krg. *ōru*, Özb. *àğriq*, Tat. *avırtu*, Trkm. *āğırı*, Uyg. *ağriq* (Ercilasun (vd.) I 1992: 8-9), Hak. *ağrığ* [hastalık] (Arıkoğlu 2005: 30b) şeklinde kelime görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur. Nadalyaev, *DTS*'de kelimeyi *ağrūık* (I) 'yük, menkul eşya, taşınabilir eşya' (DTS: 23a); Clauson kelimeyi *ağruk* geçişsiz fiil, somut bir isim *ağrı:-/ağru:-*[dan]; ağır bir nesne, ağır yük eşyası' şeklinde açıkladıktan sonra kelimenin Güney-Batı dil grubunda yaşadığını, Hakani dilinde kelimenin *ağruk al-ṭaqal wa'l-matā* 'ağır yük eşyası ve ev eşyaları' şeklinde geçtiğini, Çağatayca'da ve Kıpçak sahasında kelimenin *ağruk aḥmāl wa atqāl/ al-ṭaqal* (Clauson 1972: 90) şekliyle kullanıldığını kaydetmiştir. Doerfer, kelimeyi *ağrūık* şeklinde vererek kelimedeki ses ve anlam değişikliklerini *agruk* 'pılı pırtı, ağırlık, yük'; *ağruık* 'yol eşyası'; *agrik*, *agruk* 'ağırlık, eşya'; *agrik* 'menkul eşya, göçebelerin götürdüğü ve bıraktığı eşya, ağırlık' (Doerfer 1965: 496) şeklinde

aktarmıştır. Dankoff kelimeyi *ağır~ ağır* ‘ağır, pahalı’ [taqīl; ġālī]. *ağruk* [haml wa-taqal] (Dankoff-Kelly III 1985: 6) olarak vermiştir. *KBSY* adlı çalışmada *ağruk* ‘ağırlık, mal, giyecek ve eşya; yük, kaygı, endişe, dert’ (Taş 2009: 136) şeklinde belirtilmiştir. [Thacston’un çalışmasının kelimeler kısmında yer alan *ağruk* sözcüğünün BN’deki örneğine rastlanmadı].

7.2. *ğoltuğ* Kelime *Bâburnâme*’de *ğoltuğ* ‘koltuk altı’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKB*’de *ğoltuğ* ‘koltuk, koyun’ (Kargı Ölmez 1993: 480a) şeklinde görülür. Kelime Çağatay sözlüklerinden *DTO*’da *ğoltuğ* ‘koltuk altı’ (Pavet De Courteille 1972: 435) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *DLT*’de *qoltuq* ‘koltuk altı’ (Yurtsever ve Erdi 2007: 435); *BaV*, *CC*, *DM*, *GI*, *GT*, *İMlk*, *KF*, *KI*, *KK*, *MG*, *TA*, *İN*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *ğoltuğ* ‘koltuk’ şeklinde verilmiş, *ğolduğ* ve *ğoltuğ* (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007:152b) kelimelerine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında *KT*’de kelime *koltuk* s. ‘1. Kolun göğsün yanıyla ve omuz mafsalının altında teşkil eylediği zaviye, ibt, bagal: *Koltuğunda bir çıban çıkmış*. 2. Kenar, köşe, تنها ve kuytu yer: *Orası bir koltuktur*. 3. Sokak koşelerinde dükkân vesaire şubesi: *Koltuk bakkal; koltuk meyhane*. 4. Tellâl ve eskici dükkânı. 5. Kol dayanacak yerleri yani iki yandan kenarları olan büyük sandalye, koltuklu sandalye. 6. *mc*. Müdâhane, yüze karşı medih: *Koltuğu sever; koltuğa gelir*. 7. *mc*. Tefahür, övünme (Sâmî 2010: 663b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *goltug*, Bşk. *kultuk*, Kzk. *koltuk*, Kırg. *koltuk*, Özb. *koltuk*, Tat. *kultuk*, Trkm. *goltuk*, Uyg. *koltuk*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 494-495); Krçy-Mlk. *koltuk* (Tavkul 2000: 268b); Alt. *koltuk* (Naskali ve M. Duranlı 1999:116a); Tel. *koltuk* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçığaşeva 2000:60) şeklinde rastlanmaktadır.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur. Radloff kelimeyi *ḳoltuḳ*, *ḳoltuḡ* ‘koltuk altı, gövde ve kolların arasında kalan bölge’ (Radloff II 1960:597-598); *DTS*’de *ḳoltuḳ* подмышка ‘koltuk, koltuk altı’ (DTS 1969:454b); Clauson, kelimeyi *koltuk* isimden, türemiş biçim *ko:l*; ‘koltuk altı’ şeklinde tanımlamış ve *koltuk* Uyğ. ve *Kaş.* (İsimden türemiş biçim fiil *koltukla:-*) eyleminin gerçek biçimi olabileceğini ve kelimenin Farçaya geçtiğini, Hakanicede *koltik (sic) al-ibif* ‘koltuk altı’, Çağ. *koltuḡ/koltuk zīr-i baḡal*, Kıp. *al-ibiḡ* koltuk (Clauson 1972:619a) şeklinde kullanıldığını aktarmıştır. Doerfer, kelimeyi *qōltūq* ‘koy, körfez; koltuk altı’ ←tü. *qoltuq* şeklinde vermiş ve kelimeye dair bazı dilcilerin şu açıklamalarına yer vermiştir: *koltik* ‘koltuk’; *koltuk* ‘koltuk altı’; *qoltuq* ‘kolun alt kısmı’; Çağ. *qoltuq* ‘koltuk altı, Osm. ‘binaların arasındaki aç’ (Doerfer 1967:1575); Dankoff, *ḳoltiḳ* ‘koltuk, koltuk altı’ [ibit] (Dankoff-Kelly III 1985: 141); Nişanyan, kelimeyi *koltuk* ETü *kaltuk* ‘yükseltilmiş yer, seki’; ETü *koltuk* ‘kolun üst kısmıyla gövde arasında kalan aç’; TTü *koltuk* ‘kollu sandalye’ < ETü *kalit-* kaldırmak +Ik < ETü *kalı-* kaldırmak +It- → kalk- *Sözcüğün her iki anlamı muhtemelen *kol* sözcüğünden kontaminasyon yoluyla etkilenmiştir. İsme ulanan +*tuk* eki mevcut değildir (‘www.nisanyansozluk.com’ *koltuk* maddesi, 18.03.2013); Gülensoy kelimeyi *koltuk* ‘omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer; kol dayanacak yerleri olan geniş ve rahat sandalye’ şeklinde tanımlamış ve kelimenin OT’de *ḳoltuk* < *ḳōl+tiḳ* olarak görüldüğünü TT.’de kelimenin *koltuk*+(çu/çuluk/la-/lama/lanma/lu/luk) şekillerinde türetildiğini ve kelimenin Türkçeden Suriye Arapçasına *ḳultūḳ* olarak geçtiğini bildirmiştir (Gülensoy 2007: 535b). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *ḳoltuḳ* ‘bāḡál, ibt, axilla’ (Tulum 2011: 1135b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de kelime *koltak* [koltuk (I) -1] Küçük oda. koltuk (I) 1. [→koltak] 2. Fırının köşesi koltuk (II) Gemiyi demirledikten sonra iskeleye, rıhtıma ya da başka bir gemiye bağlayan ip. *koltuk* (III) Mısır ve buğday fidesinin yanlarında çıkan filizler. *koltuk* Yapılarda duvarların birleştiği yer, köşe (DS IV-VI-2009: 2912b-2913a-4566b); *TS*’de *koltuk* ‘1. Omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer. 2. Kol dayayacak yerleri olan geniş ve rahat sandalye. 3. Eski düğünlerde damatla gelinin

eve girerken konuklar arasından kol kola geçmeleri töreni. 4. (yapıcılıkta) Yan destek. 5. Demirledikten sonra gemiyi iskeleye, rıhtıma veya başka bir gemiye bağlayan ip. 6. *mec.* Koltuklama veya koltuklanma. 7. *mec.* Kayırma, destek. 8. *esk.* Kenar, tenha yer. 9. *mec.* Yüksek mevki, makam. 10. *argo* Genel ev. 11. *hlk.* Mısır ve buğday fidesinin yanlarından çıkan filizler’ (Parlatır (vd.) 1998: 1346b) şeklinde açıklanmıştır.

*İbrāhīm Bēg ‘hey-hey’ dēp öte bērgeç eşiklig törlüg yērdin mēning **ḳoltuḳumḡa** oḳ attı. Ḳalmaḳı cēbening iki ḳadd yafraḳını kēsiptür. Ḳaçā bērdi. Arḳasıḡa attım*

(BN: 113a)

7.3. kūra Kelime *Bâburnâme*’de *kūra* ‘maden eritme ocağı’ şeklinde geçmektedir. *Burhan-ı Katı*’da kelime *kûre* ‘Demirci ocağına ve maden ocağına da denir’, Türkîde dahi küre derler. şeklinde ifadelendirilmiştir (Âsım 2009: 469a). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*’te ise kelime 1. *Kuyumcu ocağı; demirci ocağı; mâden ocağı.* 2. Küre olarak verilmiştir (Devellioğlu 1999: 528a).

*Ḳazan ḳıyar yērning girdide sēkiz **kūra** ḳılıp ālātnı ēritiptür.*

(BN: 302a)

7.4. ḳulleteyn Kelime *Bâburnâme*’de *ḳulleteyn* ‘hamamdaki korunaklı geniş su rezervi’ şeklinde geçmektedir. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* adlı eserde kelime *kulle* ‘yüz dört kiloluk bir su küpüdür. *ḳulleteyn* (iki kulle)’ şeklinde açıklanmıştır (Erdoğan 2005: 318).

*Ḥammāmning bir ḥüclesini kim **ḳulleteyn** ḥavḍ anda dur, tamām taşḁın tüketiḡtürler.*

(BN: 300a)

7.5. savġat Kelime *Bâburnâme*'de *savġat* 'hediye' şeklinde geçmektedir. Kelime Çaġatay Türkçesi metinlerinden *BabD*'da *savġat* 'armaġan, hediye' (Yüce 1995: 417) şeklindedir. Kelime Çaġatay sözlüklerinden *Abuška*'da *savġat* 'pîş-keş ve armaġan ve in'âma dirler' (Güzeldir 2002: 344); *LÇvT'O*'de *savġat* "atya, ihsân, tuġfe, armaġan, peşkeş, yâdigâr, bergüzâr' (Şeyh Süleyman 2003:190b); *DTO*'da *savġat* 'hediye, armaġan' (Pavet De Courteille 1972: 356) şeklinde aktarılan kelime için Vámbéry, *savġat* 'hediye, armaġan' (Vámbéry 1867: 298a) karşılığını vermiştir.

Tarama Sözlüğü'nde kelime *savġat*, (savkat) 'hediye, armaġan, bahşış, ihsan' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 3341) anlamlarına gelmektedir.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur. Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çaġatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *sawġat* 'hediye, armaġan, ödül' kıldılar 'arz ġan maġâlâtın/Her niçük tuġfe birle sawġatın (Erbay, 2008: 604) şeklinde geçer. Kaçalın, kelimeyi *şavġat* (< Mo. * *savġa+t*) 'armaġan, ihsan' (Kaçalın 2006: 326a); Lessing, *saugad* kelimesi için *sauh-a* kelimesine gönderme yapmış ve kelime 'hediye, armaġan' (Lessing 2003: 1052a) olarak aktarılmıştır.

Şabâġı dîvânda Ķulı Bêg, kim Kasġarġa Sulţân Sa'îd Ĥan ġaşıġa elçilikke barıp êdi, kêlip mülâzamat ġıldı. Bîşka Mîrzâ-yı İtârcını Ķulı Bêgge ġatıp elçilik yiberip êdi. Ol vilâyetning metâ'ıdın bir pâra savġat keltürdi.

(BN: 246a)

7.6. şahdhâne Kelime *Bâburnâme*'de *şahdhâne* 'arı kovani' şeklinde geçmektedir. Sözcük *şahd* ve *hâne* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. *Steingass*'da *şahd* kelimesi (pl. of *shâhid*), şahitler; bal; bal peteġi' (Steingass 1998: 769a) şeklinde;

hāna kelimesi ise ‘ev, mesken, konut; çadır, büyük çadır; hazne; çekmece, bölme, hücre; bölüm; omuzdan dirseğe kadarki kol; alan; kadın; mektubun sayfası, kâğıt; mısır yığını; kum tepeciği; nazım, şiir’ (Steingass 1998: 444a) şeklinde verilmiştir. Buna göre *şahdhāne* ‘bal haznesi/arı kovanı’ anlamına gelmelidir.

Kābul etrāfıdaki kohistāndın ‘asal bisyar kélür. Şahdhāneleri bar dur.

(BN: 129b)

7.7. şahrag Kelime *Bâburnâme*’de *şahrag* ‘ana yol’ şeklinde geçmektedir. *Steingass*’da kelime *sah-rag* ‘ana cadde içerisindeki bölüm’ (Steingass 1998: 770a) şeklinde görülmektedir.

Mîr Şāh Kāuçınnı andağ çaptılar kim boynıning yarım<ı>ğa yavuş çapılıp édi-ğāyataş, şahragi késilmeydür édi.

(BN: 40b)

7.8. şiş Kelime *Bâburnâme*’de *şiş* ‘şiş’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *LD* ve *FK*’de *şiş* ‘şiş’ (Karaağaç 1997: 658a; Kaya 1989: 1244b); *MKb*, *BV*’de *sīḡ* (*F.*) ‘demir şiş, kebab şişi; toplu iğne, firkete’ (Kargı Ölmez 1993: 535b, Türkay 1988: 854a) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*’da ‘şiş ‘emr idüp cez dimekdür ki ba‘zılar şeş deyü isti‘māl iderler’ (Güzeldir 2002: 370); *şeş* [*<séş-*] ‘cez demekdür. Ba‘zılar şeş deyü isti‘māl éderler’ (Kaçalın 2011: 629); *LÇvT‘O*’de *şiş* ‘büyük temirden iğne mıh, kabarcık, verem, nefha, şeş’ (Şeyh Süleyman 2003: 205a); *DTO*’da kelime *şiş* ‘şiş; şişlik’ (Pavet De Courteille 1972: 380) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *şış* ‘şış, kabarık, ur’ (Caferoğlu 1968: 217); *KB*’de *şış* ‘şış’ (Arat III 1979: 416); *İM*’de *şış* ‘pişirilecek eti geçirdikleri ağaç yahut demir kazık’ (Battal 1997: 66a); *BM, BaV, DM, GT, İMlk, Kİ, TA, RH, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *şış*¹ ‘şış, şişkinlik’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 253b) olarak görülmektedir. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *şış s.* ‘Bedenin bir tarafında hâsıl olan kabarma, kabarık, ur, verem, nefha: *Şuramda bir şış peyda oldu; yüzünde bir şış var idi.* = ş. Kabarmış, şişmiş, teverrüm etmiş: *Yüzü şış; sağ ayağım şiştir; dün daha şış idi.* *şış*² s.1. Pişirilecek kebabı geçirdikleri ağaç veya demir kazık, *sîh*: *şışe geçirmek, şişte pişirmek; bir şış kebab.* 2. Alelittlak dönen bir şeyin merkezinden geçip iki ucundan çıkan kazık, mihver. 3. İterek delmeye mahsus ucu sivri silâh, meç: *Talim şışı.* 4. Çorap vesaire örmeye mahsus bir ucu düz ve diğeri sivri az kertikli demir veya kemikten büyük iğne (Sâmî 2010: 1134a).

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *şış*, Bşk. *şış*, Kzk. *istik*, Kırg. *şış*, Özb. *sıh*, Tat. *şış*, Trkm. *çış* (demirden), Uyg. *zık* (Ercilasun (vd.) I 1992: 826-827); Kmk. *çış* (Pekacar 2011:106a); Alt. *çiiş* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 75a) şeklinde rastlanmaktadır.

Kelime hakkında değişik görüşler söz konusudur: *DTS*’de *şış*² 1. *вертел ‘şış’ et şışqa takıldı* 2. *палочка ‘çubuk’; которой едят лапшу ‘makarna yemek için kullanılır’* (Nadalyaev 1969: 524a); Clauson, kelimeyi *si:ş* ‘şış, çatal, çivi ve benzerleri’ şeklinde açıklayarak kelime kökünün ünlüsünün ‘ı’ olduğunu belirtmiş ve bu değişikliğin meydana geldiği tarihin belirsiz olduğunu, ayrıca [*ş* sesi için] geniş çaplı fonetik değişiklikler (*s-/ş-/ç-, -s/-ş/-ç*) söz konusu olduğunu aktardıktan sonra kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanımlarını şu şekilde bildirmiştir: Hak. *minzām tutmāc* ‘makarna (yemek) için çatal’, *Kaş. sış* ‘şış’ (*al-sufūd*) ve ‘makarna (yemek) için çatal’, *Muh. al-sīx* ‘şış’ *si:ş* Çağ. *şış* (1) *six* (quotn.); (2) ‘at nallamak için kullanılan küçük çivi’ (Clauson 1972: 856b). Dankoff, *şış* kelimesi için *siş* kelimesine gönderme yaparak kelimeyi şu şekilde açıklar: *siş/siş* ‘şış [kebab vb. için

kullanılan]; tutmak için araç *Tutmāç*’ [sufūd; minzām tutmāj]. Sīş [sufūd] (Dankoff-Kelly III 1985: 164); Nişanyan, kelimeyi *şış*¹ [ETü] sış ucu sivri çubuk [ETü] *sış/şış* < *ETü sı-* kesmek +Iş → *sin-* *Aslı *sış* olup, önseste regresif asimilasyon görülür. *şış*² [ETü] *sış*²/*şış* yumru, *şışmiş* olan nesne << *ETü sış-* *şışmek* → *şış-* *Önsesteki /ş/ similasyon sonucudur. **sışış* biçiminden sadeleştirildiği düşünülebilir. (‘www.nisanyansozluk.com’ *şış* maddesi, 25/02/2013) şeklinde açıklamıştır. Gülensoy, kelimeyi *şış*² ‘1. Bir ucu sivri, demir veya ağaçtan yapılmış ince uzun çubuk; 2. Örgü örmekte kullanılan, metal, ağaç, kemik vb.den yapılan uzun çubuk’ şeklinde açıklayarak kelimenin = ET.’de *şış* ~ *şış* ~ OT. *şış* ~ *şış* ‘tutmaç *şışı*, *şış*’ <*s(/ş)ī-ş* şekillerinde görüldüğünü, TT.’de kelimenin *şış*+(LE-/LEME/LEN-/LENME /LiK ‘*şışlik* et’) şekillerinde türetildiğini kaydetmiş ve kelimenin Tü. > Zaza. *şışı* ‘*şış*, ince demir çubuk’; ~ Moğ. *siro*, *şoro* ‘çatal, *şış*’ < **sira-* ‘to fry’ <**sila-*, Man. *sila-*, Tung. *sila-* ‘*şışı* mangalda kızartma’, *silawūn* ‘*şış*’ (Gülensoy-2007: 846a) şekillerinde görüldüğünü açıklamıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime ¹*şış is.* kabarmaklık, →inflatio; kabarcık, yumru, kabaraç, →tumor, tuberculum. ²*şış* kebāb çevirecek *şış*, sáná‘, sīh, →veru; gāddāre,→*Slav.* meç, →spatha, ensis; yaraç, kılıc, seyf, tīg, şimşir, deşne, →*Slav.* meç, →gladius (Tulum 2011:1663a) olarak aktarılmıştır.

DS’de *şış* 1. Ekmek pişirmekte kullanılan ağaç çevirgeç. 2. Sacda ekmek çevirmeye yarayan ucu sivri demir çubuk. 3. Tandır karıştırmaya yarayan demir. 4. Tandırda kelle ütölemek için kullanılan sivri demir çubuk. 5. Ateş küreği’ (*DS V-2009: 3788a*); *TS*’de *şış s.*(I) 1. *şışmiş*, *şışkin*, kabarık. 2. *is* *şışmiş* olan yer, *şışlik*. *şış is.*(II) 1. Bir ucu sivri, demir veya ağaçtan, bazen silâh gibi kullanılabilen ince uzun çubuk. 2. Örgü örmekte kullanılan, metal, ağaç, kemik vb. den yapılan uzun çubuk. 3. *is* ve *s.* Şişe geçirilerek veya şışte pişirilmiş olan (et). (Parlatır (vd.) 1998: 2098a) şeklinde açıklanmıştır.

Balık çıka almas. Yansa bu küçük çığning içkeriki ağzınınğ şışler cihetidin öte almas.

(BN: 144a)

7.9. yaruḡ Kelime *Bâburnâme*'de *yaruḡ* 'parlaklık, ışık' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *SD*, *LD*, *FK*, *LM*, *ŞHD*, *KUŞ*, *HBD*, *SS*'de *yaruḡ/ġ* 'aydınlık, parlaklık, ışık, nurlu; saf, lekesiz' (Kargı Ölmez 1993: 569a, Türkay 1988: 909a; Tural 1993: 818; Eraslan 1999: 604b; Karaağaç 1997: 707b; Kaya 1989: 1323a; Çelik 1993: 661a; Karasoy 1998: 677b; Kaya 2003: 165a; Yıldırım 2010: 264b) şeklinde görülür. *Abuşka Sözlüğün*'de '*yaruḡ* ve *yaruḡ* [*yāru-k*] 'ravşan ma'nāsınādur'' (Kaçalın 2011: 795); *Senglah*'ta kelime *yaruḡ* ve *yaruḡ* (Clauson 1960: 329v11); *LÇvT'O*'de *yaruḡ* 'rüşen, şikâf, aydın, çatlak, şakḡ, ferce, cibâl, ışık' (Şeyh Süleyman 2003: 292a); *DTO*'da *yaruḡ/ḡ* 'parlak; yarıḡ' (Pavet De Courteille 1972: 524) şeklinde aktarılan kelime için Vámbéry, *yaruḡ* 'parlaklık, parlak, aydınlık, ışık' *közümiḡ yaruḡı* (Vámbéry 1867: 346a) karşılığını vermiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında kelime *yarik* 'zırh' (Tekin 2010: 186); Eski Uygurcada *yaruḡ* 'ışık, aydınlık'; ve *EUTG*'de *yaru-*: 'parlamak, parıldamak, aydınlanmak' *yaruḡ* (< *yaru-k*): parlak, aydınlık, berrak; ışık; Mani inancına göre ışık kutsaldır ve büyük ölçüde saf meyve ve tahılda bulunur; ışığın serbest kalması bu yiyeceklerin dindarlarca yenmesiyle mümkün olur. (Caferoğlu 1968: 288; Eraslan 2012: 622a); *KB*'de *yaruḡ* 'aydınlık, parlak' (Arat III 1979: 527); *DLT*'de *yaruḡ* 'aydınlık, parlaklık; yarıḡ; topraktaki, duvardaki, dağdaki, camdaki bir çatlak' (Yurtsever ve Erdi 2007: 669); *İM*'de *yarumak* 'aydınlanmak' (Battal 1997: 86b); *CC*, *KFT* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *yaruḡ*, *yariḡ*, *yariḡ*, *yaruḡ* 'aydınlık, ışık, parlaklık' şeklinde verilmiş ve başkaca şu açıklamalar yapılmıştır: *yaruḡ* (I) (Ayaklardaki) çatlaklar (İM). (II) *yaruḡ*, *yariḡ* 'yarık, yarılmış, çatlak' (İN, Kİ, TZ). (III) *yaruḡ*, *yariḡ* 'baş yarıḡı' (İM). (IV) *yaruḡ*, *yariḡ* 'yerdeki yarıntı, kazıntı' (TZ). *yaruḡ* (V) *yaruḡ*, *yariḡ*, *yariḡ*, *yaruḡ* 'ışık, aydınlık' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 313b) şekliyle verilmiştir.

Kelime hakkında değişik görüşler söz konusudur: *DTS*'de *yaruk* II 1. свет, сияние, блеск, луч 'nur, parlak, parlaklık, ışık' 2. светлый, сияющий, освещенный 'parlaklık, parlak, ışıklı' (*DTS* 1969: 244a). Clauson, aynı kelimeyi *yaruk*² madde başı ile vererek şu açıklamaları yapmıştır: *yaru*:-; 'ışık, parlaklık; parlak, ışıltı'. Yaşayan modern dillerde kelime aynı şekillerde görülür. Tarihi şivelerde ise kelime şu şekil ve anlamlarda kullanılır: *KB*'de *kun ay teg yaruk* 'güneş ve ay gibi gibi parlak'; Çağ. *yarug/yaruk raw şan* 'ışıldama, parlaklık' Harz. *yaruk* 'mavi ışık' 'parlaklık, ışıldama'; Kom. *yarık/yarix/yarux* 'parlak, açık; ışık, pırıltı'; Kıp. *yaruk daw'u'l-qamar* 'ay ışığı' (Clauson 1972: 962b). Dankoff, kelimeyi *yaru*- 'parlamak' [aḏā'at]. *yaruq* [muḏī]. *yaruqluq* [nūr, ḏiyā'] (Dankoff-Kelly III 1985: 216) olarak verir. Gülensoy, kelimeyi *yarık*¹ '1. Yarılarak açılmış veya yarılarak oluşmuş; 2. Yarılarak açılmış yer, geniş çatlak, gedik; 3. İnce bir çizgi durumunda açılmış yara' şeklinde tanımlar ve kelimenin OT. *yarık, yarağ, yaruk* 'yarık' < *yār-(I)k* şeklinde olduğu, TT'de *YARIK-(LIK)* şeklinde türetildiğini belirttikten sonra, kelimeyi *yarık*² madde başı ile de irdelemiş ve kelimenin halk ağzında 'ay ışığı'; ET'de *yaruk, yarok* (Br.) 'parlak, parlaklık'; OT'de *yaruk* 'ışık, aydınlık, parlak' < *yā-ru-* 'parlamak'+-k *yarıklık* 'yarık olma durumu' *yarık[+lık]* (Gülensoy 2007: 1075a) şeklinde aktarmıştır. *KBSY*'de *yaruk* 'aydınlık, parlaklık' (Taş 2009: 144); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *yarık, yaruk*: s. yarılık, yarış, gedük, yirtik, yırtmaç, çatlak, çatladı, şakq, şakqá, şakqát, ráhne, kāf, záhm, dehne, şikāf, →fissura; çatladı₇ şakq, → discidium; gedük, yarılık, yarış, ráhne, çatlak, çatladı, şikāf, → rima, *bkz.* *yarğın*. (Tulum 2011: 1871a) şeklinde açıklanmıştır.

Süheylni hergiz körgen emes edim. K[ötel]ge çıkkaç oğ cenüb tarafi past yaruk yılduz körüdi.

Andın song Turdı Bégning üyige kèlip şam ‘yaruqada kèç namâz-i huftangaça içtim.

(BN: 247b)

7.10. yurt Kelime *Bâburnâme*'de *yurt* ‘yurt, ülke, mesken’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *LM*, *ŞHD*, *KUŞ*’da kelime *yurt* ‘yurt, ülke’ (Çelik 1993: 668b, Karasoy 1998: 685a, Kaya 2003: 168a) olarak görülür. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*’de *yurt* ‘mesken, me’vâ, vatan, mamâlik, vilayet’ (Şeyh Süleyman 2003: 304); *DTO*’da *yurt* ‘ev; konaklama yeri; çadır; yurt’ (Pavet De Courteille 1972: 544) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Orhun Yazıtlarında *yurt* ‘yurt, kamp yeri, konaklama yeri’ (Tekin 2010: 192); Eski Uygurcada *yurt* ‘yurt’ (Caferoğlu 1968: 305); *KB*’de *yurt* ‘yurt, yer’ (Arat III 1979: 559); *DLT*’de *yurt* ‘harabe halindeki eski yerleşimler’ (Yurtsever ve Erdi 2007: 713); *CC*, *İMLk*, *Kİ*, *TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *yurt* ‘yurt, vatan, memleket’; *BM* ve *CC*’de ‘ikametgâh; çadır’; *TZ*’de ‘inilecek yer’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 330b) şekliyle görülmektedir. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *yurt* s. [tâ’sı tahrir olundukta dâl olur] 1. Yer, memleket, maskat-ı re’s: *Yurdundan ayrılmış*. 2. Mesken, me’vâ, ikametgâh hane: *Yakutların yurtları*. 3. Tasarruf olunan arazi, emlâk, ||yeri yurdu yok= Serseri, hâne-berdüş (Sâmî 2010: 1340b) şeklinde görülür.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Bşk. *yort*, Kzk. *el-jurt*, Kırg. *curt*, Özb. *yurt*, Tat. *yort*, Trkm. *yürt*, Uyg. *yurt* (Ercilasun (vd.) I 1992: 998-999) şeklinde görülür.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Nişanyan, kelimeyi *yurt* [ETü.] ‘yurt, çadır, oba, konaklama yeri’ (www.nisanyansozluk.com *yurt* maddesi, 28.03.2013) şeklinde açıklar. Eren, kelimeyi *yurt* 1. ‘bir halkın üzerinde yaşadığı toprak parçası’; 2. ‘insanın doğup büyüdüğü, yaşadığı yer, memleket’; 3.

‘göçebelerin yazın veya kışın oturdukları yer’ olarak açıkladıktan sonra kelimenin Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçeye kelimenin *yurt* ‘kamp yıkıntıları, ev, oturma yeri, eski yapı kalıntıları’ olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada da kelimenin *yurt* ‘konak, han’ olarak kullanıldığını, kelimenin kökünü bilinmediğini belirtmiştir (Eren 1999: 461a). Erbay’ın W. Radloff’un “*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*” Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin incelenmesi adlı eserinde kelime *yurt* ‘ikamet edilen yer, yerleşim yeri; yer, bölge’ (Erbay 2008: 927) olarak aktarılmıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde *yurd* kelimesi için *yord* ve *yort* kelimelerine gönderme yapılarak kelime *yord* *is.* *yort*, *yurd*, ölke, memleket, vilāyet, milk, il, él, kişver, kálem-rev, →ditio; *yort*, *yurd* il, *günl.* él, vilāyet, semt, máhálle, zemīn, diyār, → regio; *yort*, *yurd*, memlet, kırallık, pādişāhlık, şāhlık, şāhī, devlet, mülk, mülket, melkūt, pādişāhī, güc, ferr, memālik, vilāyet, memluket, iklīm, fermān-dihī, memleket-penāhī, táhīyet, şehriyārī, →regnum. *yort is.* memleket beglik, hukūmet hukm, imāret, eyālet, rebūbiyet, salta net, kálem-rev, siyādet, →dominium; *yurd*, zābt, tesárruf, temettü’, hānümān, →possessio (Tulum 2011: 1907a-b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de *yurt* (I) [yurtlak] 1. Yörüklerin yazın ya da kışın oturdukları yer. 2. Ev, bark. 3. Toplu yerleşme yeri. 4. Yayla evinin çevresi. *yurt* (II) [→yurdu]. *yurt* (III) Yoğurt (*DS* VI 2009: 4323b); *TS*’de *yurt is.* 1. Bir halkın üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası; vatan. 2. İnsanın doğup büyüdüğü, yaşadığı yer, memleket. 3. *mec.* Bazı nitelik veya değerleri taşıyanların çok bulunduğu yer, diyar. 4. *mec.* Bir şeyin ilk veya çok yetiştirildiği yer, vatan. 5. Bir grup insanın oturduğu, yetiştirildiği veya bakıldığı kurum. 6. Kalacak, barınacak yer. 7. Toplu olarak bir iş öğretilen yer. 8. Hastaların tedavi edildiği yer. 9. *esk.* Sahip olunan arazi, emlak. 10. *hlk* Yörüklerin yazın veya kışın oturdukları yer. 11. Göçebe Türklerin oturduğu çadır (Parlatır (vd.) 1998: 2473b) şeklinde açıklanmıştır.

Taş kırğanda atamning ‘imāretleride Menge yurt u maqām ta’yīn kılıptur.

Evvel Menge Bâğ-i Nevde yurt ta ‘yîm kılıp ediler.*

(BN: 188b)

8. MUSİKİ KONULU NESNE ADLARI

8.1. ğiçek Kelime *Bâburnâme*'de *ğiçek* 'küçük kopuz benzeri bir enstrüman' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da da kelime *Bâburnâme*'deki anlamıyla aynı olarak *ğiçek* 'bir çeşit kopuz, gitar ya da keman' (Steingass 1998: 881b) şekliyle verilmiştir. *An Annotated Glossary of Arabic Musical Terms* adlı eserde kelimenin 'shīshāk ya da shīshāl = shawshal, shawshıl, shawshak, shaushal, shūshak, shīzān, shīzāk, ghīshak, ghīzhak, ghīzak, ğhıçak' (Pers./Turk) şeklinde telaffuzlarının olduğu da zikredilmiştir (Randel 1995: 310).

Yana Kıl-Muhammed ‘Ūdī’ edi. Ğiçekni hem hūb çalır edi. Ğiçekke bu üç kıl taqtı. Nağmedin ve ehl-i sâzdın heçkim munça köp ve hūb pēşrev bağlağan emestür.

(BN: 182a)

8.2. kópuz Kelime *Bâburnâme*'de *kópuz* 'ud' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *FK*, *ŞHD*'de kelime *kópuz* 'kopuz' (Kargı Ölmez 1993: 480a; Türkay 1988: 770a; Kaya 1989: 1045a; Karasoy 1998: 515b) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da kelime *kópuz* [**kób+“z*] 'bir sâzdur' (Kaçalın 2011: 682/2201); *LÇvT‘O*'de *kópuz* 'kavun, hārpūz, bostan, saz, hāb hāb; tarbuzeñ, biññih, şemmām, saz, kemāne, ğijek, kóz' (Şeyh Süleyman 2003: 231a); *DTO*'da *kóbuz* 'armut şeklinde bir tür gitar çalgı' (Pavet De Courteille 1972: 422) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *ETG*'de kelime *ķopuz* 'kopuz' (Gabain 2000: 282b); *EUTS*'de *ķobuz* 'kobuz sazı' (Caferoğlu 1968: 179); Harezmi sahsası lugatlerinden *İM*'de kelime *kobuz* 'ud'un Türkçe adıdır ki *kopuz* da denir' (Battal 1997: 43b); *İM* gibi Kıpçak sahası eserinde *ķopuz* 'kopuz denilen çalgı aleti' şeklinde verilerek *ķobuz*, *ķubuz*, *ķupuz* (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 154a) kelimelerine gönderme yapılmıştır. *TTS*'de *kopuz*, (kobuz, kubuz, kupuz):' Ut biçiminde eski bir türk sazı' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 2658) şeklinde görülmektedir. Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *kopuz* s. [asıl manası kavun karpuz ve ona müşâbih şeyler olup mecazen bizce müstamel manaya gelir] Lavta nevinden bir tür çalgı, barbat. (Sâmî 2010: 667a) anlamlarında kullanılmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kzk. *qobuz* (Oraltay, N. Yüce, S. Pınar 1984: 168b), Kırg. *komuz* (Yuhadin 2011: 482b); Çuv. *kəbəs* (Paosonen 1950: 75); Hak *homus* (Arikođlu 2005/186a); Kum *kopuz* (Grønbech 1992: 114); Krçy-Mlk. *kobuz* (Tavkul 2000: 267a); Alt. *komus* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 116b); Tel. *komis* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 60); Şor. *kobus*; KKırg. *komus*; Kmk. *komuz*; Bar., Oyr. *komis*; Soy. *homus* (Gülensoy 2007: 541a) şekillerinde görülür.

Kelime kökeni hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: *DTS*'de *qobuz* 'telli çalgı aleti' (Nadalyaev (vd.) 1969: 451a); Räsänen, kelimeyi uig. mtü. *kobuz* 'kopuz', otü. osm. *kopuz* 'tek telli müzik aleti' otü. tar. krm. kar. kzk. kkir. *kobuz*, blk. *kobuz* 'keman', krç. *kobuz* 'mızıka', Şor. *kobus* 'Balalayka [Üç köşeli, üç telli Rus halk sazı]', Kkir. *komus*, kmk. *komuz* 'mızıka', bar. oir. usw. *komus* 'enstrüman, müzik', Hak. *xomus*, Soy. *xomus*, Kzk. *kubuz*, *koboz* 'keman' (>çer. *kobez* 'Maultrommel'[Yahudi tamburası ya da guimbarde olarak da bilinen, bir ucu çatal biçimindeki bir çerçevenin tabanına sabitleştirilmiş ince tahta ya da metal dilden oluşan müzik aleti.], *komez* 'Balalayka'; çuv. *koBes*, *kuBss* 'keman, violin'; ostj. *xomus*; ung. *koboz*; kam. *kōmys* russ. mtü. *kobz-a* 'ud çalmak', kom. Çağ. *kops-a* 'şarkı söylemek' ~ mo. *qugur*, *quur* 'yaylı çalgı' **kopur* (> ? ung. *hur* 'tel') (Räsänen 1969: 281b) şeklinde açıklamıştır. Clauson, kelimeyi *kopuz* 'telli bir enstrüman' gitar

türü, ama hiç şüphesiz enstrümanın birçok çeşidi için de kullanılır' şeklinde (Clauson 1972: 589b) tanımlamıştır. Doerfer, kelimeyi 'gerçekte *qōbūz*, muhtemelen yanlışlıkla *qubuz*. 'kōbzā'← tü. (özb) *qopuz* (balayka türü)' şeklinde açıklamış ve kelimeye dair diğer dilcilerin görüşlerini 'ut, kopuz; alet-i musikiye; ut gibi, fakat yayla çalınır üç telli eski saz; ut biçiminde eski bir Türk sazı; bir çeşit saz' (Doerfer 1967: 1546) şeklinde aktarmıştır. Dankoff, *qopuz* 'kopuz' [ˈūd]. (Dankoff-Kelly III 1985: 143); Gülensoy, *kopuz* 'Ozanların çaldığı telli Türk sazı' = OT. (*kubuz* 'ut, kopuz' (DLT) < **kop-* (sesle ilgili olarak) patlamak, yankı vermek'+- Z şeklinde tanımlayarak TT'de kelimenin *kopuz+(cu)* şeklinde türetildiğini, Anadolu ağızlarındaki *kopuz*'un ET'deki *kobi* 'boş' sözcüğünden +-z eki ile türetilmiş olabileceği hususunda yorum yapar ve kelimenin Uyg.,OT devresinde *kobuz* Mog. *kuğur*, *kuur* <**kopur* (Gülensoy-2007/541a) şeklinde olduğuna dair bilgi vermiştir. XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı adlı eserde kelime *kopuz* 'kemānçe, ıklığ, çağana, rebāb, berbut, şeş-tā, →pandura, barbiton' (Tulum 2011: 1139a) şeklinde açıklanmıştır.

DS'de *kopuz* '1. Boğaz, dar yer. 2. Düz alanlarda görünmeyen oyuklar, çukurlar. 3. Deniz kıyısındaki girinti, körfez' (DS IV 2009: 2923a); TS'de kelime *kopuz isim, müzik eskimiş isim, müzik* 'Ozanların çaldığı telli Türk sazı' (Parlatır (vd.) 1998: 1361b) olarak açıklanmıştır.

Merdānelıķı hem bar ēdi. Kōpuznı yaħşı çalur ēdi.

(BN: 22a)

8.3. nekāre, nekķāre Kelime *Bāburnāme*'de *naķāra*, *naķķāra* 'küçük davul' şeklinde geçmektedir. Kelime *Türk Halk Müziği El Kitabı* adlı eserde *nağara* (<Ar. *nakkāre*) 'vurmali bir halk çalgısı; davul. Anadolu'nun bazı yörelerinde ve Türkmenistan'da davula verilen ad. Koltuk altına alınarak çalınan küçük davulun Azerbaycan'daki adı' (Özbek 1998: 141) olarak açıklanmıştır.

Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *nakkare* s. *Fa.*[zebanzedi: *negare*] Davul gibi eski bir nevi çalgı (Sâmî 2010: 901b)şeklinde açıklanmıştır.

Bāvucūd kim mēni pādīšāh köterip ēdi, neḵāresini özining ēşikide çaldurur ēdi.

(BN: 159a)

8.4. peşrev Kelime *Bâburnâme*'de *peşrev* 'müzik başlangıcı' olarak verilmiştir. *Eckmann*, kelimeyi *pîşrev* *Far.* 'başlangıç' olarak vermiştir (Eckmann 2003: 245). *Osmanlıca-Türkçe Lügat*'te kelime *peşrev* (f.b.i.): 'Türk müziğinin en mâruf saz eseri forme'dur. Klâsik fasılda bu eserin yeri - eğer baş taksimi yapılmışsa- ilk öncedir. Peşrev, umûmiyetle 4 hâne, nadiren 3,5 çok nâdiren 2 hâne olur. Her hâne 'mülâzime' denilen kısımla son bulur ve bu kısım aynı nağmelerden yapılmıştır ve değişmez. [aslı '*pîşrev*'dir]' (Devellioğlu 1999: 863a).

TS'de kelime *peşrev* is. *Far.* *pîşrev* 'önde giden' müz. 1. Klâsik Türk müziğinde, faslın giriş taksiminden sonra ilk çalınan dört haneli ve dört taksimli parça olarak verilmiştir. 2. *sp.* Güreşe tutuşmadan önce pehlivanların ellerini birbirine ve uyluklarına vurarak ve hafifçe sıçrayarak yaptıkları gösteri. 3. *ed.* Halk hikâyelerinde, türkülerin okunup çalınışı sırasında türkü aralarına katılan mani türünden küçük türküler (Parlatır (vd.) 1998: 1796b).

Nağmedin ve ahl-i sâzdın heçkim munça köp ve hûb peşrev bağlağan emestür.

(BN: 182a)

9. SANATA DAİR NESNE ADLARI

9.1. ḥatā'ī Kelime *Bâburnâme*'de *ḥatā'ī* 'süslü motif' şeklinde geçmektedir. *OTS*'de kelime *hatâyî Ar. is.* '1.süslemede (tezhip) açılmış lotüsü andıran bir çiçek motifi. 2. Tezhipte, merkezini *hatâyî* denilen çiçek motifi işgal etmek üzere birbirine geçmiş spirall dallardaki çiçek motiflerinden teşekkül eden süsleme tarzı. 3. Güzel sanatlarda kullanılan ve Çin'de piringten yapılan bir kağıt cinsi' şeklinde belirtilmiştir (Devellioğlu 1999: 339a).

Bu cihattın muḳaṭṭa' dërler kim ḳiṭ'a ḳiṭ'a yıḡaçlarını tarāş ḳılıp islîmî u ḥatā'ī naḡşlar salıpturlar.

(BN: 46b)

9.2. islîmî Kelime *Bâburnâme*'de *islîmî* 'sarmaşık motif' şeklinde geçmektedir. Steingass'da kelime *islîmî* 'bir tür boyama, resim' şeklinde görülmektedir (Steingass 1998: 59b).

Bu cihattın muḳaṭṭa' dërler kim ḳiṭ'a ḳiṭ'a yıḡaçlarını tarāş ḳılıp islîmî u ḥatā'ī naḡşlar salıpturlar.

(BN: 46b)

9.3. ḳaznaḳlık Kelime *Bâburnâme*'de *ḳaznaḳlık* 'oyma' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *ḳaznaḳlık* 'maḥkûk, menḳûş, maḥfûr, kazılmış olan, ḥâtem ve islîmî, künde kârî, oyma, yorma' (Şeyh Süleyman 2003: 219b); *DTO*'da *ḳaznaḳlık sculpté* 'oyma' [*ortançı ṭabaḳasıda bir ḳaznaḳlık eyvandur.*] (Pavet De Courteille 1972: 405) anlamlarına gelmektedir.

KB'de kelime *ķaznaķ* ‘hazine’ (Arat III 1979: 231) şeklinde geçer.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Fatih Erbay’ın “W. Radloff’un ‘*Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime *ķaznaķ (?)+līķ* ‘Heykellerle süslenmiş’ *Ortançı tabakasıda bir ķaznaķlık eyvāndur* “Orta katta heykellerle süslenmiş bir salon (sofa) vardı.”; *Maķkūk* [sert bir şey üzerine sert kalemle kazılarak yazılmış], *menķūş* [nakşolunmuş, işlenmiş], *maķfūr* [kazılmış toprak], *ķazılmış olan ķātem* [mühür] ve *islīmī* [bir resim çeşidi], *kūnde-kārī* [sedef oyması], münbet-şüde, *oyma*, *yorma* (Erbay 2008: 355) şeklinde açıklanmıştır.

DS'de *kaznak* Su birikintisi (*DS IV 2009: 2714b*) şeklinde geçmektedir.

Barıdın yokķarıķı eyvānga bişķāl vaķtı su ulğayğanda gāhī su çıkar. Ortançı tabakasıda bir ķaznaķlıķ eyvān dur.

(BN: 300b)

9.4. **kimsen** kelime *Bāburnāme*'de *kimsen* ‘altın yıldızlı deri’ şeklinde geçmektedir.

Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *SD*'de *kīmsān (?)* ‘deri, meşin’ (Eraslan 1999: 501a) şeklinde görülür. *MKB*'de *kimsenlik* ‘derili’ (Kargı Ölmez 1993: 477b) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *kimsen* [*<Çin. chin-hsien*] kāf kāf-i ‘Arabīdür. *Kimzānd* [cüzdan] demekdür, ki ‘altun renginde renglü bir deridür’ (Kaçalın 2011: 725); *Senglah*’ da pūstī ki ānrā mu’asfar-i zarrīn sāzand ‘yıldızlı (ya da altın renkli) deri’ (Clauson 1960: 316r.23); *LÇvT‘O*'de *kimsen* ‘talebe-i ‘ulūmuķ cüzvdan [kısım, parça, bölük] yapıdıkları ferāyiz raķmīne lāzım olan bir nev‘ çermdir. Mişin, kimsen’ (Şeyh Süleyman 2003: 267b); *DTO*'da

kimsen, kimsend ‘ayna yapımında kullanılan altın renkli deri’ (Pavet De Courteille 1972: 488) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *kimsen* ‘ayna yapımında kullanılan altın renkli deri’ (Radloff II 1960: 1406); *DTS*’de kelime *kimsän* [*Kum.*] kim-si aen [?] ‘золотая нить’ ‘altın ip’?) (Nadalyaev (vd.) 1969: 307b); Clauson, *kimsen* kelimesini Çince’den geçmiş kelime olarak verir ve *chin hsien* ‘altın iplik’ kelimesinin anlam ve fonetiğinin tam olarak eşleşmediğini belirttiikten sonra kelimenin Hak. *kimse:n* ‘ince altın yaprak’ (*ruqāqātu’l-dahab*) şapkalar üzerinde kullanılması gereken (*al-qalānis*), Çağ. *kimsen* { *k-* ile) *kimzen*, altın yaldızlı olup (ya da altın renkli?) deri ki ona ayna üreticileri aynalar eklerler; *Vel. kimsen* (spelt) *pūstī ki ānrā mu’asfar-i zarrīn sāzand* ‘yaldızlı (ya da altın renkli) deri’; Kom. *kemsen* ‘varak veya benzeri’ (Clauson 1972: 723b) olarak açıklamıştır. Dankoff, kelimeyi *kimsän* ‘altın varak’ [*ruqāqāt ad-dahab*] (Dankoff-Kelly III 1985: 106) şeklinde açıklamıştır. Räsänen kelimeyi *kimsä* madde başı ile vererek şu açıklamaları yapar: *kimsä* ‘şapkkadaki altın pul’, Çağatayca *kimsän, kimsänd* ‘altın renkli deri, camın altındaki ayna yapıcısı’ otü. (Kat. 2) *kimsän* ‘sarı, altın renkli deriden eldiven’ < mo. *kimsä* ‘altın ve gümüş yaldızlı kağıt parçası, para şeklinde, kişiyi onurlandırmak için yakarak öldürmek’ < chin, *kim* ‘altın, metal’ + c’jān ‘kağıt para’ (Räsänen 1969: 271a) şeklinde açıklanmıştır.

*Bilmen šāḥ*larının ya ‘amālī šāḥlarının aralarığa kimsenni šāḥning uzunluğu bile inçke inçke kèsip koyuurlar.*

(BN: 190b)

9.5. sançma Kelime *Bâburnâme*’de *sançma* ‘işleme, nakış’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb, BV, LD, FK, GD, ŞHD, KUŞ, HBD, SS, DN, BHD, ŞN*, [<ET *sanç-*] ‘saplama, sokmak’ (Kargı Ölmez 1993: 530b, Türkay 1988: 845b, Karaağaç 1997:628a, Kaya 1989: 1198a, Eckmann 1971: 369, Karasoy 1998:

599b, Kaya 2003:155b, Yıldırım 2010: 248b, Tural 1993: 740, Köktekin ve Çetin 2001: 164, Tekcan 2005: 299, Yılmaz 1988: 340) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*’de *sançmağ* ‘şaplamak, şançmak, şoğmak’ (Şeyh Süleyman 2003: 182a); *DTO*’da *sancmağ* ‘batırmak, delmek, kuşkulanmak, şüphelenmek’ (Pavet De Courteille 1972: 343) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *ET*’de kelime *sanç* ‘deriden çanta’; *sançmağ* ‘sançmak, delmek’ (Caferoğlu 1968: 195-196); Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *sançmak* *ft.* 1. Saplamak, sokmak, batırmak: *iğne sançmak*. 2. Yere dikilmek, rekzetmek: sancak, mızrak sançtı. 3. Vurup geçirmek: Süngüyü, meçi göğsüne sançtı (Sâmî 2010: 1030a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde *sanç-* fiiline rastlanmaktadır: Az.*sanc-*, Bşk. *sânis-*, *sâns-* Kzk. *şanş-*, Özb. *sânç-*, TatK. *çânç-*, Trkm. *sanc-*, Uyg. *sanç-*, (Gülensoy 2007: 730a) olarak görülür.

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Clauson, kelimeyi *sanç-* ‘delmek (bir mızrak ile), delip geçmek’. yaşayan modern dillerde bazı genişletilmiş anlamları *sanç-/sançı-/sanç-/çanç-* gibidir (Clauson 1972: 835b) şeklinde açıklama yapılmıştır. Gülensoy, kelimeyi *sanç-* ‘şaplamak, batırmak’ =*ET.*, *OT.* *sanç-* ‘dürtmek, sokmak, yenmek’ <* *sânç-* (Gülensoy 2007: 730a) şeklinde verir.

DS’de kelime *sançmak* [sancmak -1, 2; sanıçmak] 1. Saplamak, batırmak. 2. Isırmak, sokmak (DS X 2009: 3535) şeklinde geçmektedir.

Bâburnâme’de *sançma* ‘işleme, nakış’ şeklinde geçen kelimeye kaynaklarda rastlanılmamıştır.

Tanglası Kiçik Han dedem Menge Moğulça resmliĝ baş-ayaĝ ve ğorını ve egerlig ħāşsa atını ‘ināyet ħıldı. Maftūlluĝ Moĝulī bōrk ve sançma tikken Ħatā‘ī atlas ton ve Ħatā‘ī ħor burunĝı resmliĝ taşı çantayı bile.

(BN: 102b)

10. SAVAŞ KONULU NESNE ADLARI

10.1. baltu Kelime *Bâburnâme*'de *baltu* ‘balta’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çaĝatay sözlüklerinden *Abuşka Sözlüĝün*'de *baltu* [< Mo. *bal+to*] ‘balta demekdür tabar ma‘nāsına’ (Kaçalın 2011: 333); *LÇvT‘O*'de *baltu* ‘balta, teb[e]r, fās’ (Şeyh Süleyman 2003: 72a) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görölmektedir: Eski Uygurcada *balto*= *baltu* (Caferoĝlu 1968: 32), Harizm sahası eserlerinden *İM*'de kelime *balta* ‘teber [balta]’ (Battal 1997: 16a); *DM*, *KK* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *balta* ‘balta, nacak’ olarak verilmiş ve *balta* kelimesine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 23b). Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *balta* s. ‘1. Odun vesaire kesmeye mahsus saplı alet-i kat’, fās, teber. [Buyüĝüne nacak derler.] 2. Baltaya muşabih silāh, teber (Sâmî 2010: 101a) şeklinde görölmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *balta*, Bşk. *balta*, Kzk. *balta*, Kırg. *balta*, Özb. *bältä*, Tat. *balta*, Trkm. *palta*, Uyg. *palta*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 48-49); Tel. *palta* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 82); Krçy-Mlk *balta* (Tavkul 2000: 109b); Yak. *süge* (Vasiliev 1995: 25); Nog. *balta*, Blk. *balta*, KKlp. *balta*, Tar. *baltu*, Alt., Tel., Kuĝ., Şor., Sag., Koy., Kaça., Küer. *palta*, Türkî *paltu*, *paldı*. Tel., Tuba., Şor., Sag. *malta*, Tuv. *baldı*. Tuvalar *baldı* yanında *süge* adını da kullanırlar. Yak. *balta* ‘büyük demirci çekici, balyoz; çekiç’. Yakutlar baltaya *sügä*, *sükä* adını verirler. Bu ad Moğolcadan geçmiştir. (Eren 1999: 37a) şeklinde açıklanmıştır.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Clauson, kelimeyi *baltu*: (*balto*:) ‘balta’ madde başı ile vererek kelimenin çok erken dönemlerde genelde ‘savaş baltası’ şeklinde kullanıldığını, yaşayan moderden dillerde güney-doğu dil grubunda *paldu* / *paltu*, başka yerlerde *balta* şeklinde görüldüğünü belirtmiş ve kelimenin tarihi şivelerdeki kullanımlarını şu şekilde aktarmıştır: Hakanicede *baldu*: *al-fa*’s ‘balta’, *KB kayusu çerigde kılıç baldu yér* Muh.(?) *balta al-ṭabar* ‘balta’, Çağ. *baltu balta tabar ma* ‘nāsina. Arapçası *fa*’s. Harz. *balta* ‘balta’ Kum. *balta* ‘küçük balta’, Kıp. *balta*: ‘balta (*al-fa*’s) (Clauson 1972: 333b) şeklinde açıklamıştır. *TES*’de kelime *balta* ‘kesmek yarmak, yontmak gibi işlerde kullanılan ağaç saplı, demir araç’ şeklinde verilerek şu açıklamalar yapılmıştır: Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (*baltu*). Başlangıçta daha çok ‘savaş baltası’ olarak kullanıldığı göze çarpıyor. Orta Türkçede *baldu* biçimi geçer. Eski Kıpçakçada *balta* olarak kullanılır. Munkácsi Türkçe *balta*’nın çekice verilen *balga* adıyla birlikte Sumerce *balag* ‘Beil’ sözünden geldiğini öne sürmüştür. Hansen Toharca *porat* ~ *peret* ‘Axt’, Sakaca *pada* < **parta*, Osetce *fārāt* biçimleri üzerinde durmuş, bu biçimlerin Eski Farsça **paraθu*’dan geldiğini kuşku ile karşılamıştır. Ramstedt’in Kalmıkça sözlüğünde Türk ve Moğol diyalektlerinde bunlara benzer birtakım adlar geçtiğini göz önüne getiren Hansen, sorunun bir kat daha karıştığını dile getirmiştir. Poppe Türkçe ve Moğolca *balta* ‘Axt’ (veya ‘Hammer’) biçiminin Akkadca *paltu* < *paštu* sözünden geldiğini yazmıştır. Poppe, Cuvaşça *purtā* biçimini de **parata* < Eski Farsça **paraθu* = Eski Hintçe *parašu* gibi sözlere bağlamıştır. Menges’e göre Türkçe, Moğolca *balta*, *baltu* Asurca (assyro-baby-lonisch) *pāltu* < *pāštu*, *pāšu* ‘Axt’ biçiminden gelir. *Joki* de buna benzer bir açıklama yapmıştı. Daha sonra *Joki* yeniden bu soruna dönmüştür (Eren 1999: 37a) şeklinde açıklamalarda bulunur.

...ihtimām bile tovaçılar çapturup tura ve kêtmen ve **baltu** ve nè kim bolğan çerig maşāliḥ u esbabığa ihtimāmlıḡ muḥaşşillar ta’yīn kııldı.

(BN: 66a)

*Dêr êdi kim şîşpar ve piyâzi ve kîsten ve teberzî̄n ve **baltu** kim bar tég<s>e bir yêri kârgar dîr.*

(BN: 103a)

- 10.2. bergüstvân** Kelime *Bâburnâme*'de *bergüstvân* 'zırh levhası' şeklinde verilmiştir. Kelime *Steingass*'da *bar-gostân*, *bar-gostuvân* 'savaşta giyilen at zırhı' (Steingass 1998: 178a); *FTS*'de kelime *bergostvân* 'zırh' (Kantar 2011: 141b) şeklinde geçmektedir.

*Ṭabaḳât-i Nâşirîde keltürüptür kim bir nevbet bir lak ve yêgirme ming **bergüstvândâr** bile Hindüstânğa çêrig tartıptur.*

(BN: 269b)

- 10.3. bıçaḳ** Kelime *Bâburnâme*'de *bıçaḳ* 'bıçak' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *LD*, *GN*'de *bıçaḳ* 'bıçak' (Kargı Ölmez 1993: 405b; Türkay 1988: 659b, Karaağaç 375a, Orak 1995: 27) şeklinde görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da kelime *biçek* [< * *bī* +çek] 'igne demekdür sūzan ma' nāsına' (Kaçalın 2011: 336/⁸⁹³); *LÇvT'O*'de *bıçaḳ* 'sikkîn, bîçāk, âlet-i ḳatı'a, kârd, bıçkı' (Şeyh Süleyman 2003: 89a) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Orhun yazıtlarında *bıç-* fiili 'biçmek, kesmek' (Ergin 2000: 88); *ETG* 'de *bıç-* kesmek, biçmek'; *bıçaḳ*, *biçāk* 'bıçak' (ETG 2000: 268a); Eski Uygurcada *bı* 'bıçak, çakı, kesecek alet'; *bı bıçḳu* 'bıçak'; *bıçak* 'bıçak'; *bıçḳu* 'bıçkı, bıçak' (Caferoğlu 1968: 40); *KB*'de *bıçaḳ*, *biçek* 'bıçak' (Arat 1979: 76-77); *İM*'de *bıçak* 'bildiğimiz kesme aleti: bıçak' olarak verilmiş ve *MK*'de kelimenin '*biçek*' şeklinde (Battal 1997: 21a) yazıldığı kaydedilmiştir. *Gİ*,

GT, İmlk, İN, KFT, MG, TZ gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *bıçaq* ‘bıçak, hançer, kama’ şeklinde verilerek *bısaq* kelimesine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 29b). Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *bıçak* [“biçmek”ten] ‘Kesecek alet ki hançerin küçüğü ve çakının büyüğüdür, sikkîn. *cerrah bıçağı, kasap bıçağı* (Sâmî 2010: 128b) şeklinde açıklanmaktadır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *bıçag*, Bşk. *bısak*, Kzk. *pışak*, Kırg. *bıçak*, Özb. *piçâq*, Tat. *pıçak*, Trkm. *pıçak*, Uyg. *piçak*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 66-67); Yak. *bıhax* (Vasiliev 1995: 33); Tel. *pıçak* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 85); Krçy-Mlk. *bıçak* (Tavkul 2000: 120b); Blk. *bıçak*, Nog. *pışak*, KKlp *pışak*. Alt., Tel., Şor *pıçak*; Yak. *bıhax* (Eren 1999: 50b) kökünden geldiği açıktır şeklinde açıklama yapılmıştır.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: *DTS*’de kelime *noj=bıçaq* (Nadalyaev (vd.) 1969: 98a) şeklinde yorumlanmıştır. Clauson’da kelime *bıçak* şeklinde verilmiş ve *biçek* sözcüğü için de *bıçak* maddesine gönderme yapılmıştır. Ayrıca *bıçak* kelimesinin dilin erken dönemlerinde *bıç-* ‘biçmek, kesmek’ eyleminden türediği zikredilmiştir (Clauson 1972: 293b). *TES*’de kelime *bıçak* ‘kesme aracı’ şeklinde verilerek şu açıklamalar yapılmıştır: *bıç-* + *-(a)k* eki. Buna göre, Uygurca *bi* ‘bıçak’ kökünden *-çak* ekiyle yapıldığı yönündeki sav yanlıştır. Farsça *piçâq* biçimi Türkçeden geçmiştir. Tacikçe *âşpiçâq* ve *piçây* biçimleri Özbekçeden alınmıştır. Türk diyalektlerinden Tibetçeye de *pi-ç’âg* ‘large butcher knife’ olarak geçmiştir. Tibetçe *pi-ç’âg*’ın Türkçe *çakı* (Türkî *çākū*)’ dan geldiği yolundaki açıklama yanlıştır. Macarca *bicsak* biçimi Kumanlardan kalma bir alıntıdır. Sırpça *bičak* Türkçeden alınmıştır (Eren 1999: 50b) şeklinde verilmiştir. *KBSY* adlı eserde kelime *bıçak* ‘bıçak’ (<*biçek*) <*bi* ‘bıçak’ şeklinde vererek Doerfer, Clauson ve başkaca araştırmacıların ET *bıçaq* kelimesinin ET *bıç-* ‘biçmek, kesmek’ eyleminden türediği düşüncesi, *ET*’de {-Ak} ekinin olmamasından dolayı tartışmaya açıktır (Taş 2009: 25) şeklinde açıklamıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *bıçaq*: *is.sikîn, sikkîn, kârd, culter* (Tulum 2011:418b) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *bıçak* 'tütünün, uzun müddet dayanmayıp yetiştiği yıl kıyılarak kullanılan bel ve bel üstü yaprakları' (*DS I* 2009: 655b); *TS*'de *bıçak* sözcüğü 1. Bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç. 2. Çeşitli kesme işlerinde kullanılan keskin ağızlı araç. 3. Jilet (*Parlatır* (vd.) 1998: 284) biçiminde tanımlanmıştır.

Bıçağ destesi ve tekbend ve ba'zı nêmeler kılurlar.

(BN: 3a)

Bıçağ u kaşuğ u destâr-*h*^vânğaça ihtiyâf kılur êdi<m>.

(BN: 25a)

Yıkılgu maħallda êligideki kavun kê[s]edür. Bıçağnı cālanıng üstideki büryāğa sançıp oğ yıklıdı.

(BN: 241a)

10.4. cevşen Kelime *Bâburnâme*'de *cevşen* 'zırh' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *cavşan* 'zırh, göğüs germek; gece yarısı; kolluk' (*Steingass* 1998: 378b) anlamlarıyla verilmiştir.

Uşbu yurtta Hüsrevşâhning cêbeħānesideki cêbelerni üleşildi. Yêti-sêkiz yüzçe cevşen ve koha bolgay êdi.

(BN: 125a)

10.5. cebe Kelime *Bâburnâme*'de *cebe* 'zırh' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da ise kelime için *cebe* '—juba (from Ar. cubbat), *zırh*, göğüs *zırhı*; bir tür demir *zırh*,

üstteki ceket ya da pelerin' şeklinde verildikten sonra başkaca şu açıklamalar yapılmıştır: 'Koyutulmuş meyva suyu, soymak, marmalet; bir ilacın adı' (Steingass 1998: 356a). *Dankoff* kelimeyi *cebe* (< Moğ. *cebe* 'zırh' sözcüğü Moğ. *cebe* 'zırh, silah' sözcüğünden gelmiştir. Radloff da kelimeyi Osm. *cebeci* 'silah ustası' şeklinde açıklamıştır. Doerfer, kelimeyi Moğolca *ciba~cibe~cebe* 'zırh' şeklinde açıklamıştır (Doerfer 1963: 155). Sözcük Osmanlıca *cebeci* biçiminde 'harb aletleri, levazımı yapan, bunları koruyan ve harpte mevzi ve tabyalara kadar bunları sevk eden bir kısım ordu messuplarına verilen ünvan' olarak kullanılmıştır (Pakalın 1983: 262; Dankoff-Kelly I: 156; Teres 2009: 126)

Deryāğa yētken bile cebelig kécimlig oğ suğa kirdük.

(BN: 90a)

İbrāhīm Bēg 'hey-hey' dēp öte bergeç eşiklig törlüg yerdin mēning koltuqumğa oğ attı. Qalmaķī cebening iki qadd yafraqını kēsiptür.

(BN: 113a)

10.6. çapduķ Kelime *Bâburnâme*'de *çapduķ* 'teçhizat' [Kelimenin diğer anlamları: konak arabası, uşaklar, atlar ve arabalar takımı, elbise takımı, geminin tayfası, mürettebatı, bir kolordunun mekkâresi [1. Osmanlı ordusunda taşıma işlerinde kullanılan at, deve, katır vb. hayvanlar. 2. Bu amaçla halktan ücret karşılığında kiralanan yük hayvanı] şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *çapduķ* 'intihā, encām, netīce, parlāk, licām [dizgin, uyan] ve likâm-ı esb, at takımı, cabduķ' (Şeyh Süleyman 2003: 144b); *DTO*'da *çapduğ* 'son; bitiş; amaç, ömür sonu' *çerigniġ* *çapduği kılmaķka turduķ* (Pavet De Courteille 1972: 271) anlamına gelmektedir:

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay

Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime *çaptuq* 1. Askerlerin talimi. 2. [Son, nihâyet; parlak; dizgin, atın ağzına vurulan gem, at takımı] (Erbay 2008: 164) şeklinde açıklanmıştır.

Üç-tört kün munda çerig yıgılmaqqa ve çerigning çapduki kıлмаqqa turduk.

(BN: 309a)

Çerig çapduqının maşlahatığa neçe kün çārbāğda tevaqquf kııldı.

(BN: 357a)

10.7. *darbzan* kelime *Bâburnâme*’de *darbzan* ‘küçük top’ şeklinde verilmiştir. Kelime *Lehçe-i Osmâni*’de *darbzen* ‘kale dövdükleri top. Türkî’de *kazan*’ şekliyle ifade edilmiştir (Toparlı 2000: 111a).

Köprüg bağlar yerdin koyıraқ Muştafā Rūmī darbzanlıg arābalarını bir aralğa kējürüp araldın darbzan ata kirişti.

(BN: 336b)

Ağz sözleri bu boldı kim darbzan u arāba u tüfek uruş asbāb u ālāti dur.

(BN: 350b)

Kızılbaş ādamı Rūm destūri bile arāba u darbzan u tüfekendāz tertīb kılıp özini bērkitip uruşur.

(BN: 354a)

*Söz munga qarār taptı kim Gang bile Sarū suyining aralıķı buland köre ve Üstād ‘Alī-Ḳulı kazan u firengī **ḍarbzanı** qurup qalın tüfekendāzlar bile bu yêrdin uruş engéz qılğay.*

(BN: 370a)

*Özüm barıp Üstād ‘Alī-Ḳulıning firengī u **ḍarbzan** atmaķını teferrüc qıldum.*

(BN: 371b)

- 10.8. dārūhāne** Kelime *Bâburnâme*’de *dārūhāne* ‘barut haznesi’ şeklinde geçmektedir. Kelime *dârû* + *hâne* sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir. *Steingass*’da kelime *dārūhāne* ‘attar, kimya dükkanı, dispanser ’ (*Steingass* 1998: 497a); *FTS*’de *dârû* (Peh.) 1. İlaç. 2. Barut. 3. Zehir. 4. Bade, şarap; *dârūhāna* : [dârû+hâne] ‘eczane’ (*Kanar* 2011: 332b) anlamlarıyla verilmiştir.

*Üstād ‘Alī-Ḳulı bisyār başāşat bile kişi yiberiptür kim kazanning taş üyi bêķuşür dur. **Dāruhānesini** qoymaķ āsān dur.*

(BN: 302b)

- 10.9. dulğa** Kelime *Bâburnâme*’de *dulğa* ‘tolğa’ şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*’da *duluğa* [Mo. tugulğ-a(n)] ‘tugulğa ma‘ nāsına’ (*Kaçalin* 2011: 571: 1778) şeklinde açıklanmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinden ve Osmanlı saha eserlerinden *KT*’de *tolğa* (*tulga*) kelimesi için *toğulğa* kelimesine gönderme yapılmış ve kelime *toğulğa* [Moğulcadan zebanzedi: *tavulğa*] ‘harpte başa konan zırh, demir tas, miğfer, hûd’ (*Sâmî* 2010: 1234b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Krg. *tūlga*, Kzk. *dulga*, Yak. *dulaġı* < Moğ *doġulġa* ‘miğfer’. Çağdaş diyalektlerde *tolgaya temir bōrk*, *temir kalpak* ve *demir papak* gibi adlar verilir (Eren 1999: 410b) şeklinde açıklanmıştır.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Eren, kelimeyi *tolga* ‘savaşçıların başlarına giydikleri demir başlık’ olarak verilmiş ve şu açıklamalar yapılmıştır: Eski kaynaklarda *toġulga* olarak geçer. *tolga* dar bir alanda kalmıştır. Türkçede demir başlığa verilen *aşık* (~ *yaşuk*) adının yerini Moğolca *tolga* almıştır (Eren 1999: 410b) şeklinde açıklar. Lessing, kelimeyi Moğolca *dugulga* ‘miğfer’ (Lessing 1960: 271b) şeklinde açıklar.

TS’de kelime *tolga* is.savaşçıların veya itfaiyecilerin başlarına giydikleri demir başlık, miğfer (Parlatır (vd.) 1998: 2230a) şeklinde açıklanmıştır.

*Bir oġ kim Őestimde ėdi Tembelning **dulġasıġa** oġ attım.*

(BN: 107a)

10.10. du-ṭahī fasīl Kelime *Bāburnāme*’de *du-ṭahī fasīl* ‘bir rampaya doğru ilerleyen su kanalının önündeki çift duvar’ şeklinde geçmektedir. *Steingass*’da ise kelime *du-ṭahī* (Two-ply) ‘iki pileli, kumaş kaplamalı’, *cloths lined* ‘astarlı kumaş’ *Steingass* 1998: 541a) ve *fasīl* ‘duvar [diğer anlamları yanında]’ olarak *du-ṭahī* ve *fasīl* kelimenin birleşiminden oluşmuştur (*Steingass* 1998: 931b). *ATS*’de *fasīl* ‘ayırıcı, ayırıcı; bölen, izole eden, izolator; can alıcı, çok önemli; kati, son, nihai, bölünme, ayrılık, kesinti’ (Mutçalı 1995: 663b) anlamlarındadır.

*Fi’l-hāl bu tıkanı yıķıp çıkıp argning Gāifar tarafıdaki faşıldın bėridin āb-muri bile çıkıp **du-ṭahī faşıldın** taşlap H’āce Kafsırge H’āceka H’ācening üyige bardılar.*

(BN: 36b)

10.11. faşîl kelime *Bâburnâme*'de *faşîl* 'kale duvarı, siper' şeklinde verilmiştir. Arapça sözlükte kelime *el-faşîlü* 'surdan daha kısa duvar' olarak verilmiş, kelimenin diğer anlamları için şu açıklamalar yapılmıştır: 'Beden uzuvlarından bir parça; adamın aşireti, akrabaları; ordu; memeden kesilmiş deve ya da inek yavrusu' (Sarı 1982: 1163a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

*Muḥālîfler kim Andicānğa barurlar, kēçe bile ḥandekḳa kirip faşîlğa şatu koyar
çağda ḳorğandaḳılar tuyarlar.*

(BN: 66b)

10.12. firengî Kelime *Bâburnâme*'de *firengî* 'büyük top' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da ise kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *frangî, firingî*, 'Fransız; İtalyan ve Avrupalı Hıristiyan; fitilli tüfek.' (Steingass 1998: 923a) şeklinde verilmiştir.

*Ol kün ham yahşılar tüfek attı. İki ḳatla firengî attı. Valî Ḥāzin hem bir ḳişini tüfek
bile yıḳtı.*

(BN: 217b)

10.13. gez Kelime *Bâburnâme*'de *gez* 'dart oku' anlamında kullanılmıştır. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da kelime *gez* [*< Far. gaz*] 'Yeleksüz oḳa dërler. Ve bir kimse bâğ u rāğda bir ağaç kesüp ip ḫaḳup yay eylese ve bir atmağa münāsip çubuk kesüp 'arizî per ḫaḳup atsa ol oḳa derler. Ve dirahḫlarda oḳ gibi biten rāst çubuğa dërler' (Kaçalın 2011: 712/2299) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinden ve Osmanlı saha eserlerinden *KT*' de *gez* [aslı Fârisî olup, mâna-yı aslîsi arşın ve oktur] '1. Arazi mesâhasında müsta'mel ip ki

düğümle aksâma münkasımdır. 2. Şâkûl ipi: geze vurmak= şâkûle almak. 3. Okun kirişe geçen oyuk ucu. 4. Haşebî oka ve arşın gibi şeyler imâline yarayan ılgın ağacı: *gez ağacı*, *gez menni* = bu ağaçtan hâsıl olan bir nevi kudret helvası 5. Doğru dal, fidan' (Sâmî 2011: 894b); *OTL*'de kelime *gez* 'kısa tâlim oku; okun çentiği' (Devellioğlu 1999: 288a) şeklinde verilmiştir. *FTS*'de kelime *gez* '1. arşın, 104 cm.lik bir uzunluk birimi; 2. yeleksiz kısa talim oku. 3. dış. 4. bir tür kumaş. 5. ılgın ağacı. 6. hedef, nişan tahtası' (Kanar 2011: 587a) olarak açıklanmıştır.

‘Aşâ kılurlar, kamçı destesi kılurlar, kuşlarga kafes kılurlar. Tarâş kılıp tîr-gez kılurlar.

(BN: 5b)

İlbesünge oқи ve tîr-gezi ekser teger edi.

(BN: 19a)

10.14. ğarbiçi Kelime *Bâburnâme*'de *ğarbiçi* 'kayıyla bağlanmış zırh' şeklinde geçmektedir. *Türk Lûgati* adlı eserde kelime *ğarpıçıl/ğarpıçı* [garpitchi-garpıcı] – Çağatay- isim- 'sadak, tirkeş; kılıç ve kalkan bağı' (Hüseyin Kâzım Kadri III 1943: 574a) olarak verilmiştir.

Menge oқ tegilip keledür. Mèn cêbe këyip edim; ğarbiçi bağlamaydur edim; dulğa hem këymeydür edim.

(BN: 198b)

Yana bir oқ kalğanını ğarbiçisi bile kükley urdum.*

(BN: 234a)

10.15. gāvsarū Kelime *Bâburnâme*'de *gāvsarū* 'gürz veya zırh' şeklinde geçmektedir. Kelime Farsçada *gāvsar* [*gāv+sār=sar, ser*] 'başı ineğe benzeyen, inek gibi; *Burhân-ı Katı*'da başı ineğe benzeyen bir çeşit gürz' (Dehhoda 1998: 18926c) şeklinde açıklanmıştır. Kelime *Burhân*'da *gāv-sâr* 'gāv-mânend manasınadır yani sığıra benzer. Sâr, mânend manasınadır. Bu münasebetle Feridun Şah'ın gürzüne ıtlak olunur (Âsım 2009: 267a).

Kaşkandın cêbedin gāvsarūdın ötkere ötkere yıkıta yıkıta attılar.

(BN: 217a)

10.16. guşegîr Kelime *Bâburnâme*'de *guşegîr* 'ok toplayıcı' şeklinde geçmektedir. *Steingass*' da ise kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *goşa-gîr, goşa-niştîr* 'bir köşeye sahip, bir köşede oturan, yalnız yaşayan; keşiş' (Steingass 1998: 1105a); *FTS*'de *gûşe-gîri kerdên* 'inzivaya çekilmek, köşesine çekilmek' anlamları verilmiştir.

Yana sağdağğa élig élttim. Hân dedem bir sersebz guşegîr béríp édi.

(BN: 107a)

10.17. hākrez Kelime *Bâburnâme*'de *hākrez* 'inişli, meyilli kale' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da da kelime *Bâburnâme*'deki anlamıyla ve diğer anlamlarıyla *hāk-rez* 'bir duvarın ayağı; inişli, meyilli yer; korkuluk duvarı, siper; toprak set' (Steingass 1998: 441a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

*Faşıldın andağ taş urdılar kim hiç yeri yerge tégmey dürüst mu‘allağ aşır oşandağ
bülend yerdin qorğanning hākrezing tüpigeçe yumalana yumalana keldi.*

(BN: 67a)

10.18. hendek Kelime *Bâburnâme*'de *hendek* 'hendek, kale hendeği' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *SS*, *ŞN*'de *handek* / *hendağ* 'hendek' (Tural 1993: 575; Yılmaz 1988: 234) şelindedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *BaV*, *GI*, *GT*, *İMlk*, *KF* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *handağ Ar.* 'hendek, çukur' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 91b); *Tarama Sözlüğü*'nde *handek* '←*Ar. handağ*' (Dilçin 1983: 105b) şeklinde verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *handağ sz. Ar. cm: hanâdik*. [Tr. Zebanedi: hendek] Şehir ve kalenin veya tarla vesairenin etrafına geçmeye mani olmak üzere kazılan çukur : *hendek kazmak, çekmek, hendekle ihata etmek* (Sâmî 2010: 423b); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *handağ* is. kendeğ, şeh-bārū, →fossa; oluğ, →colliciae; gáráz, kást (< kâsd), dolab, āl, mekr, hīle, ihtiyāl, keyd, mekīdet, pāy-bend, pā-bend, →machinatio, *bkz.* hīle (Tulum 2011: 880b) şeklinde açıklamıştır.

TS'de *hendek* is. *Ar. handek* 'geçmeye engel olacak biçimde uzunlamasına kazılmış derin çukur' (Parlatır (vd.) 1998: 979a)

*Toğuz tarnāv su kirer. Bu ‘aceb tür kim bir yerdin hem çıkmas. Ka‘ aning girdāgirdi
‘hend’kning taş yanı sengrezelig şāhrāh [bol]uptur.*

(BN: 2a)

Qorğanı bülend car üstide vāki‘ boluptur. Hendekning ornığa ‘amiğ carlar dur.

(BN: 4b)

10.19. camdhar kelime *Bâburnâme*'de *camdhar* 'hançer, hint hançeri' şeklinde geçmektedir. Kelime *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English* adlı eserde *jam-dhar* şeklinde geçmektedir *jam*—*jam-dhar* 'ölü taşıyıcı; hançer' şeklinde verilmiştir (Platts 1983: 387b).

camdhar -ı muraşşa—kapdān

(BN: 297a)

10.20. kalandī Kelime *Bâburnâme*'de *kalandī* 'kazma kullanan biri ya da kazma' şeklinde geçmektedir. Lentz kelimeyi *käländ+î* pick-axe 'kazma' biçiminde *kelend* 'üzerinde dönen bir çark olan kalkan' (Lentz ve G. D. Lowary 1989: 241) olarak açıklamıştır.

Arāba yētmegen yerge Hūrāsānī ve Hindūstānī bēldārlar ve kalandīleri salıp hendeğ kazduruldi.*

(BN: 311a)

10.21. kalқан Kelime *Bâburnâme*'de *kalқан* 'kalkan' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *SD*, *LD*, *FK*, *LM*, *GN*'de *kalқан* 'kalkan' (Kargı Ölmez 1993: 468a, Türkay 1988: 754a, Eraslan 1999: 489a, Karaağaç 1997: 502a, Kaya 1989: 1008b, Çelik 1993: 545b, Orak 1995: 112) şeklindedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *kalқан* esbāb[esvāb]-ı cenk, siper, ekşer, kürk derisinden ma'mül, müdevverdir, ok giçmez' Şeyh Süleyman 2003: 222); *DTO*'da *kalқан* 'kalkan' (Pavet De Courteille 1972: 408) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *KB*'de *kalқан* 'kalkan' (Arat 2006: 1166a); *DLT Diz.*'de *kalkan*, *kalkağ* 'kalkan' (Atalay 1943: 256); *İM*'de

kalkan ‘eski zaman savaşlarında ok ve kılıca karşı öne tutulup korumaya yarayan alet’ (Battal 1997: 36b); *CC, DM, Gİ, GT, İMlk, İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *kalқан* ‘kalkan’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 124b) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *kalқан* ‘Eski muharebelerde ok ve kılıca karşı öne tutulup muhafazaya yarayan âlet-i tehâfuz ki envaı olup madenden veya gergedan ve fil derisinden yapılırdı, ters, micenne, hacfe, siper (Sâmî 2010: 574a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *galhan*, Bşk. *kalkan*, Kzk. *kalkan*, Kırg. *kalkan*, Özb. *kalkan*, Tat. *kalkan*, Trkm. *galkan*, Uyg. *kalkan* (Ercilasun (vd.) I 1992: 428-429) Kum. *kalkan* (Grønbech 1992: 87); Krçy-Mlk. *kalkan* (Tavkul 2000: 238b); Yak. *kuyax* (Vasiliev 1995: 140) şeklinde görülmektedir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *kalқан* ‘kalkan’ [Krm. Kas., (Osm.)] (Radloff II 1960: 251); *DTS*’de *kalқан* щит ‘kalkan’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 413a); Räsänen kelimeyi Oyr. ve Tel. *kalka*, Çağ., Osm. ve Kırım dillerinde *kalkan*, Yak. *xalxa, xaxxa, xaxa* < mo. *qalqa* ‘koruma’, (Räsänen 1969: 227a) şeklinde açıklamıştır. Clauson, kelimeyi *kalkan* ‘kalkan’ şeklinde vermiş ve kelimenin Moğolca, Farsça ve Çinceye de geçtiğini belirttikten sonra kelimenin Hakani dilinde *kalkan* [*al-turs*] ‘kalkan’, Kaşgari’de [*al-turs*] *kalkan*, Çağatay ve Harezme’de *kalkan* sipar ‘kalkan’, Osmanlıcada *kalkan* (Clauson 1972: 621a) olarak görüldüğünü belirtmiştir. Doerfer, kelimeyi *kalқан* schild ‘kalkan’ (Dorerfer 1967: 501); Nişanyan, *kalkan*=ET *kalkan*[*kalımak/kalkmak* fiiliyle ilişkisi açık değildir.] (Nişanyan 2003: 209a) şeklinde açıklamıştır. Gülensoy, kelimeyi *kalkan* ‘oktan veya kılıçtan korunmak için savaşçıların kullandığı korumalık’ şeklinde açıkladıktan sonra kelimenin ET.’de *kalқан, kalқан*; KB. *Kalқан* <*moğ. *kalka* ‘kalkan’ (Gülensoy 2007: 455a) şeklinde olduğuna dair bilgi verilmiştir. *KBSY* adlı eserde *kalқан* ‘kalkan’ < **kalқа*; krş Mo. *kalқа* ‘kalkan, siper, koruyucu; perde; koruma, saklama’

(Taş 2009: 64); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kalқан* ‘ters, siper, → scutum, → clypeus’ (Tulum 2011: 1086b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de, *kalkan* ‘devedikeni’ (DS XII 1982: 4531); *TS*’de *kalkan* ‘1. Oktan veya kılıçtan korunmak için savaşçıların kullandığı korunmalık. 2. Toplum olaylarında güvenlik görevlilerinin çeşitli saldırı araçlarından kendilerini ve başkalarını korumak için kullandıkları, özel olarak yapılmış korunmalık. 3. *Mec.* koruyucu’ (Parlatır (vd.) 1998: 1171b) olarak açıklanmıştır.

Andaḳ tīrandāzlıḳ kıldılar kim bārlar kalқandın cēbedin ba‘zı maḥallda iki cēbedin ötkere ötkere atıpturlar. On ay ḳabaldārlıḳ tarttılar.

(BN: 163a)

10.22. kamān-i kuroha Kelime *Bâburnâme*’de *kamān-i kuroha* ‘tatar yayı, yaylı tüfek’ şeklinde geçmektedir. Kelime Steingass’da *kamān-i guroha* (giriha, gulūla, muhra), ‘tatar yayı, yaylı tüfek’ (Steingass 1998: 1047a) şeklinde verilmiştir.

Yaynı küçlüg tartıp oḳnı yaḥşı atar ēdi. Kamān-i gurohasını dērler kim ḳırḳ batman ēgendür.

(BN: 167a)

10.23. kattār Kelime *Bâburnâme*’de *kattār* < *kaṭār* ‘hançer’ şeklinde geçmektedir. Kelime *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English* adlı eserde *kaṭār* ‘Geniş, düz ağızlı hançer, kabza el bileğinin her iki tarafına gelir, ve merkezi bağlama demiri ile tutulur; hançer, kama, küçük hançer, kısa kılıç:— *kaṭār-bandh*, s.m., bir suikastçı: —

kaṭār bhonknā, or *kaṭār marnā*, içine bir hançer koymak (bir), bıçaklamak. (Platts 1983: 813b) şeklinde geçmektedir.

kattār-i muraşsa ve *ğayruh---şānzdah kabda*

(BN: 297a)

10.24. kazan Kelime *Bâburnâme*'de *ķazan* 'kazan; havan topu, savaş topu' anlamlarıyla verilmiştir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*, *LM*, *GN*, *KUŞ*'da *ķazan* 'kazan' (Türkay 1988: 760b, Çelik 1993: 549b, Orak 1995: 116; Kaya 139a) olarak görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'da *ķazan* 'Rusya'da eyalet merkezi bir şehir ismidir, Noğay, Kāzan ve Ğazan kavmi' (Şeyh Süleyman 2003: 219a); *DTO*'da *ķazan* 'küçük top; tencere; üzengi' (Pavet De Courteille 1972: 404) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *İM*'de kazan 'büyük tencere' (Battal 1997: 39b); *BaV*, *CC*, *DM*, *İMlk*, *Kİ*, *KK*, *TA*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *ķazan* 'kazan, bakır kap' şeklinde verilerek *ķazğan* kelimesine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 135a). Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *ķazan* kazan s. [zebanzedi: *kazan* 1. külliyyetli yemek vesaire kaynatmaya mahsus büyük tencere: *Çorba*, *pilav*, *aşure kazanı*; çamaşır kazanı= Çamaşır suyunun kaynadığı kazan. 2. Su hıfzına veya kaynamasına mahsus maden büyük kap (Sâmî 2010: 613b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gazan*, Bşk. *kazan*, Kzk. *kazan*, Kırg. *kazan*, Özb. *kàzàn*, Tat. *kazan*, Trkm. *gāzan*, Uyg. *kazan*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 460-461); Krçy-Mlk. *kazan* (Tavkul 2000: 251a); Tel. *kazan*

(Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 52); Yak. *soluur, xoçuol, olguy* (Vasiliev 1995: 150) şeklinde görülmektedir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur. Clauson, kelimeyi *kazğa:n* fiilden türetilmiş sıfat *kaz-*; kökünün türevi olarak vermiştir. Clauson kelimenin yaşayan modern dillerde çok eski olabileceğini söylemiştir. Clauson, ayrıca kelimenin Çuvaşçada varlığını sürdüren ve *kazan* olarak kullanılan *xuran* kelimesini eski çağlara dayandırmış ve kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanımlarını şu şekilde aktarmıştır: Hakanîcede *kazğa:n yé:r* ‘su vasıtasıyla zayıflayarak yarıklar ve çatlaklar oluşan toprak’, *Tefsîr’de kazan* ‘kazan’, *İbni- Mühennâ*’da ‘ev içerisindeki kap kacak’ *al-qāzğān (sic) ka:za:n*; Çağatay dilinde *kazgan* ‘ağaç ve sazlıktan yapılmış yuvarlak bir nesne’ *Senglah*’ta *kazan* (1) ‘küçük ve büyük çapta top’ *{tūp}* (quotn.); (2) *dīg-i tabāxi* ‘yemek pişirme için bir kazan’; (3) ‘geniş bir kadeh’; (4) Cengiz ailesinden bir imparatorluğun adı; (5) Rus krallıklarından biri. Kelime Harezme’de *kazan* ‘kazan’ Kıpçakçada *al-qidru’ l-naḥās wa’l-mircal* ‘bakır tencere ya da kazan’ *kazga:n*, ayrıca adı verilen *kaza:n* *M. Th. Houtsma kazan* ‘geniş bakır tencere’ *Kitābu’l İdrāk* ‘eve ait kap kacak’ *al-dast* ‘bakır kap’ (Clauson 1972: 682) şeklinde anlatılmıştır. *TES*’de kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *kazan* < *kazgan* 1. ‘Çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap’; 2. ‘buhar makinelerinde, kalorifer tesisatında suyun kaynatıldığı kapalı kap’ ~ Trkm. *gazan*. - Kzk. *kazan*. – KKlp. *kazan* . –Krg. *kazan*. – TatK. *kazan*. – Bşk. *kazan*. – Nog. *kazan*. - Alt, Tel., Şor., Kaça. *kazan*, – Çuv. *xuran*. Orta Türkçede kelime *kazgan* olarak geçer. Kâgarlı Mahmud’a göre, *kazgan* ‘sel sularının yardığı yer’ *kazgan yer* ‘içinde yarlar, bataklıklar, çatlaklar bulunan yer’ anlamına gelir. Daha sonra ‘kazan’ anlamını kazanmıştır. Eski Kıpçakçada da *kazgan* ‘bakır yemek pişirme kabı veya kazan’ (ve *kazan*) olarak geçer. Türkçe *kaz-* kökünden geldiği bütün kaynaklarda dile getirilir. Ligeti, kelimenin fiil kökünden geldiğinin açık olmadığını da sözlendirmiştir. Räsänen, *kaz-* kökünün türevleri arasında saymıştır. Clauson, da *kaz-* kökünün bir türevi olarak vermiş, yalnız Kâşgarlı Mahmud’un ve *Senglah*’ın etimolojik anlamını verdiklerini bildirmiş, *Senglah*’ta geçen ilk çevirinin ‘kazan’ anlamına geçişin anlaşılmasını kolaylaştırdığını bildirmiştir. Çuvaşçada

‘kazan’ olarak kullanılan *xuran*’ın tanıklığına göre, bu anlamın eski çağlara çıktığı açıklık kazanıyor. Ramstedt’in Türkçe *kazgan* (> *kazan*), Moğolca *qarum* biçimiyle karşılatırması yanlıştır. Türkçeden Farsçaya da geçmiştir. Tacikçede de *qâzân* ‘Kessel’ olarak geçer . Gomboc, Moğolca *qaranyā* biçimiyle birleştirmiştir. Ancak *qaranyā* Tibetçeden kalma bir alıntıdır: Pelliot, *kazan*’ın *kaz-* ‘creuser’ kökünden geldiği yolundaki görüşü benimsememiştir. Balkan ve Slav dillerinde de Türkçeden kalma bir alıntı olarak geçer: Blg *kazán*. - Srp *kázan*. - Rum *cazan*. – Arn *kazan*. - Rus *kazan* Macarca *kazán* biçimi de Türkçe bir alıntıdır. Macarcada çana verilen *harang* adının Türkçe *kazan*’dan geldiği yolundaki görüş sürekli tartışmalara yol açmıştır. Macarca *harang*’ın anlamlarını gözden geçirirken eski ve yeni Türk diyalektlerinde kullanılan *kongrak*, *kongrağu* biçiminin de *harang*’a benzediğini ortaya koymuştur. Pallo, Macarca *harang*’i Türkçe *kongar* biçimiyle birleştirmiştir. Bulgarca *xaraniya* biçiminin Türkçe *kazan*’dan geldiği yolundaki sav yanlıştır. Bulgarca *xaraniya* Türk ağızlarında kullanılan *haranı* ‘kazan’ biçiminden başka bir şey olamaz. Türkçe *haranı* Farsça bir alıntıdır Tietze, (Pers) *haranı* biçimini vermemiştir. Egorov, Çuvaşça *xuran*’ın Türkçe karşılıkları arasında yanlışlıkla Gagavuzca *haran* biçimini de saymıştır. Gagavuzca *haran* Rumeli ve Anadolu ağızlarında kazana verilen *haranı* adının bir yan biçimidir. Şçerbak, *kazan*’ı Yakutça *xārbax* ‘chaudière’ biçimiyle birleştirmiştir. Škaljić’in, Türkçe *kazan* (*kazgan*)’ın Farsça dan alındığı yolundaki savı yanlıştır (Eren 1999: 223a).

Nağb salmağ ve korgan almağ ve taş urmağ ve kazanning iş-küçide kēce kündüz arām u qarārî yoğ edi.

(BN: 34a)

Yana dört-beş yüz kişi tartar kazān arābasını üç-tört fīl āsān tartıp baradur, valī boğzı haylī uluğ tur.

(BN: 275a)

*Bayāna ve ba‘zı kirmegen qorqanlar maşlahatıǵa bir uluǵ **kazan** Üstād ‘Alī-Ḳulıǵa buyurulup édi kim quyǵay.*

(BN: 302a)

10.25. kecim Kelime *Bâburnâme*’de *kecim* ‘at zırhı’ şeklinde geçmektedir. *Steingass*’ da ise kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *kejim* ‘savaşta giyilen pamuk doldurulmuş bir ceket; at zırhı’ (*Steingass* 1998: 1028a) anlamlarıyla verilmiştir. *Ferheng-i Ziya*’da kelime *kejim* şeklinde verilerek *kecīm* kelimesine gönderme yapılmıştır. *kecīm/kecīm* ‘muharebede atlara giydirdikleri, insanların da giydikleri zırh’ (FZ III-1536b-1510a).

*Şabāhı uruş dā‘yesi bile cēbelenip atlarǵa **kēyim-kēcim** salıp baranǵar cavanǵar gol irevül yasal yasap müteveccih bolduk.*

(BN: 98a)

*Tembelning bir **kecim**din özge barça yaraǵı bar édi.*

(BN: 107a)

10.26. ketmen Kelime *Bâburnâme*’de *ketmen* {kaland} ‘kazma’ şeklinde geçmektedir. *DLT* ve *Dankoff*’da da kelime *ketmen* / *ketmān* [mi‘zak]‘kazma’ ‘yeri kazmak için kullanılan aygıt, kazma’ (*Atalay* 1943: 307; *Dankoff-Kelly* III 1985: 104; *Teres* 2006: 379) şekillerinde geçmektedir.

Ḳamber-‘Alīğa ve yana her nē vilāyetlerge barġan çeriglerge ihtimām bile tovaçılar çapturup tura ve kêtmen ve baltu ve nē kim bolġan çerig meşālih u esbābıġa ihtimāmliġ muḥaşşiller ta‘yîn kılıldı.

(BN: 66a)

10.27. kılıç Kelime *Bâburnâme*'de *kılıç* 'kılıç' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb, BV, SD, LD, FK, LM, GD, ŞHD, GN, KUŞ, HBD, SS*'de *kılıç / kılınç* 'kılıç' (Kargı Ölmez 1993: 475a, Türkay 1988: 764a, Eraslan 1999: 497, Karaağaç 1997: 517a, Kaya 1989: 1031b, Çelik 1993: 556b, Eckmann 1971: 360, Karasoy 1998: 268, Orak 1995: 120, Kaya 2003: 140b, Yıldırım 2010: 224b, Tural 1993: 635) şeklindedir.

Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*'de *kılıç* 'kılıç, seyf, şimşir, şamşâm' (Şeyh Süleyman 2003: 248b); *DTO*'da *kılıç* 'kılıç' (Pavet De Courteille 1972: 451) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında kelime *kılıçla-* 'kılıçla yaralamak veya öldürmek' (Tekin 2010: 150); Eski Uygurcada *kılıç* 'kılıç' (Caferoğlu 1968: 174); *KB*'de *kılıç* 'kılıç' (Arat III 1979: 248); *DLT*'de *kılıç* 'kılıç' (Yurtsever ve Erdi 2007: 423); Harezmi sahası sözlüklerinden *İbni- Mühennâ*'da kelime *kılıç* 'bildiğimiz keskin silah' (Battal 1997: 42b); *CC, DM, Gİ, GT, İMlk, İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime Çağatay sahası eserlerinde geçtiği gibi *kılıç* 'kılıç' şeklinde verilmiş ve *kılınç* kelimesine (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 143b) gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *kılıç* s. *Esliha-i cârihadan en maruf silâh ki eğrice veya düz olup envâ'-ı kesîresi vardır ve kınında olduğu halde kayışla bele takılır, seyf, tîğ, şemşir* (Sâmî 2010: 637a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gılınc*, Bşk. *kılıs*, Kzk. *kılış*, Kırg. *kılıç*, Özb. *kılıç*, Tat. *kılıç*, Trkm. *gılıç*, Uyg. *kılıç* (Ercilasun (vd.) I 1992:474-475); Krçy-Mlk. *kılıç* (Tavkul 2000: 258a); Alt. *kılış* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 108b); Tel. *kılış* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 55); Yak. *kılıs* (Vasiliev 1995: 153) şeklinde rastlanır.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Doerfer ve *Clauson* kelimeyi *ķılıç* ‘kılıç’ (Doerfer 1510) şeklinde irdelemiştir; *Clauson*, sözlüğünde kelimeye dair şu açıklamaları yapmıştır: *kılıç* ‘kılıç’ Kelime yaşayan modern dillerin hepsinde genellikle kılıç şeklindedir. Uygur dilinde ve ardından gelen Budist Uyg. kelime *sūñū kılıç* ‘mızrak ve kılıç’, Hakani dilinde *kılıç al-sayf* ‘kılıç’ *Kutadgu Bilig*’de *kılıç aldı* ‘o aldı bir kılıç’ *Tefsir kılıç* ‘kılıç’, *İbni- Mühennâ al-sayf kılıç* Harezmi dilinde ve *Oğuz nâme*’de de aynı şekilde geçer. Kuman dilinde ‘sword’ kılıç. Kıpçak dilinde *al-sayf kılıç* Osmanlıcada *kılıç* (Clauson 1972: 618a) şekillerinde anlatılmıştır. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kılıç*: *is.* yarağ, şiş, seyf (ç. süyüf), *tīg̃, şimşir̃*, deşne, *Slav.* meç, →fra mea, gladius, ensis; kürde, *Slav.* meç, →machaera (Tulum 2011: 1121b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de *kılıç* (I) [kılıç çivisi, kılıç deliği, kılınç (III)] 1. Saban ökçesini oka bağlayan ağaç parçası. 2. Boyunduruğun ortasındaki deliğe takılan kısa ağaç. 3. Tekerlekle, eksenini birbirine bağlayan ağaç parçası. *kılıç* (II) Dokumacılıkta kullanılan, cetvele benzer bir araç. *kılıç* (III) [kılıç çekme] İskambil kâğıdı ile oynanan bir çeşit oyun. *kılıç* (IV) [→ kılınç (I)] *kılıç* (V) Kendir liflerini dövmek üzere kullanılan çatal ağaç. *kılıç* (VI) Başağın sivri ucu. *kılıç* (VII) Doruk çizgisi, tepelerin en yüksek noktalarını birleştiren çizgi (hayali) (*DS* VIII 1993: 2797a); *TS*’de kelime için şu açıklamalar verilmiştir: *kılıç is.* 1. Uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veya her iki yüzü keskin, kın içinde bele takılan, çelikten silah. 2. Saban ökçesini oka bağlayan ağaç parçası (Parlatır (vd.) 1998: 1290) şeklinde açıklanmıştır.

*İki mertebe özi cami^{7c} yigitlerdin uzup **kılıç** yètkürdi, bir mertebe Ahs⁷ eşikide, yana bir mertebe Şāhruhiyye eşikide.*

(BN: 7b)

*‘Umar-Şeyh Mīrzā **k**aşida **kılıç** çapıp edi. Yassı Kéçit uruşida hem yaḥşı çapkulaştı.*

(BN: 14a)

10.28. kın Kelime *Bâburnâme*'de *kın* ‘kılıç kını’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV, SD, LD, FK, SS, ŞT, Sİ, ŞN*'de *kın* ‘kın, kılıf, silah kabı’ (Türkay 1988: 664a; Eraslan 1999: 498a; Karaağaç 1997: 517b; Kaya 1989: 1031b; Tural 1993: 635; Kargı 1988: 222b; Tören 1990: 832; Canku 1988: 288) şeklindedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *Abuşka*'da *kın* ‘cerîme, ve işkence ma‘nâsınadır’ (Güzeldir 2002: 402); *LÇvT‘O*'de *kın* ‘zarf, kab; gılâf, esliha kabı, şikence, ‘azâb, meşakkat, kışâş, düşvârlık, zahmet vermek’(Şeyh Süleyman 2003: 249b); *DTO*'da *kın* ‘işkence, acı, kın, kılıf’ (Pavet De Courteille 1972: 552); Vámbéry kelimeyi *kın* ‘zahmet, meşakkat, işkence, zor; acı’ (Vámbéry 1867: 324a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *KB*'de *kın* ‘kın, bıçak ve kılıç kılıfı; ceza, işkence’ *bk. kıyın* (Arat III 1979: 251); *DLT*'de *qın* ‘kılıcın ya da bıçağın kılıfı’ (Yurtsever ve Erdi 2007: 424); *CC, DM, İMlk, Kİ, MG, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *kın* ‘kın, kılıf, sadak’, *CC* ve *GT*'de ‘ıstırap, acı çekme’; *TA*'da ‘beyaz kavak ağacı’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 144a) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *kın* s. ‘Âlât-ı kâtı’ a kılıfı, gımd, niyâm: *Kılıç, bıçak, yatağan kını, kılıcı kınına koymak*’ (Sâmî 2010: 638a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gın*, Bşk. *kın*, Kzk. *kın*, Kırg. *kın*, Özb. *kın*, Tat. *kın*, Trkm. *gın*, Uyg. *kın* (Ercilasun (vd.) I 1992: 474-475);

Krçy-Mlk. *kın* (Tavkul 2000: 259b); Tel. *kın* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 55); Yak. *kīn*, Nog., KKlp. *kın*, KIZ. *kın-ap*, Tuv. *xın*, Çuv. *yñĩ* < **yini*<*yını* (Gülensoy 2007: 509a) olarak açıklanmıştır.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: *DTS*'de kelime *kīn* 'kın; ceza, işkence' (Nadalyaev (vd.) 1969: 441b) şeklinde verilmiş. Clauson, kelimeyi *kı:n* '1kılıf, kılıç kını; 2ceza, işkence' olarak açıkladıktan sonra kelimenin yaşayan modern dillerde de yaşadığını, eski kaynaklarda *kın* ve *kı:n* şekillerinde görüldüğünü, Hakanicede *kın cafnu'l-sayf wa'l-sikkīn* 'bir kılıç ya da bıçak kını'; Muh.(?) ve Harezmcede (in one MS only) *ğimdu'l-sayf* 'kılıç kını' *kı:n*, Çağ. *kın* 'kılıç, bıçak ya da benzerlerinin kılıfı', Kıp. *Gilāfu'l-sayf wa ğayrihi kın* (Clauson 1972: 630b-631a) şeklinde aktarır. Doerfer, kelimeyi *kın* (*qin*) 'Afteröffnung; Scheide (Dolch usw.)'←tü. (Çağ.?) *qin* bzw. ozb. ebenso 'Scheide'. *kın* 'kın, bıçak ve kılıç kını; kılıf', *qin* 'bıçak kını, eslehe kabı', *qyn* 'Scheide', *qyn* 'pochwa, futral' (Doerfer 1967: 1610) şeklinde açıklamıştır. Dankoff, kelimeyi *ķīn* 'kın' [jafn]. [jafn] 'kılıç kını, kın' [yimd] (Dankoff-Kelly III 1985: 137); Nişanyan ETü. *kın* 'kılıç veya bıçak kılıfı' ('www.nisanyansozluk.com' *kın* maddesi 13.03.2013). Eren, *kın* 'bıçak, kılıç gibi kesici araçların kabı', Nog. *kın*, KKlp. *kın*, Tuv. *xın*, Çuv. *yñě*, Türkçe *k-* Çuvaşçada *y-* *ye* çevrilmiştir. Çuvaşçada buna benzer birtakım örneklerin geçtiğini biliyoruz. Bk. *kar*. Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını görüyoruz. Orta Türkçede de *kın* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *kın* biçimi kullanılır. Moğolcada *kına qui* adı verilir. Bu adın Türkçe *kın* biçimiyle birleştirilmesi düşünülemez. Ancak Ramstedt **quṇi* veya **quṇi* biçimlerinden yola çıkılarak Moğolca *qui*'un Türkçe *kın* ile birleştirilebileceğini bildirmiştir. (Eren 1999: 236b); Gülensoy, kelimeyi *kın* 'Bıçak, kılıç gibi kesici aletlerin kabı' şeklinde vererek kelimenin *ET*. ve *OT*. devrelerinde *kın* [<**ķīn*] (Gülensoy 2007: 509a) şeklinde görüldüğünü belirtmiştir. *KBSY*'de *kın* 'ceza, işkence' *ķına-* 'cezalandırmak, işkence etmek < *kın+a-* <**kıyin*<**kıy-* 'cezalandırmak'; krş. *ET* *kıyin* 'ceza', *Tefs.* *kıyin* 'azap, eziyet' (Taş 2009: 157); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kın* is. 'niyām, ğılāf, →vagina' (Tulum 2011: 1123b) şeklinde açıklamıştır.

DS'de kelime *kın* [→kıntaş -1] (*DS VIII* 1975: 2804); *TS*'de *kın* '1. Bıçak, kılıç gibi kesici araçların kabı. 2. *Bot.* Buğdaygillerde olduğu gibi, yapraklarda sapın bir bölümünü uzunlamasına saran, geniş dış bölüm' (*Parlatır (vd.)* 1998: 1292b) şeklinde açıklanmıştır.

Bāvucūd kim dulğa bōrkining bir tāri kē[si]lmedi, başımğa haylı yara boldı. kılıçını baldaqlamaydur edim. Kında edi.

(BN: 107b)

10.29. kiriş Kelime *Bâburnâme*'de *kiriş* 'ok kirişi' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV* ve *ŞHD*'de *kiriş* (yay) 'kiriş' (*Türkay* 1988: 767b; *Karasoy* 1998: 512b) olarak görülmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *kiriş* 'kirmek, medhal, girizgâh, der-âmed, aheng ve nağme, kemân ve kemance' Şeyh Süleyman 2003: 265a); *DTO*'da 'bağırsak ipi, yay kirişi; giriş' (*Pavet De Courteille* 1972: 485) anlamlarıyla yer alırken *Vámbéry* kelimeyi *kiriş* 'yay kirişi' (*Vámbéry* 1867: 333b) anlamıyla kaydetmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *kiriş* 'ok kirişi' (*Caferoğlu* 1968: 111), *KB*'de *kiriş* 'gelir' (*Arat III* 1979: 260); *DLT*'de *kiriş* 'kiriş; yayın iki ucu arasında gerili olan tel; bir kişinin mülklerinden edindiği geliri' (*Yurtsever ve Erdi* 2007: 315); *İM*'de *kiriş* 'gelir, irat; sazlara tel yerine takılan sinir yahut bağırsak' (*Battal* 1997: 41); *BaV*, *DM*, *Gl*, *GT*, *İN*, *KF*, *Kİ*, *MG*, *TA*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *kiriş* 'kiriş' (*Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı* 2007: 150a) şekliyle görülmektedir. Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *kiriş* ya [da] *k̄iriş* s. '1. Keman gibi bazı sazlara tel yerine takılan sinir veya bağırsaktan sap, veter: *Kemanın kirişlerini germek; kiriş kopmak.* 2. Yayı germeye yarayan lastikli bağ, zih: *Yayın kirişini çekmek* 3. Döşeme ve tavan tahtaları mihlanmak üzere odanın enince kılıçlama konulan kereste (*Sâmî* 2010: 656b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kırg. *kiriş* (Yuhadin 2011: 474b); Hak. *kīrīs* (Naskali vb. 2008: 245b); Yak. *kiris* (Vasiliev 1995: 158); Kmk. *kiriş* (Pekacar 2011: 178b); Alt. *kiriş* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 113a) şeklinde görülmektedir.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *kiriş* ‘kemer; ip, halat; tavandaki büyük kalas veya kirişe bağlanan daha küçük kiriş; çarpık ağaç veya tahta (Radloff II 1960: 1359) şeklinde aktarırken *DTS*’de *kiriş* приход, доход ‘gelir, irat’; тетива лука ‘ok kirişi’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 309a) olarak verilir. Clauson kelimeyi *kiriş* ‘ok kirişi’ madde başı ile vererek kelimenin yaşayan modern dillerde bazı genişletilmiş anlamları ile ‘kordon; kiriş (bir çatı)’ anlamlarına geldiğini, kelimenin Çuv. *xirlü*, Hak. *kiriş wataru’l-qaws* ‘ok kirişi’, Çağ. *kiriş*, Harz. *kiriş* ‘ok kirişi’, Kıp. *al-watar kiriş* (Clauson 1972: 747a) şekillerinde olduğunu kaydetmiştir. Dankoff, kelimenin *kiriş* income ‘gelir’ [daxl] (Dankoff-Kelly III 1985: 106) anlamına geldiğini belirtir. Nişanyan, *SSA*’da kelimeyi *kiriş* madde başı ile vererek şu açıklamaları yapmıştır: *kiriş* ETü. *keriş/kiriş* ‘yay, gergi; çatıyı taşıyan kalın yatay ağaç’ < ETü. *ker-* ‘germek’ +Iş → ger-. *TTü özgü ses değişiminin yokluğu muhtemelen Doğu Türkçesinden 13.-14. yy’a tarihlenebilecek ikincil bir alıntıya işaret eder’ (TTü biçim **geriş* olmalıydı.) şeklinde kelimeyi yorumlar (‘www.nisanyansozluk.com’ *kiriş* maddesi, 02/03/2013). Gülensoy kelimeyi *kiriş* ‘1. Bazı telli müzik araçlarında kullanılan, hayvan bağırsağından yapılan tel; 2. ok atılan yayın iki ucu arasındaki esnek bağ; 3. (*mim.*) Dört köşe kalın keresteden, demirden ve betonarmeden yapılmış yatay destek parçası’ = ET. *kiriş* ‘ok kirişi’ ~ OT. *kiriş* < ET. *ker-* ‘germek’ +-(i)ş [> *kir-(i)ş*] şeklinde vererek kelimenin TT.’de KİRİŞ+(Çİ/LEME/LE-/Lİ/LİK) şeklinde türetildiğini aktarmıştır (Gülensoy 2007: 526b). *KBSY*’de *kiriş* ‘gelir’ < *kir-* ‘girmek’ (Taş 2009: 164); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *kiriş*: *is.* ‘fersīb, → trabs; zih, veter, → nervus; tél, tel, kı1, sâz kılı, sâzlerüñ kirişi, rüde, tār, hábl, → chorda, fides’ (Tulum 2011: 1051b) şeklinde açıklanmıştır.

DS'de *kiriş* ‘1. Pırasa 2. Taşlar arasında biten bir çeşit ot’ (DS VIII 1975: 2878b); *TS*'de *kiriş a.* ‘1. Bazı telli müzik araçlarında kullanılan, hayvan bağırsaklarından yapılan tel. 2. Ok atılan yayın iki ucu arasındaki esnek bağ. 3. *mim.* Dört köşe kalın keresteden, demirden veya betonarmeden yapılmış yatay destek parçası. 4. *mat.* Bir eğrinin iki noktasını birleştiren doğru parçası. 5. *anat.* Kasların uçlarında bulunan, kasları kemiklere ve başka organlara bağlayan beyazımsı kordon’ (Parlatır (vd.) 1998: 1329a) olarak görülmektedir.

*Baysunğur Mîrzâni bēgleri bile tutup Baysunğur Mîrzâğa **kiriş** salıp Muḥarrem ayining on<ı> édi kim mundaḵ ḥuṣṭab^ç u pürfaḍîlet ve ḥesab u neseb bile ārâste pâdişâhzâdeni şahîd kıldı.*

(BN: 68a)

10.30. koha Kelime *Bâburnâme*'de *koha* ‘eyer’ şeklinde geçmektedir. *DTO*'da *köhä* ‘zırhtaki zincir, zincirden zırh’ (Pavet De Courteille 1972: 462) şeklinde verilen kelime Lessing tarafından *köge* ‘zırhtaki zincir, zincirden zırh’ (Lessing 2003: 760b) şeklinde açıklamıştır. Doerfer, kelimeyi *köhä* netzpanzer ‘zincir zırh’ şeklinde vermiş ve kelimeye dair başkaca şu açıklamalarda bulunmuştur: MO.→ Tü. Moğolcadan Türkçeye geçen kelime *kō* ‘zırh’, *küβä* ‘bütün vücuda giyilen zırh’, *kübä* ‘zırh’, *kübä* ‘halka [dan demir] zırh, *kübe yarık* ‘zırh’, *kübä* ‘harp esnasında giyilen zırh’ (Doerfer 1963: 346) şeklinde açıklanmıştır.

*Uşbu yurtta Ḥüsrevşâhning cêbeḥânesideki cêbelerni üleşildi. Yêti-sékiz yüzçe cevşen ve **koha** bolğay édi.*

(BN: 125a)

10.31. or Kelime *Bâburnâme*'de or 'okluk, sadak' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *LD*'de kelime *korçı* <*kor*+*çı* 'silahşör, suvari' (Karaağaç 1997: 529a) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de kelime *kor* 'kembend, kuşak, fûte, bilbağ; düğün ve dâvetde halka oturmak, maħût, hâşiyeye, silâh, yasak, karaul; mâye, dam, ağ, tuzak, silâhlık (Şeyh Süleyman 2003: 233); Kelime *DTO*'da or 'silah muhafazası; kemer; silah; muhafız; kor; benzer; tuzak' (Pavet De Courteille 1972: 425); *Muhakemet-ül Lûgateyn*'de kelime *korçı* 'silahdâr, cebeci' *kor* 'ok kılıfı, sadak' (Barutçu Özönder 1996: 36) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde daha farklı anlamlarda görülmektedir: *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi* adlı Karahanlı sahası eserinde kelime or 'zarar' (Ata 2004: 475); *KB*'de or 'zarar' (Arat 2006: 1185a); *DLT Diz.*'de or 'ziyan; yoğurt mayası' (Atalay 1943: 346); Kıpçak sahası eser ve lugatlerinden *Kİ*'de kelime or 'vakit, sıra; belbağı, kemer, kuşak', *TZ*'de 'ateş közü, kor, külün altındaki ateş' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 154a) şeklinde verilmiş ve *kov* kelimesine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında *TL*'de kelime [*kour- kour*] - kazan - isim - kur, kuşak; halka, daire — [*kor*] - Çağatay - isim - her türlü silahlar ve cenk aletleri, yat ve yarağ (Hüseyin Kâzım Kadri III 1943: 851b); *KT*'de *kor* s. 'yanıp kızarmış kömür veya odun, cemre: *korun üzerinde pişirmek; bu cins odun çok kor döker; kor gibi altın.*' (Sâmî 2010: 667a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde kelimeye, maddebaşı anlamı dışında, şu şekillerde rastlanır: Az. *gor*, Bşk. *kuz*, Kzk. *şok*, Kırg. *kor*, Özb. *kor*, Tat. *kuz*, Trkm. *gôr*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 500-501); Alt. *kos* (Naskali ve M. Duranlı 1999: 118b) şekillerinde görülmektedir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: *DTS*'de or убыток, ущерб, вред 'zarar, hasar, ziyan' (Nadalyaev (vd.) 1969: 457b); Doerfer, kelimeyi ôr 'kor, kor hali, kömür; Osmanlıca or 'köz. Gag. kıvılcım, ısı, kömür yanması; Osmanlı ve Çağatay

dillerinde ‘bel kemeri’ (Doerfer 1967: 1552-1553); Dankoff, *qōr* ‘kayıp’ [xusrān]; ‘kesmiş sütü mayalamak’ [xamīr ar-rā’ib] (Dankoff-Kelly III 1985: 143); Nişanyan, kelimeyi *kor* [KTü] ‘yanıp kızarmış kömür, köz’ (‘www.nisanyansozluk.com’ *kor* maddesi). Eren, kelimeyi *kor* ‘iyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun parçası’ olarak tanımlar ve Çağdaş diyalektlerde ‘kor’ olarak *koz* biçiminin kullanıldığını, Alt., Tel. ve Şor. gibi diyalektlerde de *kos* biçiminin kullanıldığını, Türkçe *kor* ile *koz* arasındaki benzerliğin düşündürücü olduğunu, bilimsel yayınlarda bu biçimlerin sıklıkla birleştirildiğine dair açıklamalarda bulunur (Eren 1999: 252b). Gülensoy, kelimeyi *kor*¹ ‘İyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun parçası’ olarak tanımlar ve de kelimeyi < * *ḳōz* ~ OT. *kōz* [-r>-z deği şimi] şeklinde olduğuna dair yorum yapar. Ayrıca kelimenin TT.: *kor*+(*lanma/lan-/lu*) şekillerinde türetilebileceğine dair bilgi verir. Ayrıca kelimenin ~ Gag. *kor*, Alt, Tel., Şor. *kos*, KKlp. *koz*, Bşk. *kuz* *K(>g)O(~Ö/>U)[<Ō]R[~S~Z]* şeklinde kullanıldığını; *kor*² ‘Sıra, dizi, altın dizisi’ < ET.*ḳur* ‘sıra, silsile’ olarak aktarır ve kelimenin Türkçeden Kürtçe ve Zazacaya Tü. > Kürt. *ḳor* ‘sıra, saf, dizi’; Zaza. *ḳor* ‘defa, kere’ (Gülensoy-2007: 541b) şekillerinde olduğunu belirtir. *Tarama Sözlüğü*’de kelime *kor* (*kur* (I)) ‘duvar taşlarında bir sıra, dizi’ (Aksoy, D. Dilçin 2009: 2661); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *ḳor* ‘äteş közi, köz, âhker, zelek, →pruna’ (Tulum 2011: 1139a) şeklinde açıklamıştır.

DS’de *kor* (I) [koraf (II) -2, 3] 1. Sıra, dizi, altın dizisi. 2. Yapılarda aynı boyda taşlardan yan yana dizilerek yapılan bir sıra. 3. Biçilmiş ekin demetlerinin yığın yapmak için kümelenmiş durumu. 4. Odun yığını. 5. Eşyayı üst üste koyarak yapılan düzgün yığın. 6. Satır. *kor* (II) 1. Katır çanı. 2. Köpeklerin boğazına takılan çingirak. *kor* (III) [→ kör(II)]. *kor* (IV) [→kör (I)]. *kor* (V) Dere. *kor* (VI) Kör (DS IV 2009: 2923b); *TS*’de *kor* ‘1. İyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun parçası. 2. *mec.* Kırmızı 3. *mec.* Büyük acı, üzüntü, sıkıntı’ *kor* (II) *ask*. Kolordu kelimesinin kısaltması (Parlatır (vd.) 1998: 1362a) şeklinde açıklanmıştır.

Maftūlluĝ Moĝulī bōrk ve sançma tikken Ĥatā'ī atlas ton ve Ĥatā'ī qor burunķı rasmlıĝ taşı çantayı bile.

(BN: 102b)

10.32. kungura Kelime *Bâburnâme*'de *kungura* 'mazgallı siper' şeklinde geçmektedir. *Steingass*' da ise kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: 'İçine yerleştirilmiş mazgallı siper, çentikli siper, doruk, kule, akroter, kask üzerindeki iri ve gösterişli tüy, taçların üzerindeki süsler' (*Steingass* 1998: 1056a) şekliyle açıklanmıştır.

Uşbu hâlette bir yayak faşîl üstidin kaçıp baradur. Bōrkini faşîlning kungurasıĝa kükley attım. Bōrki kunguraĝa kıada oķ 'alîķ kıaldı.

(BN: 113a)

10.33. nāvek Kelime *Bâburnâme*'de *nāvek* 'yaylı tüfek' şeklinde verilmiştir. *Steingass*'da kelime *nāvek* 'Küçük bir ok; dosdoĝru ve hızlı giden bir ok; kuş avlamak için kullanılan ok, bir kamaştan yapılmış, yaya ok yerleştirmek; bir boru içine yerleştirilerek öne sürülen ok; bir yaylı tüfek; bir kamaş ya da benzeri herhangi bir şey, doğall veya yapay çukur; besleyici bir mil; bir kanal; bir erkeĝin arka taraftan aşıĝı yiv açması; bir saz yataĝı; bir arının iĝnesi; bir pulluk demiri; atik, hızlı (*Steingass* 1998: 1382a) anlamları verilmiştir.

Oķ atardın ve uruşķa turardın iş ötüp edi. Mën Dervāzeniĝ üstidin nāvek atadur edim. Yana ba'zı yavuşķumdaķılar oķ atadur ediler.

(BN: 92a)

10.34. nişāne type of arrow (?) Kelime *Bâburnâme*'de *nişāne* 'bir çeşit ok' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da ise kelime *nişāna* 'okçuların atış destek duvarı; bir iz, alamet, intiba' (Steingass 1998: 1403a) şeklinde kaydedilmiştir.

Mëndin songra Tembel Dost Nāşirge hem kılıç salğandur. Bir nişāne atımı keynimizçe kældiler.

(BN: 107b)

10.35. oḵ 'ok' kelime *Bâburnâme*'de *oḵ* 'ok' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb, BV, SD, LD, FK, GD, ŞHD, GN, KUŞ, KMD, HBD, SS, AD*'de kelime *oḵ* 'ok' (Kargı Ölmez 1993: 516a; Türkay 1988: 820b; Eraslan 1999: 545a; Karaağaç 1997: 596b; Kaya 1989: 1145b; Eckmann 1971: 351; Karasoy 1998: 573a; Orak 1995: 166; Kaya 2003: 151a; Alpaslan, K. Eraslan I 123a; Yıldırım 2010: 241a; Tural 1993: 710; Eraslan 1987: 161a) şeklindedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de kelime *oḵ* 'çābuk, t̄iz, t̄ir, naḵd, çoḵ, ḥayme çatisı, araba okı' (Şeyh Süleyman 2003: 36a); *DTO*'da *oḵ* 'ok; sırikların çadır inşasında kullanımı; dingil; şaft; derhal; çabuk; tam; nakit para' (Pavet De Courteille 1972: 68) şeklinde aktarılan kelime Vámbéry tarafından *oḵ* ok; ağaç parçaları ile şekillendirilen yarım dairelik çadır. *Oka tutmak* 2.'aynı zamanda; peşin para; benzer; bu gibi' (Vámbéry 1867: 224a) şeklinde verilmiştir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında *ok* 'boy, kabile; boy örgütü' (Tekin 2010: 159); Eski Uygurcada *oḵ* 'ok; edat' (Caferoğlu 1968: 140); *KB*'de *oḵ* 'ok' (Arat 2006: 1207a), *DLT Diz.*'de kelime *oḵ* 1.'ok'. 2. 'paylar ve toprak hisseleri üzerine atılan ok; çekilen kura; mirasta düşen pay'. 3. 'Hâl anlamına yakın anlamlı bir edat; fiillerde pekiştirme edatı; vakit, zaman' (Atalay 1943: 429); *İM'de* *ok* 'yayla atılan ucu demrenli alet' (Battal 1997: 52b); *DM, GT, GI, İMik, İN, KF, KFT, KI, KK, MG, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *oḵ* 'ok' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 204a) şekliyle verilmiş ve *oh*

kelimesine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de ok s. 1. Yayla atılan mermi ki ucu sivri demirden ve arkası tüy şeklinde ince ve kısa değnektir, *tīr*, sehm: *Ok atmak*. 2. Ok gibi düz ve uzun ağaç ki *ālāt-i muhtelif*e eczasından olur: *Araba oku, sapan oku, ki rişleme oku* (Sâmî 2010: 931b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *oh*, Bşk. *uk*, Kzk. *ok* Kırg. *ok* Özb. *ok*, Tat. *uk*, Trkm. *ok*, Uyg. *ok* (yanıñ okı) (Ercilasun (vd.) I 1992: 656-657); Tel. *ok* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 75); Krçy-Mlk. *ok* (Krçy-Mlk TS 2000: 308b); Yak. *ox* (Vasiliev 1995: 204) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *ok* [Dsch. Tar. OT. Alt.Tel. Schor. Leb. Kkir. Kir. Soj. Sag. Koib. Ktsch. Küär, Krm. Kom. (Uig) *oḵ*] (Radloff I-1960: 988) şeklinde belirtmiştir. *DTS*'de *oḵ* *срела* 'ok, sehim, tir' (Nadalyaev (vd.) 1969: 368b); Räsänen kelimeyi ata. uig. usw. *ok* 'ok', atü. ayrıca 'kabile' osm. ayrıca 'dingil, araba oku' (Räsänen 1969: 359b) şeklinde vermiştir. Clauson, *ok* 'ok' kelimesine dair 'Çok erken tarihlerde kelimenin çeşitli törenlerde geçtiğini, kabile adlarının ya da sembollerinin ok üzerinde bulunduğunu, kelimenin *o:k* şeklinde hecelendiğini ayrıca 'miras payı' anlamına geldiğini, *u:ğ* kelimesi ile karışabilme durumunun olduğu hususlarında bilgi verdikten sonra kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanımlarını şu şekilde nakleder: Hak. *ok al-sahm* 'ok'; Kaş. *o:k*; *Tef ok* 'ok; pay, hisse'; Çağ. *ok* (1) *tīr* 'ok' (quotn.) (2) *çūphā-yi dirāz* ki *bālā-yi* 'imārat -rā ba-dūn pūşand. Hrz. *ok* 'ok'; Kom *ox*; Kıp *ok al-muşşāb*; Osm *ox* 'ok' şeklinde açıklamıştır (Clauson 1972: 76a). *DÉLT*'te kelime *oḵ* 'ok' [flèche] (Kerestedjian 1912: 53). Dankoff, kelimeyi *oḵ* 'oḵ' [sahm]/ *oḵluğ kirpi/ oḵluḵ* 'sadak' (Dankoff-Kelly III 1985: 41) şeklinde açıklar. Nişanyan, kelimeyi *ok=ET ok* (Nişanyan 2003: 331b) şeklinde belirtir. Gülensoy *ok* 'yayla atılan, ucunda sivri demir bulunan ince ve tahta çubuk' şeklinde verdikten sonra < ET. *oḵ*: *oḵ+çı*; *oḵluğ kirpi*; *oḵluḵ*; *oḵta-*; *oktaş-* gibi şekillerinin olduğu, kelimenin TT'de *ok+çu/çuluk/la-/luk/lu* (Gülensoy 2007: 617a) şekillerinde türetildiğinden bahseder. *KBSY oḵçı* 'ok atıcısı, ok yapan usta' < *oḵ* 'ok' (Taş 2009: 28); *XVII. Yüzyıl*

Türkçesinin Söz Varlığı adlı eserde kelime *oḡ* ‘sehm, t̄ir →sagitta, telum’ (Tulum 2011: 1409b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de *ok* ‘baklava hamuru açmakta kullanılan çirasız tahtadan yapılmış bir çeşit oklava’ (DS 1963: 4611); *TS*’de 1. Yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk. 2. Yön göstermek amacıyla belli yerlere konulabilen, oka benzeyen işaret. 3. Bazı âletlerde ve araçlarda düz ve uzun bölüm. 4. *mat.* Bir dairede bir kirişin ortasında bu kirişi gören yayın ortasına indirilen doğru parçası (Parlatır (vd.) 1998: 1673a) şeklinde açıklanmıştır.

Oşal furşatta oḡ zāça zaḥmeti bile Têngri raḥmetige bardı. Kızığa anasının atını oḡ koyuldi.

(BN: 20a)

10.36. oḡdaḡ Kelime *Bâburnâme*’de *oḡdaḡ* ‘okluk’ şeklinde geçmektedir. Kelimeye *oḡdaḡ* şekliyle metinlerde rastlanmamıştır. Kelimenin *DLT*’de *burunduḡ* ‘yular’ şekli görülmektedir. *oḡdaḡ* kelimesi şekil itibari ile *DLT*’de geçen *burunduḡ* [*burun+duḡ u/a* değişmesi] (Yurtsever ve Erdi 2007: 208) kelimesinin yapısına benzemektedir.

Tang başıda el çüçük uyḡuda edi kim Ḳambar-‘Alī Bêg ḡatrap yêtip ḡıçḡırıp aytti kim ‘Yaḡı yetti. Ḳopung!’ Oşmunça dèp laḡza tevaḡḡuf ḡılmay öte çıḡtı, yanmadı. Mèn hemêşe emānlıḡda hem ton oḡdaḡ çıkarmay oḡ tekye ḡılır edim. Ḳopḡaç oḡ ḡılıç saḡdaḡnı baḡlap fī’l-ḡāl atlandım.

(BN: 106b)

10.37. piyāzī Kelime *Bâburnâme*'de *piyāzī* 'topuz, gürz; sağa sola sallama' şeklinde verilmiştir. Steingass'da kelime anlamı için şu açıklamalar yapılmıştır: 'Bir yabani soğan'; 'bir tür yakut, lal'; 'demir topuz, gürz ', 'savaş gürzü'; 'soğanın rengi' (Steingass 1998: 262b).

Āhîrler tembel bolğanlarıda kırğavul ve bödeneni piyāzī bile atıp kam yazar érdi.

(BN: 19a)

Dér édi kim şışpar ve piyāzī ve kīsten ve teberzīn ve baltu kim bar tég<s>e bir yeri kārgar dūr.

(BN: 103a)

Mīrzā-Ķulī Kūkeldaş bir yayağa piyāzī yètkürdi. Yana bir yayağ Mīrzā-Ķulī ötker İbrāhīm Bègge oğ toldurdi.

(BN: 113a)

10.38. pul-i revān Kelime *Bâburnâme*'de *pul-i revān* 'dönen köprü' (siege machine 'muhasara makinesi') şeklinde *pul* ve *revān* kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelmiştir. *Seteingass*'da *pūl* kelimesi 'köprü; küçük bakır para parçası; para; balık pulu' şeklinde belirtilmiş, *revān* kelimesi ise; hayat, ruh , makul ruh, kalp; (part, of *rawīdan* or *raftan*) gidiş, geçiş, hareketli, ucuzluk, ata binmiş, atlı, binicilik, koşu, akıcı, akıcı, sabit olmayan, meşru, münasip, metin, okuma, gecikmeden, hemen, derhal, hızlıca (Steingass 1998: 260b-590b) gibi anlamlara gelmekte olduğundan *pul-i revān* kelime öbeği 'hareketli köprü' anlamına gelmelidir.

Biz tēpregeç qalın üpçinliĝ kişi yētip oğ kēldi. Biz pul-i revāndın ötüp édük kim pul-i revānning şehr tarafiga yaĝi kişisi yētti.

(BN: 113b)

10.39. sağdağ Kelime *Bâburnâme*'de *sağdağ* 'ok kılıfı, okluk' şeklinde geçmektedir.

Kelime *BV*, *SS*, *ŞN* gibi Çağatay sahası eserlerinde *sağdağ* 'ok kabı, ok torbası' (Türkay 1988: 842a; Tural 1993: 737; Yılmaz 1988: 336) şeklindedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *sağdağ* 'tırkeş, şadağ, kırbān, tarkaş' (Şeyh Süleyman 2003: 180a); *DTO*'da *sadağ*, *şadağ*, *sağdağ* 'ok kılıfı' (Pavet De Courteille 1972: 334-336) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Günümüz Türk Lehçelerinin bazılarında kelimeye rastlanmaktadır: Tar. *sāğidak*. SUyg. *sağadağ~sağatağ* (Gülensoy 2007: 710); Uyg. *sagadağ* Kûr. *satağ* 'yay', Kırg., Soy. *sādađ*, Blk., Krçy. *sadağ* 'ok', Oir. *Sadağ* 'Her şeyi tam bir yay', Yak. *sādađ*, *sātađ* (Räsänen 1969: 393a) şeklinde görülür.

Kelime hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: Kelime Moğolcada *sagadağ/sādađ* is.: kubur, ok kuburu, tirkeş (Lessing 2003: 1020a) şeklinde görülür. Fatih Erbay'ın "W. Radloff'un '*Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" adlı tezinde kelime *sadağ* 1. Ok kılıfı, sadağ; 2. Kap, kılıf (Erbay 2008: 585) şeklinde aktarılmıştır. Gülensoy, kelimeyi *sadağ* 'ok kılıfı, okluk' Çağ. *sağdağ*, sadağ, (Gülensoy 2007: 710) olarak verir.

TTS'de ise bunlardan biraz farklı olarak *sağdağ* 'ok ve yay çantası' (Dilçin 1983: 176b); *Räsänen* kelimeyi *sagdağ* 'ok kılıfı' şeklinde vermiş Çağ., Sag. '*scheide*', < Moğolca. *saga-dag* 'yay ve okları', 'ok kılıfı' (Räsänen 1969: 393a) olarak belirtmiştir.

DS'de *sadağ* [→ sadağ (I)] *sadağ* (I) [sadağ] ok koymaya yarayan meşin torba, koruncak. *sadağ* (II) Sabah yeli (DS V 2009: 3512a); *TS*'de kelime sadağ 'içine ok konulan torba veya kutu biçiminde kılıf' (Parlatır (vd.) 1998: 1880a) olarak açıklanmıştır.

Āhîr İbrāhîm Saru ‘āciz bolup H’āce Mevlānāyî Qādîning tavassuṭi bile qulluḡni ihtiyār qılıp Şevvāl ayıda qılıç saġdaḡını boynıġa asıp kèlip mülāzemet qılıp qorġannı tapşurdı.

(BN: 31b)

Moġulça bōrkler, H’aṭā’î atlas ve sançma tikken tonlar ve Moġulça yaşıl saġrılıġ saġdaḡlar ve ègerler ve Moġulî atlar ve ṭavrî ġayr-i mukarrer zèb bile kèldi.

(BN: 103a)

10.40. senger Kelime *Bâburnâme*’de *senger* ‘taş siper’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çaġatay sözlüklerinden *DTO*’da *senger* ‘set, duvar, tabya, siper’ “...işitildi bu il taġı bir kitkenni *senger* dirler.” (Pavet De Courteille 1972: 350) şeklinde verilen kelime Vámbéry tarafından *senger* (Trkm.) ‘set, duvar, siper, tabya’ (Vámbéry 1867: 296a) olarak aktarılmıştır.

Kelime *FTS*’de *senger* 1. (ask.) ‘siper, hendek. 2. Oklu kirpi’ (Kantar 2009: 429a) şeklinde açıklanmıştır.

Tanglası andın köçüp Hangūġa tüşüldi. Bu nevāhîdaki Afġānlar bir pārça taġni senger kıldılar. “senger” lafzını Kābulġa kèlgende èşitildi. Bu èl taġni bèrk itkenni “senger” dèrler èrmiş. <... senger>ını uşatıp yüz-iki yüz mütemerrid Afġānlarning başlar[ı]nı kèsip kèltürdiler.

(BN: 147b)

10.41. serkūb Kelime *Bâburnâme*’de *serkūb* ‘muhasara makinesi’, ‘dövme, yumruklama makinesi’, ‘gözetleme kulesi’ şeklinde geçmektedir. *Ferheng-i Ziyâ*’da kelime şu şekilde açıklanmıştır: *serkūb* ‘mücazat eden kimse. *Serkūbî* ‘mücazat kuşatılmış

kaleyi dövmek için kaleye karşı yapılan tabya, hakim nokta' *Steingass*'da ise kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: 'Baş çarpan; bir kutunun kulağı; bakan, aşma; *Duvarın üstüne çıkmak için kullanılan dikleştirilmiş bir makine*; pil; *yumruklama makinesi*; evleri ya da bir kaleyi komuta edenin sahip olduğu yüksek bir mevki; iç kale; başkomiser; her sanatta mükemmelleşme; muhaberede yiğit; dayanıklı adam; tacizci; hakaret, serzenişte bulunma' şeklinde verilmiştir (Steingass 1998: 676b).

Bu iki ay yarım ayda ğayr-az siyāset ve naķb salmaķ serkūb kıoparmaķ ve taş atmaķdın özge yahşı uruş salmadı.

(BN: 34b)

Parāyīn Darasīning tumşuķıdın bir nēçe yigitni serkūbķa çıkārilıp ēdi.

(BN: 214b)

10.42. süneyn Kelime *Bāburnāme*'de *süneyn* 'mızrak ucu' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *sanīn*, sivri uçlu, sivri, bilenmiş; yaşındaki; yaşıt;—*sinīn* Yıl;—*sunain* 'bir mızrak ucu' (*bunain*, zemin üzerinde duran şeyin en alt kısmı). (Steingass 1998 704b) şekillerinde verilmiştir. *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English* adlı eserde *sanīn* kelime (v.n. fr. sanne 'to bite' &c.) keskinleştirilmiş, bilenmiş, sivriltilmiş; keskin; akan, akıcı (bileme taşından) biley taşı ile demir üzerinde bileme (ya da bıçak, &c); Törpülenirken ya da aşınan bir taştan düşen parça; eĝe talaşı, rendeleme (Platts 1983: 690a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

...ħālīy Piyāda nayza bile sançarda nayzaning süneynin uşata tişledi.

(BN: 232b)

10.43. şatu Kelime *Bâburnâme*'de *şatu* 'taşınabilir merdiven' şeklinde geçmektedir. Kelime Moğolca'da *şatu(n)* 'merdiven, basamak, adım, kademe; safha, aşama, kat, derece' (Lessing 2003: 1166b) şeklinde belirtilmiş, *Türk Lugati* adlı eserde kelime *şatu* [chaty, chatou – *şati, şatu*]- Çağatay- isim- dam, sakf; *kaleye çıkmak için kullanılan uzun merdiven*' (Hüseyin Kâzım Kadri III 1943: 187a) şeklinde ifade edilmiştir.

Bāvucūd-i ısıtma Zāmīndın atlanıp ilğar kılp tağ yolu bile ötüp Ribāt-i H'ācening üstige keldim kim gāfillikte şatu koyup çıkıp Ribāt-i H'āce qorğanını, kim Şāvdār tümenining daruganişını ol dur, alılgay.

(BN: 59a)

Muḥālifler kim Endicānga barurlar, kēçe bile hendekke kirip faşilğa şatu koyar çağda qorğandaqılar tuyarlar.

(BN: 66b)

10.44. şibe Kelime *Bâburnâme*'de *şibe* 'ok türü' şeklinde geçmektedir. Kıpçak sahası eserlerinden *İN*'de kelime *şiba* 'yağmur gibi ok yağdırma' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 253b), *Steingass Sözlüğü*'nde ise *şibe* 'ok atma' (Steingass 1998: 771b) şekliyle anlamlandırılmıştır.

Hasan Ya'kūb haber tapıp kēçe bile bu qaravul ayırğan yigitlarning üstige yürüp Uy Müngüzi {Şāḥ-i Gāv} kapap şibe koyarlar.

(BN: 25a)

Uşbu ḥālette ong <bu> tumğa şibe okı bile ötker attılar.

(BN: 107a)

10.45. şışpar Kelime *Bâburnâme*'de *şışpar* 'altı başlı gürz' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da ise kelime, *Bâburnâme*'den biraz farklı olarak, *şeş-par* 'baltalı kargı; demir gürz' (Steingass 1998: 744b) olarak anlamlandırılmıştır.

Dêr êdi kim şışpar ve piyâzi ve kîsten ve teberzîn ve baltu kim bar tég<s>e bir yêri kârgar dur.

(BN: 103a)

10.46. teberzîn Kelime *Bâburnâme*'de *teberzîn* 'savaş baltası' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da da kelime *Bâburnâme*'deki anlamıyla aynı *teber-zîn* 'savaş baltası (genellikle eyere sabitlenir); kayatuzu' (Steingass 1998: 279b) şekillerinde anlamlandırılmıştır.

Dêr êdi kim şışpar ve piyâzi ve kîsten ve teberzîn ve baltu kim bar tég<s>e bir yêri kârgar dür.

(BN: 103a)

10.47. taḥş Kelime *Bâburnâme*'de *taḥş* 'tatar yayı, yaylı tüfek' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da da kelime *Bâburnâme*'deki anlamıyla aynı ve diğer anlamlarıyla *taḥş* 'tatar yayı, yaylı tüfek; ok; roket; baş makam' (Steingass 1998: 288a) olarak anlamlandırılmıştır.

Evvelki kün uruşda Hudâyberdi atekemge taḥş okı tégip öldi.

(BN: 31a)

10.48. tıka Kelime *Bâburnâme*'de *tıka* 'barikat' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *ŞHD*'de *tıga* 'set, tıklacak alet' (Karasoy 1998: 642a) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *tıga* sed, tabya, tıkaçak alet, tığ, şâne-i nesâc, alet-i kaç'a' (Şeyh Süleyman 2003: 134a); *DTO*'da *tıga* 'engel, barikat' "*Mîrzâ tahâratka kirgen üynîng arka tarafıda hışb[t]bile tıga kıparğan eşiki bar eğendür.*" (Pavet De Courteille 1972: 259) olarak anlamlandırılmıştır.

DS'de kelime *tıga* 'yaşından küçük duran beş altı yaşındaki erkek sığır'; *tıka* (I) Tuğla, kiremit gibi şeyler yapmaya yarayan kil. *tıka* (II) [→tıklamak (II)] *tıka* (III) [tıkacağı, tıkıt (I)] Kaydırak oyununda nişan alınmak için dikilen şey [(DS 2009: 3908a-3909b) şeklinde açıklanmıştır.

Alkađā, Mîrzā tahâretke kirgen üyning arka tarafıda hışt bile tıka kıparğan eşiki bar eğendür kim havîlîdin taşkarı çıkar eğendür. Fi'l-hâl bu tıkanı yıkip çıkıp argning Gâtfar tarafıdaki faşîldin bēridin ab-muri bile çıkıp du-tahî faşîldin taşlap H'āce Kafsîrge H'āceke H'ācening üyige bardılar.

(BN: 36b)

10.49. toqmaq Kelime *Bâburnâme*'de *toqmaq* 'tokmak' şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *toqmaq* 'şopa, kütük, kemend, münce, tavâyif-i etrâkden bir kabile ismidir, mengene' (Şeyh Süleyman 2003: 122b); *DTO*'da *toqmaq* 'tokmak' (Pavet De Courteille 1972: 239) biçiminde yer alan kelime Vámbéry tarafından *toqmaq*, *toqlamak* 'zusammenstellen, zufügen, anhängen; composer, joindre' (Vámbéry 1867: 264b) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında *tokı-* 'vurmak, dövmek' (Tekin 2010: 175), Eski Uygurcada *toqmaq* = *toğmaq* (Caferoğlu 1968:

244), *İM*'de *tokmak* 'ağaçtan vurmağa mahsus alet (Battal 1997: 74); *BaV*, *CC* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde *toḡmaḡ* 'tokmak'; *Kİ*'de *toḡmaç* 'tokmak' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 279a) şekliyle verilmiş ve *toḡmak* kelimesine gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *ṭokmak/tokmak* s. '1. Ağaçtan vurmaya mahsus kalın başlı ve saplı alet, pek kalın *tahta çekiç*: *Tokmakla vurmak, ezmek*, 2. Kapı kanadına asılı ve onu çekmeye ve kapıyı çalmaya yarar demir halka yahut çekiç gibi şey: *Kapı tokmağı*. 3. Çamaşırı suyun içinde vurup temizlemeye mahsus önü kalın ve yassı odun, tokmaç: *Çamaşır tokmağı*, *çırpıcı tokmağı*. 4. Dibek içinde vurup ezmeye mahsus kalın deste. ||tokmak gibi = *mc*. Etili canlı, kuvvetli çocuk' (Sâmî 2010: 1235a) olarak açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: *Az. toḡmag*, *Kzk. tokpak*, *Kırg. tokmok*, *Özb. tokmâk*, *Trkm. tokmak*, *Uyg. tokmak*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 894-895); *Krçy-Mlk. tokmok* (Tavkul 2000: 402b); *Çuv. tukmak* (Gülensoy 2007: 906a) şeklindedir.

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *toḡmaḡ* 'tokmak, topuz' (Radloff III-1960: 1156) şeklinde kaydederken Clauson, *toki:mak* (d-) *toki:-*; 'dövmek, tokmak' ve benzerleri şeklinde aktararak kelimenin tarihi şivelerdeki durumunu şu şekilde nakleder: Hakanice'de *toki:mak mibzaru* (yanlış hecelenmiş *mi'zaru*) 'l-qaş şār 'a fuller's] tokmak'; *Kaş.* (tarım aletleri kapsamında) *al-midaqqa 'tokmak'*; *Çağ. tokmak* 'çadırı mandallamak için kullanılan araç' (Ayrıca bir Türk kavminin adıdır); *Harz. tokmak* 'tokmak'; *Kıp. ṭokma:* *al-irzabba wa'l-mihadda* 'demir çubuk; kazma'; Arapça olarak *al-duqmaq*; *Osm. tokmak* ve, *Rūmi'de muşla-i hāllāc* (Clauson 1972: 470b). Doerfer, kelimeyi *toḡmaḡ* 'schlegel' ~ *toḡmaḡ*←tü. şeklinde vermiş ve diğer dillere görüşlerini, genel olarak, şu şekilde belirtmiştir: *tokimâk* 'tokmak, çamaşır tokmağı', *toki-* 'schlagen', *toki-* 'vurmak, tokomak, *toki-* 'döğmek, vurmak, *tokmak* 'ağaçtan vurmağa mahsus alet, *toqma* 'tokmak'; *tokmak* 'makara'; *tokmak* 'çekiç'. Kelimenin Türkçeden Arapçaya *duqmaq* 'schlāgel; Türkçeden Moğolcaya (?) *doki-* 'davul çalmak'; Türkçeden Rusçaya *tokmāk* 'kleine

keule' (Doerfer 1965: 877) olarak geçtiğini de belirtmiştir. Gülensoy, kelimeyi *tokmak* 'Ağaçtan yapılmış iri çekiç' şeklinde tanımlayarak kelimenin ET., OT. *tokı-* 'vurmak' < **tokı-mak* olarak görüldüğünü Türkiye Türkçesinde kelimenin *TOKMAK*+(*LA-/LAMA*// baş 'kaya balığı'/ÇI (*argo*) 'jigolo' olarak türetildiği ve kelimenin Türkçeden Zazacaya *toqmaq*; Mısır Arapçasına *duqmāk* ~ tokmak [ağaç tokmak] (Gülensoy-2007: 906a) şeklinde geçtiğini belirtmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *toqmaq*: *is.* hāven destesi, → pilum; kâzür toqmağı, kâzir toqmağı, çomak, çekābe, çekāse, miḳá^cát, → tudes, malleus. (Tulum 2011: 1779a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *tokmak* (I) Küçük iskemle, *tokmak* (II) [→ *toka* (IV)], *tokmak* (III) Büyük başlı (kimse), *tokmak* (IV) Hayvanın hızlı gitmemesi için ön bacaklarına geçirilen ağaç. (*DS V* 1963: 3951a); *tohmaḥ* 'Taş dibekte bulgur vb. şeyler döğmekte kullanılan ağaç saplı tokmak' (*DS V* 1963: 3946b). *TS*'de *tokmak* 1. *isim* Ağaçtan yapılmış iri çekiç, 2. Kapı kanadına asılı ve kapı çalmaya yarayan, türlü biçimlerde metal parça, 3. Kapı kolu yerinde bulunan ve kapıyı açmaya yarayan topuz, 4. Dibekte dövme işi için kullanılan ağaçtan araç, 5. Davul vb. vurma çalgıları çalmakta kullanılan ve çalgının bir parçası olan araç (Parlatır (vd.) 1998: 2229b) şeklinde açıklanmıştır.

Meselen kün tuğar vaḳttın kim ṫāsnı koydılar, ṫās bir tolsa toḳmaḳları bile gariyālğa bir urarlar. İki tolsa, iki. Tā pahar tükengünçe her pahar kim tükense 'alāmeti bu dur kim toḳmaḳnu gariyālğa bat bat ve ḡalebe ḡalebe kaḳarlar.

(BN: 289a)

10.50. top Kelime *Bâburnâme*'de *top* 'savaş topu' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *BV*, *SD*, *LD*'de *top* 'top, yığın, yuvarlak' (Türkay 1988: 889b, Eraslan 1999: 588a, Karaağaç 1997: 677a) şeklindedir. Kelime Çağatay

sözlüklerinden *LÇvT‘O*’de *tob* ‘yuvarlak ve mecmū‘ olan şeyler’ (Şeyh Süleyman 2003: 112a); *DTO*’da *top* ‘top, top güllesi’ (Pavet De Courteille 1972: 220) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *top* ‘top yekûn; bütün, hep’ (Caferoğlu 1968: 247); *KB*’de *topıķ* ‘top’ (Arat III 1979: 460); *Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye* adlı Kıpçak sahası lugatinde *tob* ‘savaş aleti, top’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 278b) şeklinde görülür. Osmanlı sahasında *KT*’de kelime *top* (*t*) s. 1. Toplanıp yuvarlak olmuş şey, küre, gūy: *Çocukların oyun oynadık ları top; üzerinde sakın bulunduğumuz arz bir toptur.* 2. Katlanıp bağlanmış ve bir denk ya deste ve bağ hâline konmuş kumaş vesaire: *Bir top bez, çuha, kâğıt, şerit, kaytan.* 3. Barut ve gülle ile doldurulup atılan maruf büyük silâh (Sâmî 2010: 1236b) olarak görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye şu şekilde rastlanmaktadır: Az. *top*, Bşk. *puşka*, Kzk. *zeñbirek*; *top*, Kırg. *zambirek*, Özb. *top*, Tat. *puşka*, Trkm. *top*, Uyg. *top*, *zâmbiräk* (Ercilasun (vd.) I 1992: 896-897); Kmk. *top* (Pekacar 338a); Hak. *puşka* (Naskali vb. 2008: 401b); Krçy-Mlk. *tob* (Tavkul 2000: 401a); Yak. *meeçik*, *şar*; *puşka*, *tergen* (Vasiliev 1995: 273).

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *top* ‘top, küre, yuvarlak’ (Radloff III-1960: 1220); *DTS*’de kelime *top* (III) шар, мяч ‘küre, top’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 575b); Clauson, kelimeyi *to:b* ‘top’ şeklinde vermiş ve Kaşgari’nin *tobık* etimolojisini yanlış kabul etmiştir. “Kuzey-doğu dil grubu (?) dışında Yaşayan modern dillerinde kelime genellikle *top* şeklindedir” şeklindeki açıklamasından sonra kelimenin tarihi şivelerdeki kullanımlarını şu şekilde aktarır: Hak. ‘top’ (*al-kura*) *to:b* denilmiştir. *Muh. al-kura to:p*, Çağ. *top gūy-i mudawwar* ‘küre biçiminde top’, Arapçada *kura*; ve ‘top [askeri]’ (*tōpī*), Kom. ‘top’, Kıp. *tob* (Clauson 1972: 434b); Doerfer, kelimeyi *tōp* ‘top [askeri]; top [futbol]; meşin top; tekerlek göbeği; yağın; gruppe von leuten’ *~tob~top* ← tü. *top* id.

şeklinde tanımlamış ve *top* ‘topuk; top, çevgenle vurulan top, topaç’ görüşüne de yer vermiştir (Doerfer 1967: 948). Dankoff, kelimeyi *tōp* < *topiq* (sic) ‘top’[kura] çip (Dankoff-Kelly III 1985: 195); Nişanyan kelimeyi *top*¹ [ETü] *tolp* hep, tüm, bütün, beraber [ETü] *tōp* yuvarlak nesne, küre [TTü] *top* hepsi [TTü] *top* / *top* askeriyede gülle ve bunu atan cihaz; toplu iğne; tophane [TTü] *topla-* ‘top haline getirmek, bohçalamak, derlemek’ [YTü] ‘toplam aritmetikte cam işlemi’ [YTü] toplantı ictima *top*² ~ İng *top* 1. tepe, doruk, üst, 2. en yüksek, üstün (‘www.nisanyansozluk.com’ *top* maddesi, 15.05.2013). Gülensoy, kelimeyi *top*² ‘Gülle veya şarapnel atan büyük, ateşli silâh’ şeklinde tanımlayarak kelimenin TT’de *top*+(çu/çuluk/hâne) şeklinde türetildiğini, kelimenin Türkçeden Irak Arapçasına *tūp* (Gülensoy 2007: 459) şeklinde geçtiğini belirtir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *top*: *is.* cirm. küret. küre, güre, yumak, yuvalak. külâle, gülüle, gūy, kūy, goy, gū, kū, →globus, sphaera, pila; pastav, tūmār, kirbās, tura, →volumen; sargū, surrā, çikın, boğça, →involucrum; yumak, yuvalak, veşī‘át, gülüle, külüle, kürühe, →glomus. (Tulum 2011: 1779a) şeklinde açıklamıştır.

DS’de *top* (I) Urgan bükerken dolaşmaması için kullanılan, çekiç biçiminde üstü yivli ağaç araç. *top* (II) Araba tekerleği başlığı. *top* (III) Yığın, demet. *top* (IV) 1. Pencere. 2. Pencereye konulan tahta korkuluk. *top* (V) Minder. *top* (VI) Kepek ya da undan yapılan yuvarlak deve hamuru. *top* (VII) Kol bileziği, burma. *top* (VIII) Hep. *top* (IX) İlek de denilen erkek incir. *top* (X) Kilim ortalarına yapılan süslü desenler. *top* (XI) Beş arşın uzunluğunda bez. (DS V-2009: 3963a); *TS*’de *top* 1. *is.* Birçok spor oyununda kullanılan, türlü büyüklükte, genellikle kauçuktan yapılmış yuvarlak nesne 2. Bazı aletlerde bulunan toparlağımsı parça 3. Ask. Gülle veya şarapnel atan büyük, ateşli silâh. 4. Kumaş, kâğıt gibi şeylerin belli miktardaki bağı. 5. Birçok şeyin hepsi. 6. Kumaş, kâğıt gibi şeylerin düzenli bir yığın durumuna getirilmiş bağı. 7. Yuvarlak biçimde olan, toparlak. 8. Tamamen, bütünüyle. 9. Homoseksüel erkek (Parlatır (vd.) 1998: 2232b) şeklinde açıklanmıştır.

Çerig yarađıĝa ve top u tüfekçining dārū ve caydađıĝa pencşembe küni Şefer ayıning sêkizide camî' vechdārning vechidin şad-sî fermān boldı kim dīvānĝa tüşürüp bu esbāb u ālātka şarf u ĥarc kılĝaylar.

(BN: 345a)

10.51. tüfek Kelime *Bâburnâme*'de *tüfek* 'tüfek' şeklinde geçmektedir. *BK*'de kelime 'Türkîde dahi tüfek derler gerek kurşun atacak olsun gerek ağız tüfeği olsun' (Âsım 2009: 781a); *Steingass* ve *Räsänen*, sözlüklerinde *tufang/tüfenk,tüfek* 'tüfek' (*Steingass* 1998: 314a; *Räsänen* 503a) şekliyle verilmiş, *Räsänen* kelimeyi [$\text{>Blg. tufek; kmk. tübek; pers. tufang}$] şeklinde açıklamıştır. *Kâmûs-ı Türkî*'de ise, *tüfek* yahud *tüfenk* barutla patlayıp içindeki kurşunu fevkalâde bir sürat ve şiddetle ve kızgın olarak uzaĝa atmakla itlâf eder esliha-i nâriyeden elde ve omuzda taşınır. Mağruf bir silâh ki yeni icat olup envai vardır (*Sâmî* 2010: 1249b) olarak açıklanmıştır.

Oşal küni Üstād 'Alî-Kulı beş kişini tüfek bile atıp yıktı. Valî ĥāzin hem iki kişini tüfek bile yıktı.

(BN: 217a)

10.52. tarkaş Kelime *Bâburnâme*'de *tarkaş* 'okçu kılıfı' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *tarkash* (for *tîr-kash*) 'ok kılıfı' (*Steingass* 1998: 296b) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Ĥ'āce Mîr Sulţānĝa ve ođlanlarıĝa [...] ve özge elçilerge hem altundın kümüşdin tarkaş bile in'āmlar boldı.

(BN: 352b)

10.53. tura Kelime *Bâburnâme*'de *tura* 'büyük kalkan' şeklinde geçmektedir. *DLT*'de kelime *tura* 'kalkan, siper; düşmandan gizlenmek için kullanılan şey' (Atalay 1943: 655) şeklinde açıklanmıştır. Teres, kelimeye dair ilgili makalesinde şu açıklamalarda bulunmuştur: "*tura* sözcüğü Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta 'savaş zamanında çengel ve zincirlerle bağlanan demir şerit ve levhalar, askerler onların arkasında ayakta durarak savunma yaparlar' karşılığı verilmiştir. Yine Veliamanof-Zernof'un hazırladığı *Dictionnaire Djaghatai-turc* adlı sözlükte sözcük 'askerlerin savaşta ve muharebede önlerinde tuttıkları bir adam boyunda kalkan' şeklinde açıklanmıştır. Taradığımız Çağatayca metinlerde bu sözcüğe rastlamadık. Dankoff, *tura* kalkan yapısı içinde gördüğümüz sözcük için 'kalkan' karşılığını vermiştir. *EDPT*'de ise *tura* 2 maddesinde sözcüğün ilk önce 'geridekini koruyan herhangi bir nesne' anlamında yer aldığı daha sonra 'göğüs siperliği' anlamı kazandığı belirtilmiştir. Clauson sözcüğün kökeni hakkında bilgi vermemiştir. Doerfer sözcüğün Moğolca, Farsça ve kimi komşu dillerde ilk anlamıyla Türkçeden alıntılandığını aktarmıştır. *DTS*'de *tura* I maddesinde sözcüğün 'sağlamlık' anlamıyla kullanıldığı belirtilmiş, *tura* kalkan yapısı için 'diğer silahlardan korunmaya yarayan kalkan' karşılığı verilmiştir. *SDD*'(Türk Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi)'de *tura* sözcüğü için "1. Duvarı muhafaza için yapılan tahta korumalık, siper, 2. Bahçe kapılarının üzerine beşik örtüsü tarzında yapılan tahta kaplama, çatı" karşılıkları kaydedilmiştir. *DS*'de ise *tura* (I) sözcüğü "1. Ev duvarlarına dış etkenlerden korumak için üzerlerine çakılan tahta perde, 2. Bahçe kapısını korumak için beşik örtüsü biçiminde tahtadan yapılan örtü" biçiminde anlamlandırılmıştır (bkz. Teres 2009: 2116).

Ḳamber- 'Alīğa ve yana her nē vilāyetlerge bargān çeriglerge ihtimām bile tovaçılar çapturup tura ve kētmen ve baltu ve nē kim bolğan çerig meşāliḥ u esbābığa ihtimāmlıḡ muḥaṣṣiller ta'yīn kılıdı.

(BN: 66a)

10.54. tir-gez Kelime *Bâburnâme*'de *tir-gez* 'tüysüz ok' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *tîr-keş* 'ma' rûf terkeşdür, ve şadağ dağı dirler, oğ ve tîriñ zarfı eğerünj kaçında važ' iderler' (Şeyh Süleyman 2003: 132a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *tîrkeş s. Far.* [*tîr=ok-keşîden=çekmek*] ok kuburu, ok mahfazası (Sâmî 2010: 1233b); *Burhân-ı Katı*'da kelime *tîr-keş* 'terkeştir ki yeleğin ok duran yanıdır' (Âsım 2009: 778b); Steingass'da kelime *tîr-keş* 'sadağ; mazgal' (Steingass 1998: 341a); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *tîr-keş* kelimesi için *terkeş (günl.): is* 'tîr-keş, yaylık, oğlık, kemân-dâr, tîrdân, mîkvet, →corytus, pharetra→theca' kelimesine gönderme yapılmıştır (Tulum 2011: 1777b-1757a) olarak açıklanmıştır.

DS'de *tirkeş* 'şaşı' (DS 2009: 3938b) şeklinde açıklamıştır.

kamçı destesi kılurlar, kuşlarga kafes kılurlar. Tarâş kılıp tîr-gez kılurlar. Haylî haylî yahşî yığaç dur.

(BN: 5b)

10.55. üpçin Kelime *Bâburnâme*'de *üpçin* 'zırh' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da '*obçin* cenk esbâbından cebeye [zırh] dirler'; *öbçin* [*Mo. öbçi-n*] 'cenk esbâbından cebeye derler' (Güzeldir 2002: 120; Kaçalın 2011: 244); *LÇvT'O*'de *öpçin* 'esliha, ve siper, zırh' (Şeyh Süleyman 2003: 23b); *DTO*'da *öpçin* 'zırh' bilhassa 'göğüs ve arkayı örten zırh' (Pavet De Courteille 1972: 40) şeklinde aktarılan kelime Vámbéry tarafından *öpçin* 'zırh, göğüs ve arkayı örten zırh, koşum takımı' (Vámbéry 1867: 215b) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime, tarihi Türk lehçelerinden *Mukaddimetü'l-Edep*'te *übçin cêbetü ére-ç. übçin cêbelik ér:* 'mızraklı ve zırhlı erkek' (Pope 2009: 160a) şeklinde görülmektedir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Lessing, *MTS*'de kelimeyi *öbçi sf.*: ‘tam, bütün, tamamen, eksiksiz; toptan--*huyagtay*: ‘tamamen zırh ile kaplanmış’ (Lessing 2003: 979b) şeklinde açıklanmıştır. Fatih Erbay’ın “W. Radloff’un ‘*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime *üpçin* ‘zırh’ bkz. *öpçin, opçin* (Erbay 2008: 822) olarak aktarır.

Uşmunça edi kim ong kol tarafıdın Kāsım Bēg üpçini bile bu sudın guzar tapıp kēçip at salğan bile hezāralar tohtay almay kaçā bērdiler.

(BN: 161a)

10.56. yarağ Kelime *Bâburnâme*'de *yarağ* ‘silah, zırh; uygun, layık’ şeklinde geçmektedir.

Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb, BV, LD*'de *yarağ* ‘hazırlık’ (Kargı Ölmez 1993: 568b; Türkay 1988: 908a; Karaağaç 1997: 707a); *LM, GD, FK, GN, SS*'de *yarağ* ‘hazırlık, silah’ (Çelik 1993: 660b; Eckmann 1971: 399; Kaya 1989: 1322b; Orak 1995: 238; Tural 1993: 818) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*'de *yarağ* ‘silâh, âlet-i lâzıme, münâsib, müfîd, şemşîr hançer ve âlet-i harb’ (Şeyh Süleyman 2003: 291a); *DTO*'da *yarağ/ğ* ‘âlât ve edavat [ev ve hususiyle mutfak eşya ve edevatı]; makine, alet, cihaz; uygun, yerinde, yakışır; hazırlık’ *altı aylık yarağ bile, bu endişedin hâşıl olgaç ferâğ/ sepe zînetin eyler irdi yarağ* (Pavet De Courteille 1972: 521) şeklinde aktarılan kelime Vámbéry tarafından *yarağ* ‘hazırlama, hazırlık; silah’ *toy yarağın itip men* (Vámbéry 1867: 345a) şeklinde aktarılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Orhun yazıtlarında *yaraklıg* ‘silâhlı’ (Tekin 2010: 185), Eski Uygurcada *yarağ* 1. Yakışan, gereken. 2. silah

(Caferoğlu 1968: 285); *KB*'de *yarağ* 'imkân, fırsat, fayda' (Arat III 1979: 524); *DLT*'de *yarağ* 'fırsat; imkân; bir işin gerçekleşmesi için doğru zaman ve mekân' (Yurtsever ve Erdi 2007: 665); *BM*, *CC*, *KFT*, *TZ*, gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *yarağ* (I) 1. Şimşek (*BM*). 2. Işık (*TZ*). (II) Serbest (*CC*). (III) Yarar, fayda (*KFT*). (IV) Silâh (*TZ*) şekliyle verilerek *GT* ve *MG*'deki *yarağ* 'hazırlık' kelimesine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 311a). Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *yarağ* s. *Fa*. [*Tr*. «yarak»tan me'hûz] ; *yarağ* yahut *yarağ*. s. 1. Silâh, âlet-i harb. 2. Mavna (maüne) levazım, mühimmat. 3. av. Âlet-i rücûliyyet (Sâmî 2010: 1311b); *TTS*'de *yarağ* (*yarağ*): 1. Hazırlık, levazım, techizat. 2. Silâh. (Aksoy, D. Dilçin 2009: 4311-4312) şeklinde görülür.

Kelime kökeni hakkında çeşitli görüşler söz konusudur: *DTS*'de *yarağ*/*ğ* панцирь, кольчуга 'kabuk , zırh' (Nadalyaev (vd.) 1969: 239b). Clauson, kelimeyi *yarağ*: 'fırsat; uygunluk, yerindelik' fiilden türemiş isim, daha az sıklıkta sıfat şeklinde tanımlamış ve kelimenin 'silah, askeri ekipman' gibi değişik anlamları olduğunu belirttikten sonra kelimenin tarihi şivelerdeki anlam ve şekillerini şu şekilde aktarır: Hak. *yarağ* *al-furşa wa 'l-imbân* 'fırsat; imkan'; Çağ. *yarağ*/*yarak* (1) *asbâb wa âlât wa adawât* 'aletler, araç gereçler'. (2) *lâyiğ wa sazdwâr* 'uygun, yakışır'; ve *yarağlığ* da aynı anlama sahiptir. Harz. *yarağ* 'fırsat; imkan; hazırlıklar; kaabiliyet' Osm. *yarağ* / *yarak* 'hazırlıklar, araç gereç, malzeme; silah, silahlar' (Clauson 1972: 962a). Dankoff, kelimeyi *yarağ* 'imkan, doğru zaman ve yer [fırşa, imkân]. *yarağ* [fırşa, imkân] (Dankoff-Kelly III 1985: 216) şeklinde aktarır. Nişanyan, kelimeyi *yarak* ETü 'gereç, donanım, alet, silah'. TTü. 'alet-i tenasül' < ETü *yara-* + *Ik* → *yara-* şeklinde kelimeyi açıklayarak Moğolca *carag* 'gereç, alet' kelimesinin Türkçeden alıntı olduğunu, kelimenin modern anlamının 18. yy'dan itibaren türemiş olabileceğine dair görüş bildirir. Gülensoy, kelimeyi *yarak* '1. esk. Silâh; 2. (kaba) 'erkeklik organı' ET. *yarağ*; (Uyg.) *yarak* 'silâh, techizat; hazırlık, takat, güç, imkân', OT. *yarağ* < *yara-k* OT. *yarağ* 'fırsat, imkân, tav' (Gülensoy 2007: 1070b) şeklinde açıklar. Kaçalın, *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi* adlı eserinde kelimeyi *yarağ* (< * *yar+a-ğ*) 'hazırlık, techizat'

(Kaçalın 2006: 330); *KBSY*'de *yarağ* 'imkân, fayda, fırsat', *yarağçı* 'silahtan anlayan, iyi silah kullanan' < *yarağ+çı*, *yarağlığ* 'yararlı, faydalı' < *yarağ+lığ*, *yarağsız* 'uygunsuz, yakışıksız' < *yarağ+sız* < *yara-*'yaramak, uygun gelmek' (Taş 2009: 121); *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *yarağ* is. pusat, yat, donanma, atat, tedārük, ráht, espāb (< esbāb), mühimmāt, āhenk, āmādegī, sāzkārī, →apparatus; pusat, geyüm, sāz ü se leb, →armatura; yat, pusat, sāz, silāh, ālet-i hārb, ālāt- cenk, edevāt-i cenk, →arma, orum, instrumentum, telum; kılc, şış, seyf, tīg, şimşir, deşne, →*Slav.* meç, →gladius; salağ, zeker (ç. zülkür, mezākir), sik, meçik, alet-i ricāl, kīr, →penis. (Tulum 2011: 1867a) şeklinde açıklamıştır.

DS'de *yarağ* 'erkeklerde üreme organı'; *yarak* [*yaraklı*] 'gerekli araçlar' (*DS* 2009: 4816b); *TS*'de *yarak* 1. *esk.* 'silāh' 2. *kaba* 'erkeklik organı' (Parlatır (vd.) 1998: 2394a) şeklinde açıklanmıştır.

‘*Ālī Mīrzā* çıkıp uruşup basıp öltürdi. *Dabtu* ve *yarağı* yahşı edi. Nökerni yahşı sağlar edi.

(BN: 14b)

Bularnı alarğa oğşatma! İş hisābını ve yürüş yarağını kanda bilürler?

(BN: 265a)

10.57. yay Kelime *Bâburnâme*'de *yay* 'yay' şeklinde geçmektedir. *BV*, *LD*, *FK*, *LM*, *KMD*, *SS* gibi Çağatay sahası eserlerinde kelime *yay* 'yay, kavis, yay burcu' (Türkay 1988: 910b; Karaağaç 1997: 709b; Kaya 1989: 1326a; Çelik 1993: 663a; Alpaslan, K. Eraslan II 63b, Tural 1993: 819) şeklinde belirtilmiştir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *yay* 'oquñ kemānı, kıavs, kemān' (Şeyh Süleyman

2003:302a); *DTO*'da *yay* 'ok yayı; hararet, sıcaklık. Sıcak hava, hava sıcaklığı, vücut harareti' (Pavet De Courteille 1972: 542) olarak anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *DM, Gİ, İN, KK, MG, TZ* gibi Kıpçak sahası eserler ve lugatlerinde ise, kelime mana ve şekil itibarıyla hemen hemen aynı olarak *yay* 'yay' şekliyle verilmiş ve *ya* (I), *yaa*, *ye* 'yay kabı, yay konulan kap' kelimelerine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 316a). Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *yay* 1. Ok atmaya mahsus eğri ve esner silâh ki barutun icadından evvel pek müstamel idi, kavs, kemân: yay kurmak, kırılemek= Tevtîr eylemek, zih etmek; yay kabzası= Tutulacak yeri olan ortası; yay kolu= İki kaşından beheri. 2. Esner alet: *Araba yayı*. 3. Yay burcu= Burc-ı kavs ki güneş temmuz ayında buna dâhil olur (Sâmî 2010: 1318a); *TTS*'de ise kelime Kıpçak sahasına benzer şekilde *ya* 'yay, ok atılan yay' gibi verilmiştir (Dilçin 1983: 229a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *yay*, Bşk. *yäyä*, Kırg. *cä*, Özb. *y äy*, Trkm. *yäy*, Uyg. *ya* (Ercilasun (vd.) I 1992: 976-977); Krçy-Mlk. *caya* (Tavkul 2000: 145b) olarak görülür.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: *Dankoff*'da *ya* [kavs]'ok' (Dankoff-Kelly III 1985: 208) şeklinde geçmiş, *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *yay* kâvs, kemân, →arcus (Tulum 2011:1878a) şeklinde açıklamıştır.

Türkçe Sözlük'te kelime ise için şu açıklamalar yapılmıştır: 1. Ok atmaya yarayan, iki ucu arasına kırış gerilmiş, eğri ağaç veya metal çubuk. 2. Çeşitli amaçlarla ve çeşitli biçimlerde yapılan esnek makine bölümleri. 3. Keman, viyolonsel gibi çalgılarda, titreşim yoluyla ses çıkarmaya yarayan parça. 4. *mat*. Bir eğriden alınan parça. 5. Zemberek. 6. Hallacın pamuk veya yünü atmak için tokmak yardımıyla kullandığı araç (Parlatır (vd.) 1998: 2413b) şeklinde açıklanmıştır.

ğorbégilik mensabı anda édi. Yaynı küçlüg tartar édi. Oğnı hūb atar édi.

(BN: 160a)

Ğabağ meydānda meydān başıdın çapıp yaynı tüşürüp ğurup atıp ğabağnı urar édi.

(BN: 173b)

- 10.58. zihgīr** Kelime *Bāburnāme*'de *zihgīr* 'başparmak yüzüğü' şeklinde geçmektedir. Kelime *FZ*'de zihgir 'kemankeşlerin [ok atıcılıkta mahir] baş parmaklarına geçirdikleri boynuz ve kemikten yapılmış uzunlama yüzük gibi şeydir ki yayı onunla tutup çekerler (FZ II – 1098a); *Lehçe- i Osmānī* adlı eserde *zih-gīr* 'kemankeş parmağında tūlānī yüzük' (Toparlı 2000: 889); *LC*'de kemankeş yüksüğü' (Cūdī 2005: 617b) olarak açıklanmıştır.

Ğabağ meydānda meydān başıdın çapıp yaynı tüşürüp ğurup atıp ğabağnı urar édi. Yana zihgīrni bir ğarı, bir yarım ğarı riştege bağlap rištening yana bir ucını bir yığaçka bağlap alur ve bu hālette oğnı atıp zihgīrdin ötkerür édi.

(BN: 173b)

11. TABİATA DAİR NESNE ADLARI

11.1. amberdān Kelime *Bâburnâme*'de 'amber şişesi' şeklinde geçmektedir. Steingass'da kelime 'amberdān 'amber şişesi' olarak aktarılmıştır (Steingass 1998: 869b) .

“...Çantaynı sol sarı yana üç-tört neme hatun kişining yaqasığa asar ‘**amberdān** ve harītası dek nēmeler asıpturlar.”

(BN: 102b)

11.2. çerev Kelime *Bâburnâme*'de çerev 'mücevher' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sahası sözlüklerinden *LÇvT‘O*'da *cerāv* 'zī-kıymet taş, cevâhir, la‘l ve yakut ve inci gibi' (Şeyh Süleyman 2003: 140b); *DTO*'da *çerev* 'mücevher' “*yine ba‘zı cevâhir ü cerevni hem yaşurub çıkara durğan bolsa*” (Pavet De Courteille 1972: 283) anlamına gelmektedir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Fatih Erbay'ın “W. Radloff'un ‘*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’ Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı tezinde kelime *çerew* ‘değerli taş, mücevher’ (Erbay 2008: 175)

Yana ba‘zı cevâhir u çerevni hem yaşurup çıkaradurğan, dabı kılğaylar.

(BN: 259a)

Öz riğaları bile kalın cevâhir u çerev Hümayünğa pêskeş kılurlar.

(BN: 268a)

11.3. çîñî Kelime *Bâburnâme*'de çîñî 'çini' olarak geçmektedir. Kıpçak sahası eserlerinden olan *Gülîstan Tercümesi*'nde sözcük çîñî *Far.* 'çini' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 52a); *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'te çîñî 'çini, sırlı kap' (Devellioğlu 1999: 158b); Türkçe sözlükte çini *Far.* çîñî 1. Duvarları kaplayıp süslemek için kullanılan, bir yüzü sırlı ve genellikle çiçek resimleriyle bezeli, pişmiş, balçık levha, fayans. 2. s. Sırlı ve süslü, pişmiş balçıktan yapılmış olan. (Parlatır (vd.) 1998: 488b) şeklinde ifade edilmiştir. Räsänen sözlüğüne göre kelime, Osmanlıcada çini 'çini, Porselen, emaye toprak kap', kzk. Şini 'cam, porselen' şeklinde verilmiştir. (Räsänen 1969: 111b)

Uşbu bâğçede yana bir çârdara salıptur, îzârası tamâm çîñî.

(BN: 47b)

Hüsrevşâhdın kalğan nêmelerdin bir bu êdi; yana çîñîleri dağı haylî tüşti.

(BN: 125a)

11.4. firuze Kelime *Bâburnâme*'de firuze 'yeşilimsi mavi renk' olarak geçmektedir. Kıpçak sahası eserlerinden *Gülîstan Tercümesi* ve *Codex Cumanicus*'ta kelime için pîrûze *Far.* Firuze 'mavi renkli süs taşı' şeklinde geçmekte ve pıraza kelimesine gönderme yapılmaktadır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 216a). *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya* adlı eserde fîrûze kelimesi için pîrûze kelimesine gönderme yapılmış ve 'yüzük ve küpe gibi bezeklere konulan değerlice mavi bir taş' şeklinde tanımlanmıştır (Şükûn 1984: 522b). Kelime *PED*'de fîroza, 'yeşilimsi mavi renk' (Steingass 1998: 944a); *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'te firûze (a.i.) Nişabur'da çıkan açık mavi renkli ve değerli bir yüzük taşı. [kelime, Farsça 'pîrûze' den alınmıştır] şeklinde ifadelendirilmiştir (Devellioğlu 1999: 269a). Türkçe sözlükte ise kelime şu şekilde anlatılmıştır: *firuze is. (firu:ze) Ar.* firûze < *Far.* fîrûze *min.* Küpe ve yüzük taşı gibi bezek işlerinde kullanılan, mavi renkli, saydam olmayan

hidratlı doğal alüminyum ve fosfattan oluşan değerli bir mineral (Parlatır (vd.) 1998: 790b) olarak tarif edilmiştir.

*Dêrler kim bu tağda **fîruze** kanı ve ba‘zı kânlar tapılır.*

(BN: 4a)

*Bu tağlarda **fîruze** kanı ve têmür kânı bolur.*

(BN: 5b)

11.5. ğarv Kelime *Bâburnâme*'de *ğarv* 'kamuş' şeklinde geçmektedir. Kelime *Ferheng-i Feşordeyi Sohan* adlı eserde [bitki ile ilgili] 'ney, kamuş, saz' (Enverî II 1385: 1598b) şeklinde görülmektedir.

...gulinging uzunluğu bir yarım qarış-iki qarış bolğay. Vađ'ı ğarv bargi dèk uzun bargler dür.*

(BN: 288a)

11.6. kâğaz Kelime *Bâburnâme*'de *kâğaz* 'kâğıt' şeklinde geçmektedir. Kıpçak sahası eserlerinden *DM, İmlk, Kİ, KK, TA, TZ ve CC* adlı Kıpçak sahası eserlerinde de kelime *kâğid* krş. *kâğıt Far.* (< kâğıd) kâğıt şeklinde geçmektedir (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 123a). Devellioğlu'nun sözlüğünde de kelime *Bâburnâme*'deki anlamıyla aynı olacak şekilde Farsça *kâğaz* 'kâğıt' olarak belirtilmiş, *kâğad* kelimesi için *kâğaz* kelimesine gönderme yapılmıştır (Devellioğlu 1999: 481a). *Türkçe Sözlükte* Farsçadan dilimize geçtiği belirtilen *kâğıt Far. kâğaz, kâğiz* sözcüğü için şu ifadeler kullanılmıştır: "1. Hamur durumuna getirilmiş türlü bitkisel maddelerden yapılan, yazı yazmaya, basmaya, bir şey sarmaya yarayan kuru, ince yaprak: *Yazı kâğıdı. Duvar kâğıdı. Sigara kâğıdı.* 2. Yazılı kâğıt yaprağı, pusula, tezkere: 3. Yazılı sınav kâğıdı. 4. İskambil kağıdı. 5. *hlk.* Kâğıt para. 6. s. Kâğıttan yapılmış. 7. Belge ve doküman.

8. Menkul kıymetler borsasında işlem gören tahvil, hisse senedi gibi malî değeri olan senet” şeklinde ifadelendirilmiştir. (Parlatır (vd.) 1998: 1156a)

‘*Ālemde yahşî kâğaz Semerķandın çıkar.*

(BN: 47b)

11.7. kârez Kelime *Bâburnâme*’de *kârez* ‘yer altındaki su yolu’ şeklinde geçmektedir. *Burhan-ı Katı*’da kelime *kârîz*: Yâ-yı mechûle ve zâ-yı mu’ceme ile ‘yer altında olan su yolu’ manasınadır ki *keriz* tabir olunur. Türkîde avgın derler. (Âsım 2009: 403a) Kelime *Osmanlıca–Türkçe Ansiklopedik Lûgat*’te ise kelime *kârîz* (f.i.): ‘keriz, yer altı lâğımı’ (Devellioğlu 1999: 491a) şeklinde verilmiştir.

Gaznîning şahrı yana tört-bêş kenti uşbu su bile ma‘mûr dur. Yana üç-tört kenti kârez bile ma‘mûr dur.

(BN: 137b)

Mollâ Bâbâning köprügîdin ötüp Diürîm tangîsî bile çıķıp Kûş Nāvûr ve bâzârlarının kârêzî bile Hîrşhânening arķasîdın evrütüp erte sünnet vaķtıda Turdı Bêg Hâksârznung karêzige keldim.

(BN: 247a)

11.8. lâceverd Kelime *Bâburnâme*’de *lâceverd* ‘lâcivert taş’ şeklinde geçmektedir. *Osmanlıca Türkçe Sözlük*’te kelime: (a.s.): 1. Lâcivert. 2. Koyu mavi, değerli bir süs taşı. [Farsçası ‘lâjverd’ dir.] şeklinde anlatılmıştır (Devellioğlu 1999: 539a). *BV*, *LM*, *ŞHD*, *SS* gibi Çağatay sahası eserlerinde kelime *lâceverd* (A.) ‘lacivert’ şeklinde geçmektedir. Kelime *Burhan*’da da *lâjeverd* ‘lâceverd manasınadır’ anlamıyla

verilmiştir (Âsım 2009: 480b). *Türkçe Sözlükte* kelime *lâcivert is. (lâ:civert) Far. lâcverd* 1. Koyu mavi renk 2. s. Koyu mavi renkte olan' (Parlatır (vd.) 1998: 1445b) şeklinde ifadelendirilmektedir.

Kam-ḥāşılraḫ yēr dūr. Dêrler kim Gavrbend taḡlarında kümiş [siç]kâni ve lâceverd kâni bolur.

(BN: 135b)

- 11.9. sārūc** Kelime *Bâburnâme*'de *sārūc* 'çimento harcı' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da ise kelime, *sārūc* 'kumla karışmış siva harcı; kireç ve kül ile karıştırmak; kireç taşı; ayrıca melhem, arsenikten yapılmış, tüyleri dışarı çekmek; Hindistan'da siyah renkli bir kuş adı' (Steingass 1998: 640b) olarak verilmiştir.

Bu çeşmening eṭrafını mên sangkârlıḫ ḳıldurdum. Çeşmeni geç ve sārūc bile deh-der-dah ḳıldurdum.

(BN: 137a)

- 11.10. temür** Kelime *Bâburnâme*'de *temür* 'demir' şeklinde geçmektedir. Kelime *LM*, *GD* gibi Çağatay sahası eserlerinde *têmür/temür* (Çelik 1993: 639a; Eckmann 1971: 388) şeklindedir. Çağatay sahası lugatlerinden *Abuşka*'da kelime *têmür* 'demir demektür (Kaçalın 2011: 447/¹³⁵⁶); *LÇvT'O*'da *timür* 'demir'' (Şeyh Süleyman 2003: 137) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *İbnî-Mühennâ*'da *demir* 'bildiğimiz maden' şeklinde kaydedilmiştir (Battal 1997: 26b). *Dankoff* kelimeyi *tämür* 'demir' [ḥadīd], *tämürçi* 'demirci'[ḥadād] olarak vermiştir (Dankoff-Kelly III 1985: 185). *Eski Türkçenin grameri* adlı eserde kelime *tämür* 'demir; t. Kapıç

Sogdiyan ve Fergana arasındaki geçit' (Gabain 2000: 298b), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserde *tāmir* = *tāmür* 'demir' şeklindedir (Caferoğlu 1968: 233). *Kİ, KK, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası lügatlerinde kelime *temir* 'demir' şeklinde verilmiş ve *demür, temür, timir, timür* kelimelerine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 269b).

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *dämür*, Bşk. *timir*, Kzk. *temir*, Kırg. *temir*, Özb. *temir*, Tat. *timir* Trkm. *demir* Uyg. *tömür* (Ercilasun (vd.) I 1992: 160-161); Krçy-Mlk. *temir* (Tavkul 2000: 390a); Kmk. *temir* (Pekacar 2011: 329b); Alt. *temir* (Naskali ve M. Duranlı: 1999: 174a); Tel. *temir* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçığaşeva 2000: 111); Yak. *timir* (Vasiliev 1995: 63) şeklinde rastlanır. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *demir* yahut *demür* veya *timür* s. 1. Maruf sert maden, ki Küre-i arz üzerinde pek mebzul olup kâffe-i ma'âdinden ziyade kullanılır, ve her nevi âlât ve edevat imaline yarar, hadîd, âhen. 2. Gemiye bir yerde durdurmak için zincirle ka'r-ı deryâya bırakılan çengel şeklinde ağır demir alet, lenger, mersâ (Sâmî 2010: 242a) şeklinde görülür.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: *Clauson* kelime hakkında şu açıklamaları kaydetmiştir: *temir* (d-) 'demir'. yaşayan en modern dillerde genellikle *temir* olarak kullanılır. kuzey-doğu dil grubu *Tuvaca* ve güney-batı dil grubu Azericede *temir* olarak kullanılır Osm. ve Türkmencede 'demir' şeklinde telaffuz edilir. *Clauson* kelimenin Moğolca, Farsçada, ve diğer yabancı dillerde de görüldüğünü belirttiikten sonra *Doerfer* 'in Uyg. ve ardından gelen Maniheist metinlerde kelimenin *temir* kapıç 'Semerkand ve Belh yolu üzerinde defalarca bahsi geçen bir geçiş' ve Budist Uyğurcasında *temir talğuk* 'demir tırnak' şeklinde geçtiğini söyler. Demirin yaygın bir element olduğunu, Uygur dili eserlerinde kişi adı olarak da görüldüğünü söyler ve kelimenin Türk dillerindeki telaffuzlarına dair örnekler verir: Hak. *temür al-ḥadîd* 'demir'. *Tefsir*. *temür* 'demir; demir zincir', *İbni- Mühennâ*'da. *al-ḥadîd* demür. *Melioranski temür Rabguzi* *témür* 'demir' (nail), Çağ. ardından gelen *témür demür āhan ma'nāsina* 'demir'. *Véliaminov Zernov témür* (hecelenmiş) *āhan*, Harezmcede (?) *temür* (? demür) cıda 'demir mızrak' (Moğolca) Oğuz-namede *temür/témür* Kutb;

Nahc. Kumancada ‘demir’ temir. Kıpçakçada *al-ḥadīd temür* *M. Th. Houtsma*; her ikisi de *temür / demür* (tamamlayıcı parça olarak görülür). ‘d’ ve ‘t’ ile söylenir . Osmanlıcada on dört ve on altıncı yüzyıllarda demür şeklinde görüldüğünü daha sonraları demir şekline geçtiğini kaydeder. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *demir: is. demur, demr, hādīd, āhen, →ferrum; buğağ, bend, kâyd ü bend, →catena; lenger, gemi demırı, gemi demrı, →anchora* (Tulum 2011: 565b) şeklinde açıklamıştır. *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı* adlı eserde kelime *temür* ‘demir’; Dede Korkut’ta *demür* ‘demir’; *Kazan Bey Oğuz-nâmesinde* kelime demür <*tém-ür ‘keser’ (Taş 2009: 29; Ergin 1997: 81; Kaçalın 2006: 312b) olarak kaydedilmiştir.

Türkçe Sözlükte kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *is. kim.* 1. Atom sayısı 26 atom ağırlığı 55.847 olan, mavimsi esmer renkte 7,8 yoğunluğunda, 1510° C de eriyen, özellikle çelik, döküm ve alaşımlar durumunda sanayide kullanılmaya en elverişli element. Kısaltılması Fe. 2. Bazı nesnelere demirden yapılmış parçası 3. Ayakkabı topuğuna veya ayakkabı burnuna aşınmayı önlemek için çakılan, özel olarak yapılmış madenden parça, 4. *den.* Gemilerin dalgalara, akıntılara kapılarak yer değiştirmemesi için suya atılan, zincirle gemiye bağlı bulunan, ucu çengelli ağır demir araç, çapa, 5. *s.* Demirden yapılmış. 6. *mec.* Güçlü, kuvvetli, sert’ (TS I: 550a) şeklinde belirtilmiştir.

Bu tağlarda fīrūze kānı ve temür kānı bolur.

(BN: 5b)

12. TARIM VE HAYVANCILIK KONULU NESNE ADLARI

12.1. ābduzd Kelime *Bāburnāme*'de *ābduzd* 'su kanalı' olarak geçmektedir. *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya* adlı eserde kelime *ābı düzd* 'yeryüzündeki suları aşağı tabakaya doğru akıtan yeraltında gizli bir nevi su yolu' şeklinde ifade edilmiştir (Şükûn 1984: 12a).

Du-tahī ābduzdta Yār-'Alī Bilālning başıga bir darb taş urdılar. Başını āhır oydılar.
(BN: 67a)

12.2. ābhāne Kelime *Bāburnāme*'de *ābhāne* 'tuvalet' şeklinde geçmektedir. Kelime Steingass'da *ābhāna* 'tuvalet, foseptik ya da oluk; su kemeri; su tutma yeri, havuz' (Steingass 1998: 5a) olarak görülmektedir.

Ābhānening eşikide turğanlar bir zamāndın song mülāhaza kıurlar körerler kim Mirzā kaçiptur.
(BN: 36b)

12.3. ābgîr kelime *Bāburnāme*'de *ābgîr* 'havuz, su deposu' şeklinde geçmektedir. Kelime *Burhân*'da 'Bād-gîr vezninde göl, birke, istahr ve tâlâb manasına. Mutlak su müçtemi olan çukura denir. Arabîde şemer derler. Çulhaların otuktan yaptıkları süpürgeye derler ki onunla dokuyacakları bez üzerine su serperler. Amme tahrif edip âv-gîr derler' (Âsım 2009: 5a).

yēti-sékiz tégirmen suyı bolğay. Bu suning eṭrāfi tamām ābgîr dūr.
(BN: 48a)

12.4. ağıl Kelime *Bâburnâme*'de *ağıl* 'büyükbaş hayvan ağılı' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'da *ağıl* ve *ayıl* 'mandıra. Davar ve koyun sürüsü toplanıp yuvarlak durduğu halde etrafına çekilen muhavvita, hatire, havlu, kurs-i kamerün' (Şeyh Süleyman 2003: 16a) olarak açıklanmıştır. *DTO*'da kelime *ağıl* 'ayın etrafındaki daire; gece koyunlar için park' (Pavet De Courteille 1972: 26) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurca'da *ağıl* 'ağıl' (Caferoğlu 1968: 6); *DLT* Dizini'nde *ağıl* 'ağıl, koyun yatağı; Oğuzlarca koyun pisliği' (Atalay 1943: 9); *İM*'de *ağıl* 'koyunların ve başka davarların kapatılacağı yer' (Battal 1977: 7b); *KFT*, *Kİ* gibi Kıpçak sahası eserlerinde *ağıl* 'Koyun ve keçi sürülerinin gecelediği çit veya duvarla çevrili yer' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 3b) şeklinde verilmiştir. Kelime Osmanlı sahasında da yaşamaktadır. *KT*'de kelime *ağıl* yahut *ağıl* 'koyun ve سایر hayvânâta mahsus üstü açık ve etrâfi çit ve çalı çırpı ile muhât dâire, mandıra [havlu ve avlu ile münasebeti yoktur] (Sâmî 2011: 42a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: *ağıl* kelimesi Az. *ağıl*, Kırg. *ağıl*, Özb. *àğıl*, Trkm. *āğıl*; Uyg. *eğıl* (Ercilasun (vd.) I 1992: 8-9) şeklindedir.

Kelime ve kökeni hakkında görüşler söz konusudur: *DTS*'de kelime *загон* 'ağıl'; *овечий помет* 'koyun gübresi' şeklinde verilmiştir (Nadalyaev (vd.) 1969: 18a). Clauson, *EDPT*'de kelimeyi *ağıl* 'çiftlik hayvanları için çit; büyükbaş hayvan ağılı; bir yerleşim veya çadır grubu' şeklinde açıklamış ve *ayıl* kelimesinin Moğolcanın ilk dönemlerinde ödünçlendiğini söyledikten sonra Güney-Doğu dil grubunun erken devirlerinde *ağıl* biçiminin yaşadığı, Güney-Orta Dil grubu Özbekçe'de (oğıl) ve Güney-Batı dil grubu olan Azerice, Osmanlıca, Türkmençe'de (a:ğıl) biçimlerinin kullanıldığı, Kuzey-Doğu ve Kuzey - Orta dil grubunda kelimenin *ayıl* şeklinde geçtiğini (Clauson 1972: 83b) hususunda açıklamalarda bulunmuştur. Dankoff, *Compendium of the Turkic Dialects*' de kelimeyi *ağıl* 'koyun ağılı'[marbağ al-

ğanam]; (Oğuz) ‘hayvan gübresi’ (Dankoff-Kelly III 1985: 5) şeklinde belirtmiştir. Eren, *TES*’de kelimeyi *ağıl* < *ağul* ‘koyun ve keçi sürülerinin gecelediği, çit veya duvarla çevrili yer’ olarak tanımlar ve eski çağlardan başlayarak *ağıl* kelimesinin kullanıldığını belirttikten sonra Orta Türkçeye *ağıl* kelimesinin ‘koyun yatağı’ olarak geçtiğini, kelimenin kökünün bilinmediğini; ancak ilmi kaynaklarda kelimenin Türkçe *ağ* kökünden geldiğini dile getirmiş, Türkçe *ağıl* biçiminin Moğolcada **ağıl* > **ağil gibi* ara duraklardan geçerek *ayıl*’e çevrildiğini ifade etmiş, son olarak Türkçeki *ağıl* biçiminin Moğolca *ayıl*’den geldiği görüşünün yanlış olduğunu ve Macarca *falu*, Vogulca *pāwl*, Ostyakça *pōgil* gibi biçimlerle birleştirilmesinin ise tartışmaya açık olduğunu vurgulamıştır (Eren 1999: 3a). Gülensoy ise, kelimeyi *ağıl* ‘Koyun barınağı’ olarak belirtmiş ve < **ağıl* =Eski Anadolu Türkçesi: *ğayıl*, *ağıl* Türkiye Türkçesi: *ağıl* + (*lan-*) Anadolu Ağızları (Türkiye Türkçesi Ağızları): *ağal*, (Gülensoy 2007: 53a) şeklinde açıklamıştır.

Kelime *TS*’de ise, *ağıl* 1. ‘İs. Koyun ve keçi sürülerinin gecelediği çit veya duvarla çevrili yer, 2. Bazı yıldızların, özellikle ayın çevresinde görülen geniş ve aydınlık teker, ayla, hale. 3. *sin*. Bazı görüntülerdeki çok ışıklı cisimleri çevreleyen ışıklı teker’ (Parlatır (vd.) 1998: 34a) şeklinde kaydedilmiştir.

Tanglası köçüp kélürde bularning ağıl ve alaçuqlarının arasığa kele tüştük. İki-üç bölek ağıl talan u taracğa bardı.

(BN: 195b)

12.5. arık Kelime *Bâburnâme*’de *arık* ‘sulama kanalı’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *ŞHD*, *SS*’de *arık* ‘temiz, pak; arık, su yolu’ (Karasoy 1998: 349b; Tural 1993: 470) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sahası lugatlerinde de görülür. *Abuşka*’da *arığ* ve *arık* [<ār-¹ķ] ‘Şu yolına derler, ki anı şu aşmak için kesmiş olalar, ‘ Arabca *ħarķ* dedükleridür’ (Kaçalın 2011: 110/⁴⁶);

Senglah'ta *arığ* 'nehr' (Clauson 1960: 37v15); *LÇvT'O*'de *arığ* ve *arıķ* 'cedvel; ħarķ; zayıf; zebun; düşkün; saf; pakize; mebra; tahir'(Şeyh Süleyman 2003: 10b); *DTO*'da *arığ* 'zayıf; yoksul; arı; sulama kanalı' (Pavet De Courteille 1972: 16) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *arığ* 'ark, çay, çay kenarı' (Caferoğlu 1968: 19), *KB*'de *arığ* 'temiz, pak' (Arat 2006: 1099c); *DLT Dizininde* *arıķ* 'ırmak, ark, germeç, kaş, kanal' (Atalay 1943: 32); *İM*'de *arık* ' 1. Zaif. 2. 'Arığ' ın diğeri bir şeklidir ki temiz ve arı demektir. (Battal 1977: 11a); *KTS*'de *arķ*, *arğ* '1.kol, 2. zayıf, 3.nehir, ırmak' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 11b) anlamına gelmektedir. Osmanlı sahası eserlerinden *Türk Lugati* adlı eserde kelime *arığ*, *arıķ* [Çağatay - sıfat] *arığ* 'arı, argın, zayıf ; mecazen 'abs, bî-hüde; arı, pak, tahir (Hüseyin Kâzım Kadri I 1943: 67b); *Kamûs-ı Türkî*'de Şemseddin Sami *arığ* kelimesi için *arık* maddesine gönderme yaparak kelimeyi *arık: sıf.*['arımak'dan eskimiş ise de yerine kâim olan 'zaif' kelimesinin manası büsbütün başka olup, yeri boş olduğundan isti' mâli elzemdir.]1. eti yağı süzölmüş, zaif, lâgar. 2. sâde, saf, pâk, temiz, berî. (Sâmî 2011: 34a) şeklinde açıklar.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelime işlek olarak kullanılmaktadır: Az. *arĥ*. Bşk. *arık*. Kzk. *arık*. Kırg. *arık*. Özb. *arıķ*. Tat. *arık*. Trkm. *arık*. Uyg. *erik*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 24-25); Kmk. ve Blk. *arık* (Nemeth 1990: 4b); Tuv. *arık* (Arıkoğlu, K. Kuular 2003: 6b); Krçy-Mlk. *arık* (Tavkul 2000: 88a) şeklinde kaynaklarda geçmektedir.

Kelime ve kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Radloff *VEWTD*'de kelimeyi *arĥ*, *arığ*, *arıķ* 'su hendeği' şeklinde vererek şu açıklamayı yapar: *arıķ* ħarķ cedvel tarla ve bostana su getirmek için açtıkları yol' (Radloff I: 284); Räsänen kelimeyi *arık* 'sulama kanalı', kanal, değirmenin simidindeki su havuzu' (Räsänen 1969: 280a) şeklinde vermiştir. Clauson da kelimeyi *arık* 'sulama kanalı' şeklinde vermiş ve kelimenin Çağataycada *arığ*, *arık* 'su akışını sağlamak için açılmış su yolu'

şeklinde olduğunu belirtmiş, kelimenin etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (Clauson 1972: 214a). Doerfer kelimeyi *arīk* ‘kanal’ *arḳ~arīg* (Doerfer 1965: 469); Dankoff, *arīk* ‘kanal [nahr]’ (Dankoff-Kelly III 1985: 12) şeklinde kaydetmiştir. Kelime *DÉLT*’te *arḳ/arīg* ‘ark, oluk, kanal’ (Kerestedjian 1912: 9) şeklinde verilmiştir. Eren, kelime için *ark* ‘içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk, kanal. Ağızlarda *arık* olarak da geçer. Yerel olarak *hark* biçimi de kullanılır. Bu biçimin başındaki *h-* sonradan türemiştir. Kaşgarlı Mahmud’a göre, Orta Türkçede kelime *arık* olarak kullanılır. Eski Kıpçakçada *ark* biçimi geçer. Şeklinde kelimeyi açıkladıktan sonra kelimenin kökünü açık olarak bilinmediğini, Türkçeden Farsça, Kürtçe gibi dillere geçtiği gibi, Balkan ve Kafkas dillerine de girdiği, Rusça ve Moğolcada Türkçe bir alıntı olarak kullanıldığını, Macarcada da kelimenin eski Türklerden kalma bir alıntı olarak saklandığını söylemiştir (Eren 1999: 17a). Tietze *ark* kelimesi için *arık* maddesine oradan da *aruk* maddesine gönderme yaparak kelimeyi *aruk/arık* ‘zayıf, sıksa’ < ET’de *aruk* ‘yorgun, tükenmiş’ (Tietze 2002: 203b) şeklinde izah eder. Gülensoy da kelimeyi *ark* ‘ırmak, ark, kanal.’ (Gülensoy 2007: 77b) şekliyle vererek diğer lehçelerdeki biçimleri kaydetmiştir.

Namāz-i huftan édi. Kêlip Hākān arıkdın ötüp Ribāṭ-i Zevraḳ kēntining yanığa tüşüldi. Bāvucūd kim Tembelning buzulup yanıp Endicāngā kélür haberi bar édi, bī-tecribeliḳdin ḡafletī boldı. Hākān arıki dēk bērk arıḳning yaḳası bērkilip tüşmey arıkdın ötüp kēlip Ribāṭ-i Zevraḳ kēntining yanığa tüptüz yerge tüşüldi.

(BN: 106b)

12.6. cilav Kelime *Bâburnâme*’de *cilav* ‘dizginler’ anlamında kullanılmıştır. *Abuşka Lugati*’nde kelime *cilav* [< Mo. cilu’a] ‘At uyanına dērler’ (Kaçalın 2011: 532) şeklinde anlamlandırılmıştır. *FTS*’de kelime *colav, colev* ‘ön; karşı, karşısında; ileri; dizgin’ (Kanar 2011: 276a) şekillerinde aktarılmıştır.

Mîrzâ dervâzesige yêtken maħallda Şerim Tağayı cilavumni alıp namâzğâh sarı tēpredi.

(BN: 15b)

12.7. çeç Kelime *Bâburnâme*'de çeç 'elek, süzgeç, kalbur' şeklinde geçmektedir. Kelime *Burhân-ı Katı*'da çeç 'harmancıların yaba tabir ettikleri alettir ki pençe şeklinde ve uzun sapı olur. Onunla harman savururlar. O büyük kalbura denir ki onunla galle eleyip pak ederler' (Âsım 2009: 130b) şeklinde açıklanmıştır. *FTS*'de çeç 'tahıl eleği' (Kanar 2000: 410a) Kelime Kıpçak sahası eserlerinden *Kİ*'de ise çaç 'temizlenmiş buğday' (Caferoğlu 1931: 25) şeklinde verilmiştir.

Uşbu mevsimde Bārân Suyıda balıķning guzari bolur. Tor bile yana çeç bağlap ħalın balıķ tutarlar. ...Salğan zaman oķ suğa kirip mest bolğan balıķnı tuta kirişürler. Ķoyıraķ bir münasib yerde çeç bağlarlar. Çeç bağlamaķ andaķ tur kim tal ħunçalarıdın ba[r]maķça barmaķça ħunçalarını çıħ dek toķurlar.

(BN: 143a)

12.8. çarħ Kelime *Bâburnâme*'de çarħ 'tekerlek' şeklinde verilmiştir. Kelime *OTL*'de çarħ (f.i.): 1. çark, tekerlek. 2. felek, gök. 3. yaka [elbisede]. 4. ok yayı. 5. çakır doğan. 6. tef. 7. s. devreden, dönen (Devellioğlu 1999: 152b); *FTS*'de çerh: (Peh.) 1. tekerlek, teker. 2. çark. 3. gökyüzü. 4. felek. 5. sert yay. 6. yaka. 7. gömlek. 8. çıkırık. 9. eyvan kemeri. 10. bir tür mancınık. 11. dönme, dönüş (Kanar 2011: 288a); *Burhan-ı Katı*'da kelime çerh şeklinde verilerek şu açıklamalar yapılmıştır. On iki manası vardır: '1. Horasan'da bir sehr-i kadim ismidir 2. Gaznin vilayetinde bir karye adıdır. 3. Felek ve âsuman manasıdır. 4. Yaka ve giribân manasıdır 5. Gömlek ve pirâhen manasıdır. 6. Katı yay manasıdır. 7. Bir nevi yaydır. Kemân-ı tehş dahi denir. Kıvrılmaktan halka gibi olmakla teşbihen çerh denmiştir. 8. Tak, kemer ve dergâh-i selâtin manasıdır. 9. O havuz ve teknedir ki üzüm koyup ayakla

çiğneyerek şırasın çıkarırlar. Arabîde mi‘ sere denir. Bizim diyarlarda üzüm salı tabir ederler. 10. Mutlak hareket-i devriyesi olan nesneye denir, pamuk çarkı gibi ki çırçır tabir olunur. Mevlevî ve Suffilerin devranı gibi lâkin bundan zeden ile istimal olunur. Değirmen çarkı, dolap ve mengene gibi. Çarkları, çıkırık, kağrı, araba tekerleği ve kuyu makarası gibi hulâsa hareket-i devriyesi olan şeylerin mecmuuna çerh itlak olunur. Kemân-ı hikmet manasıdır ki zemberek tabir ederler. Âlât-i hisariyedendir. Mancınık nevin dendir. Düşman tarafına ok atarlar. 11. Çerg manasıdır ki çağırtdır 12. Devir manası nadır ki şey kendi nefesine tevakkuf etmekten ibarettir. Teselsül mukabilidir (Âsım 2009: 139b) şeklinde açıklanmıştır.

Bu ğarîb tur kim rabî‘î maḥşûlîġa eger yamġur bolmasa, hem boladur. Diraḥtlarning nihâlîġa bir-iki yıl sunı taşp ya çarḥ bile ya delv bile su bëredürler.

(BN: 273b)

12.9. eger Kelime *Bâburnâme*’de *eger* ‘eyer, semer’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Abuşka*’da *éger* [*< eder*] Gâf-i ‘Acemîdür. ‘Eyer demektür’ Zîn ma‘ nâsına, ki Sedd-i İskenderî’de ḥâķānuḡ İskender’e vërdüġi pëş-keş atları vaşfında gelür. (Kaçalın 2011: 213⁴¹⁴) anlamlarına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görölmektedir: *KTS*’de kelime *eyer* ‘eyer’ şeklinde verilerek *CC*, *DM*, *Gİ*, *KF*, *KFT*, *Kİ*, *KK*, *TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lüğatlerinde geçen *eger*, *egir*, *iyer*, *izer* ve *İH*’deki *eyer eyrimi* ‘heyvan eyerinin sağrı üzerine gelen ucu’ *eyerin ard kaçı* ‘eyerin arkasındaki yükseklik’ *eyerin ön kaçı* ‘eyerin önündeki yükseklik’ kelime (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 78a) şeklinde geçmektedir. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *eğer* [eğmek filinden. Ç. iger.] ‘Binmek için atın üzerine konulan şey, serc, zîn (Sâmî 2010: 289b) şeklinde görölmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır. Az. *yâhâr*, Bşk. *eyâr*, Kzk. *er(tokım)*, Kırg. *ēr*, Özb. *egâr*, Tat. *iyâr*, Trkm. *eyer*, Uyg. *egâr*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 230-231) Krçy-Mlk. *iyer* (Tavkul 2000: 231b); Yak. *iñur* (Vasiliev 1995: 85); Tel. *eer* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçığaşeva 2000: 35); Nog *yer*. Başındaki *i-* düşmüştür. Ak Nog. *iyer*; Kar. *yer*; KKlp. *er*; Blk. *cer*. Başındaki *e-* düştükten sonra *yer* biçimi ortaya çıkmış, daha sonra *y-* > *c-* değişmesi sonunda *cer* biçimi oluşmuştur. Tar *eger*; Sal. *eñer*; Şor. *ezer*; Sag. *izer*; Hak. *izer*; Tuv. *ezer*. Yak. *ıñır*, *ıñır*.- ? Çuv *yëner*. (Eren 1999: 142a) şeklinde geçmektedir.

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Clauson, sözlüğünde kelimeyi *eder* ‘eyer’ şeklinde madde başı olarak verilmiştir. Kelime yaşayan modern dillerin hepsinde genellikle *eyer* şeklindeyken Kuzey-Doğu dil grubunda *ezer*, *e:r*; Güney-Doğu dil grubunda *iger*; Kuzey-orta dil grubunda *e:r*; Güney-Orta dil grubu Özbekçede *egar*; Hakani dilinde *eder*; *İbn Muhannâ Lûgatinde éyer*; Çağatay dilinde *éger*; Harizm Türkçesinde *éyer*; *Nahcu'l-Feradîs*'te *eyer*; *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de *eyer*; Osmanlıcada *eyer* (Clauson 1972: 63b) şeklinde anlatmıştır. *TES*'de *eyer* ‘binek hayvanlarının sırtına konulan, üzerine oturmaya yarayan özel yastık’ şeklinde tanımlanmış ve kelimenin daha eski dönemlerde *eğer* yazımı da kullanıldığını. Orta Türkçeye *eder* olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada da *eyer* biçiminin kullanıldığını. Yakutçada kullanılan *ıñır*, *ıñır* biçimlerinin düşündürücü olduğu ve de Çuvaşcadaki *yëner* biçiminin de tartışmaya açık olduğunu belirtir ve çağdaş diyalektlerde yük hayvanlarına vurulan semere verilen *ıñırçak* adıyla *eyer* arasındaki ilişkinin de karışık olduğunu söyler. Ayrıca, Macarca *nyereg* ‘eyer’ biçiminin eski bir Türk dilinden kalma alıntı olduğu ve bu biçimle ilgili sorunları en son Ligeti'nin gözden geçirdiğini ve Ligeti'ye göre Macarca *nyereg* kelimesinin metatez sonunda ortaya çıktığına dair açıklamalarda bulunur ve Türkçe *eder*, *ezer*, *eyer*, *eñer* biçimlerinin ince sıradan kalın sıraya geçtikleri (Eren 1999: 142a) hususlarında açıklamalarda bulunmuştur. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *eger* ‘eyer, serc, zeyn, z̄in, ku‘det, →ephippium’ (Tulum 2011: 647b) şeklinde açıklamıştır. *TS*'de *eyer* ‘Binek hayvanlarının sırtına konulan, oturmaya yarayan nesne (Parlatır (vd.) 1998: 749b) şeklinde açıklanmıştır.

Tanglası Kiçik Han dedem Menge Moğulça rasmlıg baş-ayağ ve qorını ve egerlig hāşsa atını ‘ināyet kıldı.

(BN: 102b)

12.10. kamçı Kelime *Bâburnâme*'de *kamçı* 'kamçı' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *LD*, *FK*, *ŞHD*, *GN* gibi Çağatay sahası eserlerinde kelime *kamçı* 'kamçı' (Karaağaç 1997: 502b; Kaya 1989: 1009b; Karasoy 1998: 494a; Orak 1995: 112) şeklindedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT'O*'de *kamçın* 'kamçı, kırbaç, taziyâne' (Şeyh Süleyman 2003: 222b) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. *İM*'de *kamçı* 'deriden örülen, bir değneğin ucuna bağlanan ve vurmak için kullanılan nesne' (Battal 1997: 36b); *CC*, *TA* gibi Kıpçak sahası eserlerinde de kelime *kamçı* 'kamçı' şeklinde verilmiş *KK*'deki *kamşı* 'kamçı' kelimesine (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 125a) gönderme yapılmıştır. Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *kamçı* 'Bir değneğin ucuna bağlı ve vurmaya yahut hayvanları korkutup yürütmeye mahsus deri ve meşin veya ip vesaireden örme şey, kırbaç, savt, taziyâne' (Sâmî 2010: 577b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *gamçı*, Bşk. *kamşı*, Kzk. *kamşı*, Kırg. *kamçı*, Özb. *kamçı*, Tat. *kamçı*, Trkm. *gamçı*, Uyg. *kamça*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 430-431); Krçy-Mlk. *kamçı* (Tavkul 2000: 239a); Tel. *kamçı* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 46); Yak. *kımnı* (Vasiliev 1995: 141); Nog. *kamışı*; KKlp. *kamşı*; Alt. *kamçı*; Şor., Sag., Soy. *kamcı*; Tuv. *kımnı* (Eren 1999: 204a) şeklindedir.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *kamçı* 'kamçı' (Radloff II-1960: 494); Clauson sözlüğünde ise kelime *kamçı* 'kamçı' başlığı altında şu şekilde incelenmiştir: Hakanî dilinde *kamçı* 'kamçı', *İbni Mühenna*'da

kamçı ‘kamçı’, Çağataycada *kamçı* ‘kamçı’, Harizm dilinde *kamçı* ‘kamçı’, Kıpçak Türkçesinde *kamçı*: (-ç-), M. Th. Houtsma’da *kamçı*: (-c-) ‘değnek, sopa’. *Kitâbu’l İdrâk*’te *kamşı* Clauson 1972: 626a) şeklinde anlatılmıştır. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* adlı eserde *kamçı* ‘uzun esnek bir değneğin ucuna sıırım bağlanarak yapılmış vurma aracı’. Ağızlarda *kımçı* biçimi de yaygın olarak kullanılır. Uygurcadan başlayarak kullanıldığı görülür. Orta Türkçede ve Eski Kıpçakçada da *kamçı* (Eren 1999: 204a) biçimi kullanıldığı hususunda bilgi verir. *KBSY*’de kelime *kamçılığ* ‘kamçılı’< *kamçı*; *kamçılığ* ‘kamçılı’<* *kamçı+lığ* <**kam-* ‘ölesiye dövmek, gebertmek’ (Taş 2009: 48-111); *TS*’de *kamçı* ‘1. bir ucuna ip, deri vb. bağlı vurma, dövme aracı. 2. *den*. Bir ucu bir yere bağlı, öbür ucu herhangi bir işte kullanılmak için serbest bırakılan halat. 3. *biy*. Spermatozoitlerde ve bazı tek hücreli hayvanlarda hareketi sağlayan ipliksi organ’(Parlatır (vd.) 1998: 1179) şeklinde açıklamıştır.

‘*Aşā kılurlar, kamçı destesi kılurlar, kuşlarga kafas kılurlar.*

(BN: 5b)

12.11. kaytal Kelime *Bâburnâme*’de *kaytal* ‘kolan kayışı’ olarak geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O* ‘yan, taraf, kenâr, semt, cānib, şavb, yan[ı]baş, yakın, yem̄in yesār, kapu, kıyān, cihet, çit, hadd’ (Şeyh Süleyman 2003: 227a); *DTO* ve *Senglah*’ta *kaptal* ‘eyerin arka kayışı; böğür, sağrı’ “*Su atning kaptalida bolğay edi.*” (Pavet De Courteille 1972: 416; Clauson 1960: 265r23) anlamlarına gelmektedir.

At üzdürüp ol yüzdekilerning muķābilasida bir oķ atımı yerde pāyābķa çıķtı. Su atning kaytalida bolğay edi.

(BN: 151a)

12.12. kuşhâne kelime *Bâburnâme*'de *kuşhâne* 'kümes, tünek' şeklinde geçmektedir.

Kelime *kuş* ve *hâne* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. *MKb*, *BV*, *SD*, *LD*, *FK*, *LM*, *BabD*, *GD*, *ŞHD*, *GN*, *KUŞ*, *KMD*, *HBD*, *SS* gibi Çağatay sahası eserlerinde *kuş* 'kuş' (Kargı Ölmez 1993: 484b; Türkay 1988: 776b; Eraslan 1999: 511a; Karaağaç 1997: 544b; Kaya 1989: 1064; Çelik 1993: 1993: 567; Yüce 1995: 392a; Eckmann 1971: 362; Karasoy 1998: 526a; Orak 1995: 132; Kaya 1993: 144a; Alpaslan, K. Eraslan I: 118a; Yıldırım 2010: 272b); Harezmi sahası lugatlerinden *İM*'de *kuş* kelimesi 'yelekli ve kanatlı hayvan'(Battal 1977: 48b) şeklinde verilmiştir. *hâne kelimesi* ise 'ev, mesken, konut; çadır, büyük çadır; hazne; çekmece, bölme, hücre; bölüm; omuzdan dirseğe kadarki kol; alan; kadın; mektubun sayfası, kâğıt; mısır yığını; kum tepciği; nazım, şiir' (Steingass 1998: 444a) şeklinde verilmiştir. Bu durumda *kuşhâne* kelimesi 'kümes' anlamına gelmelidir.

*Atrāf u nevāhīde bir-iki qatla ol qarafdın bu qarafdın kılıç alıştılar. Bir nevbet Hişārning şimāl[ıda] **Kuşhānede** Muhibb- 'Alī Qorçı eldin ayrılıp kēlip yahşi çaptı.*

(BN: 42b)

12.13. kürek kelime *Bâburnâme*'de *kürek* 'kürek' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka Sözlüğün*'de *kürçek* [*<*kür+çek*] kâflar kâf-i 'Arabîdür. Ve çim-i 'Acemi ile 'gemi küreğine derler' (Kaçalın 2011: 739²⁴⁰⁶); *LÇvT'O*'de *kürçek* 'kürek, hâk-endâz, bir ucı yassı alt ateş ve hâkister keşi, firâş' (Şeyh Süleyman 2003: 258a); *DTO*'da *kürek* 'kol, kürek kemiği; pamuk bölme' (Pavet De Courteille 1972: 465) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *küri* 'litre, ölçek, kile ; kürek' (Caferoğlu 1968: 123); *KB*'de *kürek* 'kaçak' (Arat 2006: 1196b); *DLT Diz.*'de *kürgek*. 'kürek' (Atalay 1943: 400); *CC*, *DM*, *Kİ*, *TA*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *kürek* 'toprak küreği' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı

2007: 169a) şeklinde verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *kürek* s. '1. Yerde bulunan toprak ve kum ve gübre ve kül gibi şeyleri küremeye yani kazıyarak sürmeye mahsus demirden veya tahtadan yassı ve uzun saplı bir alet ki sapıyla ileriye itilerek kullanılır (Sâmî 2010: 700b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *küräk*, Bşk. *köräk*, Kzk. *kürek*, Kırg *kürök*, Özb. *küräk*, Tat. *köräk*, Tkm *kürek*, Uyg. *küräk* (Ercilasun (vd.) I 1992: 530-531); Yak. *kürçex* (Vasiliev 1995: 175); Tel. *kürek* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçığaşeva 2000: 70) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. Radloff, kelimeyi *kürek* madde başı ile vererek kelimeye dair şu açıklamalarda bulunur. *kürek* [Tel. Küär. Kom. (Uig), kürek (Osm. Dsch. OT.)] Kepçe, kürek; küreğin aldığı toprak hacmi; kap; şarap şişesi; kap koymak için kullanılan masa. (Radloff II 1960: 1449) şeklinde açıklanmıştır. *DTS*'de kelime *kürgäk* лопата 'kürek; kayak küreği' (Nadalyaev (vd.) 1969: 328b) olarak görülmektedir. Clauson, kelimeyi *kürge:k* fiil türetilen sıfat. *küri*:-. yaşayan modern dillerin hepsinde *kürek* 'faraş, kürek'; ikinci anlamı 'kayık küreği' güney-batı dil grubu Az., Osm., Trkm. gibi diğer dillerde 'kayık küreği' anlamına da geldiğini, Hak. *kürge:k micrafu'l-sufun wa mishāt kull şay* 'kısa tekne küreği; Çağ. *kürek* 'kürek, tekne küreği'; *ustuxwān-i şāna* 'kürek kemiği'; *ğūza-i panba* 'pamuk bölme' (Clauson 1972: 742b) şeklinde görülmektedir. Dankoff, kelimeyi *küri*- fiilinden *kürgāk* 'kayık küreği, kürek' [mijraf; mishāt] (Dankoff-Kelly III 1985: 115) şeklinde izah etmiştir. Nişanyan, kelimeyi *kürek*=ET *kürgek* 'toprak küreği, kayak küreği (xi)→Küre '(Nişanyan 2003: 258b) şeklinde aktarmıştır. Gülensoy, kelimeyi *kürek* 'Toprak, kömür gibi şeyleri bir yerden bir yere alıp atmaya, taşımaya yarayan ve yayvan bir bölümü, buna bağlı sapı bulunan araç' şeklinde tanımlamış ve kelimenin < ET. *küri*, OT. *Kürgek* < **küri*+*gek*, *kü(>ö)re(>ä, ö)k* şeklinde olduğunu, TT'de kelimenin *kürek*+ (çi/çilik) şeklinde türetildiğini, kelimenin Libya ve Mısır Arapçasına *kürek*; Irak Arapçasına *kürük*; Sudi Arapçasına *kürīk*; Cezayir Arapçasına da *kerrāki* (Gülensoy 2007: 591b) şeklinde geçtiğini nakletmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde

kelime *kürek* ‘bil, bél, micrefet, mishât (ç. mesâhî), çatal, →pala; miczâf, feh-i keştî, âb-revî, → remus, bkz. külünk’ (Tulum 2011:1063a) şeklinde açıklamıştır.

DS’de *kürek* ‘cezve; boyuna takılan altın, kolye’ (DS VIII1975: 3044a). *TS*’de *kürek* 1. isim Toprak, kömür gibi şeyleri bir yerden bir yere alıp atmaya, taşımaya yarayan ve yayvan bir bölümü, buna bağlı uzun bir sapı bulunan araç 2. Küçük deniz teknelerini yürütmeye yarayan, bir ucu yassı, uzun ağaç 3. Kürek cezası’ (Parlatır (vd.) 1998: 1440a) şeklinde verilmiştir.

Hevâl tarrağ köründi. Mên hevâlning ağızıda kürek alıp qar kürep özümge bir tekye-nemed ornı yer yasadım. Qarnı köğüskeçe kazdım.

(BN: 194a)

12.14. orğak Kelime *Bâburnâme*’de *orğak* ‘orak’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *ŞHD*’de *orağ* ‘orak’ (Karasoy 1998: 1998), *Mahbûbü’l-Kulûb*’da *orağçı* ‘ekin biçen’ (Kargı Ölmez 1993: 517a) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *LÇvT‘O*’de *orağ* ‘tırpan, dâs, Türkistanda bir tepedir’ (Şeyh Süleyman 2003: 29a); *DTO*’da ‘tırpan, orak’ (Pavet De Courteille 1972: 53) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *orğak* ‘orak’ (Caferoğlu 1968: 142); *Mühenna Lügati*’nde *orğak* ‘orak’ (Battal 1977: 53b); *İmlk, TA, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *orağ* ‘orak’ *İM*’de *orağ küni* ‘ekin biçme günü’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 205b) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de orak s. [«oramak» filinden] ‘1. Tırpanın küçüğü, mihsâd. 2. Ekin biçme, hasat 3. Hasat vakti, mevsimi (Sâmî 2010: 936a) olarak görülür.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *orag*, Bşk. *urak*, Kzk. *orak*, Kırg. *orok*, Özb. *oràk*, Tat. *urak*, Trkm. *orak*, Uyg. *O(r)ğak* (Ercilasun (vd.) I 1992: 662-663); Krçy-Mlk. *orak* (Tavkul 2000: 310a); Nog. *orak*. –KKlp. *orak*; Sag., Kaça *orgak*; Tub. *orgok* (Eren 1999: 308a) şeklindedir.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. Clauson'da kelime *orağ*: *orak* 'orak' olarak verilmiş ve şu açıklamalar yapılmıştır: Kıpçakçada *worak*, M. Th Houtsma'da *orak*, Osmanlıcada *orak* (daha önceleri *oğrak*) (Clauson 1972: 216b). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* adlı eserde kelime için şu açıklamalar yapılmıştır: *orak* 'ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde bir araç' OT *orğak*. Kelime eski Kıpçakçaya *orak* olarak geçer. Türkçe *or-* 'biçmek' kökünden *-ğak* ekiyle kurulmuştur; *or-* + *-ğak* > *orak*. Bu ekin başındaki *ğ* diyalektlerin büyük bir bölümünde düşmüştür (Eren 1999: 308a) şeklinde izah edilmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *orağ* 'micezz, mincel, dās, →falx' (Tulum 2011: 1414b) şeklinde açıklamıştır. Türkçe sözlükte ise kelime *orak* '1. Ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin biçme aracı. 2. Ekin biçme zamanı (Parlatır (vd.) 1998: 1690b) olarak tanımlanmıştır.

Körüp sorup 'ināyet şafaqat sözler aytıp va'deler kılip istimālatlar bērip yiberdim kim argamçı ve orgağ ve baltu ve su kēçmek esbābı ve at boğzı ve yēgülük ve, eger müyesser bolsa, at hem kēltürgey.

(BN: 117a)

12.15. pālān Kelime *Bāburnāme*'de *pālān* 'semer' şeklinde geçmektedir. Osmanlı sahasında *KT*'de kelime *pālān* [Fârisîde semer demektir.] Ekseriya binek merkep ve estere ve bazen ata vurulan kaşsız ve yumuşak enli bir nevi eyer *Merkebe palan vurmak*'(Sâmî 2010: 955a); *Osmanlıca-Türkçe Lügat*'te kelime (f.i.): *pālān* 'palan, semer, eğer' şeklinde ifadelenmiştir. Kelime *TS*'de *pālān* is. *Far.* 'Genellikle

eşeklere, bazen de atlara vurulan, kaşsız, enli, yayvan ve yumuşak bir çeşit eyer’ (Parlatır (vd.) 1998: 1755b) olarak tanımlanmıştır.

Bennā‘ī Harīdin ‘azīmet kıtur vaqt eşeki üçün pālāndoḡa ḡayr-i mükerrer pālānī buyurur.*

(BN: 180b)

12.16. rikābhāne Kelime *Bāburnāme*’de *rikābhāne* ‘üzengi deposu’ şeklinde geçmektedir.

Kelime *rikāb* ve *hāne* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *BV*, *SD*, *LD*, *FK*, *LM*, *KMD*, *NN*, *Sİ*’de kelime *Ar. rikāb* ‘üzengi; nezd, huzur’ (Kargı Ölmez 1993: 526a; Türkay 1988: 838b; SD 1999: 559b; Karaağaç 1997: 620a; Kaya 1989: 1182b; Çelik 1993: 609b; Alpaslan, K. Eraslan II: 58a; Nalbant 2005: 744b; Tören 1990: 979a) anlamlarına gelmektedir.

Kelime, tarihi şivelerde de görülmektedir: Kıpçak sahası eserlerinden olan *Gİ*, *GT*, *RH* gibi eserlerde *rikāb Ar.* ‘üzengi’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 219a) şeklinde görülmektedir.

Osmanlı sahasında *KT*’de kelime *rikāb Ar.* 1. üzengi: *Tahrīk-i rikāb-ı azīmet etti.* 2. Hāk-i pāy [Alelhusus teşrīf-i şahāne esnasında takdim olunan maruzat hakkında müstameldir:] *Rikāb-ı hümayūna arzuhāl takdim etmek.* (Sâmî 2010: 997a) şeklinde görülmektedir. *Steingass*’da *rikāb* ‘üzengi; alay, süvari alayı; binek atı, ufak binek atı; fincan; sekiz yönlü uzun kadeh; şarap’ (Steingass 1998: 584b) anlamlarına; *hāna kelimesi* ise ‘ev, mesken, konut; çadır, büyük çadır; hazne; çekmece, bölme, hücre; bölüm; omuzdan dirseğe kadarki kol; alan; kadın; mektubun sayfası, kâğıt; mısır yığını; kum tepesi; nazım, şiir’ (Steingass 1998: 444a) anlamlarına gelmektedir. Buna göre *rikāb-hāna* kelimesi ‘üzengi odası’ anlamına gelmelidir.

Yaqa yerde ulğayğan üçün çadır ve olturur yeri bî-tekellüfâne ve qaraqâna—qavun ve üzüm ve rikābhāne eşyāsı tamām özi olturu[r] çadırda.*

(BN: 108b)

12.17. tang Kelime *Bâburnâme*'de *tang* 'eyer kayışı' şeklinde geçmektedir. *Steingass*'da kelime *tang* 'dar, sınırlı; üzgün, endişeli, dertli; güçlü; yakın, bitişik; nadir, seyrek; çok sayıda, birçok; yükün yarısı; bir paket, demet, çuval; bir eşsek yükü şeker; gizleme, gözden uzaklaştırma; iki deniz veya su kütlelerini birleştiren dar su yolu, dar geçit, dağ geçidi; kaygı, endişe, *bir at kolonu (semere ait), yükü tutturmaya yarayan bir kayış*; bir yağ değirmenin tuşu; ressamların düz bir yüzeye ilk taslağı çizmesi; Manî'nin resim evi; Türkistan'da bir yer adı' (*Steingass* 1998: 330a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Aning atining qalğanını baqar hayāl qılıp qay[ta]rıldım. Tang boşap eğendür.

(BN: 95b)

12.18. üzengü Kelime *Bâburnâme*'de *üzengü* 'üzengi' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK*'de *üzengü* 'üzengi' (Kaya 1989: 1304a) şeklindedir. Çağatay sahası sözlüklerinden *DTO*'da *üzengü* 'üzengi' (Pavet De Courteille 1972:62) şeklinde aktarılan kelime Vámbéry tarafından *özengü* 'üzengi' (Vámbéry 1867: 222a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *üzängü* 'üzengi' (Caferoğlu 1968: 275), *İbni Mühenna Lügatinde* kelime *üzengü* 'eğerde ayakları dayamak için demir basamak' (Battal 1997: 83b); *TA* gibi Kıpçak sahası eserinde *üzegü* 'üzengi' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 299b) krş. *üzengi*, *üzengü* şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *üzengi* s. [Asıl uzanıp kısaltmak demek olan «üzlenmek»ten Hayvana binildikte ayakları koymaya mahsus demir

basamaklar ki kayışla eyere merbuttur, rikāb (Sâmî 2010: 1275a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır. Az. *üzāngi*, Bşk. *özāngi*, Kzk. *üzeŋgi*, Kırg. *üzöŋgü*, Özb. *üzāngi*, Tat. *özāngi*, Trkm. *üzeŋgi*, Uyg. *üzāngä*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 932-933); Krçy-Mlk. *özengi* (Tavkul 2000: 319b); Tel. *üzeŋe* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 129); Nog. *zöŋgi*. Başındaki *ü-* düşmüştür; KKlp. *üzeŋgi*. Kara Kalpaklar ‘üzengi’ ve ‘merdiven’ olarak *zeŋgi* biçimini de kullanırlar. Tel., Şor. *üzeŋe*. Tel. *üzeŋi* biçimini de kullanırlar. Alt. *üzöŋö*; Soy. *ezeŋe*; Yak. *iŋehe*, *isäŋä* (Eren 1999: 430a) şeklinde görülmektedir.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. *Räsänen* kelimeyi Çağ. *üzāngü* ‘üzengi’ çağ. Tar. *üzāngä*, Tel., Şor. *üzāŋä*, Oir. *üzöŋö*, Balk- Krçy. *özeŋgi*, Osm. ve Trkm. *üzāngi*, TatK. *özānge*, SUyg. *ezeŋgi*, TatB. *izāngü*, Yak. *isäŋä*, *iŋäsä* şeklinde ifadelendirmiştir (Räsänen 1969: 524b). Kelime Clauson’da *üzeŋü* (ya da *üzeŋgü*?) ‘üzengi’ (Clauson 1972: 289b) şeklinde verilmiştir. *Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*’nde kelime için *üzengi* ‘eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binilirken üzerine basılan altı düz demir halka’ olarak nitelendirilerek şu açıklamalar yapılmıştır: Yak. *iŋehe*, *isäŋä*. Yakutça *iŋehe* göçüsmeli bir biçimdir. Çuv. *yārana*. Başındaki *y-* sonradan türemiştir. Çuvaşçada *-z-*’nin *-r-*’ye çevrilmesi normaldir. Çuvaş ağızlarında kullanılan *ěsenkě* biçimi Tatarcadan alınmıştır. Eski kaynaklarda *üzengi* ‘merdiven’ olarak da geçer. Eski bir Türkçe türev olduğu açıktır. Moğolcada üzengiye verilen *dörüge* adıyla birleştirilmesi güçtür. Türkçe *üzengi* ~ Moğolca *dörüge* birleştirilmesini doğrulamak için Türk diyalektlerinde **yüzengi* (< **yüzengü*) biçiminin geçtiğini ortaya koymak gerekir. Trakya ağızlarında *üzgü* ‘merdiven’ olarak kullanılır. Türkçede *üzgeç* ‘ip merdiven’ biçimi de geçer. Bu biçimlerin *üz-* kökünden geldiği açıktır. Bu kökün ‘ayırarak, koparmak’ anlamına geldiğini biliyoruz. Türkmencede *ayağını yerden üz-* ‘kaldırmak’ anlamında kullanılır. Merdivene verilen *üzgü* ve *üzgeç* (~ *üzgüç*) adlarının bu kökten geldiği açıktır. Bu örneklere göre, *üzengi*’nin de *üz-* kökünden geldiği düşünülebilir. Hayvana binilirken

ayakla üzerine basılan aracın ‘kaldırmak’ anlamına gelen bir kökten gelmesi ve ‘basamak’, ‘baskıç’ veya ‘merdiven’ olarak kullanılması doğaldır. Üzeninin eski bir göçebe buluşu olduğunu biliyoruz. Bu buluş yerleşik uluslar karşısında atlı göçebelere uzun süre büyük bir üstünlük sağlamıştır. Laufer’e göre, Çinliler üzengiye büyük bir olasılıkla Türklerden öğrenmişlerdir. Avrupa’da üzenginin yaygınlık kazanmasında Avarların rol oynadığı anlaşılıyor. Türkçe *üzengi* bütün komşu dillere geçmiştir. Örn. Bulgarca *zengija* Türkçeden alınmıştır. Arap diyalektlerinde kullanılan *zengawa* ‘étrier’ da Türkçeden kalma bir alıntı’ (Eren 1999: 430a) şeklinde açıklanmıştır. *Kutadgu Bilig*’de Söz Yapımı, adlı eserde *üzengü* ‘üzengi’ < * *īzenjü* < * *īze-n-gü* < *iz* ‘iz, nişan’ < * *īz* krş. Çuv. *yîrana* ‘üzengi’ < * *yîrana* < * *yîrenjü* < * *īrenjü*, Uygurca *izenjülük* ‘ayak tabanı’, Hakasça, Alt. *izējē* ‘üzengi’, Tuv. *ezenji* ay., Tatarcanın Baraba Lehçesinde *izenjü* ,ay. Yakutça *iheŋe* ay. < * *īzenjü*, DLT *ūzenjü* ‘üzengi’ (Taş 2009: 87) şeklinde verilmiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *üzengi* ‘özengü, rekāb, rikāb, →stapes’ (Tulum 2011: 1821b) şeklinde açıklamıştır.

DS’de kelime üzengi [üzengili, üzengilik] ‘ayak altı çukuru’ (DS XI 1993: 4084b); *TS*’de *üzengi* ‘eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binildiğinde ayakların basılmasına yarayan, altı düz demir halka’ (Parlatır (vd.) 1998: 2322) şeklinde açıklanmıştır.

Boş atnı tartılır edi, üzenğüsüğaça [siç] kaytalığaça köp köp bata bata bu boş at hem on-on beş kademçe yol yürüp talıķur edi.

(BN: 193b)

Keyin ayaķı üzenğümge tege yazıp ķaldı. Kılıķım ħaylı yaķşı ketti.

(BN: 204a)

13. YEME İÇME KONULU NESNE ADLARI

13.1. aş Kelime *Bâburnâme*'de *aş* 'yemek' olarak geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb*, *LD*, *FK*, *ŞT*, *ŞHD*, *KUŞ*, *SS*'de kelime *āş* 'yemek' (Kargı Ölmez 1993: 395a, Karaağaç 1997: 354, Kaya 1989: 765b, Kargı 1988: 158b; Karasoy 1998: 351b; Kaya 2003: 116b; Tural 1993: 473) şeklindedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Senglah*'ta *aş* 'ta'ām [yenen her şeye hatta suya, denir.]' (Clouston 1960: 41v.22); *LÇvT'O*'de *aş* 'ta'ām; gāzā. ve pilava dahi denilir' (Şeyh Süleyman 2003: 13b); *DTO*'da *aş* 'yemek, pirinç, et ve havuç ile pişirilen yiyecek' (Pavet De Courteille 1972: 22) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *OY*'de kelime *aşsız* 'yiyeciksiz' (Tekin 1988: 121) olarak geçmektedir. Eski Uygurcada *aş* 'aş, yiyecek, yemek; kurban yemeği, kurbanlık' (Caferoğlu 1968: 23); *KB*'de *aş* 'aş, yemek, ziyafet'(Arat 2006: 1101c); *DLT Diz.*'de *aş* 'yemek, aş' (Atalay 1943: 42); *İM*'de *aş* 'yenecek şey, aş[çok eski bir Türkçe sözdür. *Aş bolsun* 'afiyetler olsun' yerine de kullanılır.]' (Battal 1997: 12a); Kıpçak sahası eser ve lugatlerinden olan *BM*, *BaV*, *CC*, *DM*, *GT*, *İMk*, *Kİ*, *KK*, *TA*, *TZ* gibi eserlerde kelime *aş* 'yemek, yiyecek' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 14a) şeklinde verilmiştir. Osmanlı Sahası eserlerinden *KT*'de kelime *aş* 'yemek, taam: pişmiş aşı soğuk su katmak (Sâmî 2011: 36a) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *aş*, Bşk. *aşamlık*; Kzk. *as*, Kırg. *aş* Özb. *àş* Tat. *aş* Trkm. *aş* Uyg. *aş* (Ercilasun (vd.) I 1992: 30-31); Kmk. ve Blk. *aş* (Nemeth1990: 5b); Tuv. *aş* (Arıkoğlu, K. Kuular 2003: 7a); Krçy-Mlk. *aş* (Tavkul 2000: 91b) şeklinde geçmektedir.

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *aş* 'ahrung, speise, futter 'yiyecek, yemek, hayvan yemi' (Radloff I: 583); *DTS*'de *aş* еда, пища 'yemek, yiyecek ' (Nadalyaev (vd.) 1969: 61b); Räsänen kelimeyi *aş* 'yemek, yiyecek' şeklinde belirtmiş ve Ramstedt'in kelimeye dair yorumunu aktarmıştır

(Räsänen 1969: 29). Clauson, kelimenin geniş anlamda *a:ş* ‘yemek’ anlamında kullanıldığını belirtmiş ve kelimenin diğer lehçelerdeki kullanımını izah ederek Doerfer’e gönderme yapmıştır. (Clauson 1972: 253b). Doerfer kelimeyi *āş* speise; speziell: volksspeisung ‘yemek; özel olarak: ulusal yem’ şeklinde vermiş ve Orta Farsca kelimenin *āş* ‘meat, victuals; soup, pottage’ biçiminin çok eski devirlerde Türk dillerine geçtiği üzerinde durmuştur. ona göre Orta Farsçada Türkçe alıntılara rastlanmaz (Dorfer 1965: 481). Krestedjian kelimeyi *aş* ‘gıda, yiyecek’ (Kerestedjian 1912: 10); Dankoff kelimeyi *āş* ‘yemek [ta‘ām]’ şeklinde açıklamıştır. Eren ise kelimeyi *aş* ‘pişirilerek hazırlanan yemek’ olarak aktarmış ve kelimenin eski çağlardan başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçeye *āş* olarak geçtiğini söyleyerek diğer Türk lehçelerindeki şekiller ve bu şekillerle ilgili çeşitli yorumları nakletmiştir (Eren 1999: 23b). Tietze kelimeyi *aş* ‘pişmiş yemek; bilhassa çorba, pilav vs.’ şeklinde vererek Doerfer’in örneğine atıfta bulunmuştur (Tietze 2002: 214a). Gülensoy ise kelimeyi *aş* ‘aş, çorba’ şeklinde kaydeder ve kelimenin AŞ+(ÇI/ÇIBAŞI/ÇIBAŞILIK/ÇILIK/EVİ/HANE) gibi eklerle türetilbileceği şeklinde yorumlar (Gülensoy 2007: 83b).

DS’de kelime *aş* (I) 1. bulgur pilavı. 2. Pirinç pilavı. 3. Bulgurdan yapılan sulu pilav. 4. Çorba. 5. Nişasta, şeker ve su ile yapılan bir çeşit tatlı. 6. Tarhana. 7. Buğday unundan yapılan erişte. 8. Fırınlanmış mısır kırıklarından yapılan bir çeşit yemek. 9. Zeytin tanesinin mengine sıklıktan sonra kalan posası. *aş* (II) aşı. *aş* (III) çift sürerken öküzlere sesleniş şekli (*DS* I 1993: 348a-b); *TS*’de *aş* ‘yemek’ (Akalin (vd.) 2011: 171b) şeklinde açıklanmıştır.

Bir kün seyr tariķi bile sudın ötüp aş bısurup yigitlerni ve çuhralarnı şuhluķķa salduk.

(BN: 101a)

13.2. âşpazlık Kelime *Bâburnâme*'de *âşpazlık* 'aşçılık' şeklinde belirtilmiştir. Eckmann'a göre Çağatay sahasında kullanılan ve çeşitli fonksiyonlara sahip olan *-lık* ekinin işlevlerinden biri de *iş, meslek* adı yapmaktır. (Eckmann 2003: 46) *PED*'de kelime *âsh-pâz* şeklinde belirtilmiş ve 'aşçı' anlamında kullanılmıştır. (Steingass 1998: 62b) *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lûgat* adlı eserde ise kelime *âş-pez*: (f.b.i) 'aşçı' (Devellioğlu 1999: 48a) şeklinde geçmektedir. *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya* adlı eserde kelime *âşpez* 'aşçı' *âşpez hane* 'aş evi' şeklinde verilmiştir (Şükûn 1944: 59a).

Ṭavr resmî dur. Hûb nânvâlıkları ve âşpazlıkları bar dur.

(BN: 47b)

13.3. azuk Kelime *Bâburnâme*'de *azuk* 'erzak' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *LD*'de kelime *azuğ / azuk* 'azık, yiyecek' (Karaağaç 1997: 363b) şeklinde geçmektedir. Çağatay sözlüklerinden *Senglah*'ta kelime *azuğ, azuk* (Clauson 1960: 39r14); *LÇvT'O*'da *azuk* ve *azuğa* 'ta'âm, ğıza [gıda], zahire' (Şeyh Süleyman 2003: 11b); *DTO*'da kelime *azuk* 'erzak, yiyecek' (Pavet De Courteille 1972: 18) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *OY*'de *azuk, azık* 'azık, yiyecek' (Tekin 2010: 125); Eski Uygurcada *azık / azuk* 'erzak' (Caferoğlu 1968: 29); *DLT Dizini*'nde *azuk* 'azık' (Atalay 1943: 57) şeklinde geçmektedir. *İM*'de *azık* 'yol yiyeceği, yolda yenilecek nesne' (Battal 1997: 14b); *GT, İM* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *azuk* 1. 'azık, yiyecek, gıda' şeklinde verilmiş ve *azığ, azıh, azık* kelimelerine gönderme yapılmıştır. Ayrıca kelime *CC*'de 'Aralık ayı' gibi apayrı bir manada verilmiştir (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 20b). Osmanlı sahasında kelime işlek olarak kullanılmıştır. Kelime *KT*'de *azık* yahut *azuk* 'yiyecek, yiyinti, taam, kût, gıda; zahire, rızık, me'kûlât' (Sâmi 2010: 89a); *Lehçetü'l-lügât*'te *azık* Arabîi kafın zam ve meddi ahirde tâ-i fevğâniyye ile kûttur ve zâ-i mu'cemenin fethi

vavın feth ve meddi dâl-ı mühmele nin fethi ahirde hâ-i vakf ile zevâde kıt gibidir ve kâfin Zammı fanın sükûnu yâ-i tahtaniy yenin fethi ahirde hâ-i vakf la küfye zevâde gibi *azık manasınadır* ve hanım kesri dâl-ı mühmelenin sükûnu hemzenin fethi ahirde hâ-i vakf ile hid'e *bir gece yetecek kadar olan azıktır* ve hâ- i muhmelenin zammını vavın fethi yâ-i tahtaniyyenin sükûnu zâ-i mu'cemenin feth ve meddi ahirde hemze ile huveyzâ *kişi yoldaşından saklayıp gizlediği azıktır* ve lâmin zamını hâ-i muhmelenin fethi yâ-i tahtaniyyenin zâ-i mu'cemenin luhevzâ azıktır. ve zâ-i mu'cemenin feth ve meddi ahirde dâl-ı mühmele ile zâd luhevzâ gibi azıktır. Farisîsi tâ-i fevkhâniyyenin nam ve meddi şîn-i mu'cemenin fethi ahirde ha ile tüşedir ve şîn-i mu'cemenin feth ve meddi hâ-i mu'cemenin kesri yine şîn-i mu'cemenin sükûnu ahirde tâ-i fevkhâniyye ile şâhişt tüşe gibidir (Kırkkılıç 1999: 81b) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelime işlek olarak kullanılmaktadır: Az. *azığ* Bşk. *azık*, Kzk. *azık*, Krg. *azık*, Özb. *azıq*, Tat. *azık*. Trkm. *azık*, Uyg. *ozuk* (Ercilasun (vd.) I 1992: 40-41); Tel. *azık* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 10), Krçy-Mlk. *azık* (Tavkul 2000: 106b) şeklinde anlatılmıştır.

Kelime kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. Clauson, kelimeyi *azuk* 'insan ve hayvan için genellikle yolculuk için hazırlanan yiyecek' olarak tanımlar. Yaşayan modern dillerin hepsinde kelimenin 'yiyecek, zahire' anlamında kullanıldığını ve Çağatay sahasında kelimenin *azuğ/azuk* [tüşa wa xwûrak] 'yolcu yiyeceği' şeklinde olduğunu belirtir (Clauson 1972: 283a). Kelimeyi Dankoff *azuğ* 'erzak' [zâd] *azuğluk /ğ/azuğlan-* şeklinde belirtmiştir (Dankoff-Kelly III 1985: 18). *Slownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski* adlı eserde kelime *azık* 'yiyecek, erzak' (Baskakowa (vd.) 1974: 50b) şeklinde geçmektedir. *DÉLT*'te adlı eserde kelime *azık* 'yiyecek, erzak, azık' (bkz. Kerestedjian 1912: 10) şeklinde geçmektedir. Gülensoy kelimeyi *azık* 'yiyecek, azık' şeklinde vermiş ve kelimenin diğer lehçelerdeki fonetik durumlarını aktarmıştır . Kelime Orta Türkçede *azuk* (DLT, KB) [<azık]; Türkçede >Ar. (Cez.) *azeğ* (Gülensoy: 98a) şeklinde olduğunu nakletmiştir. *XVII. Yüzyıl*

Türkçesinin Söz Varlığı adlı eserde kelime *azık* ‘zâhîre (ç. zâhâyir), zâd ü zevâd, kıt, hordenî, →commeatus; azuk, sîbâ‘, nân-horiş, →comedere; yeyecek içecek, nafaka, kıt, yem, gîdâ, zindegânî, →victus; ev için zahire, zâd ü zevâd, horak, ükl, hordenî, penus; yol harçlığı, tûşe, tûşe-i rah, zahire, zâd, zâd ü zevâd, →viaticum; yol tedarüki, sâz-i râh, apparatus’ (Tulum 2011: 311b) şeklinde açıklamıştır. *TTS*’de *azık*, *azuğ*, *azuk* ‘yiyecek, yol yiyeceği, erzak’ (Aksoy, D. Dilçin 2009: 344); *TS*’de kelime *azık* ‘yiyecek, besin, gıda’ (Parlatır (vd.) 1998: 184a) şekliyle verilmiştir.

Muḥâşara imtidâdı uzaqqa tarttı. Zaḥîra u azuk hiç tarafdın kélmedi.

(BN: 94b)

13.4. boza Kelime *Bâburnâme*’de *boza* ‘bira türü’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *Babur Divanı*’nda kelime *boza* ‘boza’ (Yüce 1995: 346b) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Behcetü’l-Lugat*’te *boza-ḥâne* ‘meyhane’ (Józseftöl 1903: 39); *Muhakemet-ül Lûgateyn*’de *boza* ‘boza’ (İşitman 1941: 166) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *DM*, *KFT*, *Kİ*, *KK*, *TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *boza* ‘darı, buğday ve arpadan yapılan bir içki’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 35b) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de kelime *boza* ‘tahammür etmiş darı hamurundan mamul ekşimsi bir meşrûb’ (Sâmî 2010: 146a); *FTS*’de *bûze* ‘boza’ (Kanar 2011: 157a) şeklindedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelime işlek olarak kullanılmaktadır: Az. *buzä*, Bşk. *buza*, Kzk. *boza*, Krg. *bozo*, Özb. *bozä*, Tat. *buza*, Trkm. *buza*, Uyg. *boza* (Ercilasun (vd.) I 1992: 78-79); Krçy-Mlk. *boza* ‘alkollü Kafkas içkisi, boza’ (Tavkul 2000: 127a) şeklinde görülmektedir.

Kelime hakkında görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *boza*, *bōza* ‘1. darıdan mayalanarak yapılan içki. 2. Ekşimiş süttten içki 3. buğdayın kabuğu çıkarılarak öğütülmüş ve pişirilerek asitleştirilmiş tahıl’ (Radloff IV 1960: 1683) şeklinde tanımlamıştır. Räsänen kelimeyi Çağ. Osm. blk. krç. *boza* ‘deve sütünden yapılmış içecek’, Osm. *posa* ‘darı ile mayalanmış içki’ (Räsänen 1969: 82a); Doerfer kelimeyi *bōza* ‘çeşitli tahıllardan yapılmış bir çeşit bira’ ~ Tü. *boza* şeklinde tanımlamış ve kelimenin Moğolcada *buza* ‘Moğolların hurma ve diğer meyva sularından bira şeklinde hazırladıkları sarhoş edici içkisi’ anlamında olduğunu, Çağatayca ve Osmanlıcada kelimenin *boza* şeklinde söylendiğini kaydederek diğer lehçelerdeki kullanımlarını aktarır (Dorfer 1965: 788). Nişanyan kelimeyi *boza* (~*Fa. būze/buχsum boza*)~ *Sogd* (Nişanyan 2003: 57) şeklinde verir. Tekin, edimlerden –e eki ile türemiş isimler arasında *boza* kelimesinin olduğu ve bu kelimenin etimolojisinin bilinmediğinden bahseder (Tekin 1997: 174). Andreas Tietze, kelimeyi *boza* ‘darıdan yapılmış hafif içki olarak kaydeder. Dorfer, K. Lokotsch’nin kelimeyi < *Far. būza* darı şeklinde kabul etmesine karşı çıkar ve kelimenin Türkçe olduğunu söyler. Ayrıca Dorfer Räsänen’in *bier* ‘bira’ şeklindeki açıklamasını da kabul etmez (Tietze 2002: 377b). Gülensoy kelimeyi *boza* ‘Arpa, darı, mısır, buğday gibi tahılların hamurunun ekşitilmesiyle yapılan koyuca, tatlı veya mayhoş içecek’ şeklinde tanımladıktan sonra kelimeyi *boz-* fiilinden ‘-a’ ile yapılmış bir ad olarak kabul eder. Kelimenin araştırmacılar tarafından bira olarak açıklanmasının da yanlış olduğunu belirtir (Gülensoy 2007: 166a).

DS’de *boza* (II) [boduç (I) ⁻¹], *boza* (III) yün ceket (*DS* :1965/748b). *TS*’ de kelime *boza isim* ‘Arpa, darı, mısır, buğday vb. tahılların hamurunun ekşitilmesiyle yapılan koyuca, tatlı veya mayhoş içecek’ (Parlatır (vd.) 1998: 340a) şeklinde ifade edilmiştir.

Bacavr ve Svād ve Kunar ve ol nevāh̄side bir boza kılurlar. Bir “kım” dēgen nēm bar: otlar ildizidin ve ba‘zı adviyadın kılipturlar.

(BN: 250a)

13.5. çağır Kelime *Bâburnâme*'de *çağır* 'şarap' şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK*, *BabD*, *GN*, *SS*'de kelime *çağır* 'şarap' (Kaya 1989: 842b; Yüce 1995: 350b; Orak 1995: 46; Tural 1993: 519); Çağatay sahası lugatlerinden *Abuşka*'da kelime *çağır* ve *çaķır* [**ça+ğır*] 'süci demektür' (Kaçalın 2011: 512/¹⁵⁸⁴); *LÇvT'O*'da *çağır* ve *çaķır* 'şarab, hamr, bade, mey, araki' (Şeyh Süleyman 2003: 137b); *DTO*'da *çağır*, *çaķır* 'şarap; mavi gözlü kişi; atmaca' (Pavet De Courteille 1972: 277) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *DLT Diz.*'de kelime *çağır* 'şarap; şıra' (Atalay 1943: 130); *İM*'de *çağır* 'şarap' (Battal 1997: 23a); Kıpçak sahası eserlerinden *CC* ve *RH*'de kelime *çağır* 'şarap, içki' şeklinde verilmiş ve *çaķır* ve *şagır* kelimelerine gönderme yapılmıştır (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 45a). Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *çaķır* 'şarap, hamr, mey, bade; mavi çizikli elâ renginde, mavi tahrilli çil' (Sâmî 2010: 189b) şeklinde görülür. *Tarama Sözlüğün*'de *çağır*, (çaķır (I)) 'şarap' (Aksoy, D. Dilçin 2009: 788) şeklinde belirtilmiştir.

Günümüz Türk Lehçelerinin bazılarında da kelimeye rastlanmaktadır: *Az. çağır* (Akdoğan 1999: 140a); *Kum. çağır* (Grønbech 1992: 47); *Krçy-Mlk. çağır* (Tavkul 2000: 166b); *Yak. arıgı* (Vasiliev 1995: 252a) şeklinde kelimeye rastlanır.

Kelime ve kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi Osmanlıca *çaķır* = *çağır* I. *şarap* 2. Mavi, çakır gözler; mavi-gri kanatlı ördek; gri şahin. II. çağırmaq, seslenmek, toplamak, davet etmek; misafir olarak davet etmek (Radloff III 1960: 1 834) şeklinde vermiştir. *DTS*'de *çağır* kelimesi için 'patika, dar yol; üzüm suyu; şarap' (Nadalyaev (vd.) 1969: 136a); Clauson eski Türkçe devresinde kelimenin *çağır* şeklinde olduğunu, Kaşgari'de *çağır* kelimesinin gerçek anlamının 'şıra' olacağını; ancak her zaman kelimenin *şarap*, daha modern zamanda ise kelimenin *alkollü içki* manasına geleceğini söyledikten sonra kelimenin tarihi ve yaşayan lehçelerdeki durumunu belirtir (Clauson 1972: 409b). Doerfer kelimeyi *çaķır* 'şarap; atmaca; gri gözlü' şeklinde belirterek *blau grau mavi (gri)* sözcüklerini

çaķır kelimesinin özel anlamları (Doerfer 1967: 1090) olarak nitelemiştir. *DÉLT*'te eserde *çaķır* 'şarap'(Kerestedjian 1912: 169) şeklindedir. Dankoff kelimeyi *çaķır* 'meyve suyu; şarap' ['aşır, xamr] (Dankoff-Kelly III 1985: 85) şeklinde vermiştir. Nişanyan ise *çaķır* kelimesini '*çaķır*[mak, çığırmaq = ET *çaķılamak*]; *çaķır* 'ET=gri-mavi göz rengi' şeklinde hemen hemen Radloffla benzer açıklamaları yapmıştır (Nişanyan 2003: 72a-b); Talat Tekin *çaķır*- kelimesini yansıma kökenli bir kelime olarak kabul eder ve kelimenin Türkmencede *çāķır*- 'çaķırmaq, seslenmek, davet etmek' anlamına geldiğini belirtir (Tekin 1997: 343); Andreas Tietze kelimeyi *çaķır*, *çahir*, *çakır* 'içki, şarap'shinde verir ve kelimenin Eski Türkçe devresinde *çaķır* (Tietze 2002: 463a) şeklinde olduğunu kaydeder.

Derleme sözlüğünde de kelime *çakır* 'karışık içki, şarap'; *çahir* 'rakı, şarap; çakır (I) [çakırala, çakırca-2] yeni olgunlaşmağa başlamış meyve; gönül, iç, can; çakır→çakal; ısırğan otu; bir çeşit kuş; pürüz, sertlik; karışık içki, şarap' (DS III 1968: 1040-1044a) anlamlarına gelmektedir.

Gahî kim içkölükke tüşer êrdi, yigirme-otuz kün peyâpey içer êrdi. Gâhî kim çâķırdın çıkar êrdi, yana yigirme-otuz kün içmes êdi. Bir olturğan bile meclisde gâhî bir kêçe kündüz olturur êrdi. Yaķşı içer êrdi. Çâķır içmes künleri basıñı gûzarâ yer êrdi.

(BN: 19a)

13.6. etmek kelime *Bâburnâme*'de *etmek* 'ekmek' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Behcetü'l-Lugat* adlı eserde kelime *etmekçi* [pék] 'firincı' (Józseftöl 1903: 226); *DTO*'da *etmek* 'ekmek' (Pavet De Courteille 1972: 6) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *KB*'de *etmek* 'yenecek ekmek' (Arat 2006: 1148c); *DLT*'de *etmek* 'ekmek' (Yurtsever ve Erdi 2007: 271); Harezmi sahsası lugatlarından *İM*'de kelime *etmek* 'ekmek' (Battal 1997: 31a) şeklinde

verilmiştir. *BM, CC, KFT, Kİ, KK, TA* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *etmek* ‘ekmek’ (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 77a) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *BK*’de *etmek* (Ateşe gösterip pişirmek demek olan «*ötmek*»ten. Zebanzedi: ekmek. 1. Hubübât-ı muhtelif unundan mamul hamurun ateşte ya fırında veya tepside pişmiş ki insan gıdasının esasıdır, hubz, nân: *Buğday, mısır, arpa, çavdar ekmeği*. 2. Yenecek, yemek, taam. 3. Geçinecek, maişet, vech-i ma‘âş. 4. İş, memuriyet, hizmet, vazife (Sâmî 2010: 318a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde *etmek* kelimesinin kullanımdan düştüğü, onun yerini *ekmek* kelimesinin aldığı Türk Lehçelerinin şu örneklerinde görülmektedir: Az. *çöräk*, Bşk. *ikmāk*, Kzk. *nan*, Kırg. *nan* Özb. *nàn*, Tat. *ikmāk*, Trkm. *çörek*, Uyg. *nan*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 206-207); Kum. *etmek, ötmek* ‘ekmek’ (Grønbech 1992: 70). Yak. *kiliep* (Vasiliev 1995 78a).

Kelime kökeni hakkında görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *ätmək* [Kom. Krm. Etmek, étméh (Osm.), (Kar. L.) Vergl. *äkmäk, ötmäk, ötnök, ikmāk*] ‘ekmek (Kar. L.); beyaz ekmek’ (Radloff 1960: 847) şeklinde vermiştir. *DTS*’de *etmək* ‘ekmek [ekmeğin üzerine tereyağı sürülür] *kara etmək; tuz etmək* (Nadalyaev (vd.) 1969: 188b) şeklinde açıklanmıştır. Clauson *etmek/ötmek* ‘ekmek’ ve *epmek* ve *ekmek* şeklindeki diğer benzeri kelimeleri verir (Clauson 1972: 60a). Dankoff, kelimeyi *ätmək* ‘ekmek’ [xubz]. *ätmāk* (Dankoff-Kelly III 1985: 29) şeklinde vermiştir. Andreas Tietze kelimeyi *etmek/ekmek/epmek* ‘pişmiş hamur gıdası’ < ET. *etmek*. 16. asırdan beri halk dilinde hakim olan /t—/k/ değişimi sondaki /k/ ‘ya asimilasyon’la izah edilebilir. *epmek* varyantı /m/’nin sebep olduğu bir labialisation olmalı (Tietze 2002: 750a) şeklinde izah eder. Gülensoy, kelimeyi *etmek* (hlk.) ‘ekmek’ şeklinde vererek ekmek kelimesine gönderme yapmıştır. Buna göre ekmek ‘yenecek ekmek’ < OT. *etmek~étmek~epmek~ötmek* şeklinde kelimeyi kaydeder. Ayrıca kelimenin Suriye Arapçasına ekmek şeklinde geçtiğini belirtir (Gülensoy 2007: 347a-325b). *KBSY*’de *etmek* ‘(yenecek) ekmek’ (Taş 2009: 64). *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde *etmek* kelimesi için *ekmek* kelimesine gönderme yapılmış ve *ekmek* sözcüğü ‘etmek, somun, hubz, nân’ (Tulum

2011: 689b-655b) şeklinde açıklanmıştır. Kaçalın, *Yemek ve Kültür Dergisi* adlı eserde kelimeye dair şu açıklamalarda bulunmuştur: ‘Kelimenin bugün kullanılan *ekmek* biçimine 18. yüzyıl’dan önce rastlanmaz. 18. yüzyıl’dan önceki biçimi *etmek*’tir. Metinlerde seyrek de olsa görülen *ötmek* biçimi ise *etmek* kelimesinden gelişen bir biçimdir. Kelime bir fiilden geliyormuş gibi görünse de Tü.’deki *et-‘düzenlemek, tanzim ve tertip etmek’* fiili buna yapı ve anlam bakımından müsait değildir. *Etmek* fiili yapı bakımından; kapalı e’li üstelik uzun ünlüdür. Anlam bakımından; ad ve anlam kısmı bulunmayan yarım fiil kalıcı bir ad yapamaz. Nitekim kelime kısa ünlü olarak *etmek* biçiminde tespit edilmiştir. *etmek* kelimesi *et+mek*’ten gelir ve bu da et yerinde kullanılan ve ete en yakın yapıda olan yiyeceğe ad olmak üzere *et* kelimesine ve ‘yumuşak’ kavramına ‘gibi’ anlatımındaki *+mek* ekinin getirilmesiyle yapılmıştır’ (Kaçalın 2006: 61-70) şeklinde kelimeyi yorumlamıştır.

Sémiz étler ve mayda ètmekler arzân, çüçük kavunlar ve yahşı üzümner farāvân, andağ ‘usrattın mundağ arzânlıq ve andağ beliyattın mundağ amânlıqqa keldük.

(BN: 95b)

13.7. içkü kelime *Bâburnâme*’de *ıçkü* ‘ıçki’ şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *LM*’de *ıçkü* ‘ıçki’ (Çelik 1993: 537a) şeklinde verilmiştir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*’da kelime *ıçkü ve ıçki* [<ıç-kü, ıç-ki] Kâf kâf-i ‘Arâbidür. ‘Şarâb şöhetine dërler’ (Kaçalın 2011: 177-²⁹¹); *LÇvT‘O*’da *ıçku* ‘meşrubat, muskirat’ (Şeyh Süleyman 2003: 47b) olarak açıklanan kelime Vámbéry tarafından *ıçkü* ‘ıçim, ıçme’ (Vámbéry 1867: 231) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: Eski Uygurcada *ıçkü* ‘ıçki’= içgü. (Caferoğlu 1968: 88); *KB*’de *ıçgü* (Arat 2006: 1154b); *DLT Diz.*’de *ıçkü* ‘ıçki, ıçilen şey’ (Atalay 1943: 224); *İM*’de kelime *ıçkü* ‘ıçilecek nesne, ıçki’ (Battal 1997: 32) şeklinde verilmiştir. Osmanlı sahasında *KT*’de kelime *ıçki* [“ıçmek”ten]

‘müskirat nevinden olarak içilen şey, işret: içkiye düşkün = işrete mübtelâ; içki göğsünü harap etmiş’ (Sâmî 2010: 485b) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *içki* Bşk. *iski*, Kırg. *içkilik* Özb. *spirtli içimliklär*, Tat. *içki*, Trkm. *alkogollı içgi*, Uyg. *içkilik*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 366-367); Krçy-Mlk. *içki* (Tavkul 2000: 227b); Tel. *içkiçil* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçigaşeva 2000: 40); şeklinde görülmektedir.

Kelime hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff kelimeyi *içkü* ‘içmek’ içme eylemi olarak açıklamıştır’ (Radloff I 1960: 1519). *DTS*’de kelime *içkü* *питье, напиток* ‘içme işi, içecek’ (Nadalyaev (vd.) 1969: 202a); Clauson kelimeyi *içgü* iç-[mekden] şekliyle vermiştir. a:ş kelimesinin Kuzey - Orta Dil Grubu dışında yaşayan modern dillerin hepsinde ‘yiyecek’ anlamına geldiğini, fakat genel anlamda ‘sert içki, sarhoş edici içki’, ya da ‘sefahat anlamlı olduğunu, xvı yy’da hemen hemen her yerde kelimenin içki şekline görüldüğünü (Clauson 1972: 24b) belirtmiştir. Sevortyan, *içkü* kelimesinin türemiş bir kelime olduğunu ve Azeri, Kırım Tat., Uyg., Tuv., Yak., Kumuk, Karç-Balk. gibi Türk lehçelerinde kelimenin *içgu – içkü* şeklinde görüldüğünü, eskiden kelimenin bugünkü içki anlamının dışında şifalı içki ve ilaç anlamı taşıdığını; ayrıca sulu yemek yeme işinin de içki içmek şeklinde adlandırıldığı hususlarında bilgi verir. (Sevortyan (vd.) 1974: 391); Tietze kelimeyi içkü BSTT. içki ‘içilecek şey; alkollü içecek’ <ET. içgü a.m. [iç-+gü nomen concretum eki, bk. açgı (toplu bakış maddesi)](Tietze 2009: 367a), Gülensoy kelimeyi *içki* ‘içki, meşrubat’ =ET.’de *içgü* (*içkü?*) < *iç-gü*; OT. içkü (Gülensoy-2007: 425a) şeklinde vermiştir. *XVII. Yüzyıl Türkçesinin Söz Varlığı* adlı eserde kelime *içki* ‘süci, sici, şerâb, mül, mey, bâde, hâmr (ç. humur), şîrâ, müdâm’ (Tulum 2011: 948b) şeklinde açıklamıştır. *TS*’de *içki* ‘içinde alkol bulunan içecek; içki içme işi’ (Parlatır (vd.) 1998: 1041b) şeklinde verilmiştir.

Dêrler kim halvetlerde mahrem ve içkileridin hem ayağını yapar eğendür. Gahî kim içkülükke tüşer êrdi, yigirme-otuz kün peyâpey içer êrdi.

(BN: 19a)

13.8. *katık* kelime *Bâburnâme*'de *katık* 'yemeğe tat verici şey' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKb, LM, GN, KUŞ*'da *katıg* 'katı, sert; güç; çok, pek çok' (Kargı Ölmez 1993: 470a, Çelik 1993: 548b, Orak 1995: 115, Kaya 2003: 138b); *MKb, BV, LD, FK, LM, GD, KMD, HBD, SS*'de kelime *katık* 'katı, sert; güç' (Kargı Ölmez 1993: 470a; Türkay 1988: 758a; Karaağaç 1997: 509a; Kaya 1989: 1017a; Çelik 1993: 548b, Eckmann 1971: 359; Alpaslan, K. Eraslan I: 116b; Yıldırım 2010: 223a; Tural 1993: 626) şeklinde görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Abuşka*'da *katıg* ve *katık* [*<kat-l'g*] 'katı demektür *saht* ma'nāsına' (Kaçalın 2011: 640); *LÇvT'O*'de *katıh*: *katık*, doğ, yoğurt, mâscürgat, düğün harcı için dâmâd tarafından kainpedere gönderilen harc' (Şeyh Süleyman 2003: 214a); *DTO*'da *katık* 'katı, güç, sert' (Pavet De Courteille 1972: 394) şeklinde verilen kelime Vámbéry tarafından *katıg* (Az.), 'kesilmiş süt. *katık* 'sert, katı' göngüli *katıkdur* (Vámbéry 1867: 308b) şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *KB*'de *katık* 'katılmış, karıştırılmış' (Arat III 1979: 228); *DLT*'de *qatıq* 'herhangi bir şeyin içine katılan şey' (Yurtsever ve Erdi 2007: 413); *BaV, MG* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *katıg* 'katı, sert, sağlam' *krş. katı, kattı. İMlk, MG* gibi Kıpçak sahası eserlerinde kelime *katıg* 'çok, fazla, aşırı' *krş. katı, kattı. İMlk*, gibi Kıpçak sahası eserinde *katıg* 'şiddetli, sert; katık, ekmekle beraber yenilen süt, yoğurt gibi şeyler' *krş. katık. KI, TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lügatlerinde kelime *katık* 'ekmekle beraber yenilen süt, yoğurt gibi şeyler, katık' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007:131b) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *katık s.* 'Ekmek ile beraber yenilen şey, ekmeğe katılan peynir ve yemek vesaire (Sâmî 2010: 604a) şeklinde görülmektedir.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Kzk. *katık*, (Ercilasun (vd.) I 1992: 450-451); Krg. *katık*, (Yudahin 2011: 417b); Krçy-Mlk. *katık* (Tavkul 2000: 284a) şeklinde görülmektedir.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur. Radloff kelimeyi *katık* ekşi süt, yoğurt' (Radloff II-1960: 290); *DTS*'de *qatığ* 1. твердый, жесткий; крепкий 'sert, katı, güçlü' *ol qatig nenni jumsattı* 2. суровый, жестокий 'şiddetli, zalim' *azunta negü bar ölümtin qatığ* 3. kuvvetli; çok, oldukça *üküş sevinc bolsa qatığ oxsunur* 4. твердость, крепость 'katılık, serlik'; суровость 'şiddet' *kimin jası altmış tükatsa saqış/qatığ bardı andın basi boltı qış* (Nadalyaev (vd.) 1969: 433a); Clauson, kelimeyi D *katık (katuk) -uk* ekini bir fiil türetilmiş sıfat olması gerektiği noktasında açıklama yapar. *kat-*[dan]; 'bir şey başka bir şeyin içine karıştırılır; baharat, çeşni' ve benzerlerini içerir. Dedikten sonra kelimenin yaşayan modern dillerde benzer anlamlarda olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca kelimenin Hak. *katık* 'baharat' (*al-şibğ*)sirke gibi ve kesmiş sütün içine konur. *tutma:ç: katık* 'karıştırılarak yapılan şey' (*al-mizāc*), Çağ. ff. *katığ/katık idām wa nān xwuriş* 'baharat, çeşni', Kıp. *katık al-idām* (1 kat-): *idām katık* (Clauson 1972: 598a); Doerfer, kelimeyi *qātiq* 'kesilmiş süt, Zuspeise jeder Art' ~ *katığ* ~ *katık* ~ *katık* ←tü. (az.) *qatıq* id. şeklinde vermiş ve kelimeye dair bazı dilcilerin şu açıklamalarına yer vermiştir: *katık* 'ekmekle beraber yenilen süt, yoğurt gibi şeyler', *katıx* 'kesmiş süt' (Dorfer 1967: 1373); Dankoff, kelimeyi *qatıq* condiment 'baharat' [şiby]; [mizāj] (Dankoff-Kelly III 1985: 133); Eren, kelimeyi *katık* 1. 'ekmekle karın doyurmak gerektiğinde, ekmeğe katılan peynir, zeytin, helva gibi yiyecek'; 2. 'yağı alınmış yoğurt, ayran' olarak açıklamış ve kelimenin Orta Türkçede *katık* 'katkı' olarak geçer. Türkçe *kat-* kökünden geldiği açıktır. Farsça *qatığ*'a 'bir çeşit ekşimiş süt' Türkçeden alınmıştır. Tacikçeye de *qatıq*, *qātiq* olarak geçmiştir. Kürtçede *qatıq* biçimi kullanılır. Bulgarca *kat"k* Türkçeden geçmiştir. (Eren 1999: 217b); Gülensoy, kelimeyi *katık* 'Ekmekle beraber yenilen peynir, zeytin, helva gibi yiyecek' şeklinde açıklamış ve kelimenin = OT.'de *katık* 'katgı, herhangi bir nesneye katılan' ~ *katut* < *kat-* (*ı*)k

şeklinde aktarmış ve kelimenin TT’de *KATIK+(LA-/LI/SIZ)* şeklinde türetildiğini, Tü.> Fars. *qatiğ*, Tac. *qatiq, qātiq*; Kürt, *ḳatiḳ* Blg. *kat"k* (Gülensoy 2007: 475a) gibi başka dillerde de görüldüğünü belirtmiştir.

DS’de *katığ* [→katık]. *katıḥ* ‘yemek’. *katık* [*katığ*] ‘yağı alınmış yoğurt, ayran’ *katık böreği*; ‘buğday yarması ve yağsız yoğurtla yapılan bir çeşit börek’ (DS VIII 1975: 2682a); *TS*’de *katık* 1. ‘Ekmekle karın doyurmak gerektiğinde, ekmeğe katılan peynir, zeytin, helva gibi yiyecek’. 2. ‘Yağı alınmış yoğurt, ayran’ (Parlatır (vd.) 1998: 1236) olarak açıklanmıştır.

Nè işingge yarar nè aşka **ḳatıḳ***

(BN: 196)

*Ekser ḥām üzedürler, üyde bişedür. Ḥāmı ḥüb, aş **ḳatıḳı** boladur*

(BN: 282b)

13.9. ḳavruḳ Kelime *Bâburnâme*’de *ḳavruḳ* ‘kavrulmuş tahıl’ şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinden *MKB*’de kelime kökü *ḳavur-* ‘kavurmak’ (Kargı Ölmez 1993: 470b); *LM*’de *ḳavurmaç* ‘kavurga, buğday kavurması’ (Çelik 1993: 549a) şeklinde görülmektedir. Eckmann, kelimenin yapım ekine dair şu açıklamalarda bulunur: *-ḳ/-k, -aḳ/-ek, -uḳ/-ük* (*-ḳ* bazen *-ğ* olur) fiilden isim yapma eklerinin a) Bir hareketin yerini veya sonucunu bildiren isimler, bazen de âlet isimleri, b) Ekin pasif anlamlı geçişli fiillerden türetilmiş sıfat yaptığına dair (Eckmann 2003: 51) bilgi vermiştir. Kelime tarihi Türk lehçelerinden *KB*’de *ḳavruḳ* ‘kavrulmak’ (Arat III 1979: 329); Kıpçak sahası lugatinden *TZ*’de *ḳavruḳ* ‘kavrulmak’ şeklinde karşımıza çıkmakta ve *ḳavrun-* (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 132b) kelimesine gönderme yapılmaktadır. Osmanlı sahasında kelime *KT*’de *ḳavruk* (kavuruk) s.‘1. Kavrulmuş, yanmış, güneşten kurumuş, hava çalmış: Kavruk

yaprak; yüzü kavruk. 2. Hastalıkla büyüyememiş: Kavruk bir çocuk' (Sâmî 2010: 608b) şeklinde görülmektedir. Kelime hakkında görüşler söz konusudur. Nişanyan *kavruk* kelimesine dair benzer yapıdaki kelimeleri *kavruk*, *kavrul-*, *kavurma*, *kavurt-* şeklinde sıraladıktan sonra bu kelimeleri kendi sözlüğünde yer almayan benzer yapıdaki kelimeler olarak aktarır ve *kavur*[mak ETü. *kagur-* 'kızartmak, ateşte pişirmek veya kurutmak' KTü. *kavurma/kavurmuş* 'kızartılmış et' olarak aktarır ve kelimeyi Moğolca *kagur-* (a.a.). +*Ur-* veya *gUr-* geçişlilik ekiyle yapılmış görünüyorsa da basit kökü mevcut değildir. Şeklinde açıklar. Gülensoy, kelimeyi *kavruk* '1. Kavrulmuş olan ; 2. (mec.) yaşının ilerlemiş olmasına karşılık iyi gelişmemiş olan' < *kav+ur-(u)k* şeklinde tanımlamış ve kelimenin *TT.*'de *KAVRUK+(LUK)* şeklinde türetildiğini (Gülensoy 2007: 2007: 478b) belirtmiştir. *KBSY*'de kelime *kavrul-* 'kavrulmak' < **kağur-* 'kızarmak, kızartmak, kavurmak' krş. *kağur-*, *kawur-ay*. *kavrul-* 'kavrulmak' < **kawır-ıl-* < **kağur-* < **kağ-* 'kavurmak' krş. *kağut* 'kavut, darıdan yapılan bir yemek' < *kağ-ut* (Taş 2009: 183-213) olarak açıklanmıştır.

DS'de *kavruk* (I) [kavırkaç] Kahve tavaşı, *kavruk* (II) 1. Patlamış mısır. 2. (→ *kavut* (I) -1] 3. Nişastası az olan buğday. *kavruk* (III) 1. Dertli, acı çeken. 2. Âşık, sevdalı. *kavruk* (IV) [kavrak (II) -1, kavran (I) -5] 1. Bir kaç yıl önce kesilerek içi çürümüş, boşalmış ağaç (DS 1963: 2692b) şeklinde açıklanmıştır. *TS*'de *kavruk* 1. Kavrulmuş olan. 2. *mec.* Yaşının ilerlemesine karşılık iyi gelişmemiş olan 3. Kurumaya yüz tutmuş (Parlatır (vd.) 1998: 1244a) olarak kaydedilmiştir.

Kırk-ëllig kişige ferāgat bile yêride boldi. Azuğ ve yağni ve kavruk ve har neme kim hādîr êdi herkimning kim bar êdi keltürdiler.*

(BN: 194b)

13.10. kımız Kelime *Bâburnâme*'de *kımız* 'kımız' şeklinde geçmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK*, *NN* ve *ŞN*'de *kımız* 'kımız' (Kaya 1989: 1031b; Nalbant

2005: 652b; Yeniay 2000: 131b) olarak görülmektedir. Kelime Çağatay sözlüklerinden *Senglah*'da *ķımız* 'ş̄ir-i mādeyān est ki an-rā turuş kerde be- 'avz-ı meskitāt nūşend ve anrā be- 'Arabī lebenül-remeke ħ^vānend' (Clauson 1960: 298v.26); *LÇvT'O*'de *ķımız* 'at ve deve südü' (Şeyh Süleyman 2003: 249b); *DTO*'da *ķımız* 'ekşitilerek mayalanmış kısrak sütü' (Pavet De Courteille 1972: 552) şeklinde açıklanan kelime Vámbéry tarafından *ķımız* 'sarhoş edici bir içecek, kısrak sütünden hazırlanır' (Vámbéry 1867: 324); *Muhakemet-ül Lûgateyn*'de kelime *ķımız* 'at ve deve südü', *ķımız* 'lait de jument aigri at fermenté' [kısrak sütünden mayalanmış ekşimsi içecek], Çağ. *ķimiz* 'Kumuss (içki)', OTü. *ķımız* 'Kısrak südü tulumda bekletilerek ekşitilir, sonra içilir', Kıp.: *Ki qimiz* 'Kımız (at ve deve sütü)' Osm. *ķımız* 'kımız' (Barutçu Özönder 2011: 104) anlamına gelmektedir.

Kelime tarihi Türk lehçelerinde de görülmektedir: *KB*'de *ķımız* 'kımız' (Arat III 1979: 251); *DLT*'de *ķımız* 'Kımız. Kısrak sütü tulumda bekletilerek mayalanır, sonra içilir. (Yurtsever ve Erdi 2007: 424); *İM*'de *ķımız* 'kısrak südünü ekşiderek yapılan içki' (Battal 1997: 42b); *DM*, *İH*, *İMk*, *Kİ*, *TZ* gibi Kıpçak sahası eser ve lugatlerinde kelime *ķımız* 'kısrak sütü, bir tür içki' (Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı 2007: 144a) şekliyle verilmiştir. Osmanlı sahasında kelime *KT*'de *ķımız* yahut *ķumız* ' s.[Aslı kâf-ı meksûre ile olup "kımız" da yazılır.]. Ekşimiş kısrak sütü ki Tatarlarca pek makbul ve müstamel olup bugün tıbben dahi faydası anlaşılma ile istimali taammüm etmektedir' (Sâmî 2010: 638a) şeklinde açıklanmıştır.

Günümüz Türk lehçelerinde de kelimeye rastlanmaktadır: Az. *ķımız*, Bşk. *ķımız*, Kzk. *ķımız*, Kırg. *ķımız*, Özb. *ķımız*, Tat. *ķımız*, Trkm. *gımız*, Uyg *ķımız* (Ercilasun (vd.) I 1992: 474-475); Tel. *ķımız* (Sırkaşeva ve N. A. Kuçığaşeva 2000: 55); Hak. *ķımız* (Naskali vb. 2008: 169b); Kmk. *qımız* (Pekacar 2011: 260a); Alt. *ķımız* (ATS 1999: 108b) şekillerinde kelime görülür.

Kelime ve kökeni hakkında değişik görüşler söz konusudur: Radloff, kelimeyi *ķımız* 'kısrak sütünün mayalanmasıyla yapılan, az alkollü, ekşi, bir Türk içkisi' (Radloff II 1960: 882); *DTS*'de *qimiz* 'kımız' (Nadalyaev (vd.) 1969: 444a) şeklinde verilmiştir.

Clauson, kelimeyi *kımız* ‘mayalanmış kısrak sütü, kımız’ şeklinde vermiş ve kelimenin yaşayan modern dillerde *kımız* olarak görüldüğünü, Farsça ve diğer birçok dilde de kelimenin kullanıldığını, Rusçaya *kumys*, şekliyle geçtiğini, buradan da diğer Avrupa dillerine geçtiğini (Clauson 1972: 629b) belirtmiştir. Doerfer kelimeyi *qimiz* “Kumys, gegorene Stutenmilch” ‘kımız, kısrak sütünden mayalanmış’ ~ ← tü. (mtü.) *qimz* (Çağ.) *qimiz* (Doerfer 1967: 1529); Dankoff, *qimiz* ‘kımız’ [āmiş] almıla ‘ekşi elma’ (Dankoff-Kelly III 1985: 136); Nişanyan *kımız* ‘ekşi, ekşimiş at sütü’ ~ *Aram* [Aramice ve Süryanice] *χaməš* ܚܡܫ [ʃχmʃ] ekşi, mayalanmış içki veya yiyecek < *Aram* #χmš “ekşimek, mayalanmak” *Aynı Sami kökünden Ar *ḥumūd* (ekşime, mayalanma), *ḥāmid* حَامِض (ekşi, asit). Aramicenin Milat öncesinden itibaren İran kültürel alanında etkili olduğu ve özellikle 9.-10. yy’larda Uygur kültürünü etkilediği gözönüne alınmalıdır. * İbr *χametz* ַחַמֵּץ (Musevi dininde hamursuz bayramında yenmesi caiz olmayan mayalı ekmek, chametz) sözcüğü Aramiceden alıntıdır (‘www.nisanyansozluk.com’ *kımız* maddesi, 18. 03. 2013). Gülensoy kelimeyi *kımız* ‘Kısrak sütünün mayalanması ile yapılan, az alkollü, ekşi, eski bir Türk içkisi’ şeklinde vermiş ve kelimenin *ET.* ve *OT.* devresinde *kımız* < **kim* ‘ekşilik bildiren sözcük’ + (i)z < * *kimir* şeklinde açıklayarak kelimenin İngilizceye *kumiss* ‘mayalanmış kısrak sütü’; Rusçaya *kumis*. (Gülensoy 2007: 509a) şeklinde geçtiğine dair bilgi vermiştir. *Tarama Sözlüğün*’de *kımız* ‘ekşitilmiş kısrak sütünden yapılan meşhur Türk içkisi’ (Aksoy, D. Dilçin 2009: 2488) şeklinde açıklanmıştır.

DS’de *kımız* ‘1. Temmuz ayında çobanların taşı ısıtıp batırarak pıhtılaştırdıkları süt. 2. Pişirilmiş süt ile ağız karışımı. 3. İyi tutmamış yoğurt’ (DS VIII 1975: 2803b); *TS*’de *kımız* ‘Kısrak sütünün mayalanmasıyla yapılan, az alkollü, ekşi eski bir Türk içkisi’ (Parlatır (vd.) 1998: 1292a) olarak açıklanmıştır.

Ḥan ve tamām turġanlar tuġ sariġa kımızlar saçadurlar. Tamām nefîrlerni ve neġârelerni bir yolî çaladurlar.

(BN: 100b)

13.11. m̄ahīḥāne Kelime *Bāburnāme*'de *m̄ahīḥāne* 'balık deposu' şeklinde geçmektedir.

Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinden *FK*; *ŞHD*, *ŞN*'de *m̄ahī* kelimesi 'balık' (Kaya 1989: 1081b; Karasoy 1998: 535b; Yeniay 2000: 137b; Tören 1990: 874) şeklinde geçmektedir. Kelime *m̄ahī* ve *ḥāne* sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'te *m̄ahī* kelimesi 'balık' (Devellioğlu 1999: 566b), *ḥāne* kelimesi de 'ev; bir şeyin bölündüğü, ayrıldığı kısımlardan herbiri' anlamıyla verilmiştir (Devellioğlu 1999: 324b). *Persian-English Dictionary* adlı eserde kelime *m̄ahīḥāne* 'akvaryum; balık yetiştirilen yer' (Steingass 1998: 1147a) anlamıyla verilmiştir.

Namāz-i peşīn andın atlanıp yasağan m̄ahīḥānelerde balık tuttlar.

(BN: 251a)

13.12. şılan Kelime *Bāburnāme*'de *şılan* 'tabldot' şeklinde geçmektedir. Lessing, *silen* kelimesi için *şilü(n)* kelimesine gönderme yapmış ve kelime için *silü(n)* 'çorba, et suyu' (Lessing 2003: 1097b) açıklamasında bulunmuştur.

Baḥşış u pursiş ve dīvān u destgāh ve şılan u meclisi pādişāhāne ēdi.

(BN: 22a)

Meclis u baḥşış u şılan u dīvānı bisyār yaḥşī ēdi.

(BN: 25b)

SONUÇ

“Bâbur’un Hatıratında Geçen İnsan Yapımı Nesne Adları ve Bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi” adını taşıyan bu çalışmada, Türk tarihi açısından çok büyük ehemmiyet arz eden *Bâburnâme*’deki nesne adlarından insan yapımı olanlar üzerinde çalışılma yapılmıştır.

Tarihî Türk lehçeleri arasında önemli bir yeri olan Çağatay Türkçesi ve bu Türkçe ile kaleme alınan eşsiz hatırat üzerinde çalışmamızı sürdürürken birçok Türkçe, Farsça, Arapça kelimenin yanı sıra az sayıda Moğolca, Hintçe, Urduca ve Çince kelimeye de rastlanmıştır. Bu kelimelerden Türkçe olanların incelemesi yapılmış, Çağataycaya girmiş diğer yabancı kökenli kelimeler de aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Yapmış olduğumuz çalışmada av ve avcılık konulu 1, bilim ve mimari konulu 36, devlet konulu 9, ekonomi konulu 3, tekstil konulu 41, hane araç-gereçleri konulu 31, musiki konulu 4, sanat konulu 5, savaş konulu 58, tabiat konulu 10, tarım ve hayvancılık konulu 18, yeme içme konulu 12, insan yapımı diğer nesnelere konulu 10, olmak üzere toplamda 238 insan yapımı nesne adı tespit edilmiştir.

Yukarıdaki tespitler dikkate alındığında Zahîrû’-d-dîn Muhammed Bâbur’un hâkimiyet sağladığı topraklarda savaş, tarım, hayvancılık, giyim-kuşam, devlet, tabiat, yeme içme kültürü ile bilim ve mimari gibi öğelerin ziyadesiyle önem taşıdığı söylenebileceği gibi, ticaret yolunun onun fethettiği topraklardan geçmesi münasebetiyle de kurmuş olduğu imparatorluk ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu merkezlerdeki ticarî ilişkilerin doğal sonuçlarından biri olarak da tekstil ve tekstil ürünlerinin çok çeşitlilik gösterdiği gözlenmektedir. Hatıratında geçen hane

araç ve gereçlerinin sayısının fazla olması, yine yerleşik hayatın göçebeliğe göre çok daha kolay ve rahat olmasının yanında bu yerleşik hayatın gitgide benimsenerek gelişmesine, bunun doğal sonucu olarak da hanelerde kalıcı olarak kullanılan araç ve gereçlerdeki nesnelere yaygınlaşmasını sağlayacaktır. Sağlam ve korunaklı yapıların çoğalması, emniyet ve istikrarın artması halkın temel geçim kaynaklarından biri olan tarım ve hayvancılığın da gelişmesine sebep olmuştur. Dayanıklı ve daha büyük binaların inşa edilmesine gereksinim duyulması bilim ve mimaride kullanılan nesnelere artışı da beraberinde getirmiştir. Yeme içme konulu çok fazla sayıda nesne adının tespit edilmiş olması da yine çok fazla kültürle bir arada bulunmanın kaçınılmaz sonucudur.

Çalışmamızda en fazla savaş konulu nesne adı tespit edilmiştir. Bâbur, hâkimiyet kurduğu topraklarda ayakta kalabilme, yeni yeni fetihlerle büyüme arzusu ve payidar olabilme mücadelesinin sonucu olarak sürekli olarak savaşmak zorunda kaldığı ve ordusunu çağının gereksinimlerine uygun olacak şekilde donatmaya gayret ettiği görülmektedir. Çitor Racası Rânâ Sangâ, Raca Medini Rao ve daha birçok savaşçı Hint ve Afgan kuvvetlerini, normal şartlarda mümkün olamayacak bir şekilde, askerî donanım ve teknolojik üstünlüğü ile yenilgiye uğratması yanında sürekli savaşlarla kuvvetlerini perçinlemek zorunda olan ve bu amacı herşeyin üstünde gören Osmanlı, Orta Asya, İran, Hindistan ve Afganistan coğrafyasının hükümdarları savaş sanatına çok önem vermiş bu da savaş konulu nesne adlarının çok fazla artmasına sebebiyet vermiştir.

Hazırlamış olduğumuz tezin *Bâburnâme*'deki insan yapımı nesne adlarının ortaya konması dolayısıyla tarihî ve günümüz Türk dillerinde çalışma yapan pek çok araştırmacı için küçük de olsa katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

DİZİN

'alamdār	96	bağ	115
āb muri	53	baltu	224
ābduzd	283	bāre	56
ābgīr	283	baş-ayağ	118
ābhāne	283	bel	119
ağıl	284	belbağ	121
ağruğ	204	berāt	97
ağ öy	54	bergüstvān	226
alaçuğ	111	bıçağ	226
altun	105	boza	305
amberdān	276	börk	122
arāba	169	böz	126
arg	55	buğça	124
argamçı	171	būryā	173
arığ	285	cale	62
as börk	113	camdhar	237
aş 301		cebe	228
āşpazlık	303	cevşen	228
ayağ	172	cilav	287
ayvān	55	çadır	56
azuğ	303	çağır	307

çantay	127	firuze	277
çapduķ	229	ġalteķ	57
çarġ	288	ġarbiçı	234
çarķab	129	ġarv	278
çaruķ	130	gavl postīn	136
çeç	288	gāvsarū	235
çekmen	131	geç	61
çerev	276	gez	233
çeri	58	ġiçek	216
çıġ	174	gūnyā	63
çīnī	277	guşegīr	235
çoķu	132	ġuze	179
đarbzan	230	ġākrez	235
dārūġāne	231	ġargāh	61
delv	176	ġarīta	136
deotī	177	ġaṭā'ī	220
dulġa	231	ġayme	62
du-ṭahī fasīl	232	ġendeķ	236
eger	289	ġīk	179
eşik	177	içkü	310
etek	133	igne	180
etmek	308	ip 182	
faşīl	233	islīmī	220
fereçī	135	īzāra	63
firengī	233	kāġaz	278

kalandī	237	kilīm	141
kaḷkan	237	kimsen	221
kaḷpaḷ	136	kiriş	248
kamān-i kuroha	239	kīsten	192
kaḷmçı	291	kiyiz	142
kaḷp	183	koha	250
kaḷpu	64	kaḷtuḷ	205
kārez	279	kaḷpuz	216
kāşī	186	kaḷor	251
kaşuḷ	186	kaḷorḷan	75
kaḷtıḷ	312	kōnglek	144
kattār	239	kōprüg	71
kaḷavruḷ	314	kōşk	74
kaḷaytal	292	kōylek	146
kaḷazan	188, 240	kaḷulleteyn	207
kaḷaznaḷlıḷ	220	kungura	253
kecim	243	kūra	207
keme	67	kaşuḷhāne	293
kepe	69	kūze	192
kepenek	138	kümüş	107
ketmen	243	kürek	293
keyim	139	lāceverd	279
kaḷılıç	244	māhiḷhāne	318
kaḷımız	315	maḷmal	149
kaḷın	246	meşk	193

miştar	76	pol	198
muri	76	pul-i revān	257
mūhrdār	98	raşad	84
mūngüz	77	rikābdār	100
nānvālık	194	rikābhāne	297
nardning řāsı	193	sağdağ	258
nāvek	253	sağrı	151
neķāre, neķķāre	218	saķirlāt	154
nīmçe	149	sal	84
niřāne	254	sançma	222
ocağ	194	sārūc	280
ofrağ	150	sarupā	101
oğ	254	savğat	208
oğdağ	256	senger	259
orğaç	295	serkūb	259
otağ	79	sipāya	198
otağa	99	sūneyn	260
öy	81	řahdhāna	208
pağta	151	şahrag	209
pālān	296	řāmiyāne	86
partal	197	şatu	261
peşrev	219	şılan	318
peřtāk	83	şibe	261
piyāle	197	şire	198
piyāzı	257	şış	209

şışpar	262	tuğra	103
tabşī	200	tulum	200
taḥş	262	tura	269
taḥt	101	tuzak	51
ṭākçe	87	tüfek	268
tam	87	tügme	162
tang	298	tünglük	90
tarkaş	268	ustura	202
tarnav	89	üpçin	270
teberzīn	262	üzengü	298
tegirmen	92	yağlık	164
tekbend	154	yapuk	166
temür	280	yarag	271
tıka	263	yarmaq	109
tir-gez	270	yaruk	212
toḳka	155	yay	273
toḳmaq	263	yelek	167
tomağa	159	yelken	94
ton	156	yurt	214
top	265	zihgīr	275
töşek	159	zīlūçe	203
töşekhāne	161	zīna	96
tuğ	102		

KAYNAKÇA

Abu-Hayyân: *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Caferoğlu), Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.

Ahmet Vefik Paşa: *Lehçe-i Osmânî* (Yayına hazırlayan: Recep Toparlı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

AKALIN, Şükrü Halûk [ve başk.], *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

AKDOĞAN, Yaşar: *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*, Beşir Kitabevi, İstanbul 1999.

AKGÜN, Ömer Faruk: *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. IV, İstanbul 1991.

AKSOY, Ömer Asım, D. DİLÇİN: *Tarama Sözlüğü* (XIII. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla) Türk Dil Kurumu, Ankara 2009.

ALPASLAN, Ali, K. ERASLAN: *Kâmrân Mîrzâ'nın Dîvânı I*, Türk Dili ve Ed. Dergisi, C. XXIII, s.37-137, İstanbul 1977-79.

ALPASLAN, Ali, K. ERASLAN: *Kâmrân Mîrzâ Dîvânı II*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XXVI, s.11-78, İstanbul 1986-93.

ARAT, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig İndeksi*, (Yayına Hazırlayan: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya- Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1979.

ARAT, Reşit Rahmeti: Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi, Babur'un Hâtıratı* II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946.

ARAT, Reşit Rahmeti: *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

ARIKOĞLU Ekrem: *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

ARIKOĞLU, Ekrem, K. KUULAR: *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2003.

ÂSİM, Mütercim: *Burhân-ı Kati*, (Yayına hazırlayan: Mürsel Öztürk, Derya Örs), 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

ATA Aysu: *Karahanlı Türkçesi: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi* (Raylands nüshası: giriş-metin-notlar-dizin) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

ATALAY, Besim: *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1943.

ATMACA, Emine, R. ADZHUMEROVA: “*Kapı ve Eşik Kelimeleri Üzerine*”, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, 2010-II.

BANARLI, Nihat Sami: *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi*, Milli Eğitim Basımevi, 1998.

BASKAKOWA, N. A., A. ZAJACZKOWSKİEGO, S. M. SZAPSZALA: *Słownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski* [Karay-Rusça Sözlük], Moskova 1974.

BATTAL [Taymas] Aptullah: *İbni-Mühennâ Lûgati* (İstanbul nüshasının türkçe bölümünün endeksidir.), 3. baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997.

BOROVKOV, Aleksandr Konstantinovich: *Bedaiü'l-Lugat*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1961.

BUDAGOV, Lazar: *Sravnitelniy Slovar' Turetsko-Tatarskih Narçiy*, Petersburg 1869

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1968.

CLAUSON, Sir Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

CLAUSON, Sir Gerard: *Muhammad Mahdî Xan, Sanglax*, London 1960.

CÛDÎ İBRAHİM: *Lügat-ı Cûdî*, (Yayına hazırlayan: İsmail PARLATIR, Belgin TEZCAN AKSU, Nicolai TUFAR), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

DEVELİ, Hayati: *Azerî Türkçesi Lügati*, [Mezuniyet Tezi], Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 3. bsk., Erzurum 1992.

DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, 16. baskı, Ankara 1999.

DİLÇİN, Cem: *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

DOERFER, Gerhard: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-III.*, Wiesbaden 1963, I; 1965, II; 1967, III Franz Steiner Verlag.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han: *Şecere-i Terâkime* (Türkmenlerin Soykütüğü), (Yayına hazırlayan: Zühal KARGI ÖLMEZ, Simurg Yayınları, 1996.

ECKMANN, Janos: *Çağatayca El Kitabı*, (Yayına hazırlayan: Günay Karaağaç), 1. bsk., Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

ECKMANN, Janos: Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), 3. bsk., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

ECKMANN, Janos: *The Dîvân Of Gedâ'î*, Indiana 1971.

EMİRÎ, Yusûf: *Dehnâme Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, (Yayına hazırlayan: Kâzım Köktekin-Abdülbaki Çetin), Erzurum 2001.

ENVERÎ, Hasan: *Ferheng-i Feşordeyi Sohan II*, 3. bsk., Hicri-Şemsi 1385.

ERASLAN, Kemal: *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

ERASLAN, Kemal: *Mevlânâ Sekkâki Divanı*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999.

ERASLAN, Kemal: *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 8, s. 168-175, İstanbul 1993.

ERBAY, Fatih: W. Radloff'un "*Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi, (Doktora Tezi), Konya 2008.

ERCİLASUN, A. B., A. M. ALİYEVA, A. ŞAYHULOVA, E. Z. KAJIBEK, K. KONKOBAY UULU, B. YUSUF, C. GÖKLENOV, V. U. MAHPİR, A. ÇEÇENOV *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Kaynak Eserler Dizisi, Ankara 1992.

ERDOĞAN, Mehmet: *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

EREN, Hasan: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999.

ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2000.

Fīruz al- Lugat- Urdu, Lahar, Ferouz and Sons Ltd.

GABAİN, A. Von: *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), 3. bsk., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

GRØNBECH K.: *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini), (Çeviren: Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, I-II (Tarihi-Yaşayan Türk lehceleri (şiveleri/dilleri), Anadolu ağızları ve Altay dilleri ile karşılaştırmalı): (etimolojik sözlük denemesi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

GÜZELDİR, Muharrem: *Abuşka Lügati* (Giriş, Metin, İndeks), (Doktora Tezi), Erzurum Üniversitesi, Erzurum 2002.

Hüseyin Kâzım Kadri: *Türk Lûgati*, c. I - IV, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

JÓZSEFTÖL, Thury: *Behdset-ül- Lugat* (Behcetü'l- Lugat), Budapeşt 1903.

KABAKLI, Ahmet: *Türk Edebiyatı II*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2008

KAÇALİN, Mustafa S.: *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.

KAÇALİN, Mustafa S.: *Niyazi el- lughatu' n – Neva'iyye ve 'l- istiḥadatu 'l- Cagata'iyye = Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

KAÇALİN, Mustafa S.: “ekmek”, *Yemek ve Kültür Dergisi*, Çiya Yayınları, S.4, İstanbul 2006.

KANAR, Mehmet: *Arapça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2009.

KANAR, Mehmet: *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, Birim Yayıncılık, İstanbul 1993.

KANAR, Mehmet: *Farsça- Türkçe Sözlük*, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000.

KANAR, Mehmet: *Farsça- Türkçe Sözlük*, Mehmet Kanar, 3. bsk. Say Yayınları, İstanbul 2011.

KANAR, Mehmet: *Farsça- Türkçe Sözlük*, Mehmet Kanar, Deniz Kitabevi, 1. bsk. Say Yayınları, İstanbul 2009.

KARAAĞAÇ, Günay: *Lutfî Divanı* (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

KARASOY, Yakup: *Şibani Han Dîvânı*: (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.

KAŞGARİ, Mahmûd: *Compendium of the Turkic Dialects* (Dîvân Lugât at-Turk): Edited and Translated with Introduction and Indices Robert DANKOFF in collaboration with James KELLY/el-KAŞGARI, Mahmud: *Türk Şiveleri Lügati*

(Divanü Lugat it- Türk) İnceleme, Tenkidli Metin, İngilizce Tercüme, Dizinler: Harvard III. Kısım 1985.

KAŞGARİ, Mahmûd: *Dîvânü Lugâti't-Türk* [Robert Dankoff'un James Kelly'nin katkılarıyla yaptığı çeviri ve notları temel alarak] Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi (Türkçe çeviri ve düzenleme), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

ÖLMEZ, Zühal: *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yayınları, İstanbul 2003.

KARGI, Zühal: *Şecere-i Terâkime* (Metin-Gramer-Dizin), (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

KAYA, Önal: *Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları I, Kul 'Ubeydi (XVI. yüzyıl) ve Kul Şerif (XVII. Yüzyıl)*, Bişkek 2003.

KERESTEDJIAN, Bedros Effendi: *Dictionnaire Étymologique de la Langue Turque*, Londres 1912.

KONUKÇU, Enver: *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. IV, İstanbul 1991.

KUNOS, Ignaz: *Şejh Sulejman Efendi's Çagataj-Osmaisches Wörterbuch*, Budapest, 1902.

LENTZ, Thomas W., and Glenn D. LOWORY. *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Los Angeles: Los Angeles County Museum of Art, 1989.

LESSING, Ferdinand D.: *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (çeviren): Günay KARAAĞAÇ, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

LESSING, Ferdinand D.: *Mongolian-English Dictionary*, Üniversity Of California Press Berkeley and Los Angeles, 1960.

Lugat-name-i Dehhoda , 2. bsk., Tahran 1998.

MUALLİM NÂCÎ: *Lügât-i Nâcî*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Kartal), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

MUHAMMED SALİH: *Şeybânî-nâme* (138b-182b), (Tenkitli Metin-Tercüme-İndeks), (Yüksek Lisans Tezi, Yayına hazırlayan: Turgut YENİAY, İstanbul 2000.

MUHAMMED SÂLİH: *Şeybânî-nâme* (182b-217b), (Tenkitli Metin-Tercüme-Sözlük-İndeks), (Yüksek Lisans Tezi, Yayına hazırlayan: Işık Emel YENGİN, İstanbul 2000.

MUHAMMED SALİH: *Şeybânî-nâme* (1b-69b), (Metin-İndeks), (Yüksek Lisans Tezi, Yayına hazırlayan: Sevgi YILMAZ, İstanbul 1988.

MUHAMMED SALİH: *Şeybânî-nâme* (69b-138b), (Metin-İndeks), (Yüksek Lisans Tezi, Yayına hazırlayan: Ayşegül ERANTEPLİ CANKU, İstanbul 1988.

MUTÇALI, Serdar: *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

NASKALİ, E. G., M. DURANLI: *Altayca-Türkçe Sözlük* (N.A Baskakov ile T.M. Tosçakova'nın Oyrotsko-Russky Slovar'ından genişletilmiş), Türk Dil Kurumu, Ankara 1999.

NASKALİ, Emine Gürsoy [ve başk.]: *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Necipoviç Necip, Emir: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Yayına hazırlayan [Çeviren]: İklil KURBAN), Türk Dil Kurumu, Ankara 1995.

NEMETH Gyula: *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü* (Yayına Hazırlayan [Çeviren]: Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

NEVÂYÎ Alî Şîr: *Nevâdirü'n-Nihâye* (İnceleme, Metin, Dizin, Notlar), (Yayına hazırlayan: Bilge NALBANT) Ankara 2005.

NEVAYİ ' Ali Şîr: *Gara'ibü's sığar* (İnceleme-karşılaştırmalı metin), (Yayına hazırlayan: Günay Kut), Türk Dil Kurumu, Ankara 2003.

NEVÂYÎ, Ali Şîr: *Badâyi'u'l-Vasat*: (İnceleme, Metin, Dizin), (Doktora Tezi), (Yayına hazırlayan: Kaya Türkay), Ankara, 1988.

NEVÂYÎ, Ali Şîr: *Fevâyidü'l Kiber* (İnceleme, Metin, Dizin), (Doktora Tezi), (Yayına hazırlayan: Önal Kaya), Ankara 1989.

NEVAYÎ, Ali Şîr: *Mahbûbü'l-Kulûb* (İnceleme, Metin, Sözlük), (Doktora Tezi hazırlayan: Zuhâl KARGI ÖLMEZ, Ankara, 1993.

NEVAYÎ, Ali Şîr: *Muhakemetü'l-Lugateyn*: İki Dilin Muhakemesi, (Yayına hazırlayan: F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER), Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.

NEVAYÎ, Ali Şîr: *Muhakemet-ül-Lûgateyn*, [Büyük Şairin Beşyüzüncü Doğum Yıldönümü Dolayısıyla], (Yayına hazırlayan [çeviren]: İshak Refet İŞİTMAN), Türk Dil Kurumu, Ankara 194.

Nevâyî, Ali Şîr: *Seb'a-i Seyyâre*, (Metin, Dizin), (Yayınlanmamış Doktora Tezi, yayına hazırlayan: Güzin TURAL), Ankara 1993.

Nevâyî, Ali Şîr: *Sedd-i İskenderî* (Metin, İnceleme, Dizin), (Yayınlanmamış Doktora Tezi, yayına hazırlayan: Hatice TÖREN), İstanbul 1990.

Nevāyī, ‘Alī Şir: *Leylî vü Mecnûn* (Gramer-Metin-Dizin), (Doktora Tezi hazırlayan: Ülkü Çelik, Ankara 1993.

Nevayi, ‘Ali Şir: *Muhakemetü'l-Lugateyn*, [İki Dilin Muhakemesi], (Yayına hazırlayan: F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER), Türk Dil Kurumu, Ankara 1996.

NİŞANYAN, Sevan: *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yayıncılık, İstanbul 2003.

OLGUN, İ., C. DRAHŞAN: *Farsça- Türkçe Sözlük*, Elhan Kitabevi, Ankara 1984.

OLGUN, İ., C. DRAHŞAN: *Farsça-Türkçe - Türkçe-Farsça Sözlük*, Elhan Kitabevi, Ankara 1984.

ORAK, Bayram: *Lutfi'nin Gül ü Nevruz'u Gramer İndeksi*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1995.

ORALTAY H., N. YÜCE, S. PINAR: *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Tercüme), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1984.

ÖLMEZ, Zühal: *Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2007, c. 5, s. 173-219

ÖZBEK, Mehmet: *Türk Halk Müziği El Kitabı I: (Terimler Sözlüğü)*, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1998.

PAOSONEN H.: *Çuvaş Sözlüğü*, (Yayına hazırlayan: İbrahim Horoz), Türk Dil Kurumu Basımevi, İstanbul 1950.

PARLATIR, İsmail, N. GÖZAYDIN, H. ZÜLFİKAR, B. TEZCAN AKSU, S. TÜRKMEN, Y. YILMAZ: *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

PAVET DE COURTEILLE, Abel: *Dictionnaire Turk-Oriental*, Amsterdam 1972.

PEKACAR Çetin: *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.

PLATTS, John T.: *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English*, Sang-e-Meel Publications, Lahore 1983.

POPE, N.N.: *Zemahşerî, Mukaddimetü'l-Edeb: Moğolca-Çağatayca çevirinin sözlüğü/ Zemahşerî; (Çeviren): M. S. KAÇALIN*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2009.

RADLOFF, Wilhelm: *Versuch Einess Wörterbuches Der Turk- Dialekte, (OPIT SLOVARYA TYURKSKİH NAREÇİY)*, Cilt, I-IV, 1960.

RANDEL, Don Michael: *An Annotated Glossary of Arabic Musical Terms*, The Belknap Press Of Harvard University Press, England 1995.

RÄSÄNEN, Martti: *Versuch Eines Etimologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki 1969.

SÂMÎ, Şemseddîn: *Kâmûs-ı Türkî*, (Yayına hazırlayan: Paşa Yavuzarslan), Türk Dil Kurumu, Ankara 2010.

SÂMÎ, Şemseddîn: *Kâmûs-ı Türkî*, (Yayına hazırlayan: Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebu'l Faruk Önal), İdeal Kültür Yayıncılık, 1. baskı, 2011.

SARI, Mevlüt: *El-Mevarid Arapça-Türkçe Lûgat*, Bahar Yayınları, İstanbul 1982.

SEVORTYAN, E. V.: *Etimologiçeskiy slovar Turkskih yazıkov I-IV*, Moskova 1974-2003.

ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ: *Lugât-ı Çağatay ve Türki 'Osmanî*, Tıpkıbasım, (Yayına hazırlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları, cilt 13, İstanbul 2003.

ŞEYHÜLİSLÂM MEHMED ESAD: *Lehçetü'l-lügât* (Yayına hazırlayan: H. Ahmet KIRKKILIÇ, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999.

SIRKAŞEVA, L. T. Ryumina, N. A. KUÇİGAŞEVA *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (Çevirenler): Şükrü Haluk AKALIN, Çaştegin TURGUNBAYEV, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000.

STEINGASS F.: *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut 1998.

ŞÜKÛN, Ziya: *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984.

TAŞ, İbrahim, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2009.

TAVKUL, Ufuk: *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000.

TEKCAN, Münevver: *Bayram Han'ın Türkçe Divanı*, Bulut Yayınları, İstanbul 2005.

TEKİN Talât: *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2010.

TEKİN Talât: *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988.

TEKİN, Talat: *Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları II/ Makaleler II: Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Yayına hazırlayan: Emine YILMAZ, Nurettin DEMİR, Öncü Kitap, Ankara 2004.

TEKİN, Talat: *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg Yay., Ankara 1997.

TERES, Ersin: *Orta Türkçede 'Zırh, Kalkan' anlamı Taşıyan Bazı Sözcükler*, 2009.

TERES, Ersin: *Çağataycada Söz Yapımı* (Doktora Tezi), İstanbul 2009.

THACKSTON, W. M., Jr.: *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza BABURNAMA*, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation; Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation Part I: 1-245, Part II: 246-537, Part III: 538-904, Harvard University 1993.

TİETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, I (A-E), Simurg Yayınları, İstanbul:-Wien 2002 .

TİETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, II (F-J), Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien 2009.

TOPARLI, Recep, H. VURAL, R. KARAATLI: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 2. baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara 2007.

TULUM, Mertol: *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I (A), Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1963.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I-XII cilt, Ankara 1965- 1993.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 3. bsk., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

V.M. NADELAYEV, D.M. NASILOV, E.R. TENİŞEV, A.M. ŞERBAK:
Drevne Tyurskiy Slovar, Leningrad 1969.

VÁMBÉRY, Hermann: *Çagataische Sprach Studien*, Leipzig 1867.

VASİLİEV, Yuriy: *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

YILDIRIM, Talip: *Hüseyin Baykara Dîvânı* (İnceleme–Metin–Dizin–Tıpkıbasım), Hat Yayınevi 2010.

YÜCE, Bilâl: *Bâbür Dîvânı* (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 1, Ankara 1995.

YUDAHİN, K. K.: *Kırgız Sözlüğü I (A-J)*, (Yayına hazırlayan: Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

YUDAHİN, K. K.: *Kırgız Sözlüğü I* (S.S.C.B Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü), (Yayına hazırlayan [Çeviren]: Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu, Ankara 1994.

YUDAHİN, K. K.: *Kırgız Sözlüğü*, (Yayına hazırlayan: Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.